

ΑΓΓΕΛΟΣ ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΤΑΡΑΓΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

1940-1950
ΑΓΡΑΦΑ

Εφηβικές μαρτυρίες και αναμνήσεις

 ΜΙΝΩΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΑ ΤΑΡΑΓΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

1940-1950

ΑΓΡΑΦΑ

Εφηβικές μαρτυρίες και αναμνήσεις

Άγγελος Ζαχαρόπουλος

Τα ταραγμένα χρόνια 1940-1950 Άγραφα

Εφηβικές μαρτυρίες και αναμνήσεις

Copyright© Άγγελος Ζαχαρόπουλος και Εκδόσεις ΜΙΝΩΑΣ, 2008

Το φωτογραφικό υλικό προέρχεται από το προσωπικό
και οικογενειακό αρχείο του συγγραφέα.

Επιμέλεια κειμένου: Χριστίνα Τούτουνα

Σελιδοποίηση: NOUSimpress

Αιολέων 36γ, 118 52 Αθήνα, τηλ.: 210 3411455

fax: 210 3411201, e-mail: nousimpress@gmail.com

1η έκδοση: Αύγουστος 2008

Copyright© για την παρούσα έκδοση:

Εκδόσεις ΜΙΝΩΑΣ

Τ.Θ. 504 88, 141 10 Ν. Ηράκλειο, Αθήνα

τηλ.: 210 27 11 222 - fax: 210 27 11 056

www.minoas.gr • e-mail: info@minoas.gr

ISBN 978-960-481-572-2

ΑΓΓΕΛΟΣ ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΤΑΡΑΓΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

1940-1950

ΑΓΡΑΦΑ

Εφηβικές μαρτυρίες και αναμνήσεις

Αφιερώνεται

Στους ηρωικούς μαχητές του αλβανικού έπους

και του έπους της αντίστασης.

Στη μνήμη των θυμάτων των εμφύλιων

συγκρούσεων 1943-1949,

ανεξάρτητα από τις παρατάξεις στις οποίες ανήκαν,

με την ευχή: Ποτέ πια!

Ευχαριστίες

Στον αντάρτη αδερφό μου Γιώργο, ο οποίος, με την αμεροληψία και την ειλικρίνεια που τον

διακρίνουν, μου μετέφερε γεγονότα που έζησε στα πλαίσια της αντιστασιακής

δραστηριότητάς του στα χρόνια της Κατοχής.

Στην κόρη μου Ειρήνη, η οποία, εκτός από την ανεκτίμητη γραμματειακή υποστήριξη που μου παρείχε, με βοήθησε με εύστοχες παρατηρήσεις επί του κειμένου και συνέβαλε ουσιαστικά στην καλύτερη παρουσίασή του.

@

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην εισαγωγή του βιβλίου, ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος αποκαλύπτει ένα από τα βασικά κίνητρα που τον ώθησαν να το συγγράψει: τη νοσταλγία και επαναφορά των αναμνήσεων των παιδικών και εφηβικών χρόνων που περνούν χωρίς επιστροφή, σύμφωνα και με τα γραφόμενα του Μαρσέλ Προυστ στο μνημειώδες έργο του «Αναζητώντας το χαμένο χρόνο». Η ανάγκη όμως να αποτυπώσει κάποιος στο χαρτί τα περασμένα γίνεται ακόμα πιο πιεστική όταν είναι πλούσια σε γεγονότα που επηρεάζουν την πορεία της Ιστορίας που ακολουθεί. Και πράγματι, η δεκαετία 1940-1950, τα «ταραγμένα χρόνια» της παιδικής και εφηβικής ηλικίας του Άγγελου Ζαχαρόπουλου, ήταν από τα πιο κρίσιμα και τα πιο οδυνηρά στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Στο 22ο κεφάλαιο του βιβλίου που φέρει ως τίτλο τη ρήση του Δημοσθένη «προς το τελευταίον εκβάν έκαστον των πριν υπαρξάντων κρίνεται» γίνεται ο ουσιαστικός απολογισμός της ταραγμένης δεκαετίας, τόσο από τον ίδιο όσο και από την αυτοκριτική διακεκριμένων στελεχών της Αριστεράς που αγωνίσθηκαν στην Αντίσταση ως μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και στον εμφύλιο από τις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού.

Τη συγκλονιστική αυτή δεκαετία ο συγγραφέας την έζησε μέσα από τα σχολικά θρανία σε παιδική-εφηβική ηλικία. Προικισμένος με διεισδυτική παρατηρητικότητα και δυνατή μνήμη, μας παρουσιάζει με ενάργεια καταστάσεις, γεγονότα και εικόνες που έζησε.

Διαβάζοντας το βιβλίο ζούμε εκείνο το μοναδικό κλίμα ενθουσιασμού και έξαρσης με το οποίο ο ελληνικός λαός αντιμετώπισε και κατανίκησε τον Ιταλό φασιστικό εισβολέα, αφήνοντας εμβρόντητη την ανθρωπότητα. Ζούμε επίσης την ηρωική αντίσταση του στρατού μας, όταν οι Γερμανοί, για να διασώσουν τους συμμάχους Ιταλούς, μας επιτέθηκαν στα βουλγαρικά σύνορα και επέτρεψαν στο νικημένο ιταλικό στρατό να μπει στη χώρα μας ως στρατός κατοχής. Η οργή και η θλίψη που πίεζε τον ελληνικό λαό δεν άργησε να εκδηλωθεί με τη ρωμαλέα αντίσταση σε όλη τη χώρα.

Δεν άργησε όμως να εκδηλωθεί, παράλληλα με τις ηρωικές πράξεις, και η διχόνοια, η αιώνια πληγή του ελληνισμού. Και αυτή η διχόνοια έλαβε τεράστιες διαστάσεις, γιατί, στις συνηθισμένες διαφορές μεταξύ των Ελλήνων, προστέθηκε ένας πολύ ισχυρός παράγοντας: η εμφάνιση μιας ιδεολογίας που προσπαθούσε να επικρατήσει. Οι οργανώσεις που εκπροσωπούσαν την ιδεολογία αυτή, το ΕΑΜ με τον ΕΛΑΣ, κυριάρχησαν σε όλη σχεδόν τη χώρα μονοπωλώντας την αντίσταση και παρεμποδίζοντας άλλες οργανώσεις να αναπτυχθούν, χάρη στην οργανωτική και προπαγανδιστική τους δεινότητα, αλλά και στα

γεγονότα που προηγήθηκαν του πολέμου.

Ο διαχωρισμός της Ευρώπης σε ζώνες επιρροής μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Δυτικών Δυνάμεων, ο οποίος επισημοποιήθηκε την άνοιξη του 1945 με τη Συμφωνία της Γιάλτας, αλλά άρχισε να γίνεται εμφανής νωρίτερα, στάθηκε μοιραίος για τα σχέδια της ηγεσίας του ΚΚΕ και δημιούργησε δύο τάσεις στην ηγεσία του ΕΑΜ/ΚΚΕ. Εκείνων που δεν ήθελαν να πιστέψουν στο θάνατο του ονείρου για κατάληψη της εξουσίας και αυτών που προσαρμόσθηκαν στη νέα γεωπολιτική πραγματικότητα. Τους πρώτους ο συγγραφέας ονομάζει «οραματιστές» και τους δεύτερους «πραγματιστές». Η επικράτηση των «οραματιστών» μετά την επιστροφή του Ζαχαριάδη στην Ελλάδα οδήγησε τη χώρα στην αιματοχυσία και την καταστροφή που έμελλε να σημαδέψει την πορεία της για πολλές δεκαετίες.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό σκηνικό, από τα μάτια ενός παιδιού και εφήβου, ο συγγραφέας περιγράφει στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου, την καθημερινή ζωή στο γενέθλιο τόπο του, στην Καστανιά Αγράφων αλλά και στην ευρύτερη ορεινή περιοχή της Καρδίτσας. Στη συνέχεια, εξιστορεί κρίσιμα γεγονότα και σκιαγραφεί προσωπικότητες που έπαιξαν σημαντικούς ρόλους στα δραματικά γεγονότα της δεκαετίας 1940-1950, παραθέτοντας απόψεις τρίτων αλλά και το δικό του στίγμα. Με αξιοθαύμαστη νηφαλιότητα και αμεροληψία εξιστορεί ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος γεγονότα και εκθέτει απόψεις. Και είναι πράγματι χρήσιμο, ακόμη και στις μέρες μας, να ακούγονται, και ιδιαίτερα να καταγράφονται, τα γεγονότα από ανθρώπους που τα βίωσαν, ανθρώπους απαλλαγμένους από τα βαρίδια ιδεοληψιών και προκαταλήψεων. Και αυτό για να φωτισθεί με άπλετο φως μια από τις πιο σκοτεινές σελίδες της ελληνικής ιστορίας.

Ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος μας προσφέρει ένα κείμενο γραμμένο με δεξιoteχνία και φρεσκάδα, ευκολονόητο και προσιτό στον αναγνώστη. Η διήγηση είναι ευχάριστη και ελκυστική χάρη στον αβίαστο τρόπο γραφής, την παράθεση άγνωστων πτυχών γνωστών προσωπικοτήτων και γεγονότων, πολλές φορές «από πρώτο χέρι». Ας μην ξεχνάμε ότι τα ορεινά Άγραφα ήταν το κέντρο της Εθνικής Αντίστασης και η συμβίωση και συναναστροφή με αντάρτες, Ιταλούς και άλλους φυγάδες, καθώς και Άγγλους σαμποτέρ ήταν καθημερινή πρακτική. Και όλα αυτά διανθισμένα με το φρέσκο αέρα και τα μοναδικά τοπία των αδούλωτων Αγράφων, με ήθη και έθιμα μιας εποχής που πέρασε ανεπιστρεπτί, με σκηνές ανθρωπιάς, αγάπης και νοσταλγίας μέσα στη φωτιά της αντίστασης, κατά του κατακτητή και του αδελφοκτόνου πολέμου.

Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα έργο που έχει πολλά να προσφέρει, ιδιαίτερα στους

αναγνώστες που δεν έζησαν στα «ταραγμένα χρόνια».

Ζέτη Ξανθάκη-Καραμάνου

Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Πρόεδρος της Εταιρίας Ελλήνων Φιλολόγων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δεκαετία 1940-1950 μαζί με εκείνη του 1910-1920 είναι αναμφισβήτητα για τη χώρα μας οι πιο σημαντικές του 20ού αιώνα. Όσοι τις έζησαν και επέζησαν απέκτησαν αλησμόνητες εμπειρίες και, από αυτήν την άποψη, τους ευνόησε η μοίρα. Ο γράφων είχε την ξεχωριστή εύνοια της τύχης να βιώσει τη δεκαετία 1940-1950 στην πιο κρίσιμη ηλικία, και μάλιστα στην περιοχή των Αγράφων, που υπήρξε το πανελλήνιο κέντρο των εαμικών αντιστασιακών δραστηριοτήτων. Πράγματι, στη δεκαετία αυτή ανήκει ένα μέρος της παιδικής μου ηλικίας, η προεφηβική, η εφηβική και η μετεφηβική ηλικία, η δε γενέτειρά μου, η Καστανιά Αγράφων, βρίσκεται πολύ κοντά στη σημερινή λίμνη Πλαστήρα, που κάλυψε με τα νερά της το αντάρτικο αεροδρόμιο της Κατοχής. Τα παιδικά και εφηβικά χρόνια είναι η περίοδος της ζωής του ανθρώπου κατά την οποία διαμορφώνεται ο χαρακτήρας του, προετοιμάζεται για τη ζωή, πλάθει τα όνειρά του και ξεκινάει να τα πραγματοποιήσει. Ο άνθρωπος, σ' αυτή την ηλικία, απορροφά σαν σφουγγάρι τις εντυπώσεις, τις εικόνες, τις παραστάσεις, τα γεγονότα, ό,τι γενικά αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις του και όλα αυτά τα διατηρεί σταθερά στη μνήμη του για πάντα, αναπολώντας τα συνεχώς με έντονη νοσταλγία. Ένας από τους σημαντικότερους συγγραφείς του 20ού αιώνα, ο Μαρσέλ Προυστ, ασχολήθηκε διεξοδικά με τη νοσταλγία, και θεωρείται ο πιο οξυδερκής αναλυτής της. Στο επτάτομο έργο του Αναζητώντας το χαμένο χρόνο, προβαίνει σε μια εξονυχιστική έρευνα των λειτουργιών της μνήμης καθώς και των διαδικασιών μέσω των οποίων οι αισθήσεις, οι τόποι, τα πρόσωπα και τα γεγονότα αποκτούν διαχρονική σημασία. Πιο συγκεκριμένα, από τη μελέτη του έργου του πηγάζει η αλήθεια ότι η παιδική και η εφηβική ηλικία είναι, για κάθε άνθρωπο, ο παράδεισος που πέρασε ανεπιστρεπτί. Αυτόν το χαμένο παράδεισο αναζητούμε όλοι σε όλη μας τη ζωή. Γι' αυτό και οι κάτοικοι του λεκανοπεδίου σπεύδουν κατά χιλιάδες κάθε Σαββατοκύριακο να επισκεφθούν τα χωριά τους, με κίνδυνο να σκοτωθούν στο δρόμο. Πηγαίνουν να ξαναζήσουν τις εικόνες, τις παραστάσεις, τις οσμές και τις γεύσεις της παιδικής και εφηβικής τους ηλικίας.



Η οικογένεια του συγγραφέα μπροστά στο ελατοδάσος της Καστανιάς. Επάνω η μητέρα Αναστασία και ο πατέρας Κωνσταντίνος. Κάτω από δεξιά: Χαρίκλεια, ο συγγραφέας δύο ετών, ο Γιώργος και ο Ζάχος. Η μικρότερη Αλίκη δεν είχε ακόμη γεννηθεί.

Διαβάζοντας το περίφημο βιβλίο του Τσέχου συγγραφέα Μίλαν Κούντερα, «Η αβάσταχτη ελαφρότητα του είναι», εντυπωσιάστηκα από την αναφορά του σε ένα βιβλίο για το Χίτλερ. Γράφει ότι το βιβλίο αυτό τον συγκίνησε ιδιαίτερα εξαιτίας ορισμένων φωτογραφιών του αιμοσταγούς δικτάτορα που περιείχε. Οι συγκεκριμένες φωτογραφίες τον επανέφεραν στα παιδικά του χρόνια. Παρόλο δε που πολλά μέλη της οικογένειάς του είχαν βρει το θάνατο στα ναζιστικά στρατόπεδα, είδε με συμπάθεια τις φωτογραφίες της εποχής του Χίτλερ. «Τι ήταν ο θάνατος των συγγενών μου μπροστά σ' αυτές τις φωτογραφίες που μου θύμιζαν μια περασμένη εποχή της ζωής μου, μια εποχή που πέρασε ανεπιστρεπτί;» γράφει ο συγγραφέας.

Πολλές ήταν οι τραγικές καταστάσεις που έζησα στα χρόνια της Κατοχής. Είδα ανθρώπους σκοτωμένους στο δρόμο. Ένιωσα οργή βλέποντας τους νικημένους στην Αλβανία από το στρατό μας Ιταλούς να συμπεριφέρονται ως νικητές. Κοκορόφτεροι, μελανοχίτωνες, καραμπινιέροι με τα περίεργα πηλήκιά τους. Είδα Γερμανούς να διαβαίνουν με το

ρομποτικό βάδισμά τους γεμάτοι αλαζονεία, και αυτό με γέμιζε αγανάκτηση. Τι γύρευαν αυτοί οι βόρειοι βάρβαροι στη χώρα μας; Είδαμε τους Ιταλούς πρώτα και μετά τους Γερμανούς να ρημάζουν και να καίνε τα χωριά μας. Και το χειρότερο απ' όλα, έζησα τον εμφύλιο σπαραγμό. Είδα Έλληνες να σκοτώνουν Έλληνες, κι αυτό ήταν ανυπόφορο. Ωστόσο, αυτά τα τραγικά και δυσάρεστα γεγονότα με φέρνουν πίσω στα παιδικά και εφηβικά μου χρόνια. Έτσι, νιώθω, όπως και ο Κούντερα, ευχαρίστηση, παραμερίζοντας από τη σκέψη τα τραγικά στοιχεία της εποχής.

Κατά τη διάρκεια λοιπόν αυτής της δεκαετίας, ζήσαμε μερικά από τα πιο συνταρακτικά γεγονότα του αιώνα μας. Ενώ βρισκόμαστε στα σχολικά θρανία, είδαμε να ξεσπάει ο πιο αιματηρός πόλεμος της ανθρώπινης ιστορίας, ο Δεύτερος Παγκόσμιος. Παρακολουθήσαμε το έπος της Αλβανίας με τις μοναδικές του συγκινήσεις, γευτήκαμε την αβάσταχτη πίκρα της υποδούλωσης των νικητών από τους νικημένους. Την ίδια περίοδο ζήσαμε την ανάσταση του έθνους μας με την αντίσταση, που πολύ γρήγορα και ορμητικά εκδηλώθηκε στην περιοχή μας: η πόλη της Καρδίτσας υπήρξε η πρώτη ελεύθερη πόλη της σκλαβωμένης Ευρώπης. Ζήσαμε όμως και την πιο πικρή εμπειρία, εκείνη του σπαραγμού του έθνους με τις εμφύλιες συρράξεις που εκδηλώθηκαν παράλληλα με τις ηρωικές εξάρσεις. Τη γένεση και την εξέλιξη αυτών των εμφύλιων συρράξεων αλλά και των αγώνων εκείνης της ηρωικής γενιάς θα προσπαθήσω να παρουσιάσω σ' αυτό το βιβλίο, όπως τα είδα και τα αντιλήφθηκα με τα μάτια του εφήβου και με την κριτική μελέτη και ανάλυση όσων έχουν πει και γράψει κάποιοι βασικοί πρωταγωνιστές των γεγονότων.

Εντούτοις, τα συνταρακτικά αυτά γεγονότα δεν εμπόδισαν τη ζωή να διεκδικήσει τα δικαιώματά της. Μέσα από τις θύελλες του πολέμου ζήσαμε την ανεπανάληπτη έκρηξη της εφηβείας με τα ερωτικά σκιρτήματα και τα μαθητικά ειδύλλια («Στην αστραπή της άνοιξης, στην ήβης τα χρυσόχνουδα τα χρόνια», όπως γράφει ο Άγγελος Σικελιανός). Ούτε μας εμπόδισαν οι αντιξοότητες της περιόδου να ονειρευτούμε το μέλλον. Σ' αυτή την κρίσιμη περίοδο πλάσαμε τα όνειρά μας και ξεκινήσαμε για να τα πραγματοποιήσουμε. Ήταν η εποχή που έπρεπε να επιλέξουμε την κατεύθυνση των σπουδών μας. Κάποιος σοφός είπε ότι δεν επιλέγουμε τις πράξεις μας, εκείνες μας επιλέγουν. Κάποιο αόρατο χέρι μας σπρώχνει προς αυτές.

Η χώρα εκείνο τον καιρό έβγαινε καθημαγμένη από τον πόλεμο και ο περισσότερος κόσμος δεν μπορούσε να καλύψει, ακόμα και μετά την απελευθέρωση, ούτε τις βασικές του ανάγκες, ιδιαίτερα δε τις ανάγκες σε είδη διατροφής. Θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι σ' εμάς, τους τότε εφήβους, λειτούργησε κάποιο συλλογικό ένστικτο, που ανταποκρινόταν

στην ανάγκη ανασυγκρότησης της χώρας και επιβίωσης του έθνους. Ασυναίσθητα νιώθαμε να πέφτει στους εφηβικούς μας ώμους ένα μέρος της ευθύνης για την ανόρθωση της κατεστραμμένης πατρίδας μας. Αυτό, πιστεύω, ήταν που, εμένα τουλάχιστον, με ώθησε να σπουδάσω πρώτα γεωπονία στην Αθήνα, να συμπληρώσω κατόπιν τις σπουδές μου στο Παρίσι ως μηχανικός με ειδίκευση στα έργα υποδομής της γεωργίας και, στη συνέχεια, ως πολιτικός μηχανικός του ΕΜΠ. Μάταια ο διαπρεπής φιλόλογος και γυμνασιάρχης μου Μιχαλόπουλος με πίεζε να δώσω εισαγωγικές εξετάσεις στη Φιλοσοφική Σχολή. Έκρινε ότι αυτή η σχολή μου ταίριαζε λόγω της επίδοσής μου στα αρχαία και στα νέα ελληνικά. Δεν ήθελα ούτε ν' ακούσω κάτι τέτοιο. Στις θεωρητικές επιστήμες προσανατολίζονταν συνήθως όσοι είχαν αντικειμενική αδυναμία στα μαθηματικά. Αν όμως επρόκειτο να κάνω την επιλογή μου υπό τις σημερινές συνθήκες, σίγουρα θα επέλεγα τις λεγόμενες ανθρωπιστικές επιστήμες, οι οποίες πάντα με γοήτευαν. Τότε όμως υπήρχε άμεση ανάγκη ανοικοδόμησης της χώρας και επιβίωσης του έθνους, η οποία μας καθοδηγούσε δίχως να το συνειδητοποιούμε.

Οι νεότερες γενιές δεν έχουν συνειδητοποιήσει τον ειρηνικό άθλο που επιτέλεσε ο ελληνικός λαός μετά τη δεκαετή λαίλαπα 1940-1950. Τη σημερινή ευημερία την θεωρούν δεδομένη και ότι ήρθε από μόνη της. Όμως, το 1950 η χώρα παρέμενε ακόμα ερειπωμένη και, όπως προανέφερα, ο περισσότερος κόσμος δεν μπορούσε να καλύψει ούτε τις βασικές του ανάγκες. Πρώτη προτεραιότητα λοιπόν ήταν η εξασφάλιση αυτάρκειας σε βασικά είδη διατροφής. Ήταν νωπές οι οδυνηρές μνήμες από την πείνα της Κατοχής και τα χιλιάδες θύματά της. Αμέσως μετά την απελευθέρωση, κυκλοφόρησε ένα βιβλίο των αστυνόμων Μπότση και Παπαδημητρίου με ανατριχιαστικές φωτογραφίες από την Αθήνα το χειμώνα 1941-1942: νεκροί από την πείνα να μαζεύονται από τους δρόμους και να στοιβάζονται σε καροτσάκια, για να μεταφερθούν σε ομαδικούς τάφους· παιδάκια σκελετωμένα, με πρησμένες κοιλίες από αβιταμίνωση...

Το 2005 κυκλοφόρησε το βιβλίο της υπεραιωνόβιας Φιλίως Χαϊδεμένου με τον τίτλο «Τρεις αιώνες, μια ζωή». Η καταπληκτική αυτή γυναίκα, που έζησε την τραγωδία της Μικράς Ασίας και ήρθε στην Αθήνα, μόνη επιβιώσασα από την οικογένειά της, γράφει για την περίοδο της Κατοχής: «Οι άνθρωποι πέθαιναν από την πείνα. Παιδάκια σκελετωμένα, με κοιλίες πρησμένες, στοιβάζονταν σε καροτσάκια, ριγμένα όπως όπως πάνω τους, και κατέληγαν από την οδό Πειραιώς στο Γ' Νεκροταφείο, όπου δε θάβονταν, απλώς στοιβάζονταν σε σωρούς. Ολόκληρη ουρά από καροτσάκια, που τα έφτιαχναν οι άνθρωποι μόνοι τους από ό,τι υλικά είχαν και μια ρόδα μπροστά για να τσουλάνε, πηγαινοέρχονταν καθημερινά στο

νεκροταφείο. Κανείς από τους μεγαλύτερους δεν πρέπει να φύγει απ' αυτό τον κόσμο αν δε διηγηθεί και δε μάθει στους απογόνους του τι διαδραματίστηκε εκείνα τα μαύρα χρόνια της Κατοχής. Είναι ο μόνος τρόπος οι άνθρωποι να μάθουν απ' τα λάθη τους και να προχωρήσουν σε καλύτερη ζωή». Η ίδια η συγγραφέας, για να επιβιώσει, κατέφυγε από την Αθήνα στην Κοζάνη με τα πόδια, μαζί με το σύζυγο και την κόρη τους. Βασανιστικό ταξίδι που διήρκεσε τριάντα οκτώ μέρες.

Τέτοιες οδυνηρές εμπειρίες λοιπόν κινητοποίησαν δραστήρια πόρους και ανθρώπινο δυναμικό προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης επάρκειας σε είδη διατροφής. Το αποτέλεσμα υπήρξε εντυπωσιακό. Πριν από τον πόλεμο, όποιος υποστήριζε ότι η χώρα ήταν δυνατό να εξασφαλίσει αυτάρκεια σε βασικά είδη διατροφής, κυρίως σιτάρεια, εθεωρείτο αιθεροβάμων. Εντούτοις, όχι μόνον επιτεύχθηκε η αυτάρκεια μέσα σε λίγα χρόνια, αλλά η Ελλάδα έγινε και σημαντική εξαγωγός γεωργικών προϊόντων, ακόμη και σιταριού. Έτσι, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (1976-1979), ένα από τα κύρια μελήματα μας ήταν η εξασφάλιση επαρκών εξαγωγικών επιδοτήσεων για τα προϊόντα μας, ώστε να είμαστε ανταγωνιστικοί. Με βάση κυρίως τη γεωργική ανάπτυξη, η Ελλάδα κατόρθωσε, αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και για μία εικοσαετία, να είναι πρώτη στον κόσμο (μετά την Ιαπωνία) σε ετήσια οικονομική ανάπτυξη και να έχει το χαμηλότερο πληθωρισμό. Όλα αυτά επιτεύχθηκαν ενώ ακόμη και μετά το 1950 δεν είχε αποκατασταθεί πλήρως η ειρήνη και η δημοκρατική ομαλότητα. Ο Ζαχαριάδης από το παραπέτασμα διακήρυττε ότι ο Δημοκρατικός Στρατός, μετά την ήττα του στο Γράμμο και στο Βίτσι, παρέμενε με το όπλο παρά πόδα και απειλούσε με «τρίτο γύρο». Παράλληλα, έστελνε κλιμάκια στελεχών να οργανώσουν τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ ενόψει του τρίτου γύρου. Αποτέλεσμα: παρατάθηκαν τα καταπιεστικά μέτρα ασφαλείας που είχαν θεσπιστεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, εξακολούθησαν να λειτουργούν τα στρατοδικεία και να υφίστανται οι φυλακίσεις και οι εξορίες για αρκετά ακόμα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Όσπου ήρθε η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 να στραγγαλίσει τη χωλή δημοκρατία, και να περάσει η χώρα στη μεγάλη νύχτα της επταετίας.

Έφθασε επιτέλους το 1974 και έπεσε η δικτατορία. Τον ίδιο χρόνο, η χώρα έλυσε το πολιτειακό της πρόβλημα με την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας έπειτα από ελεύθερο δημοψήφισμα. Ο Ζαχαριάδης δεν απειλούσε πλέον με «τρίτο γύρο». Είχε προ πολλού αφήσει την τελευταία του πνοή στην παγωμένη Σιβηρία. Έτσι, η δημοκρατία δέχτηκε στους κόλπους της το ΚΚΕ ως νόμιμο κοινοβουλευτικό κόμμα με ένα σώφρονα γενικό

γραμματέα, το Χαρίλαο Φλωράκη.

Για πρώτη φορά στην Ελλάδα, η δημοκρατία λειτουργούσε άψογα. Αυτό επέτρεψε στον Κωνσταντίνο Καραμανλή να κάνει το μεγάλο άλμα. Χωρίς να χάσει καιρό, παρουσίασε το 1975 στην ΕΟΚ των εννέα την αίτηση της χώρας του για πλήρη ένταξη. Η αίτηση εγκρίθηκε και το 1976 άρχισαν οι διαπραγματεύσεις, για να καταλήξουν στην πανηγυρική υπογραφή της πράξης προσχώρησης το Μάιο του 1979. Η χώρα μας προχώρησε ακόμα περισσότερο όταν εντάχθηκε στον πυρήνα της οικονομικής και νομισματικής Ένωσης των δεκατριών, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των είκοσι επτά.

Σήμερα η Ελλάδα κατέχει δεσπόζουσα πολιτική και οικονομική θέση στο χώρο των Βαλκανίων, με επενδύσεις πολλών δισεκατομμυρίων ευρώ σ' όλες τις γειτονικές χώρες, και ατενίζει με εμπιστοσύνη το μέλλον μέσα στο δύσκολο κόσμο της παγκοσμιοποίησης.

1

ΤΑ ΑΔΟΥΛΩΤΑ ΑΓΡΑΦΑ

Η περιοχή των Αγράφων υπήρξε το πανελλήνιο κέντρο της εαμικής αντίστασης στη διάρκεια της Κατοχής. Εκεί ήταν η έδρα του Γενικού Αρχηγείου του ΕΛΑΣ, της «προσωρινής κυβέρνησης του βουνού», δηλαδή της ΠΕΕΑ (Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης), καθώς και της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Εκεί κατασκευάστηκε και λειτούργησε το αντάρτικο αεροδρόμιο, στο υψίπεδο της Νεβρόπολης. Σ' αυτό διαδραματίστηκαν μεγάλα γεγονότα της Κατοχής, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Τώρα το αεροδρόμιο αναπαύεται κάτω από τα νερά της λίμνης Πλαστήρα. Τα Άγραφα καλύπτουν το βόρειο τμήμα του νομού Ευρυτανίας (Ευρυτανικά Άγραφα) και το δυτικό ορεινό τμήμα του νομού Καρδίτσας (Θεσσαλικά Άγραφα). Ανεξάρτητα από τη διοικητική διαίρεση, τα Άγραφα αποτελούν μορφολογικά μια ενιαία, ομοιόμορφη γεωγραφική περιοχή, έντονα ορεινή και δύσβατη, με άγρια ομορφιά που εντυπωσιάζει τον επισκέπτη. Ο Πουκεβίλ, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην αυλή του Αλή Πασά στα Γιάννενα επί Μεγάλου Ναπολέοντος, επισκέφθηκε τα Άγραφα στις αρχές του 1800 και στο βιβλίο του «Ταξίδι στην Ελλάδα,» τόμ. 4, βιβλ. 12, κεφ. 7, γράφει: «Δάση μεγαλοπρεπή, φύση επιβλητική, διαμορφώνουν το χαρακτήρα των βουνών και των οριζώντων της αρχαίας αυτής χώρας των Ελλήνων, που τώρα έγινε το άσυλο των καταπιεζομένων απογόνων. Τέτοια είναι στο σύνολό της η περιοχή των Αγράφων».

Σ' αυτά τα βουνά με την έντονη κλεφταρματολίτικη παράδοση, το αντάρτικο εμφανίστηκε

νωρίς στην Κατοχή και φούντωσε πολύ γρήγορα. Βούιζαν οι βουνοπλαγιές από το συναρπαστικό θούριο του ξεσηκωμού:

*Βροντάει ο Όλυμπος, αστράφτει η Γκιώνα
Μουγκρίζουν τ' Άγραφα, σειέται η Στεριά.
Στ' άρματα, στ' άρματα, εμπρός στον αγώνα
Για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά.
Ο Γοργοπόταμος στην Αλαμάνα
Στέλνει περήφανο χαιρετισμό
Μιας ανάστασης νέας χτυπάει η καμπάνα
Μηνάν τα όπλα μας το λυτρωμό.*

Ο Πουκεβίλ, στο βιβλίο που προαναφέραμε, γράφει: «Ένα πλήθος από χωριά που κατοικούνται από Έλληνες καθαρής ράτσας, των οποίων οι ρωμαλέες οικογένειες φαίνονται σαν να έχουν παραμείνει εκεί ως φρουροί, ανάμεσα σε ό,τι απέμεινε από τις ξεχασμένες, μέσα στις κακοτυχίες, επάλξεις, για να τεκμηριώσουν και να διεκδικήσουν, όταν έρθει ο χρόνος που έχει γράψει η μοίρα, τα δικαιώματα των Ελλήνων πάνω στο ιερό έδαφος της πατρίδας τους». Στην καθαρότητα της ράτσας αναφέρεται και ο Φίνλεϋ («Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης», μτφρ. Αλίκη Γεωργούλη, τόμ. Α', σ. 43): «Ο πληθυσμός των Αγράφων είναι καθαρά ελληνικός, χωρίς τις επιμειξίες των Βουλγάρων, των Αλβανών και των Βλάχων που έχουν παρεισφρήσει στις γειτονικές περιοχές. Έχουν αντισταθεί με επιτυχία στο μεγάλο σλαβικό εποικισμό της Ελλάδος». Και προσθέτει: «Στα Άγραφα οι Έλληνες έχουν διαμορφώσει χαρακτήρα ελευθέρων ανθρώπων, τους διακρίνει δε τέτοιο θάρρος και πνεύμα ανεξαρτησίας που δε συναντά κανείς στον ίδιο βαθμό στην υπόλοιπη Ελλάδα». Την τελευταία διαπίστωση του Φίνλεϋ επιβεβαιώνει ο Πουκεβίλ, γράφοντας για τους κατοίκους των Αγράφων: «Ψηλοί, καλοκαμωμένοι, γεμάτοι ενέργεια, αυτή που χαρίζει ο ζωογόνος αέρας των βουνών. Μαζί με το γάλα της μάνας τους, θηλάζουν και μια υπερηφάνεια που τους καθιστά ικανούς να αποτρέπουν κάθε απόπειρα επιβολής τυραννίας».

Το αδούλωτο πνεύμα των κατοίκων των Αγράφων επιβεβαιώνεται από συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Το πρώτο αναφέρεται στην περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου και το δανείζομαι από το θαυμάσιο βιβλίο του Μάρκου Γκιόλα, «Ιστορία των αρχαίων Ευρυτάνων». Η εξιστόρηση βασίζεται στο Θουκυδίδη. Σύμφωνα με αυτή, οι Αθηναίοι το 426 π.Χ., υποκινούμενοι από τους πιστούς τους συμμάχους τους Μεσσηνίους της Ναυπάκτου, οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί από τους Σπαρτιάτες και οι Αθηναίοι τους εγκατέστησαν στη Ναύπακτο, επιχείρησαν να θέσουν υπό την ηγεμονία τους και την Αιτωλία, στην οποία περιλαμβάνονταν και τα σημερινά Άγραφα. Στην αρχή της επιχείρησης, που τη διηύθυνε ο

στρατηγός Δημοσθένης, η προέλαση των Αθηναίων υπήρξε ακώλυτη, όσο οι προσβάσεις ήταν εύκολες. Όταν όμως ο στρατός του Δημοσθένη προχώρησε στη δύσβατη ορεινή περιοχή, όπως είναι εκείνη των Αγράφων, υπέστη πανωλεθρία. Γράφει σχετικά ο Θουκυδίδης: «Οι Αιτωλοί, ευκίνητοι σαν τα ζαρκάδια, άνθρωποι ταχύποδες και ελαφρώς οπλισμένοι, χτυπούν τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους απ' όλες τις πλευρές. Πρώτα διαλύεται το σώμα των τοξοτών και πέφτει νεκρός ο επικεφαλής τους τοξάρχης». Με ιδιαίτερη σφοδρότητα επιτίπτουν κατά των Μεσσηνίων, που τους θεωρούν υπεύθυνους για την εισβολή των Αθηναίων στη χώρα τους: «διά την των Αθηναίων επαγωγήν». Στη μάχη φονεύεται κι ο οδηγός των Μεσσηνίων, ο Χρόμων. Η κύρια δύναμη του στρατού οπισθοχωρεί και τρέπεται σε άτακτη φυγή. Ο πανικός στις τάξεις των οπλιτών είναι πλήρης. Πολλοί φονεύονται κατά την οπισθοχώρηση. Άλλοι εισέρχονται σε χαράδρες ή τοποθεσίες χωρίς διέξοδο κι εξολοθρεύονται μέσα σ' αυτές: «εσπίπτοντες ες τε χαράδρας ανεκβάτους και χωρία ων ουκ ήσαν έμπειροι διεφθείροντο». Τους περισσότερους, που χάνουν το δρόμο κι εγκλωβίζονται μέσα σε δάση χωρίς έξοδο, τους καίνε ζωντανούς: «τους δε πλείους των οδών αμαρτάνοντας και ες την ύλην εσφερομένους, όθεν διέξοδοι ουκ ήσαν, πυρ κομισάμενοι περιεπίμπρασαν».

Το δεύτερο ιστορικό γεγονός το δανείζομαι επίσης από το βιβλίο του Μάρκου Γκιόλα και αφορά την επιδρομή 200.000 Γαλατών που προσπάθησαν να καταλάβουν, το 279 π.Χ., το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της Ελλάδας, τους Δελφούς. Η τελική συντριβή των Γαλατών έγινε στα Άγραφα, σε θέση που ονομάζεται ακόμα «Κοκκάλια», από τα κόκαλα των Γαλατών που βρέθηκαν εκεί, ζυμωμένα κυριολεκτικά με το χώμα. Βρέθηκαν επίσης σιδερένια θραύσματα όπλων, περικεφαλαία, ξίφος, τεμάχια από ακόντια και μαχαίρια, καθώς και νομίσματα.

Το τρίτο και το τέταρτο ιστορικό συμβάν τα δανείζομαι αντίστοιχα από το άρθρο του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Δημήτρη Κουτρούμπα στον τόμο «Η Ευρυτανία σήμερα» του 1987 και από το βιβλίο του Σεραφείμ Τσίτσα, «Τα Άγραφα». Και τα δύο συμβάντα αναφέρονται στη βυζαντινή περίοδο.

Όταν στη διαμάχη μεταξύ εικονομάχων και εικονολατρών επικράτησαν οι πρώτοι, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775 μ.Χ.) έστειλε εξάρχους στη Θεσσαλία, για να επιβάλουν την απομάκρυνση των εικόνων από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια. Και οι μεν πεδινοί συμμορφώθηκαν προς την αυτοκρατορική εντολή, οι Αγραφιώτες όμως αρνήθηκαν κατηγορηματικά. Όταν δε οι έξαρχοι έγιναν πειστικοί, τους σκότωσαν. Ο αυτοκράτορας οργίστηκε και διέταξε να διαγράψουν την ανυπότακτη αυτή ορεινή περιοχή από τους χάρτες

της αυτοκρατορίας. Κατά μία εκδοχή, αυτός ήταν ο λόγος που η περιοχή πήρε το όνομα Άγραφα.

Το 996 μ.Χ., οι Βούλγαροι του Σαμουήλ, επιστρέφοντας από λεηλασίες και σφαγές στη Στερεά και την Πελοπόννησο και αφού νικήθηκαν από το στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό κοντά στο Σπερχειό, θέλησαν να διαφύγουν προς τη Θεσσαλία μέσω Ευρυτανίας. Οι Ευρυτάνες τους επιτέθηκαν στη «Βουλγάρα» (βουνό στα βορειοδυτικά της Φουρνάς, που έκτοτε φέρει το όνομά τους) και τους διέλυσαν.

Το 1419, οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Θεσσαλία, συνάντησαν όμως αντίσταση στην ορεινή περιοχή των Αγράφων, πράγμα που ανάγκασε το σουλτάνο Μουράτ Β΄ (1421-1451) να παραχωρήσει στην περιοχή σημαντικά προνόμια και αυτοδιοίκηση. Τα προνόμια αυτά αναγνώρισε αργότερα και επισημοποίησε με τη συνθήκη του Ταμασίου (10 Μαΐου 1525) ο περίφημος σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής. Με τη συνθήκη αυτή: α) απαγορευόταν η εγκατάσταση τουρκικών οικογενειών στην περιοχή των Αγράφων, β) απαγορευόταν ο εξισλαμισμός, γ) απαγορευόταν το παιδομάζωμα, δ) εξασφαλιζόταν η ελεύθερη επικοινωνία των κατοίκων των Αγράφων με τις γύρω πεδινές και άλλες περιοχές. Για τη συνθήκη του Ταμασίου γράφει ο καθηγητής Δ. Κουτρούμπας: «Η συνθήκη αυτή και τα εξασφαλισθέντα προνόμια ίσχυσαν μέχρι την εποχή του Αλή Πασά και του αγώνος του '21, στάθηκαν δε σωτήρια για τον Ελληνισμό. Με την αυτονομία τους αυτή τα βουνά των Αγράφων μεταβλήθηκαν, όπως πολύ σωστά παρατηρήθηκε, σε ένα νέο Αραράτ, πάνω στο οποίο στάθηκε και διατηρήθηκε η κιβωτός του Ελληνισμού και η φλόγα της παιδείας, που φώτισε το δουλωμένο Γένος για να αποτινάξει το ζυγό του».

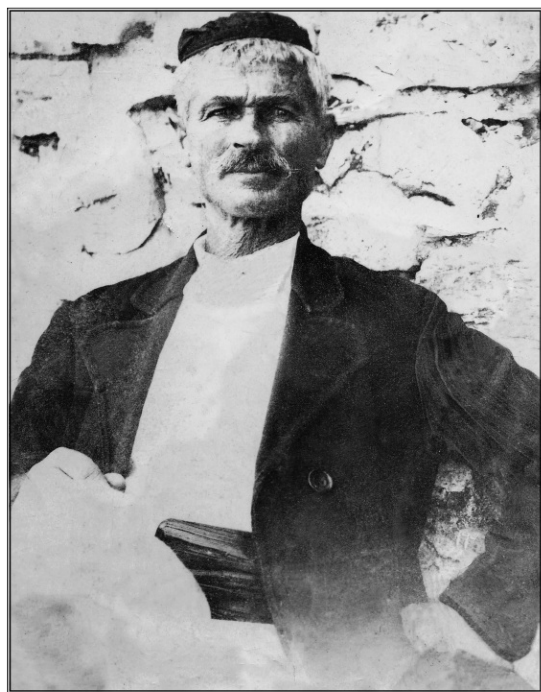
Συνέβη, πράγματι, ένα από τα παράξενα φαινόμενα στην παλίρροια των πολιτιστικών μεταβολών. Η έλλειψη υλικών πόρων κρατούσε επί αιώνες στο οικονομικό και πολιτιστικό περιθώριο τα άγονα και κακοτράχαλα βουνά των Αγράφων. Όπως ήταν φυσικό, το πληθυσμιακό ρεύμα και η δημιουργική ικμάδα σε ειρηνικές περιόδους κατευθύνονταν αδιάκοπα προς τις ευφορότερες περιοχές. Υπό τις συνθήκες όμως που δημιουργήθηκαν, τα άγονα και κακοτράχαλα βουνά δέχτηκαν την πλημμυρίδα των κατατρεγμένων, αδούλωτων Ελλήνων από άλλες περιοχές και έγιναν ορμητήριο της ελευθερίας και λίκνο της πίστης και της εθνικής συνείδησης. Για να ζήσουν οι σχετικά μεγάλοι πληθυσμοί, μέσα σε αντίξοες υλικοτεχνικές συνθήκες, αναγκάστηκαν να αναπτύξουν στο έπακρο και να εξαντλήσουν τις δυνατότητες της κτηνοτροφικής και γεωργικής παραγωγής. Παράλληλα, ανέπτυξαν σημαντικά τη βιοτεχνία του μαλλιού και της μετάξης, την οποία παρήγαν στον τόπο (υπάρχουν ακόμα υπολείμματα της ειδικής ποικιλίας μουριάς για τη σηροτροφία). Η

ελεύθερη επικοινωνία των κατοίκων με τις άλλες περιοχές (συνθήκη Ταμασίου) επέτρεψε την ανάπτυξη του εμπορίου. Τα προϊόντα που εξήγαν ήταν κυρίως γαλακτοκομικά, αλλά και υφάσματα μάλλινα και μεταξωτά, καθώς και δέρματα οικόσιτων και άγριων ζώων. Η συγκέντρωση ικανών σχετικά πόρων, κυρίως από το εμπόριο, και η ύπαρξη ενός εκλεκτού ανθρώπινου δυναμικού συνέβαλαν στην πρωτοφανή για εκείνη την περίοδο και για την περιοχή ανάπτυξη της παιδείας. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι εκτός των δημοτικών σχολείων, μερικά από τα οποία ήταν αναβαθμισμένα, όπως της Καστανιάς, όπου διδάσκονταν λατινικά και αρχαία ελληνικά, λειτούργησαν ανώτερες σχολές στο Καρπενήσι (1645), στα Βραγγιανά (1661), στη Φουρνά (1743) και στον Προυσό. Στις σχολές αυτές διδάσκονταν τόσο θεωρητικές όσο και θετικές επιστήμες. Αναφέρονται η φιλοσοφία, η λογική, τα πατερικά κείμενα, η αρχαία ελληνική γραμματεία, αλλά και η φυσική, τα μαθηματικά, η βιολογία, η ιατρική κ.ά. Οι φοιτητές προέρχονταν όχι μόνο από τα αγραφιώτικα χωριά αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Απόφοιτοι των σχολών αυτών δίδαξαν σε πολλά σχολεία του ελληνικού χώρου αλλά και σε εξωτερικά κέντρα του ελληνισμού (Βουκουρέστι, Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη, κ.λπ.). Ο ονομαστός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος αποφοίτησε από το σχολείο της Καστανιάς και στη συνέχεια από τη σχολή Βραγγιανών. Από την ίδια σχολή αποφοίτησε και άλλος πατριάρχης, ο Διονύσιος Μουσελίμης, καθώς και πολλοί επίσκοποι. Μεταξύ των καθηγητών της σχολής, εξέχουσα θέση κατέχουν ο Ευγένιος Γιαννούλης, ο περίφημος μαθητής του Αναστάσιος Γόρδιος και ο μαθητής του τελευταίου Θεοφάνης. Παράλληλα, στην περιοχή των Αγράφων δημιουργήθηκαν περισσότερα από είκοσι μοναστήρια, τα οποία κατά τους χρόνους της δουλείας υπήρξαν ισχυρά πνευματικά και εθνικά κέντρα. Σε αυτά έβρισκαν καταφύγιο οι κλεφταρματολοί και οι αγωνιστές της εθνεγερσίας του 1821, αλλά και οι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης κατά των Ιταλών και Γερμανών κατακτητών την περίοδο 1942-1944.

Η κλεφτουριά των Αγράφων και οι Σαρακατσαναίοι

Ο ανεξάρτητος και αδούλωτος χαρακτήρας των Αγραφιωτών ήταν επόμενο να δημιουργήσει ένα ισχυρό κλεφταρματολίτικο κίνημα στην περιοχή. Το κίνημα αυτό γιγαντώθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα, με κορυφαίο καπετάνιο τον ξακουστό Αντώνη Κατσαντώνη. Ο ηρωικός αυτός κλέφτης ήταν γιος του Σαρακατσάνου τσέλιγκα Γιάννη Μακρυγιάννη. Όταν, έφηβος ακόμα, ξεκίνησε να γίνει κλέφτης, η μάνα του τού έλεγε:

«Κάτσε, Αντώνη, είσαι μικρός ακόμα». Έτσι του βγήκε το δεύτερο όνομα «Κατσαντώνης», που τον έκανε γνωστό στο πανελλήνιο. Το 1800 προσχωρεί στην ομάδα του νονού του Δίπλα. Λίγο αργότερα συγκροτεί δική του ομάδα με ογδόντα παλικάρια. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο ένδοξος στρατάρχης της Ρούμελης. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης γεννήθηκε την άνοιξη του 1782, σε μια σπηλιά κοντά στο χωριό Μαυρομάτι της Καρδίτσας. Η μητέρα του, Ζωή Ντιμισκή, ήταν αδερφή του Σαρακατσάνου κλέφτη Κώστα Ντιμισκή. Παντρεύτηκε κάποιον Γιαννάκη Μαυρομάτη, μετά τον πρόωρο θάνατο του οποίου αποφάσισε να καλογερέψει και πήγε στο μοναστήρι του Αϊ-Γιώργη, όπου ο ηγούμενος ήταν γνωστός της. «Εκεί, γύρω στα 1780», γράφει ο Δημήτριος Φωτιάδης στο βιβλίο του Καραϊσκάκης, «κονάκιασε ως φαίνεται στο μοναστήρι ο φοβερός Δημήτρης Καραΐσκος, αρματολός του Βάλτου. Λιμπίστηκε την ομορφιά της νιας καλόγριας, την έμπλεξε στα δίκτυα του και πλάγιασε μαζί της. Ευλογημένη ώρα! Η Ελλάδα τής χρωστάει έναν από τους πιο λαμπρούς ήρωες του Εικοσιένα».



Κλεφτουριά των Αγράφων και Σαρακατσαναίοι. Άγγελος Ακριβάκης, παππούς εκ μητρός του συγγραφέα.

Όσο για τον Κατσαντώνη, με το δεύτερο αυτό όνομα πέρασε στο χώρο των αθανάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι από τους Σαρακατσάνους των Αγράφων βγήκε ο πιο λαμπρός καπετάνιος των κλεφτών. Και δεν ήταν ο μόνος. Ο Στέφανος Γρανίτσας γράφει ότι «η ράτσα αυτή των Σαρακατσαναίων έδωσε εις την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, εκτός από τον Κατσαντώνη, το Λεπενιώτη, Στουρνάρη, Χασιώτη, Λιακατά, Τσόγκα και χίλιους άλλους Τουρκομάχους». Τα Άγραφα υπήρξαν η κοιτίδα των Σαρακατσαναίων και από εκεί σκόρπισαν σε ολόκληρη την Ελλάδα και στις βαλκανικές χώρες, όπως γράφει ο ειδικός μελετητής καθηγητής Διονύσης Μαυρόγιαννης στο βιβλίο του «Οι Σαρακατσαναίοι Θράκης», κεντρικής και ανατολικής

Μακεδονίας και προσθέτει: «Ομιλούν αμιγή ελληνική γλώσσα που μπορεί να χαρακτηριστεί ως δωρικό ιδίωμα, έχουν ελληνική συνείδηση, είναι εξ ολοκλήρου ορθόδοξοι χριστιανοί και υπήρξαν δεξαμενή αρματολών, κλεφτών και οπλαρχηγών που στήριξαν την εθνογένεση και συμμετείχαν ενεργώς, με επωνύμους και ανωνύμους ήρωες, σε όλους τους αγώνες για τη σταδιακή απελευθέρωση της Ελλάδας».

Όσο για το σαρακατσάνικο-δωρικό γλωσσικό ιδίωμα που αναφέρει ο καθηγητής Μαυρόγιαννης, αξίζει ν' αναφερθεί το βιβλίο τού πατρός τε και μητρός Σαρακατσάνου Νίκου Κατσαρού, «Οι αρχαιοελληνικές ρίζες του σαρακατσάνικου λόγου». Ο Ν. Κατσαρός, δικηγόρος, πολλές φορές βουλευτής και αντιπρόεδρος της Βουλής, προσπάθησε να θυμηθεί, να ετυμολογήσει και να παρουσιάσει τις αρχαιοελληνικές λέξεις που χρησιμοποιούσαν οι Σαρακατσάνοι, όπως τις άκουγε από τους γονείς και τους συγγενείς του. Διαβάζοντας αυτό το βιβλίο του Νίκου Κατσαρού, θυμήθηκα κάποιο επεισόδιο της φοιτητικής μου ζωής. Φιλοξενούσαμε τότε στην Αθήνα κάποια θεία Σαρακατσάνα για κάμποσες μέρες. Με το διεισδυτικό της μάτι παρατηρούσε τα πάντα και τα σχολίαζε. Μια μέρα την άκουσα να λέει στη μάνα μου: «Αυτός τα μαυλάει τα κοριτσάκια», σχολιάζοντας τις συχνές επισκέψεις που μου έκαναν διάφορα κορίτσια στο σπίτι. Δεν ήξερα τι σημαίνει το ρήμα «μαυλάω». Στο νεοελληνικό λεξικό δεν υπήρχε το λήμμα, και μου έμεινε η απορία. Το βρήκα στο βιβλίο του Ν. Κατσαρού: «μαυλάω ή μαυλίζω = καλώ, παρασύρω, ξεγελώ τα πρόβατα να με ακολουθήσουν». Και επειδή δεν επρόκειτο περί προβάτων αλλά περί κοριτσιών, κατέφυγα σε ένα αρχαιοελληνικό λεξικό και βρήκα ότι το ρήμα σημαίνει «ασκώ σεξουαλική έλξη». Ένωσα ευγνωμοσύνη για τη μακαρίτισσα πλέον θεία, που μου είχε κάνει εκείνο το υπέροχο κομπλιμέντο.

Οι Σαρακατσάνοι, εκτός από την άμεση συμμετοχή τους στην κλεφτουριά, ήταν τροφοδότες και στήριγμά της. Το επιβεβαιώνει ο καθηγητής Μαυρόγιαννης: «Οι Σαρακατσάνοι όχι μόνο επάνδρωσαν ένα μεγάλο μέρος του αρματολισμού και της κλεφτουριάς αλλά και τροφοδότησαν σε σταθερή και συνεχή βάση επί αιώνες τις ένοπλες ομάδες, πριν και κατά τον αγώνα της παλιγγενεσίας. Τούτο εξηγεί και τις υφιστάμενες μαρτυρίες για την εκ του πλησίον διαβίωση Σαρακατσάνων και κλεφτών επαναστατών, και τις ταυτόχρονες μετακινήσεις των μεν και των δε στα καλοκαιρινά και χειμερινά βοσκοτόπια. Ιδιαίτερα κατά την Επανάσταση του 1821, οι Σαρακατσάνοι είχαν κυριολεκτικά επωμισθεί, αυτοβούλως και αφιλοκερδώς, την ευθύνη της επιμελητείας στρατευμάτων πολλών περιοχών».

Η στενή σχέση κλεφτουριάς και Σαρακατσάνων καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι, με τον ερχομό του χειμώνα, οι κλέφτες αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τα βουνά και να

ακολουθήσουν τους Σαρακατσαναίους ως απλοί τσοπάνηδες, ωστόσο «να 'ρθει η άνοιξη να 'ρθει το καλοκαίρι», όπως μας λέει και το παρακάτω δημοτικό τραγούδι:

*Τα δέντρα μαραθήκανε, τα κορφοβούνια ασπρίσαν
Κι οι βλάχοι¹ παν στα χειμαδιά, να ξεχειμάσουν πάνε.
Πάει κι ο κλέφτης, ροβολάει, τα κορφοβούνια αφήνει
Αλλάζει τα φορέματα και τρέχει σκοτισμένος
Και δε γελάει τ' αχείλι του, μόν' σκύφτει το κεφάλι,
Μετρώντας τα μερόνυχτα, την ώρα καρτερώντας,
Ν' ανθίσει ο γαύρος κι η οξιά, να ζώσει τ' άρματά του,
Να σφίξει τα τσαρούχια του, να σκαπετήσει ράχες,
Ν' ανέβει στα ψηλά βουνά, στα κλέφτικα λημέρια,
Να σμίξει με τη συντροφιά, την τέχνη του ν' αρχίσει,
Να σφάξει Τούρκους σαν αρνιά και σαν παχιά κριάρια
Και να σκλαβώσει μπέηδες και ξαγορές να πάρει.*

Κοινή ήταν λοιπόν η λαχτάρα κλεφτών και Σαρακατσάνων να επιστρέψουν στα βουνά όσον καιρό ήταν αναγκασμένοι να μένουν στον κάμπο. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους Σαρακατσάνους, η λαχτάρα αυτή εκφράζεται κατά τρόπο συγκλονιστικό στο παρακάτω ποίημα:

*Ήρθε παιδιά η άνοιξη, ήρθε το καλοκαίρι
Πάρτε αρματώστε τα τραγιά, στολίστε τα γκεσέμια²
Σ' αυτές τις μορφοκάλεσιες,³ βάλτε αργυρά κουδούνια
Μαυλίστε⁴ τα κοπάδια μας, ούτε σκυλί μη μείνει
Να πάμε πάνω στ' Άγραφα, ψηλά στα κορφοβούνια
Όπ' έχει ο σταυραϊτός φωλιά κι η πέρδικα λημέρι.*

Εδώ και αρκετές δεκαετίες, δεν υπάρχει πια παραδοσιακή σαρακατσάνικη ζωή, που ζωντάνευε τα ελληνικά βουνά από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο επί τόσους αιώνες. Υπέστη το πρώτο πλήγμα με την Κατοχή και το αντάρτικο. Μόνο λίγοι τολμηροί ανέβαιναν στα βουνά την περίοδο 1941-1944. Επανήλθαν μετά την απελευθέρωση στα 1945-1946. Με την έναρξη όμως του εμφυλίου πολέμου τα πράγματα έγιναν πάρα πολύ δύσκολα. Τότε ήταν που δόθηκε η χαριστική βολή στην παραδοσιακή σαρακατσάνικη ζωή, που είχε ως βάση τη νομαδική κτηνοτροφία.

Ας αφήσουμε όμως να μας τα πει ο αμφιθαλής Σαρακατσάνος Γεώργιος Αγραφιώτης, που έζησε την καταστροφή της νομαδικής κτηνοτροφίας. Στο βιβλίο του «Οι Σαρακατσαναίοι

των Αγράφων» παρουσιάζει ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Το φθινόπωρο του 1947 στη Θεσσαλία, μεταξύ Λιοντάρι και Αχλαδιά, ενώ κατεβαίναμε για τα χειμαδιά, άρπαξαν ένα βράδυ οι αντάρτες περισσότερα από πέντε χιλιάδες γιδοπρόβατα και τα οδήγησαν πάλι στα βουνά. Πρόκειται για ένα επεισόδιο που το έζησα εγώ ο ίδιος, χωρίς όμως να είναι και το μοναδικό.

»Θυμάμαι, ήταν μια φθινοπωρινή φεγγαρόλουστη σαν αυγουσιτιάτικη νύχτα, που δεν προμήνυε τίποτα το κακό και που μέσα στην απέραντη ησυχία που βασίλευε, διότι είχαν εκκενωθεί από το στρατό όλα τα χωριά στα ριζά του θεσσαλικού κάμπου και χωρίς να το αντιληφθούμε καθόλου, βρεθήκαμε περικυκλωμένοι από τους αντάρτες, που φώναζαν “Ψηλά τα χέρια, φασίστες”. Και έτσι, τσοπάνηδες και γιδοπρόβατα, τρεις στάνες Πατσιαούρα, Καλλιώρα και Λήτου, μας μάζεψαν και μας οδήγησαν πάλι στα βουνά, κάπου εκεί κοντά στην Καϊτσα. Την ίδια τύχη είχαν και οι στάνες του Μίχου, του Καλαμπάλικη, καθώς και μερικά ντόπια караγκούνικα κοπάδια. Συνολικά μάζεψαν εκείνη τη βραδιά οι αντάρτες περισσότερα από πέντε χιλιάδες γιδοπρόβατα, μόνο σαρακατσαναίκα». Ο Γεώργιος Αγραφιώτης μαζί με έναν ξάδερφό του δραπέτευσαν από τους αντάρτες και κατόρθωσαν να φθάσουν στην έδρα του τσελιγκάτου, όπου ανήγγειλαν την καταστροφή. Και συνεχίζει ο Αγραφιώτης: «Η είδηση ότι μας πήραν τα πρόβατα έπεσε σαν βόμβα. Και μέσα σ’ αυτή τη σύγχυση, στις κραυγές και τα κλάματα των γυναικών, που θύμιζαν αρχαία ελληνική τραγωδία, θυμάμαι τον πατέρα μου. Μ’ εκείνη τη λεβεντιά που τον διέκρινε στις δύσκολες στιγμές, ετοιμάστηκε στα γρήγορα για το βουνό. Τον ακολούθησε ο εξάδελφός μου ο Αλέξης, ένας ήρωας του αλβανικού πολέμου. Ο Αλέξης, φεύγοντας για το βουνό, δήλωσε ότι θα πάει εκεί με την ελπίδα ότι θα πάρει τα πρόβατα πίσω. Στην αντίθετη περίπτωση ήταν αποφασισμένος να παραμείνει εκεί, ελπίζοντας ότι κάποια στιγμή θα του δινόταν η ευκαιρία να τα πάρει και να φύγει. Φεύγοντας ο πατέρας μου, καβάλα σ’ άλογό του, κρατούσε μαζί του κρυμμένο στο σαμάρι ένα σημείωμα. Αλλά το σημείωμα αυτό έχει τη δική του ιστορία».

Πρόκειται για ένα σημείωμα που είχε δώσει στον πατέρα του Αγραφιώτη ένας καπετάνιος των ανταρτών, ο οποίος κρυβόταν κάπου τραυματισμένος και η οικογένεια του Αγραφιώτη τον συντηρούσε. Το σημείωμα βεβαίωνε τη βοήθεια που του είχε παρασχεθεί. Προνοητικότερος ο τσελιγκας ήξερε ότι, μέσα στη θύελλα του εμφυλίου πολέμου και τον αγώνα των Σαρακατσαναίων για επιβίωση –καθώς ζούσαν ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα–, το σημείωμα θα του ήταν πολύ χρήσιμο. Φρόντιζαν βέβαια ταυτόχρονα να είναι αρεστοί και στο στρατό. Ο Γεώργιος Αγραφιώτης αναφέρει ότι, ενώ περιέθαλπαν τον

αντάρτη καπετάνιο, φιλοξενούσαν ταυτόχρονα αξιωματικούς του στρατού προσφέροντας ψητό αρνί. Υπήρχε σχετική παράδοση αναγκαστικής φιλοξενίας από την εποχή της ληστοκρατίας και της διώξης των ληστών από τα αποσπάσματα της χωροφυλακής. Η αρχή ήταν: «Το απόσπασμα στο κονάκι και οι ληστές στο μαντρί». Όταν έφθασαν στην έδρα των ανταρτών, διαπίστωσαν ότι αρχηγοί ήταν ο Φιτσιλής και ο Καπνιάς. Αυτοί ήταν πρώην ελασίτες οι οποίοι, διωκόμενοι το 1945 από τις ακροδεξιές ομάδες ατάκτων, είχαν βρει καταφύγιο στους Σαρακατσάνους. Για τις διώξεις αυτές των πρώην αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κάνω λόγο διεξοδικότερα σε άλλο κεφάλαιο.

Με δύο λοιπόν ισχυρά υπέρ αυτού στοιχεία, ο τσέλιγκας άρχισε τις διαπραγματεύσεις. Γράφει ο Γεώργιος Αγραφιώτης: «Οι αντάρτες επέμεναν ότι ορισμένα κοπάδια σαρακατσαναίικα θα έπρεπε να τα κρατήσουν. Ο πατέρας μου επέμεινε [ότι] ή όλα τα κοπάδια θα επιστρέψουν πίσω ή κανένα. Ήταν, βλέπετε, η αλληλεγγύη που ξυπνάει συνήθως στους Σαρακατσαναίους όταν κάποιος από τη ράτσα τους αντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις. Τελικά συμφώνησαν να κρατήσουν οι αντάρτες δέκα στα εκατό πρόβατα και έτσι, εκτός από τα караγκούνικα, όλα τα σαρακατσαναίικα κοπάδια επέστρεψαν». Με άλλα λόγια, ο τσέλιγκας γλίτωσε όλα τα πρόβατα και οι αντάρτες πήραν το δέκα τοις εκατό που ζητούσαν κρατώντας τα караγκούνικα πρόβατα, δηλαδή εκείνα που άρπαξαν από τα χωριά του κάμπου. Διαπραγματευτικός θρίαμβος.

Μπορεί όμως στην περίπτωση αυτή να γλίτωσαν τα κοπάδια χάρη στην προνοητικότητα και τη διαπραγματευτική ικανότητα του τσέλιγκα Αγραφιώτη, δε συνέβη ωστόσο το ίδιο σε άλλες περιπτώσεις. Ειδάλλως δεν εξηγείται το γεγονός ότι οι αντάρτες είχαν στην κατοχή τους χιλιάδες γιδοπρόβατα στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου.

Ο πρώην αντάρτης του ΔΣΕ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, στο βιβλίο του Ανταρτόπουλο στο ΔΣΕ (εκδ. Σύγχρονη Εποχή), γράφει: «Όπως λέγαν, την εποχή εκείνη, πρέπει να υπήρχαν σε όλο τον Όλυμπο γύρω στις είκοσι πέντε χιλιάδες γιδοπρόβατα στη διάθεση των ανταρτών. Αυτά ήταν κοπάδια που είχαν επιτάξει οι αντάρτες [...]. Για ένα διάστημα τύχαινε να πηγαίνουμε και δυο φορές την εβδομάδα εκεί που ήταν τα πρόβατα και όπου βέβαια οι τσοπάνηδες ήταν άνδρες του ΔΣΕ, κάποιας ηλικίας, ένοπλοι, οργανωμένοι σε τμήμα κανονικό».

Ο Γεώργιος Αγραφιώτης καταλήγει με θλίψη ότι η κατάσταση αυτή ανάγκασε πολλούς Σαρακατσάνους να εγκαταλείψουν το νομαδισμό, να περιορίσουν τον αριθμό των ποιμνίων τους και να διαλύσουν τα τσελιγκάτα τους. Μετά το τέλος του Εμφυλίου, μερικοί ξαναγύρισαν στα βουνά για δυο-τρία χρόνια, έως ότου κάποτε σταμάτησαν οριστικά. Ήταν

το τέλος της σαρακατσάνικης νομαδικής ζωής, που είχε διαρκέσει τόσοι αιώνες. Οι υπερήφανοι τσελιγκάδες, άρχοντες των βουνών, αναγκάστηκαν να αλλάξουν ζωή, να αλλάξουν επάγγελμα και να αφομοιωθούν με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Κατά κάποιον τρόπο «εκφυλίστηκαν», αφού έγιναν έμποροι, επιχειρηματίες, επιστήμονες. Αρκετοί γνωστοί πολιτικοί είναι σαρακατσάνικης καταγωγής: οι διατελέσαντες ή διατελούντες υπουργοί Σουφλιάς, Σούρλας, Ακριβάκης, οι υφυπουργοί Τσιγαρίδας, Κατσαρός, Σαλαγιάννης, ο διατελέσας αντιπρόεδρος της Βουλής Κατσαρός κ.λπ. Ο ίδιος ο Γεώργιος Αγραφιώτης, αφού πέρασε τα παιδικά του χρόνια με τα κοπάδια, σπούδασε πολιτικές επιστήμες και νομικά, μετεκπαιδεύτηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες και διετέλεσε υψηλόβαθμο στέλεχος στην Τράπεζα της Ελλάδος. Διακατεχόμενος από έντονη νοσταλγία, επέστρεψε στα βουνά των Αγράφων το 1988 και ιδού πώς παρουσιάζει τα συναισθήματα που βίωσε: «Ήταν ένα ταξίδι προσκύνημα στον τόπο που γεννήθηκα και έζησα τα ξέγνοιαστα παιδικά χρόνια. Αυτό όμως που είδα δεν περιγράφεται με λόγια. Μια καταθλιπτική ερημιά βασίλευε παντού. Ψυχή από ζωντανά δε φαίνονταν να βόσκουν στ' απέραντα αυτά βοσκοτόπια, λες κι άνοιξε η γη και τα κατάπιε. Πουθενά αχός από κυπροκούδουνα, έρημα τα γρέκια επάνω στο ζυγό που έβγαιναν τα βράδια τα κοπάδια, χορταριασμένα τα ταμπούρια όπου κοιμόνταν οι τσομπαναραίοι, πουθενά δεν ακούγονταν αλυχτήματα σκυλιών. Βλέποντας όλα αυτά ξανάρθε στη μνήμη μου όλη η ζωή των Σαρακατσαναίων και άρχισαν να αναπλάθονται εικόνες από τα πρώτα χρόνια της ζωής μου που έζησα κοντά τους, από τη ζωή και τις διηγήσεις των γονιών μου και των συγγενών μου».

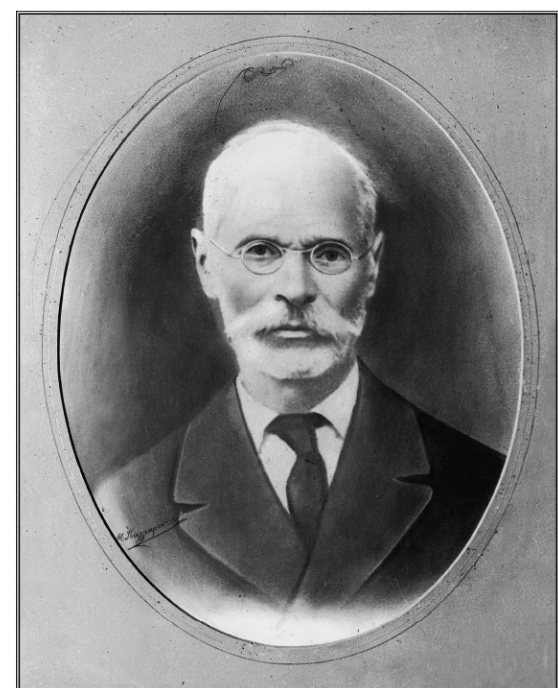
2

Η ΕΡΗΜΩΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΙΩΤΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

Τα αγραφιώτικα χωριά, όπως και όλα τα ορεινά ελληνικά χωριά, υπέστησαν το πρώτο πλήγμα με την αναγκαστική εκκένωση η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Την προκάλεσε η κυβέρνηση, με σκοπό να στερήσει τους αντάρτες από την επιμελητηριακή υποστήριξη που εκόντες άκοντες παρείχαν οι ορεινοί πληθυσμοί καθώς και από τη δυνατότητα στρατολόγησης νέων ανταρτών. Η εκκένωση πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1947, όταν είχε ήδη φουντώσει το δεύτερο αντάρτικο. Έτσι δημιουργήθηκαν οι εκατοντάδες χιλιάδες «ανταρτόπληκτοι», οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κυρίως σε επαρχιακές πόλεις και κωμοπόλεις. Όταν, μετά το τέλος του Εμφυλίου, επέστρεψαν στα

χωριά τους, η πρώτη προσπάθειά τους ήταν να διορθώσουν τις φθορές που είχαν υποστεί τα σπίτια τους και να ξαναρχίσουν τις συνήθειες δραστηριοτήτές τους.

Το δικό μας σπίτι το βρήκαμε ένα σωρό ερειπίων. Το είχαν κάψει, χωρίς ποτέ να μάθουμε ποιος και γιατί. Ήταν φοβερό πλήγμα για όλους μας και, κυρίως, για τον πατέρα μου. Εκεί είχε γεννηθεί ο ίδιος και τα άλλα εννέα αδέρφια του. Εκεί γεννηθήκαμε κι εμείς, πέντε αδέρφια. Ποτέ δεν παρηγορηθήκαμε για την απώλεια αυτού του σπιτιού, παρόλο που στη θέση του έχουμε χτίσει ένα μικρότερο μεν αλλά όμορφο και σύγχρονο σπίτι. Ήταν το αρχοντικό του χωριού, με μαγαζιά, κάβα, αποθήκες στο ισόγειο-υπόγειο και καμιά δεκαριά δωμάτια στον όροφο. Το είχε χτίσει ο παππούς μου περί το 1870 με χρήματα που είχε κερδίσει ως μετανάστης. Ήταν η έδρα του εμπορίου που άσκησε ο παππούς και συνέχισε ο πατέρας μου. Αγόραζαν τα προϊόντα της ευρύτερης περιοχής, τα οποία προωθούσαν στα αστικά κέντρα και προμήθευαν στον κόσμο τα πάντα, από ασπιρίνες μέχρι πέταλα για τα άλογα και τα μουλάρια. Ο πατέρας μου επιστρέφοντας επιχείρησε να ξαναρχίσει το εμπόριο, αλλά αρρώστησε και πέθανε τον Αύγουστο του 1951.



Ζαχαρίας Ζαχαρόπουλος,
παππούς εκ πατρός του συγγραφέα.

Οι άλλοι Καστανιώτες, όσοι στην τριετία του εκπατρισμού τους δε βρήκαν κάποια άλλη απασχόληση σε ξένο τόπο, αφού προσπάθησαν μερικά χρόνια να στεριώσουν, άρχισαν να φεύγουν αναζητώντας καλύτερη τύχη. Διαπίστωσαν ότι οι διαθέσιμοι πόροι στο χωριό δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες τους, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στις νέες συνθήκες, μετά τη γνωριμία τους με τη ζωή στα αστικά κέντρα.

Εργατικοί και δυναμικοί, δεν άργησαν να στεριώσουν εκεί όπου πήγαν και να προκόψουν. Τα αυτοκίνητα που τους φέρνουν τα καλοκαίρια στο χωριό είναι περισσότερα από τα

μουλάρια που είχαν πριν από τον πόλεμο. Και βέβαια κανείς δεν ξέχασε το χωριό. Με έντονη νοσταλγία γύρισαν μόνο και μόνο για να αναστηλώσουν και να ανακαινίσουν τα πατρογονικά τους σπίτια ή να χτίσουν καινούρια, εξασφαλίζοντας όλες τις σύγχρονες ανέσεις, για να περνούν τις διακοπές τους.



Χαρίκλεια Ζαχαροπούλου, γιαγιά εκ πατρός του συγγραφέα.

Στη δεκαετία 1950-1960 κατασκευάστηκε το φράγμα το οποίο δημιούργησε τη λίμνη Πλαστήρα. Όσο διήρκεσε η κατασκευή του, βρήκαν απασχόληση κάμποσοι Καστανιώτες. Μετά το 1960 η μετανάστευση επιταχύνθηκε. Το φράγμα και η λίμνη Πλαστήρα έκαναν γνωστή την περιοχή μας στο πανελλήνιο, κυρίως μετά την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής που πραγματοποιήθηκε αργότερα, όταν συμπληρώθηκε το οδικό δίκτυο προς και γύρω από τη λίμνη.

Παλαιότερα, όταν έλεγα ότι το χωριό από το οποίο κατάγομαι είναι η Καστανιά Αγράφων, κανένας δεν ήξερε πού είναι. Τώρα το ξέρουν όλοι, αρκεί να τους πεις ότι βρίσκεται κοντά στη λίμνη Πλαστήρα. Η ιδέα για την κατασκευή του φράγματος ήταν βέβαια του στρατηγού. Φίλος της οικογένειας, ήρθε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 στο σπίτι μας στην Καστανιά, και μαζί με τον πατέρα μου επισκέφθηκαν τη θέση «Κακαβάκια», την οποία είχε επισημάνει ο στρατηγός για την κατασκευή του φράγματος. Αυτά μου τα είχε διηγηθεί η μητέρα μου. Μου είχε πει επίσης ότι ο Πλαστήρας ανέθεσε στον Καστανιώτη Στέλιο Μπολτσή, που ήταν κοντά του ως στρατιώτης στη Μικρά Ασία, να μετρά τις βροχοπτώσεις. Θυμάμαι πολύ καλά ότι λίγο πριν από το 1940 γίνονταν συζητήσεις γύρω από το θέμα. Έλεγαν ότι μπορούσε το οροπέδιο της Νεβρόπολης να γίνει λίμνη, και κάναμε όνειρα για κολύμπι και για ψάρεμα.

Θα ήθελα εδώ να σημειώσω –επειδή σπούδασα το αντικείμενο «φράγματα πολλαπλού σκοπού»– πως οι τεχνικές και οικονομικές προϋποθέσεις για την κατασκευή τέτοιου φράγματος επί του ποταμού Μέγδοβα κρίνονται ιδανικές: πρώτον, διότι η μορφολογία της θέσης που επέλεξε ο Πλαστήρας, η γεωλογική δομή της και η στεγανότητα της λεκάνης κατάκλισης, όπου δημιουργήθηκε η λίμνη, συντείνουν στην κατασκευή ενός έργου οικονομικά αποδοτικού και ασφαλούς. Δεύτερον, διότι η τεράστια υψομετρική διαφορά μεταξύ λίμνης και υδροηλεκτρικού σταθμού μεγιστοποιεί τη δυνατότητα παραγωγής ενέργειας, η δε ύπαρξη, στη συνέχεια, ευφορότατης γης για άρδευση καθώς και πλήθους κοινοτήτων για ύδρευση συμπληρώνει την οικονομική ευστάθεια και κοινωνική ωφέλεια του έργου. Εξάλλου, το σύνολο των παραμέτρων του έργου δε βλάπτει καθόλου το περιβάλλον. Αντίθετα, η κατακάθαρη λίμνη, με τα έλατα να καθρεφτίζονται μέσα της, έχοντας φόντο την πανέμορφη οροσειρά των Αγράφων, δημιουργεί μια εικόνα ανείπωτου κάλλους. Δεν είναι τυχαίο ότι όλη η Ελλάδα θέλει να επισκεφθεί τη λίμνη Πλαστήρα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι την ιδέα αυτού του έργου συνέλαβε ένας στρατιωτικός που κατατάχθηκε στο στρατό ως εθελοντής δεκανέας και μόνο με τα ανδραγαθήματά του ανέβηκε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας. Τεχνικός σύμβουλός του ήταν ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Κουτσοκώστας από την Πεζούλα, παρόχθιο χωριό της λίμνης.

Η αλματώδης τουριστική ανάπτυξη γύρω από τη λίμνη επηρέασε ελάχιστα την Καστανιά, παρόλο που βρίσκεται πολύ κοντά σ' αυτήν. Αυτό οφείλεται στο ότι η Καστανιά δεν έχει άμεση θέα στη λίμνη. Στα χωριά που έχουν άμεση θέα στη λίμνη, τα ξενοδοχεία και οι ξενώνες ξεφυτρώνουν σαν τα μανιτάρια και έχουν πρωτοφανή πληρότητα τα Σαββατοκύριακα, στις γιορτές και στις διακοπές.

Στην Καστανιά δεν υπάρχει πλέον σχεδόν καθόλου ενεργός πληθυσμός. Το σχολείο έχει κλείσει εδώ και πολλά χρόνια. Τη χειμερινή περίοδο δε μένουν στο χωριό παρά λίγοι ηλικιωμένοι. Όταν ζεστάνει ο καιρός, καταφθάνουν από τα αστικά κέντρα κάμποσοι νοσταλγοί συνταξιούχοι. Το καλοκαίρι έρχονται πολλές οικογένειες, κυρίως Καστανιωτών αλλά και άλλων που εκτιμούν το υπέροχο κλίμα και τη δροσιά του χωριού.

Προκαλεί θλίψη η σύγκριση της σημερινής πληθυσμιακής κατάστασης της Καστανιάς με άλλες εποχές. Ο Πουκεβίλ αναφέρει την ύπαρξη πεντακοσίων οικογενειών στις αρχές του 1800. Όσο υπερβολική κι αν μπορεί να είναι η εκτίμησή του, οπωσδήποτε η Καστανιά ήταν κεφαλοχώρι, έδρα διοικητικής μονάδας η οποία περιλάμβανε κι άλλα χωριά. Σ' αυτή τη «Μεγάλη Καστανιά», όπως την αποκαλεί στα απομνημονεύματά του ο Κασομούλης, συνάντησε ο ίδιος τον Καραϊσκάκη. Ήταν η έδρα του αρματολικιού των Αγράφων. Στα

παιδικά μου χρόνια, η περιοχή του Αϊ-Γιάννη, όπου βρίσκονται η ομώνυμη εκκλησία και το νεκροταφείο, ήταν γεμάτη χαλάσματα από σπίτια που, άγνωστο πότε, είχαν καεί ή εγκαταλειφθεί. Κάποτε, προχώρησα βαθιά μέσα στο ελατόδασος, στην ανηφόρα πάνω από την περιοχή του Αϊ-Γιάννη, και έκπληκτος βρέθηκα, ανάμεσα στα έλατα, μπροστά σε θεμέλια σπιτιού με πολύ καλά λαξευμένα αγκωνάρια. Στην ίδια περιοχή υπήρχαν υπεραιωνόβιες μουριές, σκέτα κούτσουρα, με μερικά χλωρά κλωνάρια γεμάτα μεγάλα κατακόκκινα και υπόξινα μούρα. Πηγαίναμε συχνά εκεί και γυρίζαμε κατακόκκινοι, πρόσωπα και ρούχα, προς μεγάλη απελπισία της μητέρας μου. Οι μουριές αυτές ανήκαν σε μια ειδική ποικιλία, κατάλληλη για σηροτροφία.

Υπάρχουν μαρτυρίες για σηροτροφική εκμετάλλευση και βιοτεχνία μετάξης στην Καστανιά. Στα χρόνια μου, η συγγενική οικογένεια Ευριπίδη Δημουλά εξέτρεφε μεταξοσκώληκες στον περίβολο του αρχοντικού της. Το ότι η Καστανιά ήταν μια ακμάζουσα κοινότητα προκύπτει και από ένα δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στον Κατσαντώνη. Ο θρυλικός καπετάνιος είχε ζητήσει από τους προύχοντες της Καστανιάς ως εισφορά υπέρ του εθνικού αγώνα «εκατό πουγκιά, χίλια τσαρούχια έτοιμα και χίλιες φουστανέλες».

Πριν από την Κατοχή, ο πληθυσμός της Καστανιάς είχε σταθεροποιηθεί σε 1.200 κατοίκους περίπου, μαζί με τους οικισμούς Μούχα και Κουτσοπάππουλο. Το σχολείο ήταν διαθέσιμο με 150 περίπου μαθητές. Είναι τώρα κλειστό εδώ και πολλά χρόνια ελλείψει μαθητών.

Οι απόδημοι Καστανιώτες έχουν έντονη νοσταλγία για το χωριό τους, κυρίως αυτοί που έζησαν εκεί τα παιδικά και τα εφηβικά τους χρόνια. Το επισκέπτονται κάθε φορά που μπορούν. Και όταν πλησιάζει το τέλος, παραγγέλλουν στα παιδιά τους να τους ενταφιάσουν στο αγνάντι του Αϊ-Γιάννη. Θέλουν ν' αγναντεύουν από κει την απεραντοσύνη του θεσσαλικού κάμπου και ν' αντικρίζουν στο βάθος, όταν έρχεται η άνοιξη, τις κατάλευκες κορυφές του Ολύμπου να λαμπυρίζουν στον ήλιο.



Αγαφιώτες Καστανιώτες

Επισκέπτομαι τον Αϊ-Γιάννη κάθε φορά που πηγαίνω στην Καστανιά. Περιδιαβάζω τα μνήματα, βλέπω τα ονόματα και θυμάμαι τους ανθρώπους με τους οποίους έζησα τα παιδικά και τα εφηβικά μου χρόνια. Αναπολώ τις φυσιογνωμίες τους, τη συμπεριφορά τους, τα τραγούδια, τους χορούς τους.

Στην Καστανιά επικρατεί πλέον μια καταθλιπτική ησυχία, εκτός από τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο, οπότε έρχονται μερικοί παραθεριστές και ξενιτεμένοι Καστανιώτες δίνοντας κάποια ζωή. Στην ουσία, το χωριό δε λειτουργεί πλέον ως οικονομική και κοινωνική μονάδα. Δεν υπάρχει ενεργός πληθυσμός. Τα χωράφια και τ' αμπέλια έχουν εγκαταλειφθεί, ακόμα και οι εύφοροι, αρδευόμενοι κήποι στις παρυφές του χωριού. Έτσι, βρισκόμαστε μπροστά στην παραδοξότητα να κυκλοφορούν στους δρόμους της Καστανιάς μικρά φορτηγά μη Καστανιωτών, οι οποίοι έρχονται να πουλήσουν στους λίγους ηλικιωμένους που έχουν μείνει στο χωριό οπωροκηπευτικά, σαν εκείνα που οι Καστανιώτες παρήγαν κάποτε άφθονα και σε άριστη ποιότητα.

Η θλίψη για τη σημερινή νέκρα μεγαλώνει όταν αναλογίζεται κανείς τη ζωή σε χρόνους ειρηνικούς, πριν από το 1940. Οι εικόνες της τρυφερής παιδικής ηλικίας, που έχουν αποτυπωθεί κατά την περίοδο αυτή, παραμένουν ανεξίτηλες. Έσφυζε, τότε, η Καστανιά από ζωή. Βούιζαν οι λαγκαδιές και τα κορφοβούνια από τα τραγούδια των νέων ανδρών και γυναικών στον τρύγο, στο θέρο, στα πανηγύρια, στους γάμους και στις γιορτές. Οι Καστανιώτες δεν άφηναν ευκαιρία χωρίς τραγούδι και γλέντι.

Αποκορύφωμα των εκδηλώσεων αυτών ήταν οι τελετουργικοί χοροί του Πάσχα στην πλατεία του χωριού. Τριπλή σειρά χορευτών: πρώτη, η σειρά των νέων κοριτσιών και γυναικών· δεύτερη, των νέων ανύπανδρων ανδρών· τρίτη, των παντρεμένων και ηλικιωμένων ανδρών. Μουσικά όργανα δεν υπήρχαν. Χόρευαν τραγουδώντας. Αρχίζαν οι

άνδρες και επαναλάμβαναν οι γυναίκες. Υπήρχε ένα πλούσιο ρεπερτόριο τραγουδιών. Παιδιά εμείς διασκεδάσαμε τρέχοντας και παίζοντας ανάμεσα στις σειρές των χορευτών. Οι χοροί αυτοί, εκτός από τη διασκέδαση, απέβλεπαν και σε κάτι άλλο: στο ζευγάρωμα των νέων ως συνέπεια της μεταξύ τους οπτικής και ακουστικής επαφής. Εικόνες νοσταλγικές και αλησμόνητες, οι οποίες όμως χάθηκαν για πάντα.

Οι γάμοι διαρκούσαν πολλές μέρες και περνούσαν από διάφορες φάσεις. Κάθε φάση συνοδευόταν από ειδικό τραγούδι. Οι νύφες ήταν συνήθως πολύ νέες κοπέλες και θλίβονταν επειδή θα εγκατέλειπαν την πατρική εστία. Στις προκαταρκτικές φάσεις του γάμου (επίδειξη προικιών κ.λπ.), γινόταν αναφορά στο παράπονο αυτό των νέων κοριτσιών με τραγούδια που άρχιζαν ως εξής: «Μια Παρασκευή κι ένα Σάββατο βράδυ μάνα μου λέει φεύγα. / Φεύγω κλαίοντας, φεύγω παραπονιώντας». Και αφήνει παραγγελιά: «Μάνα μου, τα λουλούδια μου συχνά να τα ποτίζεις...»

Πολύ έντονα έχει αποτυπωθεί στη μνήμη μου η εικόνα του συμπεθεριού που ερχόταν να παραλάβει τη νύφη από το σπίτι της και να την οδηγήσει στο σπίτι του γαμπρού. Καβάλα σε άλογα στολισμένα με πολύχρωμα κιλίμια, κατέφθαναν περήφανα. Μπροστά ο πιο λεβεντόκορμος κρατώντας το φλάμπουρο. Η όλη τους παρουσία έδινε την εντύπωση της αποφασιστικότητας και της δύναμης. Όμως, αυτοί οι λεβέντες, προκειμένου να κριθούν ικανοί για να τους παραδώσουν τη νύφη, έπρεπε να υποστούν ειδική δοκιμασία: να αποδείξουν την ικανότητά τους στη σκοποβολή. Κρεμούσαν λοιπόν στην κορυφή ενός ψηλού δέντρου ένα μικρό πήλινο δοχείο, τη «λαήνα», στο οποίο έβαζαν και μερικά κέρματα, καρύδια και κάστανα. Έπρεπε να το πετύχουν οι συμπέθεροι με πολεμικό όπλο. Ας σημειωθεί ότι οι περισσότεροι είχαν όπλα από τους πολέμους του 1912-13 και του 1919-22. Κάποιος, βέβαια, πετύχαινε το στόχο και τότε τους δινόταν η άδεια να παραλάβουν τη νύφη και να την οδηγήσουν στο σπίτι του γαμπρού.

Ακολουθούσε ανταλλαγή τραγουδιών. Άρχιζαν οι συμπέθεροι με τους υπέροχους στίχους:

Ξύπνα, μπιρμπιλομάτα μου

Κι ήρθαν στη γειτονιά σου

Χρυσά πλεξούδια σου 'φεραν

Να δέσεις τα μαλλιά σου.

Απαντούσαν από το μπαλκόνι της νύφης οι νέες κοπέλες, φίλες και συγγενείς της:

Κι αν ήρθαν καλώς όρισαν

Και καλώς να κοπιάσουν

Βάλ' τους να φαν, βάλ' τους να πιουν

Βάλ' τους και να πλαγιάσουν.

Ανταπαντούσαν οι συμπέθεροι:

Δεν ήρθαμε για φάει για πiei

Ούτε και για σουμπόσια [σουμπόσια]

Μας είπαν είναι όμορφη [η νύφη]

Είναι και μαυρομάτα.

Τότε παρενέβαιναν οι άνδρες του κύκλου της νύφης κρατώντας «κόφες» (ξύλινα δοχεία) γεμάτες κρασί και κερνώντας τους συμπεθέρους. Αυτοί έστηναν χορό μπροστά στο σπίτι της νύφης, περιμένοντάς την να κατέβει για να την οδηγήσουν στο σπίτι του γαμπρού. Το ξεκίνημα από το σπίτι της νύφης συνοδευόταν από ένα συνταρακτικό τραγούδι. Ήταν μια ιαχή θριάμβου που άρχιζε με το δίστιχο:

Την πήραμε την πέρδικα

Που περπατεί λεβέντικα...

Στον πρώτο στίχο, οι μουσικοί φθόγγοι ανέβαιναν στις υψηλότερες βαθμίδες της μουσικής κλίμακας. Το θριαμβευτικό αυτό τραγούδι ηχεί ακόμα σι' αυτιά μου. Όταν πλησίαζαν στο σπίτι του γαμπρού, καλούσαν τη μάνα του να βγει να υποδεχτεί τη νύφη με ένα τραγούδι του οποίου οι στίχοι και η μουσική εξέφραζαν στοργή και τρυφερότητα. Άρχιζε με τους στίχους:

Έβγα, μανούλα του γαμπρού

Και πεθερά της νύφης

Να δεις τη νύφη που 'ρχεται

Μες στα φλουριά ντυμένη...

Έβγαινε η μάνα του γαμπρού με ένα βάζο γλυκό και κέρναγε τη νύφη, καθώς εκείνη διάβαινε το κατώφλι μπαίνοντας στο καινούριο σπίτι της, αφού πατούσε ένα σιδερένιο αντικείμενο, συνήθως πυροστιά. Ολόκληρη τη νύχτα της Κυριακής προς τη Δευτέρα, οι άνδρες έτρωγαν, έπιναν και τραγουδούσαν τα «καθιστικά» τραγούδια. Μερικά από αυτά ήταν εξαιρετικά χιουμοριστικά και σκωπτικά.

Το κορυφαίο τραγούδι με το οποίο έκλεινε η όλη τελετή αναφερόταν διακριτικά στην πρώτη νύχτα του γάμου και υπαινισσόταν το πανίσχυρο ένστικτο της διαιώνισης του είδους. Έχω τη γνώμη ότι είναι το πιο τρυφερό ερωτικό τραγούδι που ακούστηκε ποτέ, τόσο ως προς τους στίχους όσο και ως προς τη μουσική:

Τώρα τα πουλιά

Τώρα τα χελιδόνια

*Τώρα οι πέρδικες
Γλυκολαλούν και λένε
Ξύπνα, ταίρι μου
Ξύπνα, γλυκιά μου αγάπη
Ξύπνα αγκάλιασε
Κορμί κυπαρισσένιο
Κι άσπρονε λαιμό...*

Δε γνωρίζω αν κάποιος επαγγελματίας ασχολήθηκε με την καταγραφή της τελετουργίας του γάμου και με τη μαγνητοφώνηση των υπέροχων αυτών τραγουδιών, ώστε να απαθανατιστεί αυτός ο λαογραφικός πλούτος.

Ο αδερφός μου ο Γιώργος ήταν εγκατεστημένος στην Αθήνα ως δικηγόρος όταν, το 1970, του ζήτησε ο βαφτισιμιάς του δάσκαλος Γιάννης Ντάλης να είναι κουμπάρος στο γάμο του. Ο Γιώργος δέχτηκε. Επέμεινε όμως ο γάμος να γίνει όχι στην πόλη όπου ήταν εγκατεστημένος ο γαμπρός, αλλά στην Καστανιά, με τον παραδοσιακό τρόπο. Φρόντισε, μαζί με το γαμπρό, να παραστούν Καστανιώτες που είχαν ζήσει σε παλιούς ειρηνικούς χρόνους στην Καστανιά και γνώριζαν την τελετουργία του γάμου και, προπαντός, τα τραγούδια. Είχε την πρόνοια να καταγράψει σε μια δισκέτα, όσο καλύτερα μπόρεσε, μερικά στοιχεία αυτού του γάμου. Αυτή η δισκέτα με βοήθησε να συμπληρώσω όσα διατηρούσα στη μνήμη μου από την ειρηνική προπολεμική περίοδο.

Η ερήμωση των ορεινών χωριών από τους κατοίκους τους είναι γενικό φαινόμενο σε όλη την Ευρώπη. Τα ελληνικά ορεινά χωριά δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Είναι θλιβερή η εικόνα που παρουσιάζουν σήμερα τα περισσότερα, με τους ελάχιστους ηλικιωμένους που απέμειναν να περιμένουν μέσα στη μοναξιά τους το θάνατο. Βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο του αποδεκατισμού και της εξαφάνισης των ορεινών αγροτικών κοινοτήτων. Έχει διακοπεί ο φυσικός ρυθμός της ζωής: η διαδοχή των εποχών δε συμβαδίζει πλέον με το ρυθμό της ζωής και του θανάτου, εφόσον τα χαρούμενα συμβάντα –γάμοι, γεννήσεις, βαφτίσια– δεν υπάρχουν πια ώστε να αντισταθμίζουν τη θλίψη των νεκρώσιμων τελετών.

Όσο προχωράει ο καιρός, έχουμε στα χωριά αυτά μόνο τα θλιβερά συμβάντα, τους θανάτους. Όχι πια γάμους και βαφτίσια, εφόσον οι νέοι έφυγαν και έμειναν μόνον οι γέροι. Τώρα μόνο λυπητερά χτυπάει η καμπάνα του χωριού.

3

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΕΝΟΣ ΕΦΗΒΟΥ ΣΤΑ

ΤΑΡΑΓΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ

Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται, οι συνομήλικοι φίλοι μου κι εγώ γνωρίσαμε την πιο ελεύθερη περίοδο της ζωής μας ενόσω η χώρα βρισκόταν κάτω από τριπλή κατοχή.

Στην περίοδο από το φθινόπωρο του 1942, οπότε εμφανίστηκαν οι πρώτοι αντάρτες στα Άγραφα, έως την απελευθέρωση, το Σεπτέμβριο του 1944, τα σχολεία λειτούργησαν ελάχιστα. Τον περισσότερο καιρό λοιπόν βρισκόμαστε στην Καστανιά Αγράφων, όπου ήταν η έδρα του Καραϊσκάκη ως αρματολού των Αγράφων και στην οποία ποτέ δεν είχε εγκατασταθεί κατακτητής. Απεριόριστος ο χρόνος και ο χώρος για παιχνίδια. Παίζαμε με τις ώρες αναπνέοντας το ζωογόνο αέρα του βουνού. Εκεί το βλέμμα μπορεί να διεισδύει άνετα στο βάθος του ορίζοντα. Να ατενίζει την ατέλειωτη οροσειρά των Αγράφων από τη μια μεριά και την απεραντοσύνη του θεσσαλικού κάμπου από την άλλη, με τις χιονισμένες κορυφές του Ολύμπου να αστράφτουν στο βάθος.

Πώς να συγκρίνει κανείς αυτή την ανέμελη ζωή μέσα σ' ένα ιδανικό περιβάλλον με τη ζωή των σημερινών εφήβων στις πόλεις και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα; Καταπιεσμένα τα παιδιά, με ατέλειωτες ώρες στα θρανία, στο σχολείο και στα φροντιστήρια. Από νωρίς πρέπει να ετοιμάζονται για την εισαγωγή στα ανώτερα ή ανώτατα ιδρύματα, διακατεχόμενα από συνεχές άγχος. Υποχρεωτική είναι και η εκμάθηση ξένων γλωσσών. Πότε και πού να παίξουν τα παιδιά; Ο ορίζοντάς τους είναι το τσιμέντο των απέναντι πολυκατοικιών και το δάσος των κεραιών της τηλεόρασης. Ο αέρας που αναπνέουν είναι μολυσμένος, γεμάτος ρύπους και φονικά μικροσωματίδια. Τι κι αν έχουν γενναίο χαρτζιλίκι και ρούχα σινιέ; Τα λυπάμαι αυτά τα παιδιά και αισθάνομαι ευτυχής για τα αξέχαστα χρόνια της ξενοιασιάς που έζησα.



Ο έφηβος Άγγελος Ζαχαρόπουλος.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσω ότι και η συμμετοχή μας στις αντιστασιακές οργανώσεις δεν ήταν για μας παρά ένα παιχνίδι. Τραγούδια, χοροί, θέατρο. Είχαμε βέβαια και καθήκοντα, αλλά κι αυτά ήταν διασκεδαστικά. Ανεβαίναμε, παραδείγματος χάριν, στο κωδωνοστάσιο για να εκφωνήσουμε με τον τηλεβόα το δελτίο ειδήσεων. Έτσι μαθαίναμε τις εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου μεταξύ των συμμάχων μας και των δυνάμεων του Άξονα στην Αφρική, στην Ιταλία, στη Γαλλία, στη Ρωσία, στον Ειρηνικό. Ενδιαφέρον επίσης είχαν οι ειδήσεις για τις αντιστασιακές δραστηριότητες στη Γαλλία με τους «Μακί», στη Γιουγκοσλαβία με τον Τίτο και, βέβαια, στην Ελλάδα. Οι καταγιγιστικές εξελίξεις και τα συνταρακτικά γεγονότα που διαδέχονταν το ένα το άλλο δεν άφηναν περιθώρια για πλήξη. Μερικές φορές μας ανέθεταν καθήκοντα συνδέσμου και πηγαίναμε με τα πόδια στα γειτονικά χωριά για να μεταφέρουμε μηνύματα. Βοηθήσαμε ακόμα και στη μεταφορά τραυματιών ανταρτών. Τις παραμονές της Πρωτομαγιάς του 1943, έγιναν οι πρώτες έμμεσες απόπειρες να μας μυήσουν στην κομμουνιστική ιδεολογία. Μύστης ο Βαγγέλης Κορκόντζελος, ο οποίος καταγόταν από το γειτονικό χωριό Ραχούλα, το χωριό του Χαρίλαου Φλωράκη. Ήταν εργένης και φιλοξενούνταν από το γαμπρό του Σπύρο Κόγια στην Καστανιά. Παλιός κομμουνιστής, είχε ξυλοκοπηθεί άγρια από τους χωροφύλακες του Μεταξά και ήταν σακατεμένος (καμπούρης και κουτσός). Άνθρωπος μειλίχιος και πολύ συμπαθής, ήταν ο πιο κατάλληλος να μυήσει τους νεαρούς μαθητές γυμνασίου ή μόλις αποφοιτήσαντες που ήμασταν τότε. Δε μας μίλησε ανοιχτά για τα αγαθά του κομμουνισμού. Απλώς μας δίδαξε μερικά κομμουνιστικά τραγούδια που αναφέρονταν, κυρίως, στην κόκκινη Πρωτομαγιά. Μας άρεσαν και τα τραγουδούσαμε με ευχαρίστηση, γι' αυτό και τα θυμάμαι ακόμα ύστερα από εξήντα και

πλέον χρόνια. Παραθέτω δύο, τα πιο χαρακτηριστικά:

Πρωτομαγιά νέα ζωή

Όπως η φύση όλη γιορτάζει

Έτσι και η ιδέα η τρανή

Όλο τον κόσμο αγκαλιάζει

Πιο υψηλά απ' τους αστούς

Πάνω από σύνορα και νόμους

Περνώντας τους ωκεανούς

Φωτίζει ο ήλιος τους δυο κόσμους

Η κόκκινη σημαία μας

Χρώμα αγάπης και ζωής

Πόσες φορές εσκέπασες

Τους μαχητές μας καταγής

Μας ενθυμίζεις νίκες μας

Αγώνες και καταδρομές

Και λάμπουν μες στα στήθια μας

Λαμπρές ελπίδες φλογερές

Ψηλά κρατάτε, σύντροφοι

Το λάβαρο το ιερό

Κι αν πέσω θύμα φασιστών

Μ' αυτό σκεπάστε με νεκρό

Η κόκκινη Πρωτομαγιά γιορτάστηκε στην πλατεία του χωριού με την παρουσία μερικών ξένων, παρεπιδημούντων στην Καστανιά κομμουνιστών και των τριών μοναδικών προπολεμικών κομμουνιστών της Καστανιάς: του Πάνου Κόγια, του Χρήστου Κοσμά και του Ηλία Μπόρλα. Ο πράος και γλυκός Βαγγέλης Κορκόντζελος δεν κατάφερε τελικά να κάνει κανέναν από μας συνειδητό κομμουνιστή. Είχαμε από τότε τις αμφιβολίες μας. Μας λύπησε όμως πολύ το κακό τέλος που είχε. Είχε συλληφθεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και παραπέμφθηκε στο στρατοδικείο, δε γνωρίζω με ποια κατηγορία. Όλη η οικογένειά μας ήταν τότε εγκατεστημένη στην Αθήνα. Ήρθε επί τούτω ο γαμπρός του Κορκόντζελου Σπύρος Κόγιας στην Αθήνα και παρακάλεσε τον πατέρα μου να καταθέσει υπέρ του κουνιάδου του στο στρατοδικείο. Πράγματι, ο πατέρας μου κατέθεσε εκείνο που ήταν αλήθεια. Ότι δηλαδή σ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής ο κατηγορούμενος ήταν στην Καστανιά και είχε συμπεριφερθεί άψογα. Όμως, το στρατοδικείο τον καταδίκασε σε θάνατο, και ο

σακάτης Βαγγέλης Κορκόντζελος εκτελέσθηκε. Όπως αναφέρει στο βιβλίο του «Το χρονικό της μεγάλης νύχτας» ο πρώην υπουργός και αξιωματικός του Εθνικού Στρατού στον Εμφύλιο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, τα στρατοδικεία πολλές φορές ήταν ανελέητα. Ανελέητα ήταν από την άλλη μεριά και τα ανταρτοδικεία, όπως αναφέρει το υψηλόβαθμο μέλος του Δημοκρατικού Στρατού Περικλής στο βιβλίο του «Ο δρόμος είναι άσωτος». Και από τις δύο πλευρές είχαν βαλθεί να σκοτώνουν όσο δυνατόν περισσότερους Έλληνες. Θλιβερή περίοδος.

Μετά τη δυσάρεστη αυτή παρένθεση, ας επανέλθουμε στην ευχάριστη και ξένοιαστη, για μας τους εφήβους, ατμόσφαιρα της Καστανιάς. Παράλληλα με τα ομαδικά παιχνίδια, προσωπικά ήμουν παθιασμένος με δύο χόμπι: τα όπλα και τα άλογα. Η ικανοποίηση και των δύο ήταν παράνομη και απαιτούσε τόλμη. Και, φυσικά, εμπεριείχε κινδύνους. Διότι, όπως ήταν φυσικό, η διοίκηση των ανταρτών είχε απαγορεύσει τους άσκοπους πυροβολισμούς επί ποινή παραπομπής στο ανταρτοδικείο. Αυτό όμως δεν μπορούσε να εμποδίσει έναν παθιασμένο έφηβο να ικανοποιήσει το πάθος του. Προϋπόθεση βέβαια ήταν η απόκτηση όπλου και φυσιγγιών. Στην Καστανιά, όπως και σ' όλα τα χωριά, υπήρχε ο εφεδρικός ΕΛΑΣ. Για καλή μου τύχη, ο έφεδρος ελασίτης Αντώνης φλερτάριζε την οικιακή βοηθό μας και είχε σοβαρό λόγο να τα 'χει καλά μαζί μου. Την παντρεύτηκε τελικά και έφυγαν από τη ζωή και οι δύο αφού απέκτησαν παιδιά και εγγόνια. Παρά τον κίνδυνο που διέτρεχε ο Αντώνης, μου δάνεισε το όπλο του, μια ιταλική αραβίδα. Μου έδωσε και μερικά φυσίγγια. Τρελός από χαρά, έσπευσα στο αγαπημένο μου δάσος από καστανιές που βρίσκεται στο κάτω μέρος του χωριού και έριξα όλα τα φυσίγγια στα πουλιά, χωρίς όμως να πετύχω κανένα. Ήταν δύσκολο να ζητήσω κι άλλα φυσίγγια από τον Αντώνη. Κάποιος όμως μου σφύριξε ότι στο οστεοφυλάκιο του νεκροταφείου, μέσα σ' ένα σωρό από κρανία, ήταν κρυμμένο ένα κιβώτιο με φυσίγγια. Σε μικρότερη ηλικία, είχα δει από την πόρτα του οστεοφυλακίου το σωρό με τις νεκροκεφαλές και είχα πάρει τέτοια τρομάρα που δεν πλησίαζα πλέον εκεί. Προσπαθούσα να περάσω όσο μπορούσα πιο μακριά από εκείνο το εφιαλτικό μέρος. Τώρα, όμως, το κίνητρο ήταν πολύ ισχυρό και έπρεπε να βρεθεί τρόπος ν' αποκτήσω τα πολυπόθητα φυσίγγια. Δεν μπορούσα βέβαια να πάω εκεί μέρα μεσημέρι, ούτε μόνος. Έπρεπε κάποιος να κρατάει τσίλιες. Επέλεξα, φυσικά, ως σύντροφο τον ξάδερφό μου Στέφο Ζαχαρό, με τον οποίο είχαμε προβεί και σε άλλες παράτολμες ενέργειες, όπως αναφέρω σε άλλο κεφάλαιο. Ο Στέφος, δυο-τρία χρόνια μεγαλύτερός μου, εκτός του ότι ήταν πιστός, είχε το προσόν να είναι ο πιο γοργοπόδαρος του χωριού. Ήταν περιζήτητος όταν συγκροτούσαμε ομάδες για παιχνίδια που απαιτούσαν γρήγορο τρέξιμο,

όπως η «γιαλάκα». Όποια ομάδα έπαιρνε μαζί της το Στέφο είχε εξασφαλισμένη τη νίκη. Ήταν προς το τέλος του 1943. Μια αφέγγαρη, σκοτεινή νύχτα, ξεκινήσαμε λοιπόν για την παράνομη επιχείρηση, κρατώντας ένα κλεφτοφάναρο. Ανοίξαμε την πόρτα του οστεοφυλακίου χωρίς δυσκολία. Ο Στέφος έπιασε θέση σκοπού. Είχαμε συμφωνήσει να σφυρίξει τρεις φορές αν έβλεπε κάποιον να πλησιάζει. Άναψα το κλεφτοφάναρο, αφού πρώτα μπήκα και έκλεισα την πόρτα για να μη δώσουμε στόχο. Αντίκρισα στο βάθος τα κρανία να λαμπυρίζουν στο φως. Για μια στιγμή είχα την εντύπωση πως με κοίταζαν θυμωμένα, επειδή αναίτια διατάραξα την αιώνια γαλήνη τους. Κατέβηκα τα σκαλιά και, ενώ με το ένα χέρι κρατούσα το φανάρι, με το άλλο παραμέριζα τα κρανία, ώσπου το χέρι μου ακούμπησε σε μια μεταλλική επιφάνεια. Συνεχίζοντας να απομακρύνω τα κρανία, βρέθηκα μπροστά σε ένα μεταλλικό κιβώτιο του ιταλικού στρατού, από αυτά που οι αντάρτες είχαν λαφυραγωγήσει από τη Μεραρχία Πινερόλο μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το Σεπτέμβριο του 1943. Γέμισα γρήγορα τις τσέπες μου με δεσμίδες. Στη συνέχεια, τοποθέτησα με προσοχή τα κρανία στην αρχική τους θέση, ώστε να μη φανεί ότι υπήρξε επέμβαση, και έκανα την ηρωική μου έξοδο ανεβαίνοντας δυο δυο τα σκαλιά. Έσβησα το φανάρι προτού ανοίξω την πόρτα και βγήκα. Ήρθε τρεχάτος ο Στέφος, κλείσαμε την πόρτα και φύγαμε χαρούμενοι και υπερήφανοι για το απόκτημά μας. Προτού επιστρέψουμε στα σπίτια μας, κρύψαμε τις δεσμίδες σε ασφαλές μέρος. Πρωί πρωί την επομένη, αναζητήσαμε τις δεσμίδες μας και τρέξαμε στο καστανόδασος. Με τον πρώτο πυροβολισμό πέτυχα ένα πουλί στα τριάντα μέτρα. Ο ενθουσιασμός μου για την πρωτοφανή αυτή επιτυχία δεν κράτησε πολύ. Δυστυχώς, η επιτυχία αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα της σκοπευτικής μου δεινότητας αλλά καθαρά θέμα τύχης. Παρά τους πολλούς πυροβολισμούς, κανένα άλλο πουλί δεν κακόπαθε από μένα. Ήμουν υποχρεωμένος να παραδεχτώ ότι η σκοποβολή δεν περιλαμβανόταν μεταξύ των ταλέντων μου. Αυτό άλλωστε αποδείχθηκε περίτρανα και στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών αργότερα. Με τους πυροβολισμούς, τα πουλιά πέταξαν μακριά και έτσι περιοριστήκαμε να σημαδεύουμε κάποιο κλαδί. Η παντελής έλλειψη πείρας και πρόνοιας κατέστησε τους πυροβολισμούς αυτούς επικίνδυνους. Θα μπορούσαν να αποβούν και μοιραίοι. Οι κόρες του Κώστα Κορδάτου, επιστρέφοντας από το χωράφι, είπαν στους συγχωριανούς ότι άκουσαν πολλούς πυροβολισμούς και δυο-τρεις σφαίρες σφύριξαν πάνω από τα κεφάλια τους. Όταν σουρούπωσε, είχαμε εξαντλήσει τα πυρομαχικά μας. Κράτησα μόνο μία δεσμίδα. Στην επιστροφή έριξα την ιδέα να προκαλέσουμε το κατεστημένο που απαγόρευε τους πυροβολισμούς. Και κατεστημένο ήταν βέβαια οι αντάρτες, οι οποίοι είχαν στρατοπεδεύσει στο σχολείο του χωριού. Η ιδέα έγινε

δεκτή ενθουσιωδώς από το Στέφο. Είχε ήδη νυχτώσει για τα καλά όταν πλησιάσαμε στο χωριό. Ο Στέφος έκρυψε την κοντή αραβίδα κάτω από ένα μακρύ παλτό που φορούσε και, χωρίς να μας δει κανένας, φθάσαμε στο σχολείο. Το σχολείο είναι κτισμένο σε επικλινές έδαφος και από το πίσω μέρος του βλέπουμε τη σκεπή του. Έβαλα τη δεσμίδα στο όπλο και έριξα όλες τις σφαίρες, τη μια μετά την άλλη, πάνω από τη σκεπή. Αμέσως έδωσα το όπλο στο Στέφο, ο οποίος εξαφανίστηκε σαν αστραπή μέσα στο σκοτάδι. Εγώ κατέβηκα σιγά σιγά και, στην αυλή του σχολείου, συνάντησα τους αντάρτες, που έξαλλοι είχαν βγει και με ρωτούσαν ποιος πυροβολούσε. Τους είπα ότι άκουσα τους πυροβολισμούς και υπέθεσα ότι αυτοί πυροβολούσαν. «Τον κακό σου τον καιρό» είπε κάποιος. Δεν απάντησα και συνέχισα ήσυχα το δρόμο μου για το σπίτι. Με το επεισόδιο αυτό εκτονώθηκε αρκετά το πάθος μου για τα όπλα. Το θυμάμαι κάθε φορά που επισκέπτομαι το νεκροταφείο της Καστανιάς και αντικρίζω το γελαστό πρόσωπο του Στέφου στη φωτογραφία που είναι τοποθετημένη στον τάφο του. Έφυγε πριν από λίγα χρόνια ο πιστός σύντροφος των αξέχαστων εφηβικών περιπετειών.

Ήταν καιρός πλέον να επιδοθώ στο άλλο πάθος μου, τα άλογα. Στην Καστανιά, όπως και σε άλλα χωριά, υπήρχε τότε ένας «υπεύθυνος καταλυμάτων» που κανόνιζε πού θα διανυκτερεύσουν οι διερχόμενοι αντιστασιακοί, φροντίζοντας να υπάρχει ακριβοδίκαιη κατανομή της επιβάρυνσης στους κατοίκους. Σε μας έστελναν τα υψηλόβαθμα στελέχη, επειδή το σπίτι μας εθεωρείτο το «αρχοντικό» του χωριού. Οι υψηλοί αυτοί επισκέπτες διέθεταν συνήθως άλογα, τα οποία είχαν ανάγκη από πότισμα. Και βέβαια υπήρχε πρόθυμος εθελοντής γι' αυτό. Μόνο που το πότισμα διαρκούσε πολύ περισσότερο από ό,τι ήταν αναγκαίο. Κατά συνέπεια, όλοι ήταν ικανοποιημένοι. Τα άλογα ήταν ιταλικά του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης, το οποίο είχαν αφοπλίσει οι αντάρτες. Τα περισσότερα από αυτά είχαν ενισχύσει την περίφημη Ταξιαρχία Ιππικού του Μπουκουβάλα, που αλώνιζε στον κάμπο της Θεσσαλίας. Ο πιο τακτικός επισκέπτης μας ήταν ο Άλκης Ζούκας. Εκείνος δεν περίμενε να του ορίσουν το σπίτι μας για κατάλυμα. Ερχόταν κατευθείαν, με το θάρρος της φιλίας που τον συνέδεε με τον αδερφό μου αντάρτη ανθυπολοχαγό Γιώργο, με τον οποίο είχαν συνυπηρετήσει στο συγκρότημα του Αγραφιώτη. Ο Άλκης ήταν πολιτικός υπομηχανικός (του Μικρού Πολυτεχνείου), έφεδρος υπολοχαγός πυροβολικού στην Αλβανία και στέλεχος του ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Ήταν ομιλητικότερος και μας διηγιόταν επί ώρες ιστορίες από τον πόλεμο της Αλβανίας και όχι μόνο. Ερχόταν μ' ένα υπέροχο ψαρί άλογο, τον Τόμη. Για τις βόλτες με τον Τόμη δε χρειαζόταν το πρόσχημα του ποτίσματος. Οι βόλτες διαρκούσαν όσες ώρες ήταν διαθέσιμος ο Τόμης. Όσπου μια μέρα, επιστρέφοντας από μια

μακρά διαδρομή, μπήκαμε με καλπασμό, λόγω κεκτημένης ταχύτητας, μέσα στα στενά δρομάκια του χωριού. Μια ανυποψίαστη γουρούνα βρέθηκε στο δρόμο μας. Δεν πρόλαβα να χαλιναγωγήσω τον Τόμη και την τσαλαπάτησε μέχρι θανάτου. Η καημένη ήταν και έγκυος. Με το δίκιο του ο ιδιοκτήτης έβαλε τις φωνές. Σώπασε μόνον όταν έλαβε μια δίκαιη αποζημίωση από τον πατέρα μου. Ήταν καιρός πλέον να βάλει τις φωνές και ο πατέρας μου, επιβάλλοντας περιορισμούς στις ιππευτικές μου δραστηριότητες. Αυτό, βέβαια, δεν κατασίγασε το πάθος μου για τα άλογα. Απλώς επέφερε μια αναστολή.

Συνάντησα τον Άλκη Ζούκα στην Αθήνα, τη δεκαετία του '60. Διατηρούσα, τότε, ένα γραφείο πολιτικού μηχανικού στην Πανεπιστημίου, στον αριθμό 64. Ο Άλκης προσπαθούσε να επιβιώσει με μελέτες και επιβλέψεις μικρών κτιριακών έργων. Ως υπομηχανικός είχε περιορισμένα επαγγελματικά δικαιώματα και, ως εκ τούτου, είχε πολλές φορές ανάγκη κάλυψης από πολιτικό μηχανικό του ΕΜΠ. Δε γνωρίζω πώς με ανακάλυψε και με επισκέφθηκε για να ζητήσει τη βοήθειά μου. Έβαλα μερικές φορές την υπογραφή και τη σφραγίδα μου σε μελέτες του Άλκη, μετά από σχετικό έλεγχο. Και το έκανα ευχαρίστως και αφιλοκερδώς, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τις υπέροχες βόλτες με τον Τόμη που μου είχε προσφέρει στην Κατοχή.

Η επόμενη ευκαιρία για ιππασία παρουσιάστηκε σε μια πολύ ταραγμένη περίοδο. Ήταν προς το τέλος του 1943, όταν οι Γερμανοί διενεργούσαν μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή μας. Ήταν έξαλλοι, επειδή δεν μπόρεσαν να εγκλωβίσουν τις χιλιάδες των Ιταλών στρατιωτών της Μεραρχίας Πινερόλο και του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης που βρέθηκαν στη Θεσσαλία όταν η Ιταλία συνθηκολόγησε με τους συμμάχους το Σεπτέμβριο του 1943. Έτσι, χιλιάδες Ιταλοί βρέθηκαν στα βουνά με τους αντάρτες, κυνηγημένοι από τους Γερμανούς. Πληθυσμός, αντάρτες και Ιταλοί στρατιώτες ήταν αναστατωμένοι. Δε θυμάμαι πώς βρέθηκε στην Καστανιά ο αντάρτης Στάθης με το άλογό του. Ο Στάθης ήταν από το γειτονικό χωριό Λαμπερό, αδερφός του συζύγου της αδερφής του Στέφου Ζαχαρού. Όπως κάθε φορά που περνούσε από την Καστανιά, είχε φιλοξενηθεί στο σπίτι του Στέφου. Χωρίς δισταγμό, ο Στάθης μου παραχώρησε το άλογό του για μια βόλτα. Η διαδρομή που επέλεξα ήταν γεμάτη πέτρες. Έτσι, το άλογο για μια στιγμή παραπάτησε και γονάτισε χτυπώντας το κεφάλι σε μια αιχμηρή πέτρα. Διαπίστωσα αμέσως ότι είχε ανοίξει μια μεγάλη πληγή στο μέτωπό του που αιμορραγούσε. Το χτύπημα για μένα ήταν βαρύ. Πρώτον, διότι λυπόμουν το ζώο, λάτρευα τα άλογα. Δεύτερον, διότι ανησυχούσα για τις συνέπειες που θα είχε ο Στάθης. Όταν επέστρεψα να παραδώσω το άλογο στο Στάθη, ήμουν συντετριμμένος. Ψύχραιμος ο Στάθης, είδε πόσο ταραγμένος

ήμουν και με καθησύχασε: «Μη φοβάσαι. Θα τα βολέψω». Δεν ξαναείδα τότε το Στάθη. Από το Στέφο έμαθα ότι βγήκε αλώβητος από την περιπέτεια του αλόγου. Δύο χρόνια αργότερα, το 1945, ο Στάθης, όπως όλοι οι ελασίτες που δεν είχαν καταφύγει στα αστικά κέντρα, υφίστατο τους διωγμούς από τις ακροδεξιές ομάδες οι οποίες δρούσαν στην ορεινή ύπαιθρο. Ο Στέφος φρόντισε και του βρήκε ένα ασφαλές καταφύγιο στην περιοχή της Καστανιάς και του πήγαινε τρόφιμα. Του έστελνα κι εγώ ψωμί και τυρί μέσα σ' ένα «κλειδοπίνακο».⁵

Ξανασυνάντησα το Στάθη τον Ιούλιο του 1946 στην Καστανιά. Ήταν μέλος μιας ομάδας «αυτοάμυνας» υπό τον καπετάνιο Ίταμο, που είχε αφοπλίσει μερικούς χωροφύλακες, αφού σκότωσε έναν πολύ νεαρό από αυτούς. Περιγράφω το σοβαρό αυτό επεισόδιο σε άλλο κεφάλαιο. Είχα μιλήσει τότε μαζί του. Μου είπε ότι είχε ενταχθεί σ' αυτή την ομάδα γιατί ήταν η μόνη διέξοδος λόγω των διωγμών. «Δεν είχα καμιά όρεξη να ξαναγίνω αντάρτης» μου είπε «αλλά τι να κάνω;» Όπως όλοι της ομάδας, εντάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό και εκεί βρήκε το θάνατο. Ακόμη ένας καλός Έλληνας θύμα της παραφροσύνης του Εμφυλίου.

Το επόμενο και τελευταίο επεισόδιο των ιππευτικών μου δραστηριοτήτων έλαβε χώρα λίγους μήνες αργότερα, την άνοιξη του 1944. Είχα ήδη κλείσει τα δεκάξι. Στο μεταξύ, η Καστανιά είχε βρει τον κανονικό ρυθμό ζωής μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών. Κατά μια ευτυχή συγκυρία, δεν πάτησε εκεί Γερμανός και το χωριό βγήκε αλώβητο, ενώ σχεδόν όλα τα γειτονικά χωριά γύρω από το υψίπεδο της Νεβρόπολης, που καλύφθηκε αργότερα από τη λίμνη Πλαστήρα, είχαν καεί. Οι μερικές δεκάδες Ιταλοί στρατιώτες οι οποίοι είχαν βολευτεί στα σπίτια της Καστανιάς έδιναν έναν ευχάριστο τόνο με τα τραγούδια και το κέφι τους. Δε θυμάμαι πώς βρέθηκα καβάλα σ' ένα άλογο χωρίς σέλα και κάλπαζα κρατώντας τη χαίτη του. Λόγω της κακής εμπειρίας από τους γεμάτους πέτρες δρόμους, επέλεξα για τη βόλτα μου τον «αμαξιτό» δρόμο που χρησιμοποιούσαν πριν από τον πόλεμο οι ηρωικοί αυτοκινητιστές Καρβούνης και Καϊཔης για να μεταφέρουν παραθεριστές από την Καρδίτσα. Ήταν ένας άθλιος και σε πολλά σημεία επικίνδυνος χωματόδρομος. Από το δρόμο αυτό, με το αυτοκίνητο του Καρβούνη, κατέβηκα για πρώτη φορά στην Καρδίτσα το Σεπτέμβριο του 1939 για να δώσω εισαγωγικές εξετάσεις για το γυμνάσιο. Εξήντα εφτά χρόνια αργότερα, ο αγαπημένος μου ξάδερφος Χαρίλαος Λέμας είχε την ιδέα να μου προσφέρει ένα απρόσμενο δώρο: ένα αντίγραφο της εφημερίδας «Θεσσαλική Φωνή» του Οκτωβρίου 1939, που είχε δημοσιεύσει στην πρώτη σελίδα τα αποτελέσματα των εισαγωγικών εξετάσεων. Θέλησε έτσι να μου θυμίσει ότι εγώ,

προερχόμενος από το σχολείο της Καστανιάς στο οποίο ο αείμνηστος δάσκαλος Κανναβός δίδασκε εκατό παιδιά, είχα πετύχει πρώτος. Πίστευα λοιπόν ότι, αν ακολουθούσα τον «αμαξιτό» δρόμο, δε θα μου συνέβαινε ό,τι μου είχε συμβεί με το άλογο του Στάθη. Μου συνέβη όμως κάτι χειρότερο. Σε μια καμπή του δρόμου πέρασα καλπάζοντας από κάποιο γεφυράκι. Το είχε κατασκευάσει πρόσφατα ο κτίστης του χωριού Κώστας Κορδάτος. Είχε ξύλινη επιφάνεια από ακατέργαστα ξύλα, που με τη λάσπη γινόταν ολισθηρή. Το άλογο γλίστρησε και έπεσε στον γκρεμό. Εγώ γλίτωσα διότι έκανα αντίστροφη κίνηση και έπεσα πάνω στο γεφυράκι χωρίς να πάθω τίποτα. Με έσωσε το γεγονός ότι δεν υπήρχε σέλα και τα πόδια μου ήταν ελεύθερα. Το άλογο όμως τσακίστηκε, και αναγκάστηκαν να το σκοτώσουν. Ωφελημένοι από την περιπέτεια αυτή βγήκαν οι Ιταλοί οι οποίοι, ως γνωστόν, λατρεύουν το αλογίσιο κρέας: το γλέντησαν με κρασί Καστανιάς και φώναζαν «Viva Angelo». Εμένα όμως μου στοίχισε η απώλεια του αλόγου και έκτοτε το πάθος μου για την ιππασία κόπηκε με το μαχαίρι.

Μια άλλη προσφιλήσ απασχόληση στην Καστανιά της Κατοχής ήταν ο χιονοπόλεμος. Ο χειμώνας εκεί ήταν άγριος. Πολλές φορές, το χιόνι κρατούσε μήνες. Λαχταρούσαμε να δούμε μαύρο χώμα. Όταν όμως ερχόταν η άνοιξη, ήταν μεγάλη γιορτή. Στην Αθήνα το πέραςμα από το χειμώνα στην άνοιξη δε γίνεται καν αντιληπτό. Εκεί, η άνοιξη εισέβαλλε θριαμβευτικά. Τα οικόσιτα ζώα, κλεισμένα μέσα επί μήνες, όταν έβγαιναν έτρεχαν, έπαιζαν, χοροπηδούσαν. Ήταν αστείο να βλέπεις αγελάδες να χοροπηδούν δίπλα στα κατσικάκια. Την εικόνα συμπλήρωναν τα φτερουγίσματα και τα κελαηδήματα των πουλιών, ο βόμβος των κάθε λογής εντόμων, οι ανεμώνες και τα άλλα αγριολούλουδα που ξεφύτρωναν παντού. Όσο όμως το χιόνι σκέπαζε τα πάντα, η ενέργειά μας έπρεπε να βρει κάποια διέξοδο. Ένα επεισόδιο που έμεινε σταθερά στη μνήμη μου είναι το ακόλουθο. Από το πρωί είχαμε επιδοθεί σ' έναν ανηλεή χιονοπόλεμο. Ήμαστε πέντ'-έξι συνομήλικοι. Κάποια στιγμή, οι σύντροφοί μου κουράστηκαν και αποχώρησαν. Εγώ δεν ήθελα να εγκαταλείψω το παιχνίδι, είχα ακόμα ενέργεια να καταναλώσω. Καθόμουν στο πεζούλι της πλατείας και είδα να βγαίνει από το απέναντι καφενείο ο διοπτροφόρος Λάμπρος Μπολτσής, που ήταν γύρω στα τριάντα. Τον προειδοποίησα ότι ήμουν έτοιμος να του ρίξω ένα χιονοτόπι. Συγκατένευσε, με τη βεβαιότητα ότι δε θα τον πετύχαινα. Βρισκόταν αρκετά μακριά. Ω του θαύματος όμως, τον πέτυχα στο μέτωπο, κι ο Λάμπρος έχασε την ισορροπία του κι έπεσε κάτω φαρδύς πλατύς με σπασμένα τα γυαλιά του. Εκείνη την ώρα, συνεδρίαζε στο καφενείο το λαϊκό δικαστήριο. Πρόεδρος ήταν ο αείμνηστος Στέφανος Λαζαρίδης, μνηστήρας, τότε, της επίσης αείμνηστης αδερφής μου Χαρίκλειας. Το αδίκημα ήταν

αυτόφωρο και εκδικάστηκε αμέσως. Ετυμηγορία: πρόστιμο τέσσερα εκατομμύρια κατοχικές δραχμές για ηθική βλάβη και για τα σπασμένα γυαλιά. Τα πλήρωσε ο πατέρας μου χωρίς, περιέργως, να κάνει μεγάλη φασαρία. Ίσως το είχε θεωρήσει ανώφελο διαπιστώνοντας ότι δεν υπήρχε τρόπος να διορθώσει τον ατίθασο γιο του. Τον παθόντα Λάμπρο Μπολτσή ξανασυνάντησα μετά από τριάντα χρόνια. Τον ρώτησα αν θυμόταν το επεισόδιο. «Αν το θυμάμαι;» μου απάντησε. «Και τώρα που σε είδα, έσπευσα ασυναίσθητα να προφυλαχτώ μήπως επιχειρήσεις κάποιο παρόμοιο παιχνίδι».

Την άνοιξη του 1944, άνοιξαν για λίγο τα σχολεία. Κατέβηκα λοιπόν στην Καρδίτσα, όπου είχαν εγκατασταθεί Γερμανοί από τον Οκτώβριο του 1943. Ήταν η εποχή που είχε αναπτυχθεί στην Καρδίτσα ένα ελεεινό προδοτικό μόρφωμα με την ονομασία ΕΑΣΑΔ. Κατά το μεγαλύτερο διάστημα των γυμνασιακών σπουδών μου ήμουν φιλοξενούμενος στο σπίτι της αδερφής της μητέρας μου, της αλησμόνητης θείας Χρύσως. Μαζί με τα πέντε παιδιά της είχε και μένα, αλλά και άλλα κατά καιρούς φιλοξενούμενα ανίψια. Και μας έφερνε όλους βόλτα αγόγγυστα η ηρωική αυτή θεία. Ο σύζυγός της είχε εργοστάσιο χαλβαδοποιίας και ειδών ζαχαροπλαστικής. Ήταν μια μεσοαστική οικογένεια που δεν είχε ανάμειξη στις εαμικές οργανώσεις. Το ΕΑΣΑΔ είχε βάλει στόχο αυτές τις οικογένειες για στρατολόγηση νέων μελών. Έτσι, κάποιος ονόματι Σαμαράς συνάντησε στο δρόμο τον πρώτο μου ξάδερφο, συμμαθητή και συνομήλικο Τάκη Λέμα και προσπάθησε ανεπιτυχώς να του περάσει στο μπράτσο ένα περιβραχιόνιο με το σήμα τού ΕΑΣΑΔ. Όταν ήρθε στο σπίτι ο Τάκης και μας διηγήθηκε το περιστατικό, αποφασίσαμε να φύγουμε οι δυο μας κατεπειγόντως για την Καστανιά. Κάναμε μόλις σε τρεις ώρες τη διαδρομή Καρδίτσα-Καστανιά, ενώ με το μουλάρι, για την ίδια διαδρομή, χρειάζονταν έξι ώρες. Κι αυτό επειδή ακολουθούσαμε στις ανηφοριές και τις κατηφοριές πορεία κατά τη μεγίστη κλίση και όχι μέσω των στριφογυριστών μονοπατιών. Στην Καστανιά μάς περίμενε μια έκπληξη. Ήρθαν στο σπίτι δύο αντάρτες και ζήτησαν τον Τάκη. Τον οδήγησαν στο σχολείο και τον παρέπεμψαν στο ανταρτοδικείο με την κατηγορία ότι ήρθε να κατασκοπεύσει για λογαριασμό του ΕΑΣΑΔ. Είναι εκπληκτικό για τότε έμαθαν την απόπειρα στρατολόγησής του από το ΕΑΣΑΔ και την άφιξή του στην Καστανιά. Ο Τάκης αντιμετώπισε με θάρρος και παρρησία τους ανταρτοδίκες. Τους εξήγησε ότι έσπευσε να έρθει στην Καστανιά ακριβώς για ν' αποφύγει την υποχρεωτική ένταξη σ' αυτή την προδοτική ομάδα. Η ετυμηγορία ήταν αθωωτική, ο δε πρόεδρος του ανταρτοδικείου έσφιξε εγκάρδια το χέρι του δεκαεξάχρονου Τάκη και τον συνεχάρη για την πατριωτική του στάση. Ο Τάκης παρέμεινε στο σπίτι μας στην Καστανιά σχεδόν όλο το καλοκαίρι του 1944. Το σπίτι της οικογένειας Αριστείδη και

Χρύσως Λέμα στην Καρδίτσα ήταν σπίτι μας, όπως σπίτι τους ήταν το δικό μας στην Καστανιά και αργότερα στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, δημιουργήθηκαν άρρηκτοι δεσμοί με τα πέντε παιδιά της θείας Χρυσούλας αλλά και με τα τέσσερα της άλλης αδερφής της μητέρας μου, της Καλομοίρας. Υπήρχαν και άλλες τρεις αδερφές της μητέρας μου παντρεμένες στην Καρδίτσα (συνολικά έξι). Τα παιδιά τους όμως ήταν πολύ νεότερα και δεν κάναμε παρέα. Αργότερα, μεγαλώσαμε, σκορπίσαμε, έκανε η καθεμιά και ο καθένας τη δική του οικογένεια. Ανταμώνουμε όμως όταν παντρεύουμε τα παιδιά μας, βαφτίζουμε τα εγγόνια μας ή όταν κάποιος αποδημεί εις Κύριον. Στα ανταμώματα αυτά περνάμε ώρες ολόκληρες αναπολώντας τις παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις μας. Παραμένουμε πάντα πολύ δεμένοι, πολύ αγαπημένοι. Σ' αυτό συνέβαλε αναμφισβήτητα το γεγονός ότι στις οικογένειες εισχώρησαν, με τους γάμους, νέα μέλη, καθ' όλα αξιαγάπητα και αξιόλογα.

Στην Καστανιά, όπως και σε άλλα χωριά, υπήρχε τότε ένας «υπεύθυνος καταλυμάτων» που κανόνιζε πού θα διανυκτερεύσουν οι διερχόμενοι αντιστασιακοί, φροντίζοντας να υπάρχει ακριβοδίκαιη κατανομή της επιβάρυνσης στους κατοίκους. Σε μας έστειλαν τα υψηλόβαθμα στελέχη, επειδή το σπίτι μας εθεωρείτο το «αρχοντικό» του χωριού. Οι υψηλοί αυτοί επισκέπτες διέθεταν συνήθως άλογα, τα οποία είχαν ανάγκη από πότισμα. Και βέβαια υπήρχε πρόθυμος εθελοντής γι' αυτό. Μόνο που το πότισμα διαρκούσε πολύ περισσότερο από ό,τι ήταν αναγκαίο. Κατά συνέπεια, όλοι ήταν ικανοποιημένοι. Τα άλογα ήταν ιταλικά του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης, το οποίο είχαν αφοπλίσει οι αντάρτες. Τα περισσότερα από αυτά είχαν ενισχύσει την περίφημη Ταξιαρχία Ιππικού του Μπουκουβάλα, που αλώνιζε στον κάμπο της Θεσσαλίας. Ο πιο τακτικός επισκέπτης μας ήταν ο Άλκης Ζούκας. Εκείνος δεν περίμενε να του ορίσουν το σπίτι μας για κατάλυμα. Ερχόταν κατευθείαν, με το θάρρος της φιλίας που τον συνέδεε με τον αδερφό μου ανάρτη ανθυπολοχαγό Γιώργο, με τον οποίο είχαν συνυπηρετήσει στο συγκρότημα του Αγραφιώτη. Ο Άλκης ήταν πολιτικός υπομηχανικός (του Μικρού Πολυτεχνείου), έφεδρος υπολοχαγός πυροβολικού στην Αλβανία και στέλεχος του ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Ήταν ομιλητικότερος και μας διηγιόταν επί ώρες ιστορίες από τον πόλεμο της Αλβανίας και όχι μόνο. Ερχόταν μ' ένα υπέροχο ψαρί άλογο, τον Τόμη. Για τις βόλτες με τον Τόμη δε χρειαζόταν το πρόσχημα του ποτίσματος. Οι βόλτες διαρκούσαν όσες ώρες ήταν διαθέσιμος ο Τόμης. Ώσπου μια μέρα, επιστρέφοντας από μια μακρά διαδρομή, μπήκαμε με καλπασμό, λόγω κεκτημένης ταχύτητας, μέσα στα στενά δρομάκια του χωριού. Μια ανυποψίαστη γουρούνα βρέθηκε στο δρόμο μας. Δεν πρόλαβα να χαλιναγωγήσω τον Τόμη και την τσαλαπάτησε μέχρι θανάτου.

Η καμήνη ήταν και έγκυος. Με το δίκιο του ο ιδιοκτήτης έβαλε τις φωνές. Σώπασε μόνον όταν έλαβε μια δίκαιη αποζημίωση από τον πατέρα μου. Ήταν καιρός πλέον να βάλει τις φωνές και ο πατέρας μου, επιβάλλοντας περιορισμούς στις ιππευτικές μου δραστηριότητες. Αυτό, βέβαια, δεν κατασίγασε το πάθος μου για τα άλογα. Απλώς επέφερε μια αναστολή.

Συνάντησα τον Άλκη Ζούκα στην Αθήνα, τη δεκαετία του '60. Διατηρούσα, τότε, ένα γραφείο πολιτικού μηχανικού στην Πανεπιστημίου, στον αριθμό 64. Ο Άλκης προσπαθούσε να επιβιώσει με μελέτες και επιβλέψεις μικρών κτιριακών έργων. Ως υπομηχανικός είχε περιορισμένα επαγγελματικά δικαιώματα και, ως εκ τούτου, είχε πολλές φορές ανάγκη κάλυψης από πολιτικό μηχανικό του ΕΜΠ. Δε γνωρίζω πώς με ανακάλυψε και με επισκέφθηκε για να ζητήσει τη βοήθειά μου. Έβαλα μερικές φορές την υπογραφή και τη σφραγίδα μου σε μελέτες του Άλκη, μετά από σχετικό έλεγχο. Και το έκανα ευχαρίστως και αφιλοκερδώς, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τις υπέροχες βόλτες με τον Τόμη που μου είχε προσφέρει στην Κατοχή.

Η επόμενη ευκαιρία για ιππασία παρουσιάστηκε σε μια πολύ ταραγμένη περίοδο. Ήταν προς το τέλος του 1943, όταν οι Γερμανοί διενεργούσαν μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή μας. Ήταν έξαλλοι, επειδή δεν μπόρεσαν να εγκλωβίσουν τις χιλιάδες των Ιταλών στρατιωτών της Μεραρχίας Πινερόλο και του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης που βρέθηκαν στη Θεσσαλία όταν η Ιταλία συνθηκολόγησε με τους συμμάχους το Σεπτέμβριο του 1943. Έτσι, χιλιάδες Ιταλοί βρέθηκαν στα βουνά με τους αντάρτες, κυνηγημένοι από τους Γερμανούς. Πληθυσμός, αντάρτες και Ιταλοί στρατιώτες ήταν αναστατωμένοι. Δε θυμάμαι πώς βρέθηκε στην Καστανιά ο αντάρτης Στάθης με το άλογό του. Ο Στάθης ήταν από το γειτονικό χωριό Λαμπερό, αδερφός του συζύγου της αδερφής του Στέφου Ζαχαρού. Όπως κάθε φορά που περνούσε από την Καστανιά, είχε φιλοξενηθεί στο σπίτι του Στέφου. Χωρίς δισταγμό, ο Στάθης μου παραχώρησε το άλογό του για μια βόλτα. Η διαδρομή που επέλεξα ήταν γεμάτη πέτρες. Έτσι, το άλογο για μια στιγμή παραπάτησε και γονάτισε χτυπώντας το κεφάλι σε μια αιχμηρή πέτρα. Διαπίστωσα αμέσως ότι είχε ανοίξει μια μεγάλη πληγή στο μέτωπό του που αιμορραγούσε. Το χτύπημα για μένα ήταν βαρύ. Πρώτον, διότι λυπόμουν το ζώο, λάτρευα τα άλογα. Δεύτερον, διότι ανησυχούσα για τις συνέπειες που θα είχε ο Στάθης. Όταν επέστρεψα να παραδώσω το άλογο στο Στάθη, ήμουν συντετριμμένος. Ψύχραιμος ο Στάθης, είδε πόσο ταραγμένος ήμουν και με καθησύχασε: «Μη φοβάσαι. Θα τα βολέψω». Δεν ξαναείδα τότε το Στάθη. Από το Στέφο έμαθα ότι βγήκε αλώβητος από την περιπέτεια του αλόγου. Δύο χρόνια

αργότερα, το 1945, ο Στάθης, όπως όλοι οι ελασίτες που δεν είχαν καταφύγει στα αστικά κέντρα, υφίστατο τους διωγμούς από τις ακροδεξιές ομάδες οι οποίες δρούσαν στην ορεινή ύπαιθρο. Ο Στέφος φρόντισε και του βρήκε ένα ασφαλές καταφύγιο στην περιοχή της Καστανιάς και του πήγαινε τρόφιμα. Του έστελνα κι εγώ ψωμί και τυρί μέσα σ' ένα «κλειδοπίνακο».5

Ξανασυνάντησα το Στάθη τον Ιούλιο του 1946 στην Καστανιά. Ήταν μέλος μιας ομάδας «αυτοάμυνας» υπό τον καπετάνιο Ίταμο, που είχε αφοπλίσει μερικούς χωροφύλακες, αφού σκότωσε έναν πολύ νεαρό από αυτούς. Περιγράφω το σοβαρό αυτό επεισόδιο σε άλλο κεφάλαιο. Είχα μιλήσει τότε μαζί του. Μου είπε ότι είχε ενταχθεί σ' αυτή την ομάδα γιατί ήταν η μόνη διέξοδος λόγω των διωγμών. «Δεν είχα καμιά όρεξη να ξαναγίνω αντάρτης» μου είπε «αλλά τι να κάνω;» Όπως όλοι της ομάδας, εντάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό και εκεί βρήκε το θάνατο. Ακόμη ένας καλός Έλληνας θύμα της παραφροσύνης του Εμφυλίου.

Το επόμενο και τελευταίο επεισόδιο των ιππευτικών μου δραστηριοτήτων έλαβε χώρα λίγους μήνες αργότερα, την άνοιξη του 1944. Είχα ήδη κλείσει τα δεκάξι. Στο μεταξύ, η Καστανιά είχε βρει τον κανονικό ρυθμό ζωής μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών. Κατά μια ευτυχή συγκυρία, δεν πάτησε εκεί Γερμανός και το χωριό βγήκε αλώβητο, ενώ σχεδόν όλα τα γειτονικά χωριά γύρω από το υψίπεδο της Νεβρόπολης, που καλύφθηκε αργότερα από τη λίμνη Πλαστήρα, είχαν καεί. Οι μερικές δεκάδες Ιταλοί στρατιώτες οι οποίοι είχαν βολευτεί στα σπίτια της Καστανιάς έδιναν έναν ευχάριστο τόνο με τα τραγούδια και το κέφι τους. Δε θυμάμαι πώς βρέθηκα καβάλα σ' ένα άλογο χωρίς σέλα και κάλπαζα κρατώντας τη χαίτη του. Λόγω της κακής εμπειρίας από τους γεμάτους πέτρες δρόμους, επέλεξα για τη βόλτα μου τον «αμαξιτό» δρόμο που χρησιμοποιούσαν πριν από τον πόλεμο οι ηρωικοί αυτοκινητιστές Καρβούνης και Καϊπής για να μεταφέρουν παραθεριστές από την Καρδίτσα. Ήταν ένας άθλιος και σε πολλά σημεία επικίνδυνος χωματόδρομος. Από το δρόμο αυτό, με το αυτοκίνητο του Καρβούνη, κατέβηκα για πρώτη φορά στην Καρδίτσα το Σεπτέμβριο του 1939 για να δώσω εισαγωγικές εξετάσεις για το γυμνάσιο. Εξήντα εφτά χρόνια αργότερα, ο αγαπημένος μου ξάδερφος Χαρίλαος Λέμας είχε την ιδέα να μου προσφέρει ένα απρόσμενο δώρο: ένα αντίγραφο της εφημερίδας Θεσσαλική Φωνή του Οκτωβρίου 1939, που είχε δημοσιεύσει στην πρώτη σελίδα τα αποτελέσματα των εισαγωγικών εξετάσεων. Θέλησε έτσι να μου θυμίσει ότι εγώ, προερχόμενος από το σχολείο της Καστανιάς στο οποίο ο αείμνηστος δάσκαλος Κανναβός δίδασκε εκατό παιδιά, είχα πετύχει πρώτος. Πίστευα λοιπόν ότι, αν ακολουθούσα τον

«αμαξιτό» δρόμο, δε θα μου συνέβαινε ό,τι μου είχε συμβεί με το άλογο του Στάθη. Μου συνέβη όμως κάτι χειρότερο. Σε μια καμπή του δρόμου πέρασα καλπάζοντας από κάποιο γεφυράκι. Το είχε κατασκευάσει πρόσφατα ο κτίστης του χωριού Κώστας Κορδάτος. Είχε ξύλινη επιφάνεια από ακατέργαστα ξύλα, που με τη λάσπη γινόταν ολισθηρή. Το άλογο γλίστρησε και έπεσε στον γκρεμό. Εγώ γλίτωσα διότι έκανα αντίστροφη κίνηση και έπεσα πάνω στο γεφυράκι χωρίς να πάθω τίποτα. Με έσωσε το γεγονός όοι δεν υπήρχε σέλα και τα πόδια μου ήταν ελεύθερα. Το άλογο όμως τσακίστηκε, και αναγκάστηκαν να το σκοτώσουν. Ωφελημένοι από την περιπέτεια αυτή βγήκαν οι Ιταλοί οι οποίοι, ως γνωστόν, λατρεύουν το αλογίσιο κρέας: το γλέντησαν με κρασί Καστανιάς και φώναζαν «Viva Angelo». Εμένα όμως μου στοίχισε η απώλεια του αλόγου και έκτοτε το πάθος μου για την ιππασία κόπηκε με το μαχαίρι.

Μια άλλη προσφιλήσ απασχόληση στην Καστανιά της Κατοχής ήταν ο χιονοπόλεμος. Ο χειμώνας εκεί ήταν άγριος. Πολλές φορές, το χιόνι κρατούσε μήνες. Λαχταρούσαμε να δούμε μαύρο χώμα. Όταν όμως ερχόταν η άνοιξη, ήταν μεγάλη γιορτή. Στην Αθήνα το πέραςμα από το χειμώνα στην άνοιξη δε γίνεται καν αντιληπτό. Εκεί, η άνοιξη εισέβαλλε θριαμβευτικά. Τα οικόσιτα ζώα, κλεισμένα μέσα επί μήνες, όταν έβγαιναν έτρεχαν, έπαιζαν, χοροπηδούσαν. Ήταν αστείο να βλέπεις αγελάδες να χοροπηδούν δίπλα στα κατσικάκια. Την εικόνα συμπλήρωναν τα φτερουγίσματα και τα κελαηδήματα των πουλιών, ο βόμβος των κάθε λογής εντόμων, οι ανεμώνες και τα άλλα αγριολούλουδα που ξεφύτρωναν παντού. Όσο όμως το χιόνι σκέπαζε τα πάντα, η ενέργειά μας έπρεπε να βρει κάποια διέξοδο. Ένα επεισόδιο που έμεινε σταθερά στη μνήμη μου είναι το ακόλουθο. Από το πρωί είχαμε επιδοθεί σ' έναν ανηλεή χιονοπόλεμο. Ήμαστε πέντ'-έξι συνομήλικοι. Κάποια στιγμή, οι σύντροφοί μου κουράστηκαν και αποχώρησαν. Εγώ δεν ήθελα να εγκαταλείψω το παιχνίδι, είχα ακόμα ενέργεια να καταναλώσω. Καθόμουν στο πεζούλι της πλατείας και είδα να βγαίνει από το απέναντι καφενείο ο διοπτροφόρος Λάμπρος Μπολτσής, που ήταν γύρω στα τριάντα. Τον προειδοποίησα όοι ήμουν έτοιμος να του ρίξω ένα χιονοτόπι. Συγκατένευσε, με τη βεβαιότητα όοι δε θα τον πετύχαινα. Βρισκόταν αρκετά μακριά. Ω του θαύματος όμως, τον πέτυχα στο μέτωπο, κι ο Λάμπρος έχασε την ισορροπία του κι έπεσε κάτω φαρδύς πλατύς με σπασμένα τα γυαλιά του. Εκείνη την ώρα, συνεδρίαζε στο καφενείο το λαϊκό δικαστήριο. Πρόεδρος ήταν ο αείμνηστος Στέφανος Λαζαρίδης, μνηστήρας, τότε, της επίσης αείμνηστης αδερφής μου Χαρίκλειας. Το αδίκημα ήταν αυτόφωρο και εκδικάστηκε αμέσως. Ετυμηγορία: πρόστιμο τέσσερα εκατομμύρια κατοχικές δραχμές για ηθική βλάβη και για τα σπασμένα γυαλιά. Τα πλήρωσε ο πατέρας μου χωρίς,

περιέργως, να κάνει μεγάλη φασαρία. Ίσως το είχε θεωρήσει ανώφελο διαπιστώνοντας ότι δεν υπήρχε τρόπος να διορθώσει τον ατίθασο γιο του. Τον παθόντα Λάμπρο Μπολτσή ξανασυνάντησα μετά από τριάντα χρόνια. Τον ρώτησα αν θυμόταν το επείσοδιο. «Αν το θυμάμαι;» μου απάντησε. «Και τώρα που σε είδα, έσπευσα ασυναίσθητα να προφυλαχτώ μήπως επιχειρήσεις κάποιο παρόμοιο παιχνίδι».

Την άνοιξη του 1944, άνοιξαν για λίγο τα σχολεία. Κατέβηκα λοιπόν στην Καρδίτσα, όπου είχαν εγκατασταθεί Γερμανοί από τον Οκτώβριο του 1943. Ήταν η εποχή που είχε αναπτυχθεί στην Καρδίτσα ένα ελεεινό προδοτικό μόρφωμα με την ονομασία ΕΑΣΑΔ. Κατά το μεγαλύτερο διάστημα των γυμνασιακών σπουδών μου ήμουν φιλοξενούμενος στο σπίτι της αδερφής της μητέρας μου, της αλησμόνητης θείας Χρύσως. Μαζί με τα πέντε παιδιά της είχε και μένα, αλλά και άλλα κατά καιρούς φιλοξενούμενα ανίψια. Και μας έφερνε όλους βόλτα αγόγγυστα η ηρωική αυτή θεία. Ο σύζυγός της είχε εργοστάσιο χαλβαδοποιίας και ειδών ζαχαροπλαστικής. Ήταν μια μεσοαστική οικογένεια που δεν είχε ανάμειξη στις εαμικές οργανώσεις. Το ΕΑΣΑΔ είχε βάλει στόχο αυτές τις οικογένειες για στρατολόγηση νέων μελών. Έτσι, κάποιος ονόματι Σαμαράς συνάντησε στο δρόμο τον πρώτο μου ξάδερφο, συμμαθητή και συνομήλικο Τάκη Λέμα και προσπάθησε ανεπιτυχώς να του περάσει στο μπράτσο ένα περιβραχιόνιο με το σήμα τού ΕΑΣΑΔ. Όταν ήρθε στο σπίτι ο Τάκης και μας διηγήθηκε το περιστατικό, αποφασίσαμε να φύγουμε οι δυο μας κατεπειγόντως για την Καστανιά. Κάναμε μόλις σε τρεις ώρες τη διαδρομή Καρδίτσα-Καστανιά, ενώ με το μουλάρι, για την ίδια διαδρομή, χρειάζονταν έξι ώρες. Κι αυτό επειδή ακολουθούσαμε στις ανηφοριές και τις κατηφοριές πορεία κατά τη μεγίστη κλίση και όχι μέσω των στριφογυριστών μονοπατιών. Στην Καστανιά μάς περίμενε μια έκπληξη. Ήρθαν στο σπίτι δύο αντάρτες και ζήτησαν τον Τάκη. Τον οδήγησαν στο σχολείο και τον παρέπεμψαν στο ανταρτοδικείο με την κατηγορία ότι ήρθε να κατασκοπεύσει για λογαριασμό του ΕΑΣΑΔ. Είναι εκπληκτικό για τότε έμαθαν την απόπειρα στρατολόγησής του από το ΕΑΣΑΔ και την άφιξή του στην Καστανιά. Ο Τάκης αντιμετώπισε με θάρρος και παρρησία τους ανταρτοδίκες. Τους εξήγησε ότι έσπευσε να έρθει στην Καστανιά ακριβώς για ν' αποφύγει την υποχρεωτική ένταξη σ' αυτή την προδοτική ομάδα. Η ετυμηγορία ήταν αθωωτική, ο δε πρόεδρος του ανταρτοδικείου έσφιξε εγκάρδια το χέρι του δεκαεξάχρονου Τάκη και τον συνεχάρη για την πατριωτική του στάση. Ο Τάκης παρέμεινε στο σπίτι μας στην Καστανιά σχεδόν όλο το καλοκαίρι του 1944. Το σπίτι της οικογένειας Αριστείδη και Χρύσως Λέμα στην Καρδίτσα ήταν σπίτι μας, όπως σπίτι τους ήταν το δικό μας στην Καστανιά και αργότερα στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου,

δημιουργήθηκαν άρρηκτοι δεσμοί με τα πέντε παιδιά της θείας Χρυσούλας αλλά και με τα τέσσερα της άλλης αδερφής της μητέρας μου, της Καλομοίρας. Υπήρχαν και άλλες τρεις αδερφές της μητέρας μου παντρεμένες στην Καρδίτσα (συνολικά έξι). Τα παιδιά τους όμως ήταν πολύ νεότερα και δεν κάναμε παρέα. Αργότερα, μεγαλώσαμε, σκορπίσαμε, έκανε η καθεμιά και ο καθένας τη δική του οικογένεια. Ανταμώνουμε όμως όταν παντρεύουμε τα παιδιά μας, βαφτίζουμε τα εγγόνια μας ή όταν κάποιος αποδημεί εις Κύριον. Στα ανταμώματα αυτά περνάμε ώρες ολόκληρες αναπολώντας τις παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις μας. Παραμένουμε πάντα πολύ δεμένοι, πολύ αγαπημένοι. Σ' αυτό συνέβαλε αναμφισβήτητα το γεγονός ότι στις οικογένειες εισχώρησαν, με τους γάμους, νέα μέλη, καθ' όλα αξιαγάπητα και αξιόλογα.

Στην Καστανιά υπήρχε το κέντρο διεκπεραίωσης έντυπου υλικού το οποίο παρήγαν οι εαμικές οργανώσεις. Το τυπογραφείο ήταν κοντά στον οικισμό της Ραχούλας Παλιοζογλώπι, όπου, σύμφωνα με την εκπεφρασμένη επιθυμία του, έχει ταφεί ο Χαρίλαος Φλωράκης σε κάποιο ύψωμα, για να αγναντεύει από εκεί, όπως είχε χαρακτηριστικά πει, το θεσσαλικό κάμπο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το τυπογραφείο διέθετε μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας αξιοποιώντας μια υδατόπτωση. Τη μελέτη και την εγκατάσταση πραγματοποίησε ένας Ιταλός μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος, που βρέθηκε στην περιοχή μαζί με τους χιλιάδες Ιταλούς της Μεραρχίας Πινερόλο, η οποία είχε προσχωρήσει στους αντάρτες μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Η οργάνωση φρόντισε και έφερε την αναγκαία γεννήτρια καθώς και τον αντίστοιχο ηλεκτρολογικό εξοπλισμό από την κατεχόμενη από τους Γερμανούς Καρδίτσα. Με την ηλεκτρική ενέργεια γύριζε ο μεγάλος τροχός του πιεστηρίου και φωτιζόταν όλο το τυπογραφείο.

Στο κέντρο διεκπεραίωσης έβρισκε κανείς πλήθος φυλλάδια, μπροσούρες όπως τα έλεγαν, και την εφημερίδα «Η Φωνή του ΕΑΜ». Εργαζόταν εκεί ένας νεαρός Εβραίος από τα Γιάννενα, ο οποίος είχε καταφύγει στην Καστανιά για να γλιτώσει από τους Γερμανούς. Έπιασα φιλία μαζί του και μου επέτρεπε να παίρνω ό,τι ήθελα. Μια μέρα έπεσε στα χέρια μου ένα φυλλάδιο αφιερωμένο στην αρχαία Ελλάδα. Το διάβασα με ενδιαφέρον και διαπίστωσα ότι εστίαζε στη δουλεία που επικρατούσε σε όλες τις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας. Θυμάμαι ότι άρχιζε με τη φράση: «Η αρχαία Ελλάδα ήταν μια χώρα δουλοκτητική». Μάταια έψαξα για Μαραθώνα, Σαλαμίνα, Πλαταιές και Θερμοπύλες. Δεν υπήρχε τίποτα για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, που έλαμψε και φώτισε την οικουμένη. Φαίνεται ότι οι συντάκτες του φυλλαδίου αγνοούσαν, ή ήθελαν να αγνοούν, τι αισθανόταν, τι πίστευε και τι είχε πει για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ο εμπνευστής της κομμουνιστικής

ιδεολογίας Καρλ Μαρξ. Όσο περίεργο κι αν φαίνεται, οι μαρξιστές αγνοούν ή ηθελημένα αποφεύγουν να αναφερθούν στο μεγάλο θαυμασμό που εξέφραζε σε όλη του τη ζωή για τον αρχαίο πολιτισμό μας ο σπουδαίος κοινωνικός και οικονομικός αναλυτής. Αγνοούν την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διατριβή του Μαρξ πάνω στην αρχαία φιλοσοφία. Αναφέρονται μόνο σε ορισμένα βιβλία του όπως το «Κεφάλαιο», το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», η «Υπεραξία», κ.ά. Ο τίτλος της εν λόγω διατριβής είναι Διαφορά μεταξύ της δημοκρίτειας και της επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας. Με τη διατριβή αυτή, ο Μαρξ αναγορεύθηκε διδάκτωρ της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Ιένας το 1841. Ο φιλόπρονος Μαρξ εργάστηκε σκληρά για να μελετήσει σε βάθος τη φιλοσοφία του Δημόκριτου και του Επίκουρου, ώστε να προσδιορίσει τις διαφορές τους. Δεν περιορίστηκε όμως μόνο σ' αυτούς. Μελέτησε και πολλούς άλλους αρχαίους συγγραφείς και φιλοσόφους, τους οποίους αναφέρει και στη διατριβή του. Η εκτίμηση και ο θαυμασμός του προς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα εκφράζονται ενθουσιωδώς με την εξής εντυπωσιακή φράση, που είναι η καταληκτήρια της διατριβής: «Οι Έλληνες θα μείνουν αιώνια οι δάσκαλοί μας, χάριν αυτής της μεγαλειώδους αντικειμενικής αφέλειας που αφήνει κάθε πράγμα να λάμψει δίχως ντύματα».

Αντίθετα προς το Μαρξ, υπήρχε μια αποστροφή του ΚΚΕ για την αρχαία Ελλάδα και τις αρχαιοελληνικές μας ρίζες. Χρειάστηκε να περάσουν μερικές δεκαετίες για να διαβάσω στο βιβλίο του Γρηγόρη Φαράκου, «Εμφύλιος πόλεμος. Μαρτυρίες και στοχασμοί» (σ. 113) ότι το Δεκέμβριο του 1953 συνήλθε η 4η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος και ενέκρινε το «Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ». Με το σχέδιο αυτό, μεταξύ άλλων, αμφισβητούνταν η συνέχεια της σύγχρονης με την αρχαία Ελλάδα. Σε κάποια σύσκεψη, ο Γρηγόρης Φαράκος διατύπωσε την άποψη ότι δεν έπρεπε να αποκοπούμε από τις αρχαιοελληνικές μας ρίζες, για να δεχτεί τους μύδρους του Ζαχαριάδη. Τελικά το «Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ» απορρίφθηκε με παρέμβαση του ΚΚΣΕ.

Ομολογώ ότι η μονομερής αυτή αναφορά του κατοχικού φυλλαδίου στην αρχαία Ελλάδα με ξένισε και με εξόργισε. Ακόμα περισσότερο με εξόργισε μια «είδηση» που διάβασα το καλοκαίρι του 1944 στην εφημερίδα «Η Φωνή του ΕΑΜ». Η είδηση ανέφερε επί λέξει: «Το γνωστό εδεσίτικο κάθαρμα ο Ηλίας Διαμαντής εθεάθη στην Καρδίτσα σε γερμανικό αυτοκίνητο να μαζεύει διάφορα είδη με Γερμανό στρατιώτη».

Ο Ηλίας Διαμαντής, που καταγόταν από την Καστανιά, είχε δεσμούς με την οικογένειά μας. Τον είχε βαφτίσει ο πατέρας μου, τον στεφάνωσε ο αδερφός μου Ζάχος και ο γράφων βάφτισε το γιο του Δημήτρη, ο οποίος είναι τώρα συνταξιούχος της Εμπορικής Τράπεζας. Βάφτισα το Δημήτρη όταν ήμουν ακόμα μαθητής γυμνασίου. Ήταν πράγματι εδεσίτης ο

Ηλίας Διαμαντής. Δεν είχε δεχθεί να ενταχθεί στο ΕΑΜ, όπως είχε δικαίωμα. Αυτό όμως δεν του το συγχώρησαν οι φανατικοί του ΚΚΕ και αναζητούσαν ευκαιρία να τον μειώσουν. Κάθε άλλο παρά καθαρά ήταν ο λεβέντης Ηλίας και, προπαντός, ήταν μεγάλος πατριώτης. Είχε ανδραγαθήσει στην Αλβανία ως έφεδρος αξιωματικός και δεν ήταν δυνατόν να γίνει συνεργάτης των κατακτητών από τη μια μέρα στην άλλη. Ήμουν βέβαιος ότι επρόκειτο για συκοφαντία. Δυστυχώς, την εποχή εκείνη, το να κολλήσεις σε κάποιον τη ρετσινιά του προδότη ήταν το πιο εύκολο πράγμα. Η επονείδιστη αυτή πρακτική «ανθούσε» στους κόλπους του ΚΚΕ και εφαρμοζόταν αβασάνιστα όχι μόνο σε βάρος πολιτικών αντιπάλων αλλά και, κυρίως, ομοϊδεατών. Κορυφαία στελέχη του ΚΚΕ υπήρξαν θύματά της. Βρέθηκαν ξαφνικά με την ετικέτα του προδότη ή του πράκτορα του εχθρού κ.λπ., κυρίως επί ζαχαριαδικής ηγεσίας. Γνωστά θύματα υπήρξαν ο ίδιος ο γραμματέας του ΚΚΕ επί Κατοχής Γιώργος Σιάντος, ο Κώστας Καραγιώργης, ο Νίκος Πλουμπίδης και τόσοι άλλοι. Ήταν αρκετό να εκφράσει κανείς διαφορετική άποψη από εκείνη της ηγεσίας για να χαρακτηριστεί αμέσως προδότης. Δε γλίτωσε βέβαια ούτε ο ίδιος ο Ζαχαριάδης από την τακτική αυτή, πού τόσο αυθαίρετα εφάρμοζε σε βάρος των συντρόφων του. Βρέθηκε και ο ίδιος ως προδότης εξόριστος στη Σιβηρία για πολλά χρόνια, όπου τελικά πέθανε. Ο Απόστολος Στρογγύλης ήταν τότε γραμματέας της οργάνωσης του ΚΚΕ Καρδίτσας και δεύτερος γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής του κόμματος. Δεν πίστεψε τη συκοφαντία, διότι γνώριζε το ήθος του Ηλία Διαμαντή. Ήταν εξάλλου αντίθετος προς την τακτική της αβασάνιστης απόδοσης προδοσίας σε οποιονδήποτε. Ο Απόστολος Στρογγύλης αποτελούσε, ως προς αυτό και πολλά άλλα, μια λαμπρή εξαίρεση στους κόλπους του ΚΚΕ. Στο βιβλίο του «Η Καρδίτσα στην αντίσταση» αναφέρει μια πολύτιμη πληροφορία που του είχε δώσει ο Ηλίας Διαμαντής σχετικά με τη μεγάλη εκκαθαριστική επιχείρηση των Γερμανών το Νοέμβριο του 1943. Γράφει λοιπόν στο βιβλίο («Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας», σ. 150): «Μετά μερικούς μήνες, από κακή ενημέρωση, θα γράψει «Η Φωνή του ΕΑΜ» ότι ο εδεσίτης Ηλίας Διαμαντής θεάθηκε στην Καρδίτσα σε γερμανικό αυτοκίνητο να μαζεύει διάφορα είδη με Γερμανό στρατιώτη. Με ειδοποίησε ο Διαμαντής ότι δεν είναι αλήθεια και ζήτησε να το διαψεύσουμε. Δεν έγινε η διάψευση, παρά την επιμονή μου. Μέσα στις ώρες του φανατισμού γίνονται λάθη. »Γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής του κόμματος είναι, από τις αρχές του 1944, ο Βασίλης Φτελιάς (Μεν. Πέτρου, δάσκαλος απ' την Ήπειρο, παλιός εξόριστος). Είχαμε ειλικρινά δυσκολίες με το Φτελιά και περισσότερο εγώ, που ήμουν άμεσος συνεργάτης του. »Δεν έγινε η διάψευση. Ήταν μονοκόμματος, απόλυτος άνθρωπος ο Φτελιάς. Ανέλαβε να

κάνει ανακρίσεις ο ίδιος, που δεν τέλειωσαν ποτέ. Στο μεταξύ, εγώ τοποθετήθηκα στο Βόλο. Αργότερα ο Φτελιάς θα απομακρυνθεί απ' την Καρδίτσα.

»Ο Διαμαντής, το 1946, θα είναι αυτός που θα πρωτοστατήσει στη σύλληψή μου στο Βόλο (ήταν υπασπιστής στη Στρατιωτική Διοίκηση Βόλου) και μπροστά του θα κακοποιηθώ για να βγάλει το “άχτι του”. Παρά το γεγονός αυτό, αισθάνομαι χρέος να αποκαταστήσω τα πράγματα. Δεν ήταν ακριβές αυτό που γράφτηκε τότε».

Είναι προφανές ότι ο Ηλίας Διαμαντής είχε ερμηνεύσει τη μη διάψευση της συκοφαντικής αναφοράς στη «Φωνή του ΕΑΜ» από το Στρογγύλη και τη σιωπή του ως ενοχή. Με τον Απόστολο Στρογγύλη υπήρξαμε συγκάτοικοι επί είκοσι δύο χρόνια, από το 1980 έως το 2002 που πέθανε. Ήταν πρότυπο ήθους και εντιμότητας. Έτοιμος πάντα να βοηθήσει όποιον είχε ανάγκη. Δεν είναι τυχαίο ότι τα παιδιά μας τον αποκαλούσαν «Άγιο Απόστολο». Η σύλληψή του στο Βόλο στην οποία, όπως γράφει, είχε πρωτοστατήσει ο Διαμαντής, είχε καίρια επίπτωση στη ζωή του. Μας είχε διηγηθεί ο ίδιος, και το επιβεβαιώνει τώρα η χήρα του Αρετή, ότι ο Διαμαντής του έσωσε τη ζωή. Πώς; Απλούστατα γιατί την επομένη της σύλληψής του είχε προγραμματιστεί έξοδος στο βουνό μαζί με άλλους συντρόφους. Μετά τη σύλληψή του, οι σύντροφοι βγήκαν στο βουνό χωρίς αυτόν, για να πεθάνουν όλοι από ψύξη στη χιονισμένη Νιάλα των Αγράφων την άνοιξη του 1947, κυνηγημένοι από το στρατό. Ήταν μια τραγωδία, θύμα της οποίας υπήρξε και η όμορφη γειτόνισσά μας Ελένη Μπολτσή. Ο έντιμος και ειλικρινής Απόστολος Στρογγύλης δε δίστασε να επιδιώξει συνάντηση με τον Ηλία Διαμαντή, σε μια ωραία πρωτοβουλία συμφιλίωσης. Έτσι, ο κατάπληκτος Ηλίας έμαθε ότι είχε, χωρίς να το θέλει, σώσει τη ζωή του Απόστολου. Ο Απόστολος έκανε καριέρα ως δημοσιογράφος, απέκτησε μια εξαιρετική κόρη με την Αρετή και είδε να μεγαλώνει ένας υπέροχος εγγονός. Ηλίας και Απόστολος έφυγαν από τη ζωή σχεδόν ταυτόχρονα. Μεταξύ των παρεπιδημούντων στην Καστανιά ήταν και ο νέος τότε γεωπόνος Κώστας Ρουσόπουλος με τη σύζυγό του Ελένη. Είχε σπουδάσει στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών τη δεκαετία του 1930. Στο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων των οργανώσεων του ΕΑΜ, ο Ρουσόπουλος έδινε διαλέξεις πάνω σε διάφορα θέματα. Σε μία από αυτές, απευθυνόμενος σε μαθητές και αποφοίτους γυμνασίου, παρουσίασε τις θεωρίες «περί εξελίξεως των ειδών» (Λαπλάς, Δαρβίνος κ.λπ.). Είχα δείξει ζωηρό ενδιαφέρον και τον βομβάρδιζα με ερωτήσεις που συνεχίστηκαν και έξω από την αίθουσα. Απαντούσε με υπομονή, σαφήνεια και μεθοδικότητα.

Τα καλοκαίρια του 1943 και 1944 ανέβαινα συχνά στο υπέροχο ελατόδασος Πυργούλι. Γύρω από ένα παλιό μοναστήρι, υπήρχε ξυλεία του πατέρα μου τοποθετημένη σε

«τρακάδες», την οποία έπρεπε να συντηρούμε, περιμένοντας τη λήξη του πολέμου για να την πουλήσουμε. Έπαιρνα μαζί μου τυρί σε κλειδοπίνακο, ντομάτες, ψωμί και, όταν υπήρχαν, σταφύλια. Αξέχαστα θα μου μείνουν τα γεύματα κοντά σε μια πηγή με κρυστάλλινο νερό. Ντομάτες τόσο νόστιμες δεν ξανάφαγα από τότε. Ήταν απολύτως βιολογικές και το υψόμετρο τούς έδινε ξεχωριστή γεύση. Τις θυμόμουν στις Βρυξέλλες, όταν έτρωγα εκείνες τις άνοστες ντομάτες των θερμοκηπίων της Ολλανδίας.

Άρχισα λοιπόν να προσκαλώ το ζεύγος Ρουσόπουλου να με συνοδεύουν στις επισκέψεις μου στο Πυργούλι. Ο Κώστας Ρουσόπουλος είχε ένα δίκαννο και έριχνε πού και πού σε κανένα πουλί. Μάταια προσπάθησε να μυήσει και μένα στη σκοποβολή. Ήμουν ανεπίδεκτος μαθήσεως. Απεναντίας, δε μου ξέφευγε τίποτε από όσα παρατηρούσε γύρω από τη φύση, τη γεωλογία και τα φυσικά φαινόμενα. Ήταν μια πλούσια πηγή γνώσεων. Κάποια στιγμή ανακάλυψε ένα απολίθωμα θαλάσσιας προέλευσης. Άρχισε να μου εξηγεί το μηχανισμό σχηματισμού του απολιθώματος. Τον καταλάβαινα, διότι είχα διδαχθεί λίγη ανόργανη χημεία. Εκείνο που δεν καταλάβαινα ήταν πώς το απολίθωμα βρέθηκε στο βουνό εφόσον είχε σχηματιστεί στον πυθμένα της θάλασσας. Και τότε μου ανέπτυξε με απλότητα και σαφήνεια τη θεωρία «περί ορογενέσεως». Είχα εντυπωσιαστεί από την πολυμάθεια του Κώστα Ρουσόπουλου. Η Ελένη, η σύζυγός του, η οποία ήταν υπάλληλος του Υπουργείου Γεωργίας, τον άκουγε κι εκείνη με θαυμασμό. Αναμφίβολα, η γνωριμία μου με το Ρουσόπουλο συνέβαλε στην απόφασή μου να επιλέξω τη Γεωπονική για τον πρώτο κύκλο των σπουδών μου. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Κώστας ήταν διευθυντής Γεωργίας του νομού Βοιωτίας, κι εγώ νεαρός, τότε, γεωπόνος του Οργανισμού Κωπαΐδας με έδρα τον Ορχομενό Βοιωτίας. Συναντηθήκαμε και συνεργαστήκαμε μέχρι την αναχώρησή μου για το δεύτερο κύκλο των σπουδών μου στο Παρίσι, τον Αύγουστο του 1955. Δεν ξαναείδα τον ξεχωριστό αυτόν άνθρωπο, νομίζω ότι πέθανε αρκετά νέος. Συνάντησα όμως τη σύζυγό του Ελένη, η οποία ήταν ακόμα υπάλληλος του Υπουργείου Γεωργίας όταν ήμουν γενικός διευθυντής.

Στην Καστανιά είχαν καταφύγει μερικές οικογένειες Εβραίων, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη και το Βόλο. Είχαν την πρόνοια να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους εγκαίρως κι έτσι γλίτωσαν από τη δολοφονική μανία των Γερμανών. Μεταξύ αυτών ήταν και η οικογένεια Λεβή από το Βόλο. Ο γιος της οικογένειας Μωυσής μόλις είχε τελειώσει το γυμνάσιο και είχε επιτύχει στις εισαγωγικές εξετάσεις του Πολυτεχνείου. Δεν έχασε την ευκαιρία ο πατέρας μου. Του προσέφερε φιλοξενία με αντάλλαγμα τη διδασκαλία μαθηματικών στον αδερφό μου Ζάχο και σε μένα. Το Μωυσή τον βλέπαμε και στην Αθήνα όσο ήταν φοιτητής. Τελείωσε το 1950

και έφυγε για τον Καναδά, όπου παντρεύτηκε και σταδιοδρόμησε. Στη δεκαετία του 1960 ήρθε με τη γυναίκα του και οργάνωσε μια δεξίωση σε ξενοδοχείο της Αθήνας με προσκεκλημένους όλους τους Εβραίους της κατοχικής Καστανιάς, τον αδερφό μου Ζάχο και μένα με τη σύζυγό μου Πέρσα. Ήμουν νιόπαντρος. Η συνάντηση ήταν συγκινητική. Οι Θεσσαλονικείς ιδίως Εβραίοι δε σταμάτησαν να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους για τα ελάχιστα που τους είχαμε προσφέρει στην Καστανιά. Ο Μωυσής ξανάρθε τα τελευταία χρόνια, συνταξιούχος πλέον. Με επισκέφθηκε και αναπολήσαμε τα ταραγμένα αλλά πολύ ενδιαφέροντα ελεύθερα χρόνια της κατοχικής Καστανιάς. Μερικοί Εβραίοι είχαν ενταχθεί στις αντιστασιακές οργανώσεις. Πολύ κοντά στο σπίτι μας βρισκόταν το κοινοτικό κατάστημα, στο οποίο στεγαζόταν η «Επιμελητεία του Αντάρτη». Σ' αυτήν υπηρετούσαν δύο νεαροί Εβραίοι, τους οποίους βλέπαμε κάθε μέρα. Το Μάρτιο του 1981, ως γενικός διευθυντής του Υπουργείου Γεωργίας, συνόδευσα τον υπουργό Θανάση Κανελλόπουλο σε επίσημη επίσκεψη στο Ισραήλ. Οι φιλοξενούντες είχαν την καλή ιδέα να οργανώσουν μία δεξίωση προς τιμήν μας, στην οποία προσκάλεσαν και μερικούς σημαίνοντες Ελληνοεβραίους. Δημιουργήθηκε μια πολύ ευχάριστη ατμόσφαιρα. Μας βομβάρδιζαν με ερωτήματα αναφορικά με την κατάσταση στη χώρα μας (μόλις είχαμε ενταχθεί στην ΕΟΚ) και για ένα σωρό άλλα πράγματα. Κάποιος επέμεινε σε ερωτήσεις σχετικά με την καταγωγή μου και, όταν αποκαλύφθηκε ότι κατάγομαι από την Καστανιά και ότι το σπίτι μου ήταν απέναντι από το κοινοτικό κατάστημα, χοροπήδησε από τη χαρά του. Ήταν ένας από τους δύο νεαρούς Εβραίους της «Επιμελητείας του Αντάρτη». Είναι απίστευτο πόσο χαίρονται οι άνθρωποι κάποιας ηλικίας όταν συναντούν γνωστούς της νιότης τους έπειτα από πολλά χρόνια. Φιλοξενών ήταν ο υπουργός Γεωργίας Αριέλ Σαρόν, ο γνωστός νικητής στρατηγός στον πόλεμο με τους Άραβες και μετέπειτα για πολλά χρόνια πρωθυπουργός. Ο Σαρόν μας προσκάλεσε και επισκεφθήκαμε με ελικόπτερο την εκπληκτική φάρμα του, όπου μας προσέφερε, μαζί με τη σύζυγό του, γεύμα στο σπίτι του. Εντύπωση μας έκανε ότι τα εσπεριδοειδή της φάρμας ποτίζονταν από τότε με το σύστημα στάγδην, που ρυθμιζόταν από ηλεκτρονικό υπολογιστή συναρτήσει των εκάστοτε αναγκών των φυτών. Στο κτήμα του ο Σαρόν διατηρούσε και περί τα χίλια πρόβατα. Εννέα χρόνια αργότερα, είχα την ευκαιρία να πραγματοποιήσω και πάλι πολυήμερη επίσκεψη στο Ισραήλ, ως εκπρόσωπος, αυτή τη φορά, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις Βρυξέλλες. Με συνόδευσε ο εμπορικός ακόλουθος της ισραηλινής πρεσβείας στις Βρυξέλλες και μαζί γυρίσαμε ολόκληρη την ενδιαφέρουσα αυτή χώρα απ' άκρου εις άκρον. Σ' αυτό το ταξίδι με συνόδευσε η σύζυγός μου Πέρσα, με την παρότρυνση της οποίας επισκεφθήκαμε το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Μας υποδέχθηκε

πολύ θερμά ο πατριάρχης Διόδωρος και μας ξενάγησε ο αρχιγραμματέας του Πατριαρχείου μητροπολίτης Τιμόθεος. Ιδιαίτερη εντύπωση μου προκάλεσε η επίσκεψη στην Εκκλησιαστική Σχολή του Πατριαρχείου, όπου φοιτούσαν Άραβες σπουδαστές. Συναντήσαμε πολλούς σε μια αίθουσα. Ήταν απορροφημένοι από τη μελέτη της Ιλιάδας στο πρωτότυπο. Το Πατριαρχείο διέθετε ιατρεία, αναρρωτήριο, φαρμακείο, ξενώνα κ.λπ. Ο πατριάρχης εξέφρασε το παράπονο ότι το Ελληνικό Ορθόδοξο Πατριαρχείο δεν είχε ενισχυθεί από την τότε ΕΟΚ για το κοινωνικό και φιλανθρωπικό του έργο, όπως άλλα δόγματα. Ζήτησα τους φακέλους των σχεδίων που είχαν υποβάλει και, όταν επέστρεψα στις Βρυξέλλες, φρόντισα να εγκριθεί η επιδότησή τους. Σε επιβράβευση της προσφοράς μου, ο πατριάρχης με ανακήρυξε «Ταξιάρχη του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου» και μου απένειμε τον «οικείον χρυσόν σταυρόν».

Όπως ήδη έχω αναφέρει, ο «υπεύθυνος καταλυμάτων» της Καστανιάς μας έστειλε για διανυκτέρευση ή για παραμονή μερικών ημερών υψηλόβαθμα στελέχη του εαμικού κινήματος. Τα στελέχη αυτά φιλοξενούνταν στον ξενώνα του σπιτιού, τον οποίο αποκαλούσαμε «καλή κάμαρη». Ο πρώτος που φιλοξενήθηκε στο σπίτι μας ήταν ο Άρης Βελουχιώτης με τη συνοδεία του το Δεκέμβριο του 1942, όπως αναφέρω σε άλλο κεφάλαιο. Ο Σαράφης δε διανυκτέρευσε σ' εμάς. Τον είδαμε να περνάει δεμένος μπροστά από το σπίτι μας στην Καστανιά ως κρατούμενος, με τη συνοδεία ανταρτών του Άρη. Είχε έρθει στην περιοχή με σκοπό να οργανώσει αντάρτικο με πυρήνα τη μη εαμική αντιστασιακή ομάδα που είχε οργανώσει ο ταγματάρχης Κωστόπουλος. Δεν πρόλαβε, διότι οι αντάρτες του Άρη παγίδευσαν την ομάδα Κωστόπουλου και την αφόπλισαν. Τελικά, ως γνωστόν, ο Σαράφης δέχθηκε να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ και έγινε στρατιωτικός αρχηγός του. Στο σοβαρό αυτό επεισόδιο αναφέρομαι διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο.



Το πατρικό σπίτι που κάηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Διακρίνονται τα τρία αδέρφια: Γιώργος, Ζάχος, Άγγελος (καθιστός).

Στο σπίτι μας διανυκτέρευσε και ο γενικός διοικητής Ρούμελης Σημίτης, πατέρας του πρώην πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη. Δε θυμάμαι την περίπτωση, ίσως έλειπα. Τον αναγνώρισε όμως η μητέρα μου από φωτογραφία στο βιβλίο του διάσημου φωτογράφου Σπύρου Μελετζή, «Με τους αντάρτες στα βουνά», όπου εμφανίζεται μάλλον συνοφρυωμένος δίπλα στο γελαστό καθηγητή Γεωργαλά στη Βίνιανη, «πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας». Θυμόταν μάλιστα η μητέρα μου ότι ο Σημίτης ήταν άρρωστος και με ευγνωμοσύνη είχε δεχθεί τις περιποιήσεις της.

Ο Γεωργαλάς, πρόεδρος της ΕΠΟΝ στην Κατοχή, είχε διανυκτερεύσει επίσης στο σπίτι μας. Ήταν καθηγητής γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο και στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών. Όταν άρχισα τις σπουδές μου στη Γεωπονική το 1946, υπήρχε ακόμη μια τεράστια επονίτικη επιγραφή: «Ζήτω ο λεβέντης μας καθηγητής Γεωργαλάς». Όπως και άλλοι εαμικοί καθηγητές (Σβώλος, Κόκκαλης κ.λπ.), ο Γεωργαλάς είχε παυθεί από καθηγητής και εργαζόταν στον ιδιωτικό τομέα. Στη δεκαετία του 1960 είχαμε μαζί του συνεργασία στο πλαίσιο του «Σχεδίου αναπτύξεως των υδατικών πόρων ανατολικής Κρήτης». Το σχέδιο αυτό είχε υλοποιηθεί με τεχνική και οικονομική βοήθεια του «Προγράμματος Αναπτύξεως Ηνωμένων Εθνών» (UNDP, Νέα Υόρκη) και του «Οικονομικού Οργανισμού Συνεργασίας και Αναπτύξεως» (ΟΟΣΑ, Παρίσι). Ο γράφων ήταν συντονιστής αυτού του σχεδίου, με επιτόπου υπεύθυνο το δραστήριο Ηρακλειώτη πολιτικό μηχανικό Γιώργο Χατζάκη, πλαισιωμένο από άξιους Κρητικούς γεωπόνους. Στη μνήμη μου παρέμεινε μια περιοδεία στο οροπέδιο Λασιθίου με τον πάντα γελαστό καθηγητή Γεωργαλά. Κατά τη διάρκεια της περιοδείας αυτής του θύμισα τη διανυκτέρευση στο σπίτι μας το 1944. Συγκινήθηκε και δε σταμάτησε να αφηγείται τις εντυπώσεις του από τη διαμονή του στην περιοχή των Αγράφων.

Όταν αντικρίσαμε το οροπέδιο Λασιθίου από ένα ύψωμα, ο καθηγητής ζήτησε να σταματήσουμε για ν' απολαύσει το θέαμα. Η άντληση των υπογείων υδάτων γινόταν τότε με αιολική ενέργεια και το οροπέδιο, με τα αναρίθμητα πτερύγια των ανεμοστρόβιλων, έμοιαζε ένα απέραντο λιβάδι με μαργαρίτες. Μετά την επίσκεψη στο οροπέδιο Λασιθίου, θελήσαμε να επισκεφθούμε και το οροπέδιο Καθαρού, πολύ υψηλότερο. Η ανάβαση ήταν πολύ απότομη και έπρεπε να γίνει με τα πόδια. Ο καθηγητής δεν μπορούσε, ήταν ήδη κάποιας ηλικίας. Με πολύ κόπο πραγματοποιήσαμε την ανάβαση, αλλά άξιζε τον κόπο, η θέα από εκεί ήταν μαγευτική. Αξέχαστη θα μου μείνει η συνάντηση με μια γριούλα που έβοσκε τις γίδες της στο σχεδόν ερημικό αυτό οροπέδιο. Η συμπαθέστατη γριούλα μιλούσε με μια γνήσια τραγουδιστή κρητική προφορά, αφάνταστα ευχάριστη. Μου άρεσε να την ακούω και

της υπέβαλλα συνεχώς ερωτήσεις. Κύριο θέμα ήταν οι «αίγες» της. Για την κάθοδο, είχα τη φαινή ιδέα να μην ακολουθήσουμε το στριφογυριστό μονοπάτι αλλά να κατεβούμε κατά τη μεγίστη κλίση (βιώματα Καστανιάς), ακολουθώντας την κοίτη του χειμάρρου που κατέβαινε από το ένα οροπέδιο στο άλλο. Η ιδέα υπήρξε καταστροφική. Η κοίτη ήταν πολύ ανώμαλη και ο γεωπόνος Γιώργος Τσαγγαράκης γλίστρησε, έπεσε κι έσπασε το χέρι του.

Εγκαταλείψαμε λοιπόν την κοίτη και κατεβήκαμε από το μονοπάτι. Φτάσαμε με μεγάλη καθυστέρηση και βρήκαμε έναν καθηγητή πολύ ανήσυχο. Όταν του εξήγησα το λόγο της καθυστέρησης, αναλαμβάνοντας τη σχετική ευθύνη, σήκωσε το μπαστούνι «απειλητικά», πάντα όμως μ' εκείνο το αξιαγάπητο χαμόγελο.

Ένας άλλος σημαντικός επισκέπτης μας ήταν ο Κρις Γουντχάους, αρχηγός της συμμαχικής αποστολής στο βουνό. Είναι γνωστή η πολυποίκιλη δράση του. Εξελίχθηκε σε καθηγητή, πολιτικό και συγγραφέα. Έγραψε πολλά βιβλία για την Ελλάδα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν τα ακόλουθα: «Το μήλον της έριδος», «Βιογραφία του Κωνσταντίνου Καραμανλή», «Άνοδος και πτώση των Ελλήνων συνταγματαρχών», «Οι φιλέλληνες». Εξάλλου, είναι ο μεταφραστής του δεκάτομου έργου του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, «Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος». Έγραψε επίσης για το Ρήγα Φεραίο το βιβλίο «Ρήγας, ο πρωτομάστορας της Ελληνικής Επανάστασης». Πέθανε το 2001. Λίγο πριν πεθάνει, είχε έρθει στην Αθήνα για την παρουσίαση ενός από τα βιβλία του. Είχα προσκληθεί στην παρουσίαση αυτή, και ο Άγγλος πρέσβης Μάικλ Λιουέλιν Σμιθ με συνέστησε στον Κρις Γουντχάους μιλώντας ελληνικά. Όταν κατάλαβε ποιος είμαι, είπε συγκινημένος, επίσης στα ελληνικά: «Α! τι μου θυμίζετε!»

Διερμηνέας της συμμαχικής αποστολής και συχνός επισκέπτης στο σπίτι μας ήταν ο Ντίνος Γιαννόπουλος. Είχε ήδη, πολύ νέος τότε, αρχίσει να ασχολείται με το θέατρο και εξελίχθηκε σε μεγάλο σκηνοθέτη, πρώτα στην Ελλάδα και αργότερα στην Αμερική. Υπήρξε σκηνοθέτης της Metropolitan Opera της Νέας Υόρκης.

Δε θυμάμαι αν είχε διανυκτερεύσει στο σπίτι μας ο Ορφέας Βλαχόπουλος (Π. Καρακίσης), μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ και αναπληρωτής του Σιάντου στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Θυμάμαι πάντως ότι είχε κλειστεί πολλές ώρες στην «καλή κάμαρη» για να ετοιμάσει κάποιο λόγο. Το λόγο αυτόν εκφώνησε σε συνέδριο του ΚΚΕ που έγινε το καλοκαίρι του 1944 στο σχολείο της Καστανιάς. Δε μας εμπόδισαν να το παρακολουθήσουμε από τα παράθυρα. Γινόταν φανερό ότι η προσωπικότητα που κυριαρχούσε στο συνέδριο ήταν ο Κώστας Καραγιώργης. Εντύπωση μου έκανε ότι οι περισσότεροι μιλούσαν με νοσταλγία για τη δράση τους στην Κομμουνιστική Νεολαία κατά

την προμεταξική περίοδο. Η αναφορά στην προπολεμική ΚΝΕ μου θύμισε ένα προπαγανδιστικό έντυπο του μεταξικού καθεστώτος και τον ύμνο της 4ης Αυγούστου: «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελά, πατέρα...;». Το έντυπο είχε πέσει στα χέρια μου το 1937, όταν ήμουν εννέα ετών. Προσπαθούσε, με αρκετή αφέλεια, να αποδείξει πόσο άσχημα ήταν τα πράγματα πριν από την 4η Αυγούστου 1936 και πόσο ωραία έγιναν μετά. Υπήρχε μια φωτογραφία με γελαστούς νέους, μέλη προφανώς της Κομμουνιστικής Νεολαίας, οι οποίοι κρατούσαν στα χέρια και με υπερηφάνεια επιδείκνυαν το Ριζοσπάστη. Δίπλα σ' αυτή τη φωτογραφία ήταν μια άλλη, με σοβαροφανείς νέους ντυμένους με τη στολή του φαλαγγίτη, σε παρέλαση. Στην πρώτη φωτογραφία η λεζάντα έλεγε: «Πριν διάβαζαν *Ριζοσπάστη*», η δε δεύτερη: «Τώρα υπερήφανοι παρελαύνουν προ του βασιλέως». Μια άλλη φωτογραφία έδειχνε ένα τραμ και μερικούς ανθρώπους να προσπαθούν να το βγάλουν από τη γραμμή του. Η σχετική λεζάντα έλεγε: «Εκτροχίασις τροchioδρομικού οχήματος υπό των απεργών». Δε γνώριζα τη σημασία καμιάς από τις λέξεις της λεζάντας. Απλώς την παπαγάλιζα επί πολλές μέρες και γι' αυτό τις θυμάμαι ακόμα. Δεν είχα βέβαια δει τραμ στην Καστανιά. Είχα όμως ακούσει τη λέξη χωρίς να γνωρίζω ότι ήταν «τροchioδρομικό όχημα». Έλεγαν στην Καστανιά ότι κάποιος γραφικός τύπος, εύσωμος και με εντυπωσιακή μουστάκα, Καστανιώτης, ο Τάκης Πετρόπουλος, ήταν οδηγός τραμ. Είχε μάλιστα μάθει στην Αθήνα μερικές ελληνικούρες, τις οποίες σερβίριζε εκτός τόπου και χρόνου προκαλώντας καυστικά σχόλια μεταξύ των ιδιαίτερα σκωπτικών Καστανιωτών. Ο Βασίλης Ρώτας μαζί με το συνομήλικό μου γιο του Νικηφόρο έμειναν αρκετές μέρες στο σπίτι μας το καλοκαίρι του 1944. Δεν άργησε να οργανώσει θίασο νέων, με συμμετοχή του γιου του Νικηφόρου, του γράφοντος, του αδερφού μου Ζάχου και άλλων νέων αγοριών και κοριτσιών της Καστανιάς. Ο θίασος έδωσε παραστάσεις στην Καστανιά και στα γειτονικά χωριά Νεοχώρι και Μπελοκομύτη. Ήμασταν υπερήφανοι που μας δίδαξε τους ρόλους μας ο μεγάλος θεατρικός συγγραφέας και κορυφαίος θεατρικός μεταφραστής, που είχε μεταφράσει τα άπαντα του Σαίξπηρ, αρχαίο δράμα κ.λπ. Με το Νικηφόρο συναντηθήκαμε οχτώ χρόνια αργότερα, το 1952, ως μαθητές της Σχολής Εφέδρων Αξιωματικών Σύρου. Εκεί, ο Νικηφόρος ψυχαγωγούσε όλη τη σχολή με το φλάουτο του. Η μουσική του ήταν θείο δώρο τα βράδια, ύστερα από μια βασανιστική μέρα με σκληρά γυμνάσια και καψόνια. Πέρασαν από τότε πενήντα τρία χρόνια μουσικής δημιουργίας του Νικηφόρου έως το θάνατό του το 2005. Ο Νικηφόρος εξελίχθηκε σε μεγάλο μουσουργό. Έχει συνθέσει κάπου ογδόντα έργα, τα μισά περίπου από τα οποία είναι μουσική για θεατρικές παραστάσεις αρχαίων και σύγχρονων, ελληνικών κυρίως, έργων. Μεγαλώνοντας έγινε απόμακρος, δεν

αγαπούσε την προβολή. Αυτός, κυρίως, ήταν ο λόγος που τα περισσότερα έργα του παραμένουν ανεκτέλεστα και ανέκδοτα σε δίσκο. Μετά το θάνατό του, όπως συμβαίνει συνήθως με τους μεγάλους καλλιτέχνες, άρχισε μια σημαντική προσπάθεια για την έκδοση των έργων του σε σιντί. Την προσπάθεια αυτή έχει αναλάβει μια μη κερδοσκοπική εταιρεία, την οποία στελεχώνουν τα τρία παιδιά του μαζί με μαθητές του και φίλους της μουσικής του. Μετά τη συνάντησή μας στη σχολή στη Σύρο το 1952, ξανασυνάντησα το Νικηφόρο το 1986, δηλαδή τριάντα τέσσερα χρόνια αργότερα. Μου χάρισε ένα υπέροχο βιβλίο του με τίτλο «Πώς ν' ακούμε μουσική» και ένα δίσκο με μουσική του.



Πρώτος από αριστερά ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος και τελευταίος ο Νικηφόρος Ρώτας, μετέπειτα διάσημος μουσουργός.



Ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος
ως έφεδρος ανθυπολοχαγός.

Ο Βασίλης Ρώτας παρουσίασε το καλοκαίρι του 1944 μια πολύ ωραία παράσταση του έργου του «Ρήγας Βελεστινλής». Το έργο παίχτηκε στη διάρκεια του Δεύτερου Πανθεσσαλικού Συνεδρίου του ΕΑΜ. Η σκηνή τοποθετήθηκε κάτω από θεόρατα έλατα κοντά στην πανέμορφη βρύση του Ιτάμου, σε υψόμετρο περί τα 1.200 μέτρα. Έφτιαξαν πρόχειρες κερκίδες στο επικλινές έδαφος με κορμούς δέντρων και σανίδες. Το περιβάλλον ήταν μαγευτικό. Πρωταγωνιστής του θιάσου ήταν ο ηθοποιός του Εθνικού Θεάτρου Θάνος, ο οποίος καταγόταν από το κοντινό χωριό Σπινάσα, τώρα Νεράιδα. Υπήρχε και δεύτερος ηθοποιός του Εθνικού Θεάτρου ονόματι Βάσης. Οι άλλοι ηθοποιοί ήταν ερασιτέχνες Καρδιτσιώτες, με πείρα από παραστάσεις που είχαν παρουσιάσει στην Καρδίτσα. Πρωταγωνίστρια ήταν η Κούλα Μαγαλιού. Κάτι που έμεινε στη μνήμη μου από αυτή την παράσταση είναι ένα υπέροχο τραγούδι:

Χαρείτε, φίλοι

Όσο γελάει η ζωή

Κόφτε το ρόδο πριν μαραθεί.

Αλλά δεν έλειψε το χιούμορ από το Βασίλη Ρώτα. Στο διάλειμμα της παράστασης οι θεατές είχαν σκορπίσει στο δάσος για φυσική τους ανάγκη. Πριν ξαναρχίσει η παράσταση, ο Βασίλης Ρώτας απήγγειλε ένα τετράστιχο που είχε εν τω μεταξύ ετοιμάσει:

Σαν έρθει το διάλειμμα

Καθένας τριγυρίζει

Βρίσκει μέρος κατάλληλο

Και το φωτογραφίζει.

Στο συνέδριο παρουσίασαν ομιλίες εκπρόσωποι και των δύο άλλων κομμάτων που συμμετείχαν στο ΕΑΜ: της ΕΛΔ του Σβώλου και του Αγροτικού Κόμματος του Γαβριηλίδη. Όπως ήταν αναμενόμενο, κυριάρχησαν οι εκπρόσωποι του ΚΚΕ. Παρακολούθησα το συνέδριο ανεβαίνοντας κάθε μέρα την απότομη ανηφόρα από την Καστανιά. Είναι

αξιοσημείωτο το γεγονός ότι θέατρο λειτούργησε σε όλα σχεδόν τα χωριά της Θεσσαλίας. Θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι οι οργανώσεις του ΕΑΜ κατά την περίοδο 1943-1944 επιτέλεσαν αξιόλογο πολιτιστικό έργο. Ιδιαίτερα θα πρέπει να σημειωθεί η χειραφέτηση των γυναικών που, για πρώτη φορά, ψήφισαν στις εκλογές για την ανάδειξη δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων. Η Μαρία Καραγιώργη, στο βιβλίο της Από μια σπίθα ξεκίνησε, μιλάει με ενθουσιασμό για τις κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν στην ύπαιθρο αυτή την περίοδο. Δεν υπάρχει υπερβολή στα γραφόμενά της. Υπάρχει ειλικρίνεια και εντιμότητα, που πηγάζουν από την αγωγή και την αρχοντιά της γενιάς της. Ειδικότερα, όσον αφορά τις γυναίκες, υπήρξαν πράγματι επαναστατικές αλλαγές. Οι γυναίκες, κυρίως των χωριών του θεσσαλικού κάμπου, βγήκαν από την αφάνεια. Μου έμεινε βαθιά στη μνήμη μια εικόνα από τη γιορτή για την απελευθέρωση της Καρδίτσας, το Σεπτέμβριο του 1944, την οποία δε θα ξεχάσω ποτέ. Κόσμος κατέφθανε από παντού για να συμμετάσχει στον εορτασμό. Ξεχώρισε μια μεγάλη ομάδα γυναικών του κάμπου. Οι υπέροχες αυτές караγκούνες, ντυμένες με τις εντυπωσιακές τοπικές ενδυμασίες τους, μπήκαν συντεταγμένες σε τριάδες. Σητήες σαν δωρικές κολόνες, με άψογο βηματισμό, βροντοφώναζαν το αξέχαστο επικό θούριο του ξεσηκωμού:

*Βροντάει ο Όλυμπος, αστράφτει η Γκιώνα
Μουγκρίζουν τ' Άγραφα, σειέται η Στεριά
Στ' άρματα, στ' άρματα, εμπρός στον αγώνα
Για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά.*

Ο Κώστας Καραγιώργης με τη σύζυγό του Μαρία και το νεογέννητο γιο τους Αλέξη έμειναν επίσης αρκετές μέρες στο σπίτι μας. Ο Καραγιώργης, πάντα άψογα ντυμένος με κοστούμι και γραβάτα, πάντα φρεσκοξυρισμένος, δεν έμοιαζε με κανέναν από τους άλλους ηγέτες του ΕΑΜ που πέρασαν από την Καστανιά. Η συμπεριφορά του ήταν επίσης άψογη. Αναφέρω σε άλλο κεφάλαιο τι έχουν γράψει οι Θεσσαλοί κομμουνιστές συγγραφείς Απόστολος Στρογγύλης και Λάζαρος Αρσενίου για τον Κώστα Καραγιώργη. Και οι δύο αναφέρονται στην περίοδο της Κατοχής, όταν συνεργάστηκαν μαζί του και τον γνώρισαν από κοντά.

Παραθέτω εδώ τη μαρτυρία ενός άλλου κομμουνιστή δημοσιογράφου, του Λευτέρη Μαυροειδή. Όπως και πολλοί άλλοι, ο Μαυροειδής άρχισε τη δημοσιογραφική σταδιοδρομία του κοντά στον Καραγιώργη με το «Ριζοσπάστη». Από την αρχή του Εμφυλίου έως το 1974, βρέθηκε στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού και έζησε από κοντά όσα συνέβησαν στους κόλπους του ΚΚΕ. Στο βιβλίο του Στέλιου Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο

και την ελληνική Αριστερά», ο Μαυροειδής γράφει για τον Καραγιώργη τα εξής (σ. 454): «Ήταν από τις πιο λαμπερές αλλά και τραγικές προσωπικότητες που πέρασαν από το χώρο του κομμουνιστικού κινήματος της χώρας μας ο Καραγιώργης. Προσωπικότητα πολύπλευρη, γιατρός, πολιτικός επιστήμονας, διανοούμενος, προπαντός όμως δημοσιογράφος. Κορυφαίος της δημοσιογραφίας. Ο «Ριζοσπάστης», την περίοδο που ήταν διευθυντής του ο Καραγιώργης, έζησε τις χρυσές του μέρες».

Μια τέτοια προσωπικότητα ήταν επόμενο να προκαλέσει το φθόνο άλλων ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ με χαμηλή μόρφωση και ταπεινή κοινωνική προέλευση, όπως ήταν οι Ιωαννίδης, Γούσιας, Μπαρτζώτας, Βλαντάς κ.ά. Ο ασίγαστος φθόνος αυτών των συντρόφων του βρήκε διέξοδο όταν ο Κώστας Καραγιώργης αποφάσισε να σπάσει τη σιωπή του, να πει με παρρησία τη γνώμη του σχετικά με την πολιτική που οδήγησε το ΚΚΕ στη συντριβή και να επικρίνει το ανώμαλο καθεστώς που είχε εγκαθιδρύσει ο Ζαχαριάδης στο κόμμα. Δέχθηκε, τότε, πυρά ομαδόν από όλους εκείνους που βρήκαν ευκαιρία να διοχετεύσουν τα απωθημένα τους. Κορυφαίος κατηγορος ήταν βέβαια ο ίδιος ο Ζαχαριάδης. Η ετυμηγορία ήταν αδυσώπητη: «Ο Καραγιώργης ήταν από παλιά πράκτορας του εχθρού».

Συνέβη στη Ρουμανία το 1950. Καθόλου ασυνήθιστο. Ήταν η πάγια τακτική στους κόλπους του ΚΚΕ αλλά και των υπόλοιπων κομμουνιστικών κομμάτων, με πρώτο διδάξαν το ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης, κυρίως επί Στάλιν, ο οποίος, για να εδραιώσει την απόλυτη εξουσία του, δε δίστασε να χαρακτηρίσει προδότες όλους σχεδόν τους συνεργάτες του Λένιν και πολλούς δικούς του και να τους στείλει στον άλλο κόσμο. Γράφει επίσης ο Λευτέρης Μαυροειδής στις σελίδες 454-455 του προαναφερθέντος βιβλίου: «Ύστερα από λίγο τον έστειλαν στη φυλακή, τον υπέβαλαν σε ανακρίσεις αναλόγου τύπου με αυτές που γινόντουσαν στις χώρες αυτές και τον έκλεισαν, χωρίς δίκη βέβαια και χωρίς πόρισμα, στη φυλακή, όπου έζησε ως το θάνατό του. Πέθανε το 1955, αφού έμεινε τέσσερα-πέντε χρόνια σε μια τρομερή φυλακή κάτω από άθλιες συνθήκες: φυματικός, εξαθλιωμένος, βαριά τραυματισμένος στο Γράμμο, άρρωστος, χωρίς γιατρό. Στο τέλος τον έριξαν σε μια αίθουσα μελλοθανάτων κι εκεί μια νύχτα πέθανε. Υπάρχει μια περιγραφή του θανάτου του από ένα συγκρατούμενό του. Είναι φρικαλέα».

Μετά τη θλιβερή αυτή παρένθεση για το οικτρό τέλος του Καραγιώργη, ας επανέλθουμε στη ρομαντική περίοδο της Καστανιάς εκείνο το αξέχαστο καλοκαίρι του 1944. Ήταν ταιριαστό ζευγάρι ο Κώστας και η Μαρία Καραγιώργη, και ήταν φανερό ότι ήταν βαθιά ερωτευμένοι. Ο παλαίμαχος και καταξιωμένος δημοσιογράφος Χρήστος Πασαλάρης, ο οποίος, και

αυτός, πήρε τα πρώτα μαθήματα δημοσιογραφίας από τον Καραγιώργη στο «ΡΙζοσπάστη», ανέφερε ένα ενδιαφέρον ανέκδοτο σε πρόσφατη συνέντευξή του στην εκπομπή «Ιστορεΐν και εξιστορεΐν» της ET1. Μια μέρα, από ένα παράθυρο του κτιρίου όπου στεγαζόταν ο «ΡΙζοσπάστης» (Σταδίου και Χρήστου Λαδά), παρατηρούσε στο δρόμο το ζεύγος Καραγιώργη. Ήταν πριν ξεσπάσει ο Μεγάλος Εμφύλιος. Ταυτόχρονα, παρατηρούσε το ζεύγος και ο Ζαχαριάδης από παράθυρο του απέναντι κτιρίου. Ξαφνικά, το ζεύγος, εκεί που περπατούσε, αγκαλιάστηκε και φιλήθηκε. Για το Χρήστο Πασαλάρη αυτή ήταν μια τρυφερή εκδήλωση. Για το Ζαχαριάδη ήταν μια εκδήλωση αστικής συμπεριφοράς και σαφής εκτροπή από την κομματική πειθαρχία. Γι' αυτό του επέβαλε μια πειθαρχική ποινή.

Η Μαρία, από αρχοντική οικογένεια του Πηλίου, μας είχε εντυπωσιάσει με την ευγενική και ευχάριστη συμπεριφορά της. Πολύ νέα και ευειδής, γεμάτη ζωή, ήταν επόμενο να τροφοδοτεί τα όνειρα και τις φαντασιώσεις ενός εφήβου. Ο μικρός Αλέξης τους είχε παρουσιάσει τα συνήθη μικροπροβλήματα υγείας των νεογνών. Τον φρόντιζε ο νεαρός τότε γιατρός της Καστανιάς Λάζαρος Λαζαρίδης. Εντύπωση μου είχε κάνει ότι τον ζύγιζαν κάθε τόσο στη ζυγαριά του μαγαζιού. Ο Αλέξης μεγάλωσε ουσιαστικά χωρίς πατέρα και με τη μητέρα του συχνά σε φυλακές και εξορίες. Τη δεκαετία του 1960 είχε αποβληθεί από όλα τα γυμνάσια της χώρας. Αιτία: έδωσε λευκή κόλλα όταν ζητήθηκε από τα παιδιά της τάξης του να γράψουν έκθεση πάνω σ' ένα αντικομμουνιστικό θέμα. Είχε δημιουργηθεί τότε μεγάλος θόρυβος στον Τύπο. Η «Αυγή» είχε καλύψει όλη την πρώτη σελίδα της με το θέμα αυτό βάζοντας έναν τρανταχτό τίτλο: «Ο γιος του Καραγιώργη». Να σημειωθεί ότι ο Καραγιώργης είχε ήδη εξοντωθεί στη Ρουμανία από τη ζαχαριαδική ηγεσία. Το θέμα έκλεισε με μια εντυπωσιακή πρωτοβουλία της βασίλισσας Φρειδερίκης, η οποία δέχτηκε τον Αλέξη στο σχολείο των Αναβρύτων, όπου φοιτούσε ο τότε διάδοχος Κωνσταντίνος. Σπούδασε γιατρός στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εργάστηκε πολλά χρόνια στη Σουηδία και τελευταία στην Αθήνα, στο νοσοκομείο Υγεία. Εντυπωσιακό δείγμα της ανθρωπιάς του η κοινή συνέντευξη με το γιο του Ζαχαριάδη, που είχε εξοντώσει τον πατέρα του. Δόθηκε πριν από λίγα χρόνια στην Ένωση Συντακτών, με στόχο τη συμφιλίωση όλων των Ελλήνων. Τελικά, η οικογένεια Καραγιώργη εγκαταστάθηκε σ' ένα σχετικά νεόδμητο και καλοφτιαγμένο σπίτι της Καστανιάς. Είχε έρθει και η μητέρα του Καραγιώργη με σπασμένη τη λεκάνη από ένα ατύχημα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού από την Αθήνα. Η Μαρία Καραγιώργη ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση των γυναικών όλης της Θεσσαλίας. Δε μαγείρευε στο σπίτι. Όλοι έτρωγαν από το συσσίτιο που είχε οργανωθεί για τους μόνιμους

αντιστασιακούς της Καστανιάς και για το πλήθος των διερχομένων. Όσπου μια μέρα περνάει από το σπίτι της ο Ιωαννίδης, ουσιαστικός ηγέτης του ΚΚΕ στην Κατοχή. Γράφει σχετικά η Μαρία Καραγιώργη στο βιβλίο της «Από μια σπίθα ξεκίνησε», σ. 244-245: «Μια μέρα περνάει από το χωριό ο Ιωαννίδης με τους συνδέσμους του και με όλη την κομπανία του. Κάθεται, βέβαια, στο σπίτι μας. Εγώ δεν είχα τίποτα στο σπίτι. Πίναμε νερό από κάτι κύπελλα που είχαμε κάνει από τα κουτιά του γάλατος του παιδιού. Τα είχαμε καθαρίσει, τα είχαμε πλύνει, τα είχαμε διορθώσει και από εκεί πίναμε νερό. Αργότερα, μας έδωσαν δύο αλουμινένια κύπελλα, κανονικά πια κύπελλα, πετάξαμε τα κουτιά, και ήμαστε πάρα πολύ ευχαριστημένοι με αυτή την πρόοδο. Στρογγυλοκαθισμένος ο Ιωαννίδης λέει:

»—Στρώσε το τραπέζι.

»Εκεί πάγωσα.

»—Τι στρώσε το τραπέζι, σύντροφε Ιωαννίδη, εμείς δε μαγειρεύουμε σπίτι. Τι τραπέζι να στρώσω;

»Είχε έρθει το μεσημέρι κι εμείς ετοιμαστήκαμε να πάμε να φάμε στο συσσίτιο που είχε το καζάνι. Οπότε ο Γιαννάκης μας κοιτάζει μ' ένα μάτι και λέει:

»—Δεν είμαστε καλά. Πηγαίνετε στο συσσίτιο και τρώτε!

»—Και βέβαια, πού θα φάμε; Εκεί που πάει όλος ο κόσμος! Και οι στρατιωτικές και οι πολιτικές οργανώσεις εκεί πάνε! Όλοι εκεί πηγαίνουμε και τρώμε.

»Τρώω μια κατσάδα, από τις πιο μεγάλες που έφαγα στη ζωή μου. Πρόσθεσε ότι πρέπει να πάρω ποτήρια, πιάτα, πιρούνια, μαχαίρια, πετσέτες, τραπεζομάντιλα, κατσαρόλες και πρέπει να μαγειρεύω κιόλας, γιατί από εδώ θα περνάει όλη η ηγεσία της Αντίστασης.

»—Πάρ' το απόφαση. Τούτο το σπίτι θα εξυπηρετήσει όλη την ηγεσία της Αντίστασης».

Η γυναίκα βρέθηκε σε απόγνωση. Να μαγειρεύει δεν ήξερε, είχε στο σπίτι τη σακατεμένη μάνα του άντρα της κι ένα μωρό. Μ' όλα αυτά, είχε και την ευθύνη των οργανώσεων των γυναικών για όλη τη Θεσσαλία. Τη μάνα του Καραγιώργη φρόντιζε, με πολύ ικανοποιητικό τρόπο, μια άξια νοσοκόμα που είχε έρθει από την Αθήνα. Ο Αλέξης όμως έμενε κλεισμένος στο σπίτι κι όλο έκλαιγε. Όσπου εμφανίστηκε ως από μηχανής θεός η Χριστίνα, μια κοπελίτσα δεκαεφτά χρονών από το Βόλο, η οποία έμενε τότε στην Καστανιά. Η Χριστίνα προσφέρθηκε να φροντίζει τον Αλέξη. Η Μαρία τη θυμάται με ευγνωμοσύνη και αναφέρει ότι ήταν απλώς όμορφη. Στα μάτια όμως του εφήβου δεν ήταν απλώς όμορφη: ήταν η πεντάμορφη του παραμυθιού, μια θεά, ένα ολάνθιστο λουλούδι. Μια πηγαία καλοσύνη έβγαινε από μέσα της και φώτιζε το πανέμορφο πρόσωπό της. Κοιτάζοντάς την σου έφερνε στο νου ένα εύφορο, καρπερό χωράφι, που σου προκαλεί άμεσα την επιθυμία να το

καλοοργώσεις, να το σπείρεις, βέβαιος ότι ο σπόρος σου θα βρει ιδανικές συνθήκες να αναπτυχθεί και να καρποφορήσει. Αναλογίζομαι τις νουθεσίες του θυμόσοφου μπαρμπα-Κυριάκου στην Καστανιά. Πρώτος ξάδερφος του πατέρα μου, μάζευε τους εφήβους και τους έδινε μαθήματα ευγονικής. Έλεγε: «Όταν διαλέξετε τη γυναίκα σας, μη βασιστείτε μόνο στην ομορφιά της. Μάθετε για την υγεία της, μην κρύβει κάτι. Προπαντός, κοιτάξτε πίσω στο σόι της εφτά ζωνάρια (γενιές), μην τυχόν και υπάρχει κάποιος “ζαβός” και την πληρώσουν τα παιδιά σας. Και μην ξεχνάτε ότι η γυναίκα είναι σαν το χωράφι. Πριν το σπείρεις, πρέπει προσεκτικά να το ξεχερσώσεις, να το καθαρίσεις από πέτρες και ζιζάνια, να το καλοοργώσεις...»

Διερωτάται η Μαρία Καραγιώργη τι να απέγινε αυτό το κοριτσάκι. Διερωτάται και ο τότε έφηβος τι να απέγινε το αντικείμενο του αβάσταχτου εφηβικού πόθου. Η Χριστίνα έβγαζε κάθε απόγευμα τον Αλέξη περίπατο, να αναπνεύσει το ζωογόνο αέρα του βουνού, το μυρωμένο με την αψιά ευωδιά του έλατου. Είχε ορισμένη ώρα και δρομολόγιο. Αυτό με οδήγησε να επιλέξω μια στρατηγική θέση στο ύψωμα του Αϊ-Λια, απ' όπου περνούσε υποχρεωτικά η κοπέλα. Καθώς εκείνη ανέβαινε την ανηφόρα με το παιδί στην αγκαλιά, ερευνούσε με το βλέμμα της το μέρος που είχα επιλέξει για καρτέρι. Όταν συναντιόνταν τα βλέμματά μας, εγώ κατέβαινα σιωπηλά, στεκόμουν δίπλα της και τη συνόδευα στον περίπατο. Όσπου μια μέρα την έπεισα να πάμε στη «Λακκοπούλα». Η «Λακκοπούλα» ήταν ένα υπέροχο ξέφωτο μέσα στο πυκνό ελατόδασος, το αγαπημένο καταφύγιο των ερωτευμένων ζευγαριών...

Με την υπέροχη αυτή περιπέτεια τελείωσε η ξένοιαστη και ταυτόχρονα συνταρακτική και αλησμόνητη κατοχική περίοδος της Καστανιάς. Γιατί στις 2 Σεπτεμβρίου έφυγαν οι Γερμανοί από την Καρδίτσα και αμέσως άνοιξαν τα σχολεία. Κάθε κατεργάρης λοιπόν στον πάγκο του. Εγώ στην Καρδίτσα, στο γυμνάσιο, η Χριστίνα στο Βόλο. Πρώτη έκπληξη κατά την έναρξη των μαθημάτων: η εαμική εξουσία επέβαλε τη χρήση της δημοτικής στην εκπαίδευση. Θυμάμαι τη δυσφορία του καθηγητή της φυσικής-χημείας Στέφανου Σερμπέτη. Μας δήλωσε από την πρώτη μέρα ότι του ήταν δύσκολο να διδάξει στη δημοτική και ότι θα εξακολουθούσε τη διδασκαλία όπως είχε συνηθίσει... Παράλληλα, έπρεπε να ετοιμαστούμε και για την παρέλαση που θα γινόταν στη γιορτή της απελευθέρωσης. Την προετοιμασία μας ανέλαβε ο καθηγητής των τεχνικών και διακεκριμένος ζωγράφος Δημήτρης Γιολδάσης. Θυμάμαι μερικούς στίχους από το τραγούδι που μας είχε μάθει για την παρέλαση:

Καμαρωτά, χαρούμενα τα νιάτα

Σαν σε χορό, βαδίζουν πάντα μπρος

Φλόγα, ζωή και θέληση γεμάτα

Και η ζωή τους είναι όλο χαρά και φως.

Οι νέοι της Καρδίτσας, καταπιεσμένοι από τις συνθήκες της Κατοχής, ξαναβρήκαν ορμητικά το ρυθμό τους. Τα πάρτι διαδέχονταν το ένα το άλλο. Με γραμμόφωνο, με ψωμοτύρι και κεφτέδες για μεζέ, με κρασί Μεσενικόλα, διασκεδάζαν σαν τρελοί. Τα ειδύλλια αναπτύσσονταν με αστρονομική ταχύτητα. Η ζωή διεκδικούσε τα δικαιώματά της. Η πόλη ήταν γεμάτη από ένστολους αντάρτες. Φορτηγά του ΕΛΑΣ αλλά και τεθωρακισμένα – λάφυρα από τους Γερμανοϊταλούς– κυκλοφορούσαν στην πόλη. Δεν έλειπαν και οι καβαλάρηδες, κυρίως οι μαυροσκούφηδες της φρουράς του Άρη. Ακόμα και πολυτελή αυτοκίνητα κυκλοφορούσαν, με εποχούμενους υψηλόβαθμα στελέχη και πινακίδες με ένδειξη ΕΣ-ΕΛΑΣ (Εθνικός Στρατός-ΕΛΑΣ). Μην ξεχνάμε ότι είχαμε κυβέρνηση εθνικής ενότητας με συμμετοχή έξι εαμικών υπουργών.

Κι έφθασε ο Δεκέμβρης με την αιματηρή εμφύλια σύγκρουση που έριξε τη σκιά της στη ζωή μας. Σε λίγο κατέφθασαν ομαδικά οι ηττημένοι της Αθήνας. Κάθε άλλο παρά η κατήφεια τους χαρακτήριζε. Δεν το είχαν βάλει κάτω. Προσδοκούσαν το ανέφικτο τραγουδώντας συνέχεια το «Μας πήραν την Αθήνα... μόνο για ένα μήνα!...» Σε συνεργασία με τις τοπικές οργανώσεις διοργάνωναν χορούς και θεατρικές παραστάσεις. Ένα πανηγύρι. Εντυπωσιακή η ηθοποιός Ντιριντάουα, η οποία είχε ξετρελάνει όλο τον άρρενα πληθυσμό της Καρδίτσας. Και δεν ήταν η μόνη. Πολλές άλλες καλλονές είχαν φθάσει από την Αθήνα. Κι ήρθε αμέσως μετά η συμφωνία της Βάρκιζας για τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Γέμισε η Καρδίτσα από τις εκατοντάδες των ανταρτών του ΕΛΑΣ και τις δεκάδες των ανταρτών του ΕΔΕΣ. Αργόσχολοι οι περισσότεροι, έκοβαν βόλτες στην πλατεία με τις στρατιωτικές τους στολές, χωρίς τα δίκωχα. Είχε ιδιαίτερο χρώμα η πόλη εκείνη την περίοδο.

Το 1945 είχε μπει για τα καλά. Αρκετά είχε κρατήσει το γλέντι. Αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε ότι έπρεπε να δουλέψουμε. Ένας χρόνος είχε απομείνει ώσπου να τελειώσουμε το γυμνάσιο, και όσοι είχαμε φιλοδοξίες για ανώτερες σπουδές έπρεπε να σφιχτούμε. Οι εισαγωγικές εξετάσεις δεν ήταν εύκολες. Λόγω της ανώμαλης περιόδου των τελευταίων ετών, πολλοί περίμεναν την απελευθέρωση για να επιχειρήσουν να εισαχθούν στις ανώτατες σχολές. Συσσώρευση λοιπόν υποψηφίων και οι θέσεις περιορισμένες. Άρα ο πήχης ψηλά. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, την οποία είχα βάλει εγώ στόχο, είχε προκηρύξει διαγωνισμό για σαράντα θέσεις. Οι υποψήφιοι ήταν πάνω από τετρακόσιοι και τα μαθήματα στα οποία θα εξετάζονταν οχτώ. Τρία μαθηματικά (άλγεβρα, γεωμετρία, τριγωνομετρία), φυσική, χημεία, έκθεση, βοτανική και ανθρωπολογία. Επομένως, δεν

είχαμε καιρό για χάσιμο. Αντίο για πάντα η υπέροχη ελευθερία της Κατοχής. Φοιτητική ζωή με υποχρεωτική παρακολούθηση (απουσιολόγιο καθημερινά) από το πρωί ως το βράδυ. Πέντε χρόνια μπροστά μας μάς φαίνονταν ότι δε θα τελειώσουν ποτέ. Η εφηβική περιπέτεια είχε περάσει ανεπιστρεπτί.

4

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Για να αντιληφθεί κανείς την ατμόσφαιρα της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, καθώς και τον ενθουσιασμό με τον οποίο η νεολαία έσπευσε εθελοντικά ν' ανεβεί στο βουνό κατά χιλιάδες για να δημιουργήσει το έπος της αντίστασης, θα χρειαστεί να περιγράψουμε τα γεγονότα τα σχετικά με το νικηφόρο πόλεμο της Αλβανίας και με την εισβολή των Γερμανών και των ηττημένων Ιταλών.

Αφετηρία των συνταρακτικών γεγονότων της δεκαετίας του 1940 ήταν η 28η Οκτωβρίου 1940. Όταν κηρύχθηκε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, ρώτησαν το μεγάλο μας ποιητή Παλαμά τι γνώμη είχε γι' αυτόν τον πόλεμο εναντίον μιας μεγάλης δύναμης με πολλαπλάσιο πληθυσμό και έκταση. Προς το τέλος της ζωής του —πέθανε το 1943— ο Παλαμάς υπενθύμισε ότι:

*Η μεγαλοσύνη των εθνών δε μετριέται με το στρέμμα,
με της καρδιάς το πύρωμα μετριέται και με το αίμα.*

Και προσέθεσε:

*Μόνο ένα λόγο θα σας πω, δεν έχω άλλο κανένα,
μεθύστε με τ' αθάνατο κρασί του Εικοσιένα.*

Και μέθυσε ο ελληνικός λαός απ' άκρου εις άκρον. Σύσσωμος αντιστάθηκε στον αλαζονικό εισβολέα και τον κατανίκησε, αφήνοντας εμβρόντητη την οικουμένη.

Ακόμα και ο φυλακισμένος στην Κέρκυρα γραμματέας του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης έστειλε μήνυμα στους οπαδούς του να πολεμήσουν με αυταπάρνηση το φασίστα εισβολέα.

Θυμάμαι ότι είχα διαβάσει τη σχετική είδηση σε εφημερίδα του Βόλου και είχα, όπως όλοι, πολύ ευχάριστα εντυπωσιασθεί. Θεωρώ τυχερό τον εαυτό μου που έζησα έντονα αυτές τις στιγμές αλλά και όλα όσα ακολούθησαν, τα οποία προσπαθώ να παρουσιάσω σ' αυτό το βιβλίο.

Η 28η Οκτωβρίου 1940 με βρήκε στα θρανία του 2ου Γυμνασίου Βόλου. Ήταν η δεύτερη τάξη των γυμνασιακών μου σπουδών (οκτατάξιο γυμνάσιο). Την πρώτη την είχα

παρακολουθήσει στο Γυμνάσιο Καρδίτσας. Το 2ο Γυμνάσιο Βόλου είχε πολύ καλή φήμη, που ήταν απολύτως δικαιολογημένη όπως διαπίστωσα ήδη με την έναρξη των μαθημάτων. Στα αρχαία και στα μαθηματικά αρχίσαμε θεωρώντας γνωστά κάποια πράγματα που για μένα ήταν τελείως άγνωστα. Βρέθηκα σε απόγνωση. Ομολογώ ότι η κήρυξη του πολέμου, που είχε ως συνέπεια τη διακοπή των μαθημάτων, ήταν μια λύση για μένα. Τη διακοπή των μαθημάτων τη δέχθηκα με μεγάλη ανακούφιση. Εκείνο το πρωινό λοιπόν μπήκε στην τάξη ο αξέχαστος γυμνασιάρχης μας Παπαϊωάννου (από τα Κανάλια της Καρδίτσας) και, ήρεμα, μας ανήγγειλε ότι έχουμε πόλεμο με την Ιταλία, ότι διακόπτονται προσωρινά τα μαθήματα και ότι πρέπει ήσυχα να πάμε στα σπίτια μας. Ήμουν φιλοξενούμενος στο σπίτι του αδερφού του πατέρα μου Μήτσου, ο οποίος ασχολούνταν με το εμπόριο στο Βόλο. Ήταν ένα ωραίο σπίτι με μεγάλο κήπο, γεμάτον οπωροφόρα δέντρα, κοντά στην παραλία. Ο θείος Μήτσος είχε ένα μοναχογιό, το Γιώργο, μία τάξη μικρότερο. Ξεκινήσαμε λοιπόν με το Γιώργο για το σπίτι, αλλά στο δρόμο άρχισαν να σκούζουν με τον ανατριχιαστικό τους ήχο οι σειρήνες της αντιαεροπορικής άμυνας. Τρέξαμε έντρομοι στο σπίτι. Σε λίγο ήρθε ο θείος και μας είπε να ετοιμαστούμε για το χωριό από το οποίο καταγόταν η θεία μου, την Άνω Γατζέα του Πηλίου. Πήραμε λοιπόν το υπέροχο τρενάκι του Πηλίου και φθάσαμε στη Γατζέα, ένα γραφικό χωριό χωμένο μέσα στις ελιές. Καταλύσαμε σ' ένα σπίτι συγγενών της θείας μου κι από κει ζήσαμε τις πρώτες μέρες του πολέμου. Δυο-τρεις μέρες έπειτα από την εγκατάστασή μας στη Γατζέα, να σου τα ιταλικά αεροπλάνα να βομβαρδίζουν το Βόλο από πολύ μεγάλο ύψος. Τα κοιτάζαμε και βλέπαμε γύρω τους να σκάνε οι οβίδες του αντιαεροπορικού πυροβολικού. Συνταρακτικό για μας θέαμα, το οποίο απολαμβάναμε εκ του φυσικού και όχι παρακολουθώντας κάποια κινηματογραφική ταινία. Τα βράδια ακούγαμε τα νέα από το ραδιόφωνο του καφενείου της πλατείας. Μαζί με τις πρώτες νίκες του στρατού μας, που ξεσήκωναν παραλήρημα ενθουσιασμού στο ακροατήριο, ακούγαμε και ονόματα τραυματιών. Τότε άκουσα για τον τραυματισμό του μνηστήρα της μεγάλης μου αδερφής Χαρίκλειας, του Στέφανου Λαζαρίδη. Πληροφορήθηκα επίσης τον τραυματισμό και ενός άλλου συγχωριανού, του Νώντα Οικονόμου. Μια σφαίρα τον βρήκε στο κεφάλι, τρύπησε το κράνος και τον τραυμάτισε μάλλον ελαφρά. Αργότερα, όταν πήγα στην Καστανιά, όπου ο Στέφανος έμεινε για λίγο με αναρρωτική άδεια, ρουφούσα αχόρταγα τις διηγήσεις του για τις μάχες στο μέτωπο. Ο Στέφανος ήταν λοχίας πεζικού. Όταν καταλάγιασε ο φόβος των βομβαρδισμών, μαζευθήκαμε στο Βόλο και, λίγο πριν από τα Χριστούγεννα, πήρα το τρένο των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων για την Καρδίτσα. Το τρένο ήταν γεμάτο νέους στρατιώτες, που πήγαιναν στην Καλαμπάκα και από κει με τα πόδια

στο μέτωπο. Οι στρατιώτες έδειχναν να διακατέχονται από ασυγκράτητο ενθουσιασμό. Φώναζαν, τραγουδούσαν και πυροβολούσαν από τα παράθυρα... Θυμάμαι που μπήκε στο βαγόνι ένας αξιωματικός και τους είπε: «Σταματήστε να πυροβολείτε, δε θα σας μείνουν σφαίρες για τους Ιταλούς!» Έτσι πήγαιναν οι φαντάροι μας στο μέτωπο. Έτσι εξηγείται το θαύμα της Αλβανίας. Στην Καρδίτσα κατέλυσα σε συγγενικό σπίτι. Οι συγγενείς αυτοί είχαν μόλις επιστρέψει από την Καστανιά, όπου παρέμειναν λίγες μέρες στο πατρικό μας σπίτι, έπειτα από κάποιο βομβαρδισμό που είχε γίνει στην Καρδίτσα. Οι Ιταλοί στόχευαν τους στρατώνες, αλλά οι βόμβες έπεσαν έξω από την πόλη κοντά στο μύλο του Παρθένη, με μοναδικό αποτέλεσμα το θάνατο ενός γαϊδάρου και τον ελαφρύ τραυματισμό της κυρίας Παρθένη στο γλουτό. Όπως μου είπαν, ο πατέρας μου, ειρωνευόμενος τους Ιταλούς αεροπόρους, έλεγε: «Τι πέτυχαν; Χτύπησαν ένα γαϊδάρο και τον κώλο της μυλωνούς!» Φθάνοντας στην Καστανιά, βρήκα έναν πατέρα αλλαγμένο. Ο συνήθως φειδωλός σε εκδηλώσεις και αυστηρός προς όλους Κώστας Ζαχαρόπουλος φαινόταν να βρίσκεται σε διαρκή έξαρση. Κάθε φορά που αναγγελλόταν κάποια νίκη του στρατού μας, έβγαζε τη σημαία, ζητωκραύγαζε και κερνούσε όσους βρίσκονταν στο μαγαζί του. Ασφαλώς αυτές οι νίκες τού θύμιζαν εκείνες των Βαλκανικών Πολέμων, στους οποίους είχε λάβει μέρος και είχε μπει νικητής στη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής το διάδοχο Κωνσταντίνο. Ο τελευταίος είχε χαρίσει στους μαχητές του—και στον πατέρα μου—μία φωτογραφία του με ιδιόχειρη αφιέρωση. Την κρατάει τώρα ο γιος μου, που φέρει το όνομά του. Αλλά και όλο το χωριό βρισκόταν σε έξαρση. Συσσίτια οργανώθηκαν για τις άπορες οικογένειες των στρατευμένων, οι γυναίκες έκαναν νυχτέρια πλέκοντας μάλλινες κάλτσες και πουλόβερ για τους στρατιώτες του μετώπου, ο καθένας συνεισέφερε στον αγώνα όπως μπορούσε. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, άρχισαν να φθάνουν τα μαντάτα για τους πεσόντες στο μέτωπο. Δε θα ξεχάσω το θρήνο της Νικόλαινας Κόγια όταν έλαβε την είδηση για το θάνατο του δασκάλου-εφέδρου ανθυπολοχαγού γιου της Παναγιώτη. Λίγο πριν από τον πόλεμο είχε πεθάνει, νεότερος, από πνευμονία (δεν υπήρχε πενικιλίνη τότε) ο άλλος δάσκαλος γιος της, ο Κώστας, κάπου στη Μακεδονία όπου υπηρετούσε. Η Νικόλαινα ήταν δυνατός άνθρωπος. Άντεξε το χαμό των δύο γιων της, του ενός μετά τον άλλον, δύο λεβεντών που με μύριες θυσίες είχε σπουδάσει. Είχε άλλους δύο γιους και τρεις κόρες. Σπούδασε το νεότερο, κράτησε το μεγαλύτερο στο σπίτι για στήριγμα και πάντρεψε τις τρεις κόρες. Αυτές ήταν οι μανάδες του '40, οι Αγραφιώτισσες μανάδες. Τραγικότερη ήταν η Λία του Μπότση, που είχε χηρέψει νέα και τώρα έχασε και τον πρωτότοκό της, το λεβέντη Θεοφάνη.

Έτσι κύλησε ο χρόνος έως την 6η Απριλίου 1941, ημέρα της γερμανικής επίθεσης κατά της χώρας μας. Οι Γερμανοί έφθασαν στα σύνορά μας χωρίς πρόβλημα μέσω της Βουλγαρίας, εφόσον η τελευταία ήταν σύμμαχός τους. Η Γιουγκοσλαβία είχε αποφασίσει να αντισταθεί αλλά κατέρρευσε αμέσως. Δεδομένου δε ότι η αμυντική μας προσπάθεια είχε επικεντρωθεί στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, οι υπερασπιστές των οχυρών μας υπερφαλαγγίσθηκαν από τους Γερμανούς που εισέβαλαν, χωρίς ουσιαστικά να βρουν αντίσταση, από τα γιουγκοσλαβικά σύνορα. Θυμάμαι το Χρήστο Ζουμπογιάννη, ο οποίος, επιστρέφοντας από την Καρδίτσα στην Καστανιά, μας διηγιόταν εντυπωσιασμένος την παρουσία Γιουγκοσλάβων αξιωματικών που είχαν καταφθάσει μετά την κατάρρευση του μετώπου τους. Όμως οι ήρωες των οχυρών συνέχισαν να πολεμούν παρά το γεγονός ότι είχαν υπερφαλαγγισθεί. Ο Γερμανός στρατηγός Χάσε έγραψε σχετικά: «Και ένας μόνο Έλληνας στρατιώτης να έμενε στα οχυρά της ανατολικής Μακεδονίας, μας πυροβολούσε μέχρι που έπεφτε».

Λυπάμαι που δεν κράτησα μία φωτογραφία από τα γερμανικά αρχεία η οποία είχε δημοσιευθεί σε ελληνική εφημερίδα. Έδειχνε γερμανικό τιμητικό απόσπασμα να παρουσιάζει όπλα στους επιζήσαντες μπαρουτοκαπνισμένους υπερασπιστές των οχυρών. Ο ίδιος ο Χίτλερ είχε τόσο εντυπωσιαστεί από την ηρωική άμυνα των υπερασπιστών των οχυρών της ανατολικής Μακεδονίας, ώστε δήλωσε στη γερμανική Βουλή: «Η ιστορική δικαιοσύνη με υποχρεώνει να πω την αλήθεια: ότι από όλους τους αντιπάλους που αντιμετωπίσαμε, ο Έλληνας στρατιώτης πολέμησε με αυτοθυσία και ύψιστο ηρωισμό. Συνθηκολόγησε μόνον όταν η συνέχιση της αντίστασής του δεν ήταν πια δυνατή και δεν είχε κανένα λόγο». Και διέταξε την απόλυση όλων των Ελλήνων αιχμαλώτων πολέμου, για να αποδώσει την τιμή που άρμοζε στους μαχητές και τα όπλα τους, ενώ είναι γνωστό ότι εκατοντάδες χιλιάδες Γάλλοι και Πολωνοί παρέμειναν αιχμάλωτοι στη Γερμανία επί πέντε χρόνια δουλεύοντας στα γερμανικά εργοστάσια και χωράφια. Ο νικηφόρος στρατός του αλβανικού μετώπου αναγκάσθηκε να συμπτυχθεί. Η σύμπτυξη έγινε με τάξη. Απλώς οι ηρωικοί φαντάροι μας γύρισαν στα σπίτια τους με το παράπνοο ότι, ενώ είχαν κατατροπώσει τον εισβολέα, εκείνος τώρα πατούσε ανενόχλητος το ιερό έδαφος της πατρίδας. Την εικόνα αυτή παρουσιάζουν τα συνταρακτικά τραγούδια των Γιώργου Κατσαρού και Πυθαγόρα, με την ανεπανάληπτη ερμηνεία της Μαρινέλλας:

Ματωμένοι οι φαντάροι απ' το μέτωπο γυρνούν

και της νίκης το κλωνάρι με παράπνοο μαδούν.

Τόσο αίμα μονομιάς πώς το ρούφηξε η γης

το φαρμάκι της σκλαβιάς, Ρωμιοσύνη, πώς θα πιεις;
Πώς να το γράψουν τα χαρτιά, πώς να το πουν κουβέντες,
οι ήρωες μες στη σκλαβιά και οι ληστές αφέντες.

Αλλά:

Μάνα μου, κρύψε το σπαθί, κρύψε μου το πιστόλι
για θα 'ρθει η ώρα κι η στιγμή να σηκωθούμε όλοι.

Κράτα, μάνα, και θα γίνει το μεγάλο πήδημα,
Λευτεριά και Ρωμιοσύνη είναι αδέρφια δίδυμα.

Οι τελευταίοι στίχοι απηχούν την ελπίδα για το ξεκίνημα της αντίστασης, που όλοι με
λαχτάρα περίμεναν. Ένα ηχηρό σάλπισμα για ξεσηκωμό έδωσε ο Άγγελος Σικελιανός στην
κηδεία του Παλαμά:

Ηχήστε οι σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές,
δονήστε σύγκορμη τη χώρα πέρα ως πέρα...

Βογκήστε τύμπανα πολέμου... Οι φοβερές
σημαίες, ξεδιπλωθείτε στον αέρα!

Η χώρα μας βρέθηκε υπό τριπλή κατοχή: γερμανική, ιταλική και βουλγαρική (ανατολική
Μακεδονία και Θράκη). Στη Θεσσαλία είχαμε τους Ιταλούς. Μόλις σχηματίστηκε η πρώτη
κατοχική κυβέρνηση, άνοιξαν τα σχολεία, στις αρχές Μαΐου του 1941. Κατά συνέπεια
βρέθηκα πάλι στο Βόλο, να βλέπω με θλίψη και οργή να κυκλοφορούν οι Ιταλοί στους
δρόμους. Πιο μισητοί μου ήταν κάτι καραμπινιέροι με τα περίεργα πηλήκιά τους. Στο
φοβερό 2ο Γυμνάσιο τα μαθήματα ξανάρχισαν εντατικότερα, σαν να μη συνέβαινε τίποτα.
Ωστόσο, με μερικούς φίλους δε σταματούσαμε να τραγουδάμε στα διαλείμματα το
«Κορόιδο Μουσολίνι». Μας κάλεσε ο γυμνασιάρχης και μας είπε: «Καταλαβαίνω τα
πατριωτικά σας αισθήματα. Φυλάξτε τα γι' αργότερα, όταν θα 'ρθει η ώρα. Τώρα πρέπει
να μάθετε γράμματα. Αν συνεχίσετε έτσι, οι Ιταλοί θα μας κλείσουν το σχολείο».
Υπακούσαμε στο γυμνασιάρχη μας, τον οποίο εκτιμούσαμε πολύ, και το ρίξαμε στο
διάβασμα για να ξεχάσουμε τη θλίψη μας. Τα μαθήματα συνεχίστηκαν χωρίς διακοπή όλο
το καλοκαίρι και το Δεκέμβριο έγιναν οι προαγωγικές εξετάσεις. Εγώ κάλυψα τα κενά που
είχα από το Γυμνάσιο Καρδίτσας και τελείωσα την τάξη με ικανοποιητικές επιδόσεις. Μετά
τις γιορτές, άρχισε η καινούρια τάξη, όμως εγώ βρέθηκα και πάλι στο Γυμνάσιο Καρδίτσας.
Οι επισιτιστικές δυσκολίες, που άρχισαν να εμφανίζονται έντονα εκείνο το χειμώνα 1941-42,
με ανάγκασαν να παραμείνω πιο κοντά στην Καστανιά. Το ίδιο συνέβη και στο μεγαλύτερο
αδερφό μου Ζάχο. Εκείνος είχε κάνει τις τρεις πρώτες τάξεις στο Λεόντειο Λύκειο των

Πατησίων στην Αθήνα. Ο πρωτότοκος Γιώργος είχε τελειώσει το 8ο Γυμνάσιο της Αθήνας τον Ιούνιο του 1940 και είχε εγγραφεί στη Νομική Σχολή. Και οι δύο ήταν φιλοξενούμενοι των αδερφών του πατέρα μου, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα. Με τον πόλεμο μαζευτήκαμε όλοι στην Καρδίτσα και την Καστανιά.

Η Καρδίτσα ήταν γεμάτη Ιταλούς. Η παρουσία τους εκνεύριζε τους πάντες. Ιδιαίτερα κάτι καλοσιδερωμένοι αξιωματικοί που περνούσαν με καμάρι και φλέρταραν τις κοπέλες. Ακόμα πιο ενοχλητικοί ήταν οι μελανοχίτωνες, που δε σταματούσαν να τραγουδούν τα φασιστικά τραγούδια τους. Ήμαστε πλέον στο 1942 και η ανυπομονησία για αντίσταση μεγάλωνε. Στο τέλος του έτους πρωτοεμφανίστηκαν αντάρτες στα Άγραφα. Στις αρχές Μαρτίου του 1943, άρχισε η νεολαία ν' ανεβαίνει μαζικότερα στο βουνό. Από τους πρώτους, ο μεγάλος αδερφός μου Γιώργος. Ήταν τότε μόλις είκοσι ετών. Λίγο αργότερα πήρε το βάπτισμα του πυρός, όταν οι Ιταλοί, ενοχλημένοι από την παρουσία των ανταρτών, επιχείρησαν ν' ανέβουν στα βουνά. Συνάντησαν αντίσταση στο Βουνέσι, το χωριό του Πλαστήρα, όπου υπέστησαν σοβαρές απώλειες και έκαψαν πολλά χωριά γύρω από το υψίπεδο της Νεβρόπολης, το οποίο ήταν προσβάσιμο με μηχανοκίνητα μέσα. Το υψίπεδο έχει σκεπαστεί τώρα από τα νερά της λίμνης Πλαστήρα, μετά την κατασκευή του φράγματος στη θέση Κακαβάκια. Το κάψιμο των χωριών εξόργισε πιο πολύ τη νεολαία και η προσέλευση νέων εθελοντών στο αντάρτικο ήταν πλέον αθρόα.

Το Σεπτέμβριο του 1943 η Ιταλία συνθηκολόγησε και ολόκληρη η ιταλική δύναμη της Θεσσαλίας, η Μεραρχία Πινερόλο και το Σύνταγμα Ιππικού της Αόστης, η οποία ήταν εγκατεστημένη στη Λάρισα, στο Βόλο και στα Τρίκαλα, παραδόθηκε στους αντάρτες με τη μεσολάβηση και της συμμαχικής αποστολής. Οι περιπέτειες των χιλιάδων Ιταλών, κυνηγημένων τώρα από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια του σκληρού χειμώνα στα Άγραφα, περιγράφονται σε επόμενο κεφάλαιο. Η περίθαλψη των δυστυχισμένων αυτών Ιταλών στρατιωτών από τον τοπικό πληθυσμό δείχνει το μεγαλείο της φυλής μας. Οι απλοί άνθρωποι της υπαίθρου ξέχασαν από τη μια μέρα στην άλλη ότι οι Ιταλοί ήταν οι ίδιοι μισητοί εχθροί που εισέβαλαν στη χώρα μας, ταπείνωσαν, βασάνισαν, εκτέλεσαν πατριώτες και έκαψαν τα χωριά μας.

5

ΣΥΝΘΗΚΟΛΟΓΗΣΗ ΙΤΑΛΙΑΣ – ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

Στο τέλος Νοεμβρίου του 1943, οι Γερμανοί πραγματοποίησαν ευρείας έκτασης εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή των Αγράφων, για να χτυπήσουν τους αντάρτες και να τιμωρήσουν τους αποστάτες Ιταλούς.

Οι χιλιάδες Ιταλοί, διωκόμενοι από τους Γερμανούς, βρέθηκαν έκθετοι και ανέτοιμοι να αντιμετωπίσουν τις σκληρές συνθήκες του αγραφιώτικου χειμώνα. Πολλοί πέθαναν κάτω από αυτές τις συνθήκες. Ο πληθυσμός ήταν ανάστατος, καθώς οι Γερμανοί ανεβαίνοντας έκαιγαν τα χωριά. Οι άνθρωποι προσπαθούσαν να περισώσουν ό,τι μπορούσαν περιμένοντας την επερχόμενη λαίλαπα. Η οικογένειά μας, με αντάρτη γιο, ανέμενε τα χειρότερα. Επιδοθήκαμε σε μια επίπονη προσπάθεια εκκένωσης ενός μεγάλου σπιτιού εβδομήντα ετών με μαγαζί, κάβες, αποθήκες...

Μέσα σ' αυτή την κατάσταση, ένα πρωί χτύπησε την πόρτα μας ο Νίνο. Άνοιξα εγώ και βρέθηκα μπροστά σ' ένα στρατιώτη έτοιμο να καταρρεύσει. «Παρακαλώ λίγο ζεστό νερό, πολύ πονάει στομάχι» μου είπε.

Τον κάλεσα να μπει και φώναξα τη μητέρα μου. Χωρίς να χάσει καιρό εκείνη, ετοίμασε τσάι του βουνού, το οποίο ο Νίνο ήπιε με έκδηλη ευγνωμοσύνη.

«Φαίνεται πεθαμένος από την πείνα, θα του ετοιμάσω γρήγορα τραχανά» είπε η μητέρα, ενώ του έφερνε ζεστά ρούχα του πατέρα μου. Το ένστικτο της μάνας λειτούργησε ταχύτατα. Ήταν η ίδια πολύ ανήσυχη για την τύχη του αντάρτη γιου της λόγω των συγκρούσεων που ακούγαμε ότι γίνονταν με τους Γερμανούς.

Ο Νίνο συνήλθε και η οικογένεια αποφάσισε να τον κρατήσει. Διαφορετικά, ήταν σχεδόν βέβαιο ότι δε θα άντεχε. Ήταν ένα παιδί από αστική οικογένεια του Μιλάνου, καλοκάγαθος και αδέξιος. Μας βοήθησε με όλες του τις δυνάμεις στη μεταφορά και απόκρυψη του νοικοκυριού μας.



Ο Νίνο από δεξιά, ο Λέλιο από αριστερά, στη μέση ο Άγγελος Ζαχαρόπουλος
στο Μιλάνο το 1955.

Μαζί με την οικογένεια του γιατρού Λαζαρίδη, στήσαμε στα γρήγορα μια παράγκα σε ασφαλές μέρος του ελατοδάσους πίσω από το βουνό, όπου και εγκατασταθήκαμε όσο διαρκούσαν οι επιχειρήσεις. Μαζί μας και ο Νίνο. Στην κορυφή του βουνού (Τσιούκα) ήταν εγκατεστημένο παρατηρητήριο των ανταρτών. Ανέβηκα πολλές φορές την απότομη ανηφόρα μέχρι το παρατηρητήριο, όπου ο υπεύθυνος –φίλος της οικογένειας– ανθυπολοχαγός Γιώργος Ράγγος με άφηνε να παρατηρώ με τα κιάλια τις κινήσεις των Γερμανών στο υψίπεδο της Νεβρόπολης. Έβλεπα τα αυτοκίνητά τους και άκουγα τα πολυβόλα των ανταρτών που έβαλλαν εναντίον τους από τους γύρω λόφους. Φωτιές ξεπετάγονταν μέσα στα χωριά, το θέαμα ήταν συγκλονιστικό. Για έναν έφηβο που απορροφούσε αχόρταγα όλες αυτές τις πρωτόγνωρες εικόνες, η εμπειρία ήταν ανεπανάληπτη. Τολμώ να πω ότι, για μένα, η όλη κατάσταση ήταν ένα γλέντι. Η παράγκα μας βρισκόταν δίπλα σε μια υπέροχη πηγή. Πιο πάνω, μέσα στα έλατα, είχαν εγκατασταθεί όπως όπως πολλοί Καστανιώτες, το δάσος έσφυζε από ζωή. Αποκορύφωμα της περιπέτειας ήταν το γεγονός ότι βρήκα κρυμμένο ένα πιστόλι με γεμάτη δεσμίδα. Άρχισα να κυνηγώ μ' αυτό πουλιά μέσα στο δάσος. Δε σκότωσα βέβαια κανένα, αλλά παραλίγο να σκοτώσω τον κουμπάρο μας Βάιο Μιαρίτη. Έντρομος ήρθε και μας είπε ότι μια σφαίρα σφύριξε κοντά στ' αυτιά του...

Με μεγάλη ανακούφιση είδαμε τους Γερμανούς να αποσύρονται στις πεδινές βάσεις τους αφήνοντας ανέπαφη την Καστανιά, ενώ πολλά από τα χωριά γύρω από τη Νεβρόπολη είχαν καεί. Σιγά σιγά ο κόσμος γύριζε στα σπίτια του κουβαλώντας πίσω το σκορπισμένο νοικοκυριό του. Η ζωή βρήκε ξανά το συνήθη ρυθμό της. Ο Νίνο, πάντα μαζί μας, είχε αναλάβει πλήρως. Πολλοί άλλοι Ιταλοί είχαν βολευτεί σε σπίτια συγχωριανών μας. Υπήρχε και κάποιο μικρό κίνητρο. Η συμμαχική αποστολή έδινε μισή λίρα το μήνα για κάθε Ιταλό. Έπειτα, οι περισσότεροι Ιταλοί ήταν αγροτόπαιδα ή τεχνίτες, εργατικοί και πρόθυμοι να βοηθήσουν τους φιλοξενούντες.

Ο Νίνο δε θα μπορούσε να σταθεί σ' ένα αγροτικό σπίτι. Ήταν, όπως ανέφερα, από αστική οικογένεια και όχι ιδιαίτερα επιδέξιος. Η δική μας οικογένεια ήταν εκ παραδόσεως εμπορική και δεν είχε αγροτικές δραστηριότητες. Ο Νίνο προσπαθούσε να βοηθήσει όσο μπορούσε στο νοικοκυριό. Είχε ένα φίλο από το Μιλάνο, το Λέλιο Σπινέλλι. Τέλειος αριστοκράτης ο Λέλιο, ήταν αδύνατο να μπει σ' ένα καστανιώτικο σπίτι. Βολεύτηκε σε κάποιο κοινοτικό χώρο και φυτοζωούσε με το συμμαχικό βοήθημα. Ερχόταν συχνά στο μαγαζί να συναντήσει το Νίνο, πάντα ευγενικός και διακριτικός. Του πρόσφερα κάθε φορά ό,τι είχε τότε το μαγαζί: σύκα, σταφίδες και καμιά φορά ψωμί με βούτυρο. Τα δεχόταν με συστολή και με εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης. Μιλούσε τέλεια γαλλικά και με τα στοιχειώδη δικά μου συντηρούσαμε κάποια κουβέντα.

Ήρθε η άνοιξη (1944) και οι κάμποσοι Ιταλοί του χωριού μαζεύονταν τα βράδια στην πλατεία και τραγουδούσαν τα ρομαντικά τους τραγούδια. Τραγουδούσαν και οι δικοί μας αντάρτες τα πατριωτικά επαναστατικά τραγούδια τους. Όλα όμως καλύπτονταν από τα βροντώδη, θα έλεγα συγκλονιστικά τραγούδια των Ρώσων. Ναι, το 1944 υπήρχε στην Καστανιά και μια μεγάλη ομάδα Ρώσων, που ήταν αιχμάλωτοι των Γερμανών και είχαν αποδράσει. Τέλος, για να συμπληρωθεί η πολυεθνική σύνθεση της μικρής μας κοινωνίας, είχαμε και ένα κλιμάκιο της συμμαχικής αποστολής (Άγγλοι και Αμερικανοί).

Οι αντάρτες έκαναν επιδρομές στον κάμπο και μέσα στη γερμανοκρατούμενη Καρδίτσα. Η Ταξιαρχία Ιππικού, ενισχυμένη από τα υπέροχα ιταλικά άλογα του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης, που είχε προσχωρήσει στους αντάρτες και είχε αφοπλισθεί, έκανε συνεχώς επιθέσεις στα τρένα της γραμμής Αθήνα-Θεσσαλονίκη. Το μηχανικό του Λάμπρου Σεκλιζιώτη προέβαινε συστηματικά σε πράξεις σαμποτάζ πάνω στη σιδηροδρομική γραμμή Παλαιοφάρσαλο-Τρίκαλα. Τραυματίες αντάρτες περνούσαν από την Καστανιά. Στη μεταφορά τους συμμετείχε και ο γράφων. Θυμάμαι ιδιαίτερα τη μεταφορά ενός νέου παιδιού από την Καρδίτσα μ' ένα βλήμα όλμου στο γλουτό. Έγινε καλά και τον έβλεπα στην

Καρδίτσα όταν άρχισαν τα μαθήματα στο γυμνάσιο. Αν δε με αππατά η μνήμη, ήταν αδερφός του συμμαθητή μου Κωτσαρίμπα.

Εκείνο το καλοκαίρι του 1944, η Καστανιά έσφυζε από ζωή.

Επανέρχομαι στους Ιταλούς, το Νίνο και το Λέλιο, που επέστρεψαν το φθινόπωρο σώοι στο Μιλάνο.

Ο Νίνο μάς έγγραψε αμέσως και, μόλις απέκτησε κάποια οικονομική ευχέρεια, άρχισε να στέλνει δώρα στη μητέρα μου, τη «μάμα» του, όπως την αποκαλούσε. Μας βομβάρδιζε με προσκλήσεις να πάμε στο Μιλάνο για να μας φιλοξενήσει. Έτσι, τον Αύγουστο του 1955, πηγαίνοντας στο Παρίσι για τριετείς μεταπτυχιακές σπουδές με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, σταμάτησα στο Μιλάνο για μια βδομάδα. Ο Νίνο με περίμενε στο σταθμό του τρένου και με πήγε στο σπίτι του. Κάτω από το σπίτι είχε κατάστημα ανδρικών ειδών. Ήταν παντρεμένος και είχε ένα αγόρι οχτώ-εννέα ετών και ένα κοριτσάκι τριών-τεσσάρων. Την ίδια μέρα κατέφθασε ο Λέλιο με ένα πολυτελές αυτοκίνητο. Ο Νίνο είχε μόνο μια βέσπα. Ο Λέλιο είχε στείλει την οικογένειά του στην εξοχή, είχε αφήσει τη δουλειά του και αφιέρωσε όλο το χρόνο του σε μένα επί μία εβδομάδα. Πρώτα με παρουσίασε στην αρχόντισσα μητέρα του, η οποία μου έκανε το τραπέζι στο καταπληκτικό της σπίτι στα προάστια του Μιλάνου. Μιλούσε καλά γαλλικά και μου εξέφρασε την ευγνωμοσύνη της για τη βοήθεια στο γιο της. Τόνισα ότι ελάχιστα είχα κάνει για εκείνον και τότε ο Λέλιο με έμφαση είπε τα εξής, τα θυμάμαι επί λέξει: «Εμείς ήρθαμε στον τόπο σας ως εισβολείς και κατακτητές, κάψαμε χωριά, εκτελέσαμε πατριώτες κι εσείς, όταν βρεθήκαμε σε ανάγκη, μας αγκαλιάσατε σαν αδέρφια. Αυτά δεν ξεχνιούνται και δεν ξεπληρώνονται με τίποτα». Ένα βράδυ με πήγε σε ένα πολυτελές κέντρο, που ανήκε σε κάποιον πανέξυπνο Ιταλό που στην Καστανιά είχε βολευτεί ως φροντιστής στη συμμαχική αποστολή κι ερχόταν συχνά στο μαγαζί. Μόλις είδε το Λέλιο έσπευσε στο τραπέζι μας. Όταν ο τελευταίος τού είπε ποιος ήμουν, έγινε πανηγύρι. Άνοιξε σαμπάνια, σχεδόν χοροπηδούσε. Φώναξε και ένα βοηθό του, ο οποίος ήταν επίσης στην Καστανιά. Αυτός συγκινήθηκε τόσο που έκλαιγε με λυγμούς... Πέρασαν οι μέρες και ήρθε η ώρα της αναχώρησης.

Ο Νίνο με γέμισε με πουκάμισα και γραβάτες από το μαγαζί του. Ο Λέλιο με ρώτησε αν είχα ένα χοντρό παλτό για το βαρύ παριζιάνικο χειμώνα. Του είπα ότι είχα μια καπαρντίνα. Έφυγε και σε λίγο επέστρεψε με ένα βαρύτιμο και πολύ ζεστό παλτό. Αυτό το παλτό στάθηκε σωτήριο για μένα το χειμώνα του 1955-1956, που η θερμοκρασία στο Παρίσι κατέβηκε στους μείον 20.

Είχα αλληλογραφία και με τους δύο για μερικά χρόνια. Μετά, ο αγώνας για την καριέρα και

την οικογένεια μάς απομάκρυνε. Στη δεκαετία του 1980 ήμουν στις Βρυξέλλες. Ως προϊστάμενος μιας υπηρεσίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, είχα μια Ιταλίδα συνεργάτιδα. Μου ζήτησε κάποτε άδεια να πάει στο Μιλάνο. Την παρακάλεσα να πάει στη διεύθυνση του Νίνο και να του δώσει κάποιο δώρο μαζί με μια επιστολή και μια φωτογραφία της οικογένειας. Όταν επέστρεψε, μου είπε ότι είχε βρει κλειστό και το σπίτι και το μαγαζί. Ρώτησε τους γείτονες και της είπαν ότι ο Νίνο είχε αρρωστήσει και είχε μετακομίσει έξω από το Μιλάνο. Ζήτησε τη διεύθυνση, πήγε εκεί και τους παρέδωσε τα πράγματα. Έλαβα ένα πολύ συγκινητικό γράμμα γραμμένο από το γιο του, ήδη πολιτικό μηχανικό. Ο ίδιος ήταν κατάκοιτος. Ήταν η τελευταία επαφή με το Νίνο, διότι πέθανε σε λίγο καιρό. Όμως, προτού πεθάνει, ζήτησε από το γιο του να κάνει προσκύνημα στην Καστανιά. Γείτονες Καστανιώτες μου είπαν ότι, πριν από μερικά χρόνια, εμφανίστηκε ένας καλοβαλμένος Ιταλός και ρώτησε πού είναι το σπίτι μας. Του είπαν ότι είναι άδειο και του το έδειξαν. Κατάπληκτοι τον είδαν να γονατίζει στα σκαλιά, να τα φιλάει και να απέρχεται συγκινημένος και σιωπηλός.

6

ΠΡΩΤΟΙ ΑΝΤΑΡΤΕΣ ΣΤΑ ΑΓΡΑΦΑ – ΑΡΗΣ ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗΣ

Φθινόπωρο του 1942. Στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου Καρδίτσας. Πρόσφατο το αλβανικό έπος που μας είχε γεμίσει εθνική υπερηφάνεια. Οργή και θλίψη να βλέπουμε τους νικημένους Ιταλούς να κυκλοφορούν ανάμεσά μας ως κατακτητές.

Πρόσφατη επίσης η εμπειρία του ξυλοδαρμού από τους Ιταλούς των ανδρών της Καστανιάς. Σε μια επιδρομή τους, τους συγκέντρωσαν στο σχολείο, τους έγδυσαν από τη μέση και πάνω και τους μαστίγωσαν άγρια για να μαρτυρήσουν ότι είχαν όπλα. Παιδιά εμείς, παρακολουθούσαμε με αγανάκτηση τη θλιβερή σκηνή από τα παράθυρα. Κανένας βέβαια δε μαρτύρησε, αν και όλοι είχαν τουλάχιστον δυο-τρία πολεμικά όπλα. Τα παρέδωσαν αργότερα στους αντάρτες, και έτσι ξεκίνησε η αντίσταση.

Μαθαίνουμε ότι στα βουνά των Αγράφων βγήκαν αντάρτες και αδημονούμε, περιμένοντας τις διακοπές για ν' ανεβούμε στα χωριά μας να τους δούμε.

Στο μεταξύ, είχαμε μάθει τα πρώτα αντάρτικα τραγούδια και τα σιγοτραγουδούσαμε στα διαλείμματα. Θυμάμαι μερικούς στίχους από το πρώτο που είχε κυκλοφορήσει:

Σ' αφήνω γεια, μανούλα μου γλυκιά

Και σας, αγαπημένες αδελφούλες

*Πάω μαζί με τ' άλλα τα παιδιά
Εις των Αγράφων τις ψηλές ραχούλες.
Την τυραννία δεν αντέχω πια
Το βούρδουλα και την τρομοκρατία
Στο φασισμό δε θέλω πια να ζω
Που σήμα έχει την αιμοβορία.*

Φθάνοντας λοιπόν στο χωριό μας, βλέπουμε τους αντάρτες να περνάνε τραγουδώντας στην πλατεία με τη σημαία και μας καταλαμβάνει παραλήρημα ενθουσιασμού. Επρόκειτο για τους εκατό περίπου αντάρτες της ομάδας Κωστόπουλου, ταγματάρχη του τακτικού στρατού. Τη σημαία κρατούσε ο λεβεντόκορμος Δικαίος, γνωστός στην Καστανιά όπου υπηρετούσε ως χωροφύλακας κι έψελνε στην εκκλησία. Μόλις εμφανίστηκαν οι πρώτοι αντάρτες, προσχώρησε σ' αυτούς μαζί με όλους τους άλλους συναδέλφους του της Καστανιάς. Κάποιος ψιθυρίζει ότι αυτοί δεν ελέγχονται από το ΚΚΕ. Δεν καταλαβαίναμε πολύ τι σήμαινε αυτό. Την επομένη καταφθάνει ο μετέπειτα αρχικαπετάνιος του ΕΛΑΣ Άρης Βελουχιώτης με πολυπληθή ομάδα. Το βράδυ καταλύει στο σπίτι μας μαζί με το επιτελείο του. Κοντά στο τζάκι, συζητάει με τον πατέρα μου και τον ακούω κατάπληκτος να λέει ότι θα συγκρουστούν μια μέρα με τους Άγγλους. Τους Άγγλους όμως εμείς τότε τους περιμέναμε να κάνουν απόβαση στην Ελλάδα μαζί με τον ελληνικό στρατό της Μέσης Ανατολής, για να μας ελευθερώσουν από τους μισητούς κατακτητές Γερμανοϊταλούς... Για τον ίδιο σκοπό υποτίθεται ότι βγήκε και ο Άρης στο βουνό με τους αντάρτες του. Εύλογη απορία που παρέμεινε στη μνήμη. Τους Άγγλους, όπως και τους Ρώσους και τους Αμερικανούς, τους βλέπαμε σαν συμμάχους στην κοινή προσπάθεια. Εκείνο που εμείς τότε διακαώς επιθυμούσαμε ήταν το διώξιμο των μισητών κατακτητών, το ταχύτερο δυνατόν. Μας ήταν ανυπόφορο να βλέπουμε τους ηττημένους Ιταλούς να κυκλοφορούν σαν νικητές. Ουδόλως μας απασχολούσε τότε το θέμα του πολιτεύματος που θα ίσχυε στη χώρα μας μετά την απελευθέρωση.

Τρεις μήνες αργότερα, αντάρτες του ΕΛΑΣ καλούν σε συνάντηση στο χωριό Βουνέσι (γενέτειρα του Νικολάου Πλαστήρα) την ομάδα Κωστόπουλου για συνεργασία στον αγώνα κατά των κατακτητών. Τη νύχτα τους αιφνιδιάζουν στον ύπνο και τους αφοπλίζουν. Δένουν με σχοινιά μερικούς, επειδή αρχικά είχαν καταταγεί στην ομάδα του Άρη και μετά μεταπήδησαν στην ομάδα Κωστόπουλου. Μαζί μ' αυτούς και τον αεροπόρο Γκέκα, ήρωα του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς και τον πρώην χωροφύλακα Δικαίο και τον πρώην υπενωμοτάρχη Κατσίφα. Τους άλλους τους αφήνουν ελεύθερους. Αρκετοί δέχθηκαν να

καταταγούν στον ΕΛΑΣ. Μεταξύ αυτών που κρατήθηκαν ήταν και ο Στέφανος Σαράφης, ο οποίος μόλις είχε έρθει, με σκοπό να ηγηθεί του αντάρτικου στη δυτική Θεσσαλία με πυρήνα την ομάδα Κωστόπουλου. Η καταγωγή του ήταν από τα Τρίκαλα. Τον είδα να περνάει δεμένος μπροστά από το σπίτι μας στην Καστανιά, οδηγούμενος στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Έτσι ο Σαράφης, συνταγματάρχης του τακτικού στρατού, πείστηκε τελικά να γίνει, και έγινε, στρατιωτικός αρχηγός του ΕΛΑΣ. Ο Σαράφης μαζί με τον Άρη ως «καπετάνιο» και το Σαμαρινιώτη ως «πολιτικό καθοδηγητή» αποτέλεσαν την ηγεσία του ΕΛΑΣ.



Αντάρτες του ΕΛΑΣ. Με τα πολιτικά ο μετέπειτα αντιστράτηγος Μυγδάλης στο δρόμο για κατάταξη στον ΕΔΕΣ, με φύλλο πορείας του ΕΛΑΣ, κατά την «ειδυλλιακή» περίοδο του κοινού στρατηγείου ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ το καλοκαίρι του 1943. Όρθιος πρώτος από δεξιά ο Καστανιώτης Βασίλης Μπότσης και δίπλα του ο Γιώργος, αδερφός του συγγραφέα.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, στο βιβλίο του «Ημερολόγιο Κατοχής» (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 571), αναφέρεται στη συνάντηση με το Σαράφη στο συνέδριο του Λιβάνου. Γράφει σχετικά: «Αφού μου διηγήθηκε ο Σαράφης την αρχική σύλληψή του από τον ΕΛΑΣ, όταν μαζί με τον ταγματάρχη Κωστόπουλο είχαν μπει σ' ένα χωριό για να διαπραγματευτούν κάτι με τον ΕΛΑΣ κι οι αντιπρόσωποι του τελευταίου, παρασπονδώντας, τους αφόπλισαν κοιμισμένους και τους συλλάβανε τη νύχτα στα κρεβάτια τους, λέω του Σαράφη: “Αυτή η ιστορία, που μου την έχει διηγηθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο κι ο Κωστόπουλος, είναι η μεγαλύτερη ατιμία που μπορεί να υπάρξει. Αν δεν έχουμε έμπρακτες εγγυήσεις ότι δεν μπορούν να ξαναγίνουν τέτοιες ατιμίες, η συμφωνία μας είναι αδύνατη. Αυτό που σας έκαμε ο ΕΛΑΣ πριν γίνετε αρχηγός του, δηλαδή το να σας συλλάβει τη νύχτα στο χώρο όπου χωρίς συνοδεία είχατε πάει για διαπραγματεύσεις, είναι το ίδιο σαν να σας συλλαμβάναμε εμείς όλους εδώ και να σας κλείναμε φυλακή”. Ο Σαράφης αναγκάστηκε να ομολογήσει ότι έτσι είναι».

Ο Γρηγόρης Φαράκος, πρώην γραμματέας του ΚΚΕ, στη μαρτυρία που κατέθεσε στο βιβλίο του Στέλιου Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά» (σ. 103), αναφέρει ως αρνητική στιγμή του εαμικού κινήματος το εξής σημαντικό: «Ο ΕΛΑΣ, λόγου χάριν, με όλη του την ηρωική δράση, απαγόρευε να δημιουργηθούν και άλλες αντάρτικες οργανώσεις. Αυτή ήταν ήδη μια κήρυξη βίαιης αναμέτρησης». Η τακτική αυτή ήταν απόρροια της «γενικής τριτοδιεθνιστικής ή σταλινικής αντίληψης που επικρατούσε ότι η εξουσία και η συμμετοχή των κομμουνιστών στην εξουσία μπορεί να γίνει μόνο διά της βίας και μόνο ένοπλα».

Μια εκδήλωση αυτής της πολιτικής του ΕΛΑΣ για μονοπώληση της αντίστασης ήταν και η διάλυση της ομάδας Κωστόπουλου, που έγινε με δόλο και αναίμακτα. Τέτοιες ενέργειες έλαβαν χώρα σ' όλη την Ελλάδα και μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, με βία και όχι αναίμακτα. Η περίπτωση της διάλυσης του 5/42 Συντάγματος του Ψαρρού ήταν από τις πιο αιματηρές. Επί της ουσίας δεν πρόκειται για διάλυση αλλά για εξόντωση, με τη δολοφονία του ίδιου του Ψαρρού και με την εκτέλεση απροσδιόριστου αριθμού αιχμαλώτων, όπως γράφει ο αξιωματικός του ΕΛΑΣ και σύντροφος του Άρη Νικηφόρος στο βιβλίο του «Γοργοπόταμος». Στη Θεσσαλία, η περίπτωση Κωστόπουλου ήταν η πρώτη και τελευταία διάλυση μη εαμικής οργάνωσης.

Μετά τη διάλυση της ομάδας Κωστόπουλου, απόλυτος κυρίαρχος των βουνών στη Θεσσαλία έμεινε ο ελεγχόμενος από το ΚΚΕ ΕΛΑΣ, στον οποίο αναγκαστικά κατετάγησαν όλοι σχεδόν οι νέοι της Θεσσαλίας που φλέγονταν από επιθυμία να πολεμήσουν τον κατακτητή. Λίγοι ήταν εκείνοι οι τολμηροί που κατάφεραν να φθάσουν στην έδρα του Ζέρβα στην Ήπειρο και να καταταγούν στον ΕΔΕΣ. Ήταν κυρίως μαθητές γυμνασίου και φοιτητές που κατετάγησαν στον Ιερό Λόχο και πολέμησαν τους κατακτητές με τον ίδιο ενθουσιασμό που τους πολέμησαν οι φίλοι τους οι οποίοι είχαν καταταγεί στον ΕΛΑΣ.

Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ στους τρεις αντάρτες της ομάδας Κωστόπουλου που εκτελέστηκαν από αντάρτες της ομάδας του Άρη. Τους δύο, τον υπενωμοτάρχη Κατσίφα και το χωροφύλακα Δικαίο, τους γνώρισα διότι υπηρετούσαν στην Καστανιά και προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ μόλις οι πρώτοι αντάρτες του εμφανίστηκαν στην περιοχή μας. Είχαν κερδίσει ως χωροφύλακες τη συμπάθεια των κατοίκων της περιοχής, χάρη στην άψογη συμπεριφορά τους. Γι' αυτό η εκτέλεσή τους προκάλεσε απορία και θλίψη. Τον αεροπόρο Γκέκα τον είχα συναντήσει στην πρώτη μου γνωριμία με τους αντάρτες, μόλις είχα έρθει από την Καρδίτσα. Θέλησα να μάθω περισσότερα γι' αυτούς τους τρεις και έψαξα στα βιβλία που αναφέρονται σ' αυτή την ταραγμένη περίοδο. Την απάντηση πήρα

από το βιβλίο του Νικηφόρου (Δ. Δημητρίου) με τίτλο «Γοργοποτάμος. Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ». Ο Νικηφόρος ήταν εύελπιν όταν άρχισε ο πόλεμος με τους Ιταλούς. Ονομάστηκε ανθυπίλαρχος και διακρίθηκε στον πόλεμο κατά των Γερμανών εισβολέων στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Υπήρξε ο πρώτος μόνιμος αξιωματικός που κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ, όπου εξελίχθηκε σε στρατιωτικό αρχηγό του 2ου Συντάγματος της 11ης Μεραρχίας. Μετά την απελευθέρωση διώχθηκε για τη συμμετοχή του στη διάλυση του 5/42 Συντάγματος του Ψαρρού και φυλακίστηκε έως το 1952. Έγραψε πολλά βιβλία για την αντίσταση αλλά και θεατρικά έργα. Το 1957, όταν ήμουν στο Παρίσι για σπουδές, μου έστειλε, μέσω του αδερφού μου Γιώργου που ήταν φίλος του, το σενάριο για μια κινηματογραφική ταινία μεταφρασμένο στα γαλλικά, με την παράκληση να το δώσω στο διάσημο τότε σκηνοθέτη Αντρέ Καγιάτ. Έψαξα και βρήκα τον Καγιάτ, ξέροντας ότι υπήρχαν ελάχιστες ελπίδες να τον συγκινήσει αυτό το σενάριο, που ήταν πολύ άσχημα μεταφρασμένο. Ο Καγιάτ με δέχθηκε ευγενικά και μου υποσχέθηκε ότι θα το διαβάσει, μου ζήτησε δε να του τηλεφωνήσω σε είκοσι μέρες. Όπως περίμενα, η απάντηση ήταν ευγενική αλλά απορριπτική. Ο Νικηφόρος πέθανε πριν από λίγα χρόνια.

Όπως είναι γνωστό, η επιτυχής ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες, ως προς το αποτέλεσμα, αντιστασιακές επιχειρήσεις σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη. Πρόκειται για ένα λαμπρό κατόρθωμα, που επιτεύχθηκε χάρη στη στενή συνεργασία του ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ και με δώδεκα Άγγλους σαμποτέρ, οι οποίοι έπεσαν με αλεξίπτωτα στην ορεινή Ελλάδα. Να σημειωθεί ότι η επιχείρηση αυτή έλαβε χώρα τη νύχτα της 25ης προς 26η Νοεμβρίου 1942, δηλαδή ενάμιση μόλις χρόνο μετά την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα. Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου αποφασίστηκε για να κοπεί η κύρια, κατά την περίοδο εκείνη, οδός ανεφοδιασμού του θρυλικού Γερμανού στρατάρχη Ρόμμελ στη Βόρειο Αφρική, του γνωστού ως «Αλεπούς της Ερήμου». Ήταν μια κρίσιμη περίοδος για την έκβαση του πολέμου στη Βόρειο Αφρική μεταξύ Γερμανοϊταλών και συμμάχων, στις τάξεις των οποίων πολεμούσαν και Έλληνες που είχαν καταφύγει στη Μέση Ανατολή. Πολύ σύντομα άρχισε η κατάρρευση του γερμανοϊταλικού στρατοπέδου, και ζήσαμε την πρώτη μεγάλη νίκη των συμμάχων. Ο ενθουσιασμός των σκλαβωμένων Ελλήνων ήταν απερίγραπτος. Θυμάμαι, στη λαϊκή αγορά της Καρδίτσας, τους πωλητές υφασμάτων και άλλων ειδών να φωνάζουν με χιουμοριστική διάθεση: «Βάστα, Ρόμμελ, να προλάβω να πουλήσω την πραμάτεια μου».

Ο Νικηφόρος, που έλαβε ο ίδιος μέρος στην επιχείρηση του Γοργοποτάμου μέσα από τις τάξεις του ΕΛΑΣ, παρουσιάζει τους κύριους συντελεστές του κατορθώματος, μεταξύ των

οποίων ήταν και οι τρεις εκτελεσθέντες από τον Άρη, οι οποίοι επίσης πολέμησαν στην επιχείρηση μέσα από τις τάξεις του ΕΛΑΣ. Παραθέτω αυτούσια τα βιογραφικά σημειώματα των τριών, όπως τα παρουσίασε ο Νικηφόρος.

Νίκος Κωστορίζος (Γκέκας). Γεννήθηκε στην περιοχή Τυμφρηστού της Φθιώτιδας το 1917. Τελείωσε το γυμνάσιο στη Λαμία. Φοίτησε στη Σχολή Ιπταμένων Υπαξιωματικών της Αεροπορίας και το 1940 έλαβε το βαθμό του επισημνία. Είχε τη φήμη του ικανότερου και τολμηρότερου πιλότου διώξεως της ελληνικής αεροπορίας. Διέπρεψε ως διώκτης στο αλβανικό μέτωπο. Το φθινόπωρο του 1942, κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Διατήρησε έντονες τις αντικομμουνιστικές πεποιθήσεις του, συνδέθηκε και με άλλους αντάρτες και στελέχη των πρώτων τμημάτων του ΕΛΑΣ που συμφωνούσαν μαζί του και μετά το Γοργοπόταμο αποστάτησε, επικεφαλής και άλλων είκοσι πέντε ανταρτών. Καταδιώχθηκε από τα υπόλοιπα τμήματα του ΕΛΑΣ και το Μάρτιο του 1943 συνελήφθη μαζί με τους συντρόφους του, όταν ο ΕΛΑΣ διέλυσε το τμήμα Κωστόπουλου στη δυτική Θεσσαλία. Κατηγορήθηκε, μαζί με μερικούς ακόμα από τους επικεφαλής συντρόφους του της αποστασίας, ότι σχεδίαζαν την εξόντωση του Άρη, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέσθηκε στη Σπερχειάδα. Μετά τη Βάρκιζα, η περίπτωση του χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην αντιστασιακή προπαγάνδα. Έξω από το χωριό του, δίπλα στο δρόμο Λαμίας-Καρπενησίου, έχει στηθεί ο ανδριάντας του Νίκου Κωστορίζου.

Νίκος Δικαίος (Νικηταράς). Καταγόταν από την Πριγκιπόννησο της Προποντίδας και οι γονείς του τον προόριζαν για το ιερατικό στάδιο. Στην Κατοχή βρέθηκε να υπηρετεί χωροφύλακας σταθμού χωροφυλακής σε χωριό της δυτικής Θεσσαλίας. Με όλη τη δύναμη του σταθμού, υπό τον υπενωμοτάρχη Κασίφα (Βάρδα) προσχώρησε στον ΕΛΑΣ. Εξαρχής, έλαβε στάση εχθρική απέναντι στις αριστερές ιδέες που κυριαρχούσαν στα τμήματα του ΕΛΑΣ και προσχώρησε στον κύκλο που σχημάτισε ο Γκέκας. Στο Γοργοπόταμο, ως αρχηγός ομάδας εντυπωσίασε με την παλικάριά του. Μετά το Γοργοπόταμο ήταν από τους επικεφαλής της ομάδας των είκοσι πέντε ανδρών του ΕΛΑΣ που αποστάτησαν. Πιάστηκε όταν ο ΕΛΑΣ αφόπλισε το τμήμα Κωστόπουλου στη δυτική Θεσσαλία. Πέρασε από ανταρτοδικείο, με την κατηγορία ότι συμμετείχε σε συνωμοσίες εξοντώσεως του Άρη, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέσθηκε στη Σπερχειάδα, μαζί με τους Γκέκα και Βάρδα. Είχε επιβλητικό παράστημα και μετά την καταδίκη του είχε ζητήσει σαν χάρη να του δοθεί η δυνατότητα να πάρει μέρος σε μια μάχη και να σκοτωθεί από εχθρικό βόλι.

Υπενωμοτάρχης Κασίφας (Βάρδας). Γεννήθηκε στο χωριό Έλογα Ευρυτανίας. Κατά την

Κατοχή, υπηρετούσε ως υπενωμοτάρχης διοικητής σταθμού χωροφυλακής σε χωριό της δυτικής Θεσσαλίας. Με όλους τους χωροφύλακες του σταθμού προσχώρησε στον ΕΛΑΣ. Έλαβε στάση αντίθετη προς τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ΕΛΑΣ, και μαζί με τους Γκέκα και Νικητάρá, μετά το Γοργοπόταμο, οργάνωσαν την αποστασία της ομάδας των είκοσι πέντε ανταρτών. Συνελήφθη κατά τον αφοπλισμό του τμήματος Κωστόπουλου από τον ΕΛΑΣ, κατηγορήθηκε για συνωμοσία που είχε σκοπό την εξόντωση του Άρη, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε στη Σπερχειάδα.

Είναι θλιβερό να σκοτώνονται ήρωες σαν αυτούς τους τρεις από Έλληνες, μόνο και μόνο γιατί «έλαβαν στάση αντίθετη προς τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ΕΛΑΣ». Όσον δε αφορά τις κατηγορίες για συνωμοσία κατά της ζωής του Άρη, δε χρειάζεται ιδιαίτερη ευφυΐα για να καταλάβει κανείς ότι ήταν αφελείς προφάσεις. Ο Νικηφόρος γράφει στο βιβλίο του (1975) τα εξής σχετικά με τη δίκη και την εκτέλεσή τους: «Αυτόπτες μάρτυρες της δίκης και της τελευταίας νύχτας των καταδίκων, πριν από την εκτέλεσή τους, αφηγούνται ότι στάθηκαν παλικάρια, με τρόπο πολύ εντυπωσιακό, μπροστά στο θάνατο, όπως και πολύ εντυπωσιακά είχαν δείξει την παλικαριά τους και στο Γοργοπόταμο».

Εδώ έχει τη θέση της η εξής μαρτυρία του αντάρτη αδερφού μου Γιώργου, διότι μας μεταφέρει σε άλλους καιρούς, στις ιστορίες του Βλαχογιάννη για τους κλέφτες και τους αρματολούς: «Ο Καστανιώτης Βασίλης Μπότσης (Αγραφιώτης), ο οποίος είχε ανδραγαθήσει ως έφεδρος αξιωματικός-διοικητής λόχου στην Αλβανία, ήταν ο αναμφισβήτητος αρχηγός των νέων της Καστανιάς. Εκείνος είχε πείσει τον Κατσίφα να ενταχθεί με το απόσπασμά του στον ΕΛΑΣ. Όταν αποστάτησαν, πέρασαν μαζί με άλλους, τριάντα περίπου, από την Καστανιά, με αρχηγούς τους Γκέκα και Κατσίφα. Ο Βασίλης ήταν βαριά άρρωστος από πνευμονία. Ο Κατσίφας του προσέφερε θερμή φιλική συμπαράσταση. Όταν βρισκόταν στην ανάρρωση, του έλεγε: “Άντε να γίνεις καλά και να ’ρθεις μαζί μας, να σε κάνουμε αρχηγό. Αν δεν έρθεις, θα σε σφάξω”· και του έβαζε την κάμα (αμφίστομο μαχαίρι) στο λαιμό. Και ο Βασίλης απαντούσε: “Σφάξε με τώρα, γιατί άμα γίνω καλά θα σε δέσω”. Και πράγματι, έτσι έγινε. Στο Βουνέσι, ο Βασίλης, ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ, μαζί με τους Καστανιώτες Πάνο Καραγιάννη και Χρήστο Ξυδιά μπήκαν, εκτελώντας εντολή, στο σπίτι όπου κοιμόνταν ο Κατσίφας με το Δικαίο και τον Γκέκα και τους αφόπλισαν. Όταν όμως έμαθε ο Μπότσης πως εκτέλεσαν τους τρεις ηρωικούς πολεμιστές του Γοργοποτάμου, αυτός ο άτεγκτος πολεμιστής έκλαψε μπροστά στους έμπιστους αντάρτες του για τα παλικάρια που χάθηκαν».

Ο Βασίλης Μπότσης, αφού πολέμησε ηρωικά τους κατακτητές στην Κατοχή μέσα από τις

τάξεις του ΕΛΑΣ, πέρασε στο Δημοκρατικό Στρατό και σκοτώθηκε. Τον έκλαψε όλη η Καστανιά και όχι μόνο. Του ήταν ευγνώμων γιατί, με τη σωφροσύνη που τον διέκρινε, την είχε προστατέψει από βίαιες πράξεις κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων. Ο Νικηφόρος υπογραμμίζει το άσβεστο μίσος που έτρεφε ο Άρης για τον ΕΔΕΣ και τον αρχηγό του Ζέρβα, που μάλιστα ήταν συγγενής του. Ο αδερφός του Άρη, ο δημοσιογράφος Μπάμπης Κλάρας, το αποκαλύπτει στο βιβλίο του «Ο αδελφός μου ο Άρης». Γράφει λοιπόν ο Νικηφόρος στο βιβλίο του «Γοργοπόταμος»: «Και αλήθεια, σε λίγες ημέρες τα πράγματα έδειξαν ποια ήταν η βαθύτερη σκέψη που κατηύθυνε τα βήματα των ανταρτών του ΕΛΑΣ προς το Βάλτο [σ.σ.: έδρα του ΕΔΕΣ]. Στο χωριό Αυλάκι, πέρα από τον Αχελώο, ο Άρης αιφνιδίασε πάλι τους συναγωνιστές του με νέα πρόταση. Αυτή τη φορά όμως, η πρόταση δεν απευθύνθηκε σ' ολόκληρο το τμήμα αλλά μόνον στην ολομέλεια του δεκαπενταμελούς συμβουλευτικού αρχηγείου. Κάλεσε όλα τα στελέχη του οργάνου αυτού, στο σκοτεινό ισόγειο ενός παλιού εγκαταλειμμένου παντοπωλείου του χωριού. Και εκεί, απροσδόκητα, ξερά κι έξω από τα δόντια, τους είπε:

»—Προτείνω, εδώ που θα πάμε, να πιάσουμε το Ζέρβα και να τον σκοτώσουμε!



Αντάρτες του Ιερού Λόχου του Ζέρβα, όλοι σχεδόν
Καρδιτσιώτες μαθητές γυμνασίου.

»Τίποτ' άλλο! Η πρόταση έπεσε σαν κεραυνός. Έγινε για λίγο νεκρική σιγή. Ένας-δύο δεν άργησαν να πουν: «Συμφωνούμε! Να ξεμπερδεύουμε μ' αυτόν!» Αμέσως συμφώνησαν και μερικοί άλλοι. Φαινόταν ότι μπορεί να είχε μεσολαβήσει και προσυνεννόηση με μερικούς. Ο Άρης δε μιλούσε. Κανένας δεν έφερε αντίρρηση στην πρότασή του. Όσοι ένιωσαν φρίκη, περισσότερο ακούγοντάς την, δε θα φανέρωναν τότε την αντίρρησή τους».

Ξεκίνησε λοιπόν ο Άρης με τετρακόσιους πενήντα αντάρτες για τη Μεγαλόχαρη του Βάλτου, όπου είχε την έδρα του ο Ζέρβας, με σκοπό να εκτελέσει την απόφασή του. Ο τελευταίος όμως ειδοποιήθηκε για τις προθέσεις του Άρη και έφυγε μαζί με το επιτελείο του. Και τότε ο Άρης προσπάθησε να παγιδεύσει το Ζέρβα καλώντας τον να συζητήσουν δήθεν «για την ενότητα των ανταρτικών δυνάμεων», όπως είχε πράξει και με τον Κωστόπουλο. Ο Ζέρβας όμως δεν έπεσε στην παγίδα και ο Άρης ξαναγύρισε με το τμήμα του στην κεντρική Στερεά Ελλάδα.

Από την ανωτέρω περικοπή του βιβλίου του Νικηφόρου βγαίνει ολοφάνερο το μίσος του Άρη κατά του ΕΔΕΣ και ιδιαίτερα κατά του πριν από λίγο συμπολεμιστή του Ζέρβα στο Γοργοπόταμο. Δεν ήταν όμως παρόμοια τα αισθήματα των ανταρτών του έναντι των συμπολεμιστών τους ανταρτών του ΕΔΕΣ, όπως γράφει ο ίδιος συγγραφέας: «Ο αποχωρισμός των ανταρτών των δύο οργανώσεων ήταν όπως κάθε αποχωρισμός ανθρώπων που συνήθισαν ο ένας τον άλλον. Παρόλο που ποτέ δεν κατόρθωσαν να γίνουν ζεστές οι σχέσεις τους, υπάρχουν αφηγήσεις ελασιτών που μαρτυρούν ότι κάτι τους έλειπε όταν το τμήμα του Ζέρβα και οι Άγγλοι είχαν απομακρυνθεί. Ήταν σαν να έμενε άδειος πίσω ο τόπος. Η παρουσία εκεί, για τόσες μέρες, και ενός άλλου τμήματος, καθώς και των Άγγλων, έδινε χειροπιαστή έκφραση στην παγκόσμια ενότητα των λαών κατά του κοινού εχθρού και ήταν θαυμάσιο για τους μαχητές του ΕΛΑΣ και για το λαό των χωριών να ζουν τούτη την πραγματικότητα. Τώρα, η ευχάριστη αυτή φάση της κοινής προσπάθειας είχε λήξει». Το μίσος του Άρη κατά του ΕΔΕΣ εκδηλώθηκε επίσης και μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, όταν εκείνος, μη πειθαρχώντας στην ηγεσία, περιφερόταν με τους πιστούς του στα χωριά της Ευρυτανίας. Όπως γράφει στο βιβλίο του «Αντίο, Καπετάνιε» ο Δημήτρης Καραθάνος, ο οποίος συντρόφευσε τον Άρη ως το θάνατό του, όταν ο τελευταίος συνάντησε δύο αντάρτες του ΕΔΕΣ που είχαν επιστρέψει στα χωριά τους μετά τον αφοπλισμό, τους σκότωσε με το αιτιολογικό ότι «θα ασκούσαν τρομοκρατία στον εαμικό πληθυσμό των χωριών τους». Φαίνεται ότι η ανθρώπινη ζωή δε ζύγιζε βαριά στη συνείδηση του Άρη. Ακόμα και δικούς του αντάρτες σκότωνε για ψύλλου πήδημα. Ο Απόστολος Στρογγύλης, στο βιβλίο του «Το αντάρτικο αεροδρόμιο», αναφέρει

δύο τέτοιες περιπτώσεις. Στην πρώτη, κάποιος αντάρτης του Άρη που πέθαινε της πείνας έπιασε στο δρόμο ένα κοτόπουλο και το έφαγε. Εκτελέστηκε αμέσως. Στη δεύτερη, κάποια νοικοκυρά στο Μεσενικόλα (χωριό της Καρδίτσας) είπε στον Άρη ότι έχασε το ρολόι της και είχε υπόνοιες ότι της το είχε κλέψει κάποιος συγκεκριμένος αντάρτης, ο οποίος είχε κοιμηθεί στο σπίτι της. Χωρίς να διερευνήσει σε βάθος την υπόθεση, ο Άρης έστησε τον αντάρτη μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα. Λίγο πριν δοθεί το παράγγελμα «πυρ», κατέφθασε η γυναίκα με το ρολόι στο χέρι. Το είχε βρει. Ο αντάρτης γλίτωσε. Η αιτιολογία για τη συμπεριφορά αυτή προς τους δικούς του ήταν ότι ήθελε να πατάξει την κλοπή. Αλλά τόση σκληρότητα;

Στις αρχές της αντίστασης είχε βγει ένα τραγούδι για τον Άρη, το οποίο τραγουδούσαμε με ενθουσιασμό. Κατέληγε ως εξής:

*Και γρήγορα σαν τον αετό
σαν το γοργό τ' αγέρι
προδότες έσφαξε πολλούς
με δίκοπο μαχαίρι.*

Το αν όλοι όσους έσφαξε ήταν πράγματι προδότες είναι άλλο θέμα. Ο καταλογισμός προδοσίας, όχι μόνο σε πολιτικούς αντιπάλους αλλά και σε ομοϊδεάτες, ήταν μια εύκολη κατηγορία για να σταλεί κάποιος στον άλλο κόσμο.

Ο Περικλής, ανώτερο στέλεχος του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού, στο βιβλίο του «Ο δρόμος είναι άσωτος», αναφέρει το εξής εντυπωσιακό. Μερικοί από τους καταφυγόντες – με εντολή του ΚΚΕ– στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας κομμουνιστές μέλη του ΕΛΑΣ δικαιολογούσαν τον Άρη που δεν είχε συμμορφωθεί με την απόφαση του κόμματος για αφοπλισμό μετά τη Βάρκιζα και συνέχισε τον ένοπλο αγώνα. Κυκλοφόρησε τότε ένα φυλλάδιο (προφανώς από την ηγεσία του Μπούλκες) με τίτλο «Άρης ο σφαγέας». Μπροστά στην αγανάκτηση πολλών, το φυλλάδιο αποσύρθηκε.

Ο Τάκης Παρνασάς, γνωστός έμπορος στην Αθήνα, ήταν στην Κατοχή επωνίτης στους Γαργαλιάνους της Πελοποννήσου όταν εκεί περιόδευε ο Άρης. Όπως κι εμείς στην Καστανιά, ανέβαινε στο κωδωνοστάσιο και εκφωνούσε με το χωνί το δελτίο ειδήσεων. Μια μέρα, ενώ ήταν ανεβασμένος στο κωδωνοστάσιο, παρακολούθησε μια φριχτή σκηνή. Είχαν φέρει στην πλατεία οι μαυροσκούφηδες της φρουράς του Άρη κάποιον και, ξαφνικά, έβγαλαν τα μαχαίρια από τις μπότες τους και τον κατακρεούργησαν. Μάλιστα, ενώ ήταν πεθαμένος, τον ποδοπατούσαν με τις μπότες τους μετά μανίας. Ποιο ήταν το έγκλημά του; Ήταν γιος κάποιου που διατηρούσε μια καλτσοβιομηχανία στην περιοχή· συνεπώς,

εκπρόσωπος της μεγαλοαστικής τάξης!

Τελικά ο Άρης, ως καπετάνιος πλέον του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, πραγματοποίησε τη γενική επίθεση εναντίον του ΕΔΕΣ τον Οκτώβριο του 1943, ενισχυμένος με τον οπλισμό της ιταλικής Μεραρχίας Πινερόλο, η οποία είχε προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Την εποχή εκείνη λειτούργησαν για λίγο τα σχολεία, και από την Καρδίτσα ακούγαμε τα ιταλικά κανόνια τα οποία χρησιμοποιούσαν Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο ΕΛΑΣ απώθησε τον ΕΔΕΣ εκείθεν του Αράχθου αλλά δεν τον διέλυσε.

Ακολούθησαν άλλες δύο συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, όταν ο τελευταίος επιχείρησε να ανακτήσει το χαμένο έδαφος και το πέτυχε. Αλλά αντεπιτέθηκε ο ΕΛΑΣ και απώθησε πάλι τον ΕΔΕΣ εκείθεν του Αράχθου. Η τελευταία σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ έγινε το Δεκέμβριο του 1944, παράλληλα με τη μάχη της Αθήνας μεταξύ ΕΛΑΣ και κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, που υποστηριζόταν από τους Άγγλους. Έτσι, επαληθεύτηκε η προφητεία του Άρη για σύγκρουση με τους Άγγλους, την οποία είχε εκφράσει στο σπίτι μας στην Καστανιά πριν από δύο ακριβώς χρόνια. Ο ίδιος, πάντως, ήταν απασχολημένος με τον ΕΔΕΣ, που τόσο μισούσε. Ο ΕΛΑΣ επιτέλους έδιωξε ολοσχερώς τον ΕΔΕΣ από την Ήπειρο. Οι αντάρτες του ΕΔΕΣ κατέφυγαν στην Κέρκυρα. Η νίκη όμως του ΕΛΑΣ επί του ΕΔΕΣ υπήρξε πύρρειος, αφού έχασε τη μάχη της Αθήνας και, στις αρχές του 1945, αφοπλίστηκε μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Μόνο που ο Άρης αγνόησε αυτή τη συμφωνία και επιδίωξε τη συνέχιση του αγώνα εναντίον της κυβέρνησης και των Άγγλων, για να καταλήξει, εγκαταλελειμμένος από όλους, στην αυτοκτονία τον Ιούλιο του 1945.

Δε θα ξεχάσω την εντύπωση που μου είχε προξενήσει μια ανακοίνωση της ηγεσίας του ΚΚΕ υπό το Σιάντο στις αρχές του 1945, μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας. Είχε τοιχοκολληθεί στην πλατεία της Καρδίτσας και επέκρινε τον Άρη, διότι ήθελε να συνεχίσει την αιματοχυσία, μη πειθαρχώντας στην απόφαση της ηγεσίας, προκειμένου να ιδιοποιηθεί κομματικά οφέλη. Αυτή ήταν περίπου η έννοια της ανακοίνωσης, όσο μπορώ να θυμηθώ ύστερα από εξήντα ένα χρόνια. Ήταν μάλλον ήπια η επίκριση της ηγεσίας Σιάντου. Η αποκήρυξη του Άρη ήρθε αργότερα από τη ζαχαριαδική ηγεσία και προκάλεσε την αυτοκτονία του, σύμφωνα με το συγγραφέα του βιβλίου «Αντίο, Καπετάνιε» και σύντροφό του μέχρι την τελευταία του στιγμή Δημήτρη Καραθάνο.

Ο Δημήτρης Καραθάνος, φοιτητής της Νομικής, ήταν αντάρτης του ΕΛΑΣ και γραμματέας, όπως γράφει, κομματικού πυρήνα ανταρτών. Μετά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, γύρισε στο χωριό του, την Αγία Τριάδα Ευρυτανίας, με την προσδοκία να συνεχίσει τις σπουδές του. Φόρεσε το παρατημένο από χρόνια κοστούμι του και πήγε σ' ένα γάμο. Αμέσως μετά το

γάμο, έπεσε πάνω στον περαστικό από το χωριό του Άρη με την ακολουθία του. Ο Άρης τον ειρωνεύτηκε όταν τον είδε κοστουμαρισμένο και ο νεαρός φοιτητής δεν μπόρεσε ν' αντισταθεί στη γοητεία του καπετάνιου. Τον ακολούθησε και έζησε μαζί του ενενήντα πέντε συγκλονιστικές μέρες. Μία μέρα πριν από την αυτοκτονία του Άρη, συνελήφθη από την Εθνοφυλακή, προδομένος από κομματικό σύντροφο, και πέρασε δεκαέξι χρόνια στη φυλακή. Ήταν το τίμημα για τη βίωση της συγκλονιστικής εμπειρίας δίπλα στον Άρη. Περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την περιπέτειά του και υπογραμμίζει την πικρία του Άρη για την εγκατάλειψή του από το κόμμα. Ο Άρης είχε στηρίξει όλες τις ελπίδες του στο νέο ηγέτη, το Ζαχαριάδη και, όταν εκείνος τον αποκήρυξε, δεν άντεξε και αυτοκτόνησε. Φαίνεται ότι ο Άρης δε γνώριζε καλά το χαρακτήρα του νέου ηγέτη. Δεν ήταν δυνατόν ο Ζαχαριάδης ν' αφήσει να αναδειχθεί ένας θρύλος όπως ο Άρης Βελουχιώτης. Είναι γνωστό ότι δε δίστασε να καταλογίσει προδοσία στο Σιάντο και να τον χαρακτηρίσει πράκτορα της Intelligence Service. Δε δίστασε να εξοντώσει επιφανή στελέχη του ΚΚΕ, όπως τον ευπρεπή και άξιο Κώστα Καραγιώργη. Αποκήρυξε τον Άρη για ανταρσία, ενώ ο ίδιος ξεκίνησε τη μοιραία για το κόμμα του και την Ελλάδα ανταρσία ένα χρόνο αργότερα. Μια σημαντική μαρτυρία σχετικά με τον Άρη έχει καταθέσει ο καπετάν Λευτεριάς (Βαγγέλης Παπαδάκης) στο βιβλίο του «Από την Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης» (εκδόσεις Θεμέλιο). Κομμουνιστής από τα εφηβικά του χρόνια, ως μαθητής γυμνασίου ήταν ήδη μέλος της ΟΚΝΕ (Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας) και όλη του τη ζωή την πέρασε ασχολούμενος επαγγελματικά με το κόμμα. Καπετάνιος της ομάδας μεραρχιών του ΕΛΑΣ Στερεάς στην Κατοχή, συνέχισε στο ΔΣΕ και κατέληξε στην Τασκένδη. Το 1942 ήταν στην παράνομη κομματική οργάνωση της Αθήνας. Γράφει λοιπόν στο προαναφερθέν βιβλίο του (σ. 86-87): «Πήρα εντολή να παραδώσω την οργάνωση που κρατούσα στο σύντροφο Σπύρο Κωτσάκη και να ετοιμαστώ για τα καινούρια καθήκοντα, τόσο άγνωστα σε μένα όσο και ελκυστικά και προκλητικά ερεθιστικά του κομματικού φιλότιμου. Στα μέσα του Νοέμβρη, ο Καραγιώργης με συνόδευσε σ' ένα μικρό σπίτι, πίσω από τον Άγιο Λουκά στα Πατήσια και εκεί, για πρώτη φορά, συναντήθηκα με το Γραμματέα του Κόμματος, το Γιώργη Σιάντο. Το πρώτο αντίκρισμα αυτού του προσώπου θα παραμείνει στη μνήμη μου σαν ένα από τα πιο ζωντανά περιστατικά της κομματικής μου σταδιοδρομίας. Η καλοσύνη της υποδοχής, η έκφραση της ήρεμης και σοβαρής φυσιογνωμίας του Σιάντου έμειναν και διατηρήθηκαν όλη την κατοπινή περίοδο της συνεργασίας μας στο βουνό σαν το αποκορύφωμα, το πρότυπο του κομμουνιστή, όπως το είχα πλάσει στη φαντασία μου τόσα χρόνια πιο μπροστά». Ο Σιάντος τον ενημέρωσε ότι υπήρχαν πληροφορίες σχετικά με ακρότητες του Άρη στο

βουνό και του έδωσε την εξής εντολή: «“Πρέπει να πας εκεί πάνω, να βρεις τον Άρη, είναι επικεφαλής αυτής της ανταρτομάδας που φέρεται ότι έκανε τα παραπάνω, να τον στείλεις εδώ αμέσως και ν’ αναλάβεις εσύ τους ανθρώπους που έχει μαζί του, για να συνεχίσεις με καθοδηγητή την κομματική γραμμή και την κομμουνιστική συμπεριφορά και ηθική, την ανάπτυξη της αντάρτικης δράσης πάνω σ’ εκείνα που θα σου πω παρακάτω”. “Ποιος είναι αυτός ο Άρης;” “Είναι ο Θανάσης Κλάρας, παλιός σύντροφος, άστατος, εξτρεμιστής, που κυλιόταν εδώ στα πόδια μας από την πρώτη μέρα που αρχίσαμε την κομματική ανασυγκρότηση και μας έβαζε πάντα εμπόδια με τη συμπεριφορά του. Είχε παλιότερα κάνει δήλωση. Κάποια μέρα που ζήτησε να με δει, μου ’πε πως ήθελε να πάει στην περιοχή της Ρούμελης να οργανώσει αντάρτικο. Ήταν ευκαιρία να τον ξεφορτωθούμε, γι’ αυτό του ’πα ‘πήγαινε’. Έτσι ο Άρης μας έχει τώρα δημιουργήσει προβλήματα σ’ άλλο χώρο, γι’ αυτό εσύ πρέπει να πας εκεί πάνω και ν’ αποκαταστήσεις τα πράγματα”». Και συνεχίζει (σ. 88): «“Σε τελευταία ανάλυση, δεν έχουμε καθαρή εικόνα του τι συμβαίνει εκεί πάνω, κι εκείνο που μας καίει είναι οι εξτρεμισμοί του Κλάρα, που πρέπει να φύγει από εκεί. Εμείς που τον ξέρουμε, viώθουμε ποια ζημιά μπορεί να μας κάνει. Αυτό είναι όλο”».

Δεν άργησε ο Λευτεριάς να διαπιστώσει χαρακτηριστικές εκδηλώσεις εξτρεισμού του Άρη. Στη Μακρακώμη αφόπλισαν τη Χωροφυλακή χωρίς να πέσει τουφεκιά, κι ο Άρης ήθελε να τους εκτελέσει όλους (δεκαπέντε-είκοσι χωροφύλακες και δύο αξιωματικούς) χωρίς λόγο. Τελικά, γλίτωσαν χάρη στην επιμονή του Λευτεριά και αφέθηκαν ελεύθεροι, εκτός από μερικούς που δέχθηκαν οικειοθελώς να ενταχθούν στην ομάδα.

Στη συνέχεια, ο Λευτεριάς αναφέρει διάφορες περιπτώσεις βασανισμών και φόνων και καταλήγει (σ. 143): «Ένα βούνευρο [σ.σ.: μαστίγιο], που βρισκόταν πάντα κρεμασμένο από το δεξί του χέρι, θύμιζε μια άλλη μορφή εξουσίας που ήταν απαράδεκτη για το λαϊκό στρατό. Η θεωρία του ήταν σύντομη και πρωτότυπη. Μιλώντας στους χωριάτες έλεγε: “Όσοι παραβαίνουν τους νόμους της επαναστατικής νομιμότητας θα πρέπει να κάνουν επιλογή. Από πού θέλουν να τους κοντύνω δέκα πόντους, από τα πάνω ή τα κάτω του σώματός τους;” (σ.σ., ως άλλος Προκρούστης). Αυτά τα ένστιχτα βαρβαρότητας μαζί με την καλλιέργεια ενός στενού περίγυρου ανταρτών στους οποίους πάνω εξασκούσε επιβολή διαβολεμένου φακίρη, έκαναν να παραλύσει κάθε θεσμός εσωκομματικής λειτουργίας του πυρήνα των κομμουνιστών που θα μπορούσαν να παίξουν ρόλο ανασχετικό».

Τελικά, ο περιφερειακός υπεύθυνος του ΚΚΕ Μανιάτης ανακοίνωσε στον Άρη ότι έπρεπε να πάει στην Αθήνα και να ενημερώσει την Κεντρική Επιτροπή για τη δράση του στο βουνό. Ο Άρης πειθάρχησε και με φανερή δυσφορία ξεκίνησε για την Αθήνα το Φεβρουάριο του

1943. Στην Αθήνα, βρήκε ένθερμο υποστηρικτή τον Ανδρέα Τζήμα (Σαμαρινιώτη), μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, με ευθύνη για το αντάρτικο. Ο Τζήμας έπεισε την ηγεσία ότι η παρουσία του Άρη στο βουνό ήταν απαραίτητη. Έτσι, ο Άρης επέστρεψε στο βουνό το Μάρτιο του 1943, μαζί με τον Τζήμα και, μετά την ένταξη στον ΕΛΑΣ του Σαράφη, οι τρεις τους αποτέλεσαν το Αρχηγείο του ΕΛΑΣ, που αργότερα ονομάστηκε Στρατηγείο.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Λευτεριάς καταλογίζει ευθύνη στον Άρη για τη διάλυση και την εξόντωση του 5/42 Συντάγματος του Ψαρρού. Πρώτον, διότι έβλαψε την εικόνα του εαμικού αγώνα και, δεύτερον, διότι το γεγονός συνέβη ενώ μετέβαινε στο Λίβανο η αποστολή ΠΕΕΑ-ΕΑΜ-ΚΚΕ για διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση Παπανδρέου, με αποτέλεσμα να δεχθεί η αντιπροσωπεία του βουνού ομαδικά πυρά από όλους τους εκπροσώπους των αστικών κομμάτων. Ιδιαίτερα επικριτικός ήταν ο Γιώργος Καρτάλης, πολιτικός αρχηγός της ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση), στρατιωτικό σκέλος της οποίας ήταν το 5/42 Σύνταγμα του Ψαρρού. Το επεισόδιο αυτό λίγο έλειψε να ματαιώσει τη συμφωνία του Λιβάνου. Μήπως όμως αυτό επεδίωκε ο Άρης;

Παροιμιώδες υπήρξε το μίσος που έτρεφε ο Άρης εναντίον των Άγγλων, το οποίο εξέφραζε με κάθε ευκαιρία. Παραθεωρούσε το γεγονός ότι, ως αρχικαπετάνιος του ΕΛΑΣ, ήταν σύμμαχος των Άγγλων στον αγώνα κατά των Γερμανοϊταλών και ότι ο ΕΛΑΣ είχε υπαχθεί στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, του οποίου αρχηγός ήταν Άγγλος... Μια γεύση αυτού του αντιαγγλικού πάθους είχα πάρει ο ίδιος πολύ νωρίς, το Δεκέμβριο του 1942, όπως προανέφερα.

Ουσιαστικές είναι οι μαρτυρίες δύο ηγετικών στελεχών του ΕΛΑΣ που έζησαν μαζί του και τον γνώρισαν από κοντά, του Νικηφόρου και του Λευτεριά. Ο Νικηφόρος, στο βιβλίο του «Γοργοπόταμος» (σ. 266), γράφει: «Βέβαια, ο Άρης πολεμούσε τους κατακτητές, δεν άρχισε πόλεμο με τους Άγγλους. Πρώτον, όμως, ευχαρίστως θα τον άρχιζε. Αυτό ήταν η ανυπόμονη διάθεσή του κι αυτό λέει πολλά. Έτσι ήταν προσανατολισμένες οι σκέψεις του και οι προοπτικές του και έτσι δοκίμασε ως το τέλος να επηρεάσει τις εξελίξεις. Δεύτερον, δεν έχασε όσες ευκαιρίες του παρουσιάστηκαν να μεταχειριστεί ακόμα και βίαια τους Άγγλους. Και τρίτο (και απείρως σπουδαιότερο) αν δε στράφηκε κατά των Άγγλων, στράφηκε όμως κατά των Ελλήνων, που θεωρούσε ότι ήταν ή θα γίνονταν στηρίγματα της αγγλικής πολιτικής, με την ίδια –αν όχι και με μεγαλύτερη– μανία που στρεφόταν κατά των Γερμανών και των Ιταλών κατακτητών».

Ο Λευτεριάς, στο βιβλίο του «Από την Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης» (σ. 108), υποστηρίζει: «Ο Άρης είχε μια, χωρίς προηγούμενο, έχθρα έναντι των Άγγλων. Καμιά

πολιτική απόφαση δεν μπορούσε να μετριάσει το μίσος που έτρεφε εναντίον τους. Όλοι μας, εμείς οι άλλοι, δεν ήμαστε αλλιώτικα διατεθειμένοι, αλλά με κάποιο τρόπο, κάνοντας μια αντιδιαστολή που δημιουργούσε η συγκεκριμένη πραγματικότητα, προσπαθούσαμε να προβληματιστούμε σε τρόπους και τακτικές για ν' αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα μέσα στα πλαίσια των αναγκών του πρωταρχικού σκοπού της απελευθέρωσης της πατρίδας μας».

Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό άσκησης άγριας βίας σε βάρος μελών της αγγλικής αποστολής αναφέρει ο Διονύσης Χαριτόπουλος στο βιβλίο του «Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων» (Ελληνικά Γράμματα, σ. 359): «Ο Άρης σπιρουνίζει το άλογό του και τους πλησιάζει. Ξεπεζεύει σβέλτα και χύνεται με το μαστίγιο πάνω στο λοχαγό Πατ [σ.σ.: το μαστίγιο αυτό αναφέρει, όπως είδαμε, και ο Λευτεριάς].

»—Έχουμε, ωρέ κερατά, συμφωνία ή δεν έχουμε; φωνάζει καθώς τον αρχίζει.

»Εκεί μπροστά στους Ιταλούς αξιωματικούς, στους Εγγλέζους και στους αντάρτες, άρχισε να δέρνει με το μαστίγιο το λοχαγό Πατ, άγριο, άσπλαχνο ξύλο. Έκανε να φύγει ο Εγγλέζος, από γύρω οι μαυροσκούφηδες τον έσπρωχναν προς τον Άρη:

»—Μπρρρ, βρε !

»Ο Πατ από το στειλιάρι λύγισε, έπεσε. Ο Άρης ανέβηκε και τον πάταγε με τις μπότες.

»Πάει να επέμβει ένας Άγγλος της παρέας του και μια κλοτσιά του Άρη τον πείθει να μη συνεχίσει. Ο τρίτος ήταν Έλληνας που τόσο καιρό υποδυόταν τον Άγγλο, μα τώρα αρχίζει να φωνάζει στα ελληνικά πως θα δώσουν λόγο στη βρετανική κυβέρνηση γι' αυτό που κάνουν. Οι ντόπιοι αντάρτες σε αυτή την αποκάλυψη του δίνουν ένα δίκαιο μερίδιο ξύλου.

»Ο Άρης μπαίνει φουριόζος στο ιταλικό Διοικητήριο.

»Οι Ιταλοί στρατιώτες τσακίζονται να ανοίξουν δρόμο στο γενάτο που έδειρε μπροστά τους ολόκληρη αγγλική αποστολή. Ο αρχηγός συστήνει ήρεμα στον Ιταλό διοικητή να μεταφερθεί η μονάδα του προς την Πόρτα, όπου θα έχουν την προστασία του ΕΛΑΣ. Εκείνος συμφωνεί, μα ζητάει να συνεννοηθεί πρώτα με αξιωματικό. Ο Άρης δεν έχει αντίρρηση, στέλνει να ειδοποιήσουν το στρατηγό Φλούλη και φεύγοντας λέει στους αντάρτες κοροϊδευτικά:

»—Τα γαλόνια με τα γαλόνια και τα γένια με τους παπάδες».

Εκείνο που είχε προκαλέσει αυτή την ακραία συμπεριφορά του Άρη ήταν η μοιρασιά των ιταλικών όπλων μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ. Η συμφωνία με τις ιταλικές αρχές προέβλεπε την παράδοση κάθε ιταλικής μονάδας στην οργάνωση της περιοχής. Στη Θεσσαλία, όπου συνέβη το περιστατικό, κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ. Την περίοδο όμως εκείνη ίσχυε ακόμα η

συμφωνία για την ίδρυση του κοινού στρατηγείου ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ. Βάσει της συμφωνίας αυτής, επιτρεπόταν η δημιουργία αντάρτικων ομάδων του ΕΛΑΣ στην Ήπειρο, όπου κυριαρχούσε ο ΕΔΕΣ, και του ΕΔΕΣ στη Θεσσαλία, όπου κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ. Ο συνταγματάρχης Χορδάκης του ΕΔΕΣ οργάνωνε ένοπλο τμήμα στη Θεσσαλία και γι' αυτόν προόριζαν οι Άγγλοι μέρος του ιταλικού οπλισμού. Τη σχετική διαπραγμάτευση μεταξύ Άγγλων και Ιταλών αντιλήφθηκε μια έφιππη ομάδα του ΕΛΑΣ, η οποία βρισκόταν στο χωριό Λαζαρίνα με επικεφαλής τον Ασπροπόταμο (Βασίλη Μπακάλη), και ειδοποίησε τον Άρη. Ο Ασπροπόταμος, νεαρός τότε αξιωματικός της Ταξιαρχίας Ιππικού του ΕΛΑΣ, καταγόμενος από τα χωριά της Καλαμπάκας, συνέχισε ως στρατιωτικός διοικητής τάγματος στο Δημοκρατικό Στρατό, επέζησε και διετέλεσε πρόεδρος των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Μόσχας. Πέθανε στην Ελλάδα πριν από λίγα χρόνια.

Ανεξάρτητα από τον ακραίο και βίαιο χαρακτήρα του, για τον οποίο υπάρχουν οι προαναφερθείσες και άλλες μαρτυρίες συναγωνιστών του που έζησαν και έδρασαν μαζί του, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ο Άρης έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία του αντάρτικου της Ρούμελης. Εκεί λατρεύτηκε και μισήθηκε το ίδιο έντονα. Εντούτοις, υπάρχει μια μυθολογία γύρω από το όνομα και τη δράση του, η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική.

Από προσωπικές μου εμπειρίες καθώς και από βιογραφικές αφηγήσεις σχετικές με τον Άρη και τον Καραγιώργη, θα επιχειρήσω μια σύγκριση μεταξύ των δύο ηγετικών στελεχών με βάση, κυρίως, το έργο τους στη Θεσσαλία και στη Ρούμελη. Από στρατιωτικής και πολιτικής πλευράς, ο αντάρτικος στρατός της Θεσσαλίας, κύριο ρόλο στη διαμόρφωση του οποίου έπαιξε ο Καραγιώργης, όπως αντίστοιχα ο Άρης στη Ρούμελη, ήταν αναλογικά μαζικότερος, καλύτερα οργανωμένος και στελεχωμένος, περισσότερο αξιόμαχος και αποτελεσματικός στην κύρια αποστολή του, που ήταν η αντίσταση κατά των κατακτητών. Ωστόσο, πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο Άρης είχε εξαιρετικές ηγετικές ικανότητες όσον αφορά τη δημιουργία και τη διοίκηση στρατού ατάκτων. Πολύ εύστοχος, ως προς αυτό, είναι ο τίτλος που έδωσε στο βιβλίο του ο Διονύσης Χαριτόπουλος: «Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων».

Ο Καραγιώργης διαμόρφωσε το αντάρτικο της Θεσσαλίας σε αξιόμαχο τακτικό στρατό και στάθηκε άξιος ηγέτης του. Από πλευράς πολιτικών ικανοτήτων δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Καραγιώργης υπερείχε κατά πολύ του Άρη.

Το τραγικό τέλος του Άρη προσέδωσε ηρωικές διαστάσεις στην προσωπικότητά του και συνετέλεσε στη μυθοποίησή του. Η συνεχιζόμενη έως και σήμερα ηρωποίηση-μυθοποίησή

του επιχειρείται από παράγοντες του ίδιου κόμματος που, στην ουσία, τον είχε καταδικάσει σε θάνατο για την απειθαρχία του και την εμμονή του να συνεχίσει το αντάρτικο και μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Πράγματι, πώς ήταν δυνατόν να επιβιώσει στα βουνά, όταν το ΚΚΕ καλούσε τα μέλη και τους οπαδούς του να μη δίνουν «ούτε μπουκιά ψωμί, ούτε γουλιά νερό» στο «δηλωσία», στον «αποστάτη», στον «προβοκάτορα», στον «προδότη», όπως τον αποκαλούσε; Τα κυβερνητικά στρατιωτικά αποσπάσματα που τον καταδίωκαν είχαν αναλάβει, κατά κάποιον τρόπο, να εφαρμόσουν την καταδίκη αυτή. Τη χαριστική βολή την έδωσε ο προσφάτως τότε επανελθών από το Νταχάου γραμματέας του ΚΚΕ Ζαχαριάδης με την αποκήρυξη, όταν ο Άρης περίμενε από εκείνον τη δικαίωση. Πολύ εύγλωττα αποδίδει αυτή τη μεταχείριση του Άρη από το ΚΚΕ ο διατελέσας γραμματέας του Γρηγόρης Φαράκος στο βιβλίο του «Άρης Βελουχιώτης: Το χαμένο αρχείο, άγνωστα κείμενα» (σ. 22): «Η ίδια, δηλαδή, η ύπαρξη, η υπόσταση του ΚΚΕ στηρίζεται σε δύο βασικούς άξονες. Από τη μια, είναι η σταλινική αντίληψη για ιδεολογική και πολιτική μονολιθικότητα. Από την άλλη, είναι ο απaráβατος συγκεντρωτισμός στην οργανωτική του συγκρότηση, που επιβάλλει την απόλυτη εξουσία της κορυφής της πυραμίδας, του γενικού γραμματέα. Κάθε μόνιμη διαφοροποίηση από την επίσημη άποψη μεταφράζεται σε άμεση απειλή για την κατεστημένη εξουσία. Μια τέτοια κατάσταση είναι εντελώς απaráδεκτη, θεωρείται το κακόηθες καρκίνωμα που πρέπει, χωρίς καθυστέρηση, να απομακρυνθεί με νυστέρι και ο φορέας της αμφισβήτησης να οδηγηθεί σε “αποκεφαλισμό”».

Οπωσδήποτε, ο αποκεφαλισμός του πτώματος του Άρη και το κρέμασμα του κεφαλιού του στο φανοστάτη των Τρικάλων ήταν μια πράξη αποτρόπαιη, βάρβαρη, που θυμίζει άλλες εποχές. Πράξη η οποία και αυτή συνέβαλε, αναμφισβήτητα, στην ηρωποίηση και τη μυθοποίησή του.

7

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΑΝΤΑΡΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Σε προηγούμενο κεφάλαιο προσπάθησα να παρουσιάσω την ατμόσφαιρα που είχε δημιουργηθεί με το νικηφόρο πόλεμο της Αλβανίας, όπως την είχα βιώσει ο ίδιος. Θεωρώ ότι εκείνη η ατμόσφαιρα επηρέασε άμεσα τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώθηκε, λίγους μόνο μήνες μετά την εισβολή των Γερμανοϊταλών στη χώρα μας, η αντίσταση στη Θεσσαλία και γιγαντώθηκε μέσα σε πολύ λίγο χρόνο. Μόνο όσοι έχουν ζήσει αυτή την περίοδο στην Ελλάδα μπορούν να συλλάβουν, στην πραγματική της έκταση, τη μοναδική έξαρση του

ελληνικού έθνους, τον ασυγκράτητο ενθουσιασμό που δημιούργησε το αλβανικό έπος. Είχε μεθύσει ο ελληνικός λαός απ' άκρου εις άκρον, ανεξάρτητα από ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη ή πολιτικές πεποιθήσεις, και ενέργησε ενωμένος σαν μια γροθιά. Έτσι δημιουργήθηκε το θαύμα που άφησε άφωνη την οικουμένη. Καταντροπιασμένος ο Ιταλός δικτάτορας Μουσσολίνι επιχείρησε, το 1941, την περίφημη εαρινή του επίθεση συγκεντρώνοντας στην Αλβανία δυνάμεις με απίστευτη ένταση πυρός. Ένας Ιταλός λοχαγός, ο οποίος βρέθηκε στην Καστανιά μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, είχε διδαχθεί αρχαία ελληνικά. Θυμάμαι, όταν πρωτομπήκε στο μαγαζί του πατέρα μου, διάβασε την ταμπέλα «Πίστωσης δεν δίδεται» με ερασμιακή προφορά: «Πίστωσης δεν διδετάι». Κατά την παραμονή του στην Ελλάδα καλλιέργησε και τα νεοελληνικά του. Έτσι, μπορούσαμε να έχουμε μια άνετη συζήτηση μαζί του. Ο λοχαγός αυτός είχε μετάσχει στην εαρινή επίθεση του Μουσσολίνι και, ειδικότερα, στην επιχείρηση για την κατάληψη του υψώματος 731, που εθεωρείτο κλειδί για το σπάσιμο του ελληνικού μετώπου. Είχε προηγηθεί της επίθεσης του πεζικού ένας ανελέητος βομβαρδισμός από τα αεροπλάνα και το πυροβολικό. Όταν τελείωσε ο βομβαρδισμός, έλεγε ο λοχαγός, οι Ιταλοί ήταν πεπεισμένοι πως δε θα είχε απομείνει ψυχή ζώσα στο 731. Μόλις όμως πλησίασε το πεζικό στο ιστορικό ύψωμα, οι Έλληνες ξεφύτρωσαν σαν από τάφους και τους θέρισαν. Τελικά το ύψωμα 731 έμεινε απόρθητο. Στα πρώτα χρόνια της θητείας μου στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις Βρυξέλλες, γνώρισα μερικούς αλβανομάχους Ιταλούς, οι οποίοι μου διηγήθηκαν παρόμοιες ιστορίες. Δεν είχαν κανένα κόμπλεξ για την ήττα τους. «Εμείς ήμασταν εισβολείς» έλεγαν «ενώ εσείς πολεμούσατε υπέρ βωμών και εστιών». Ένα υψηλόβαθμο στέλεχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ξεχνάω το όνομά του) μου διηγήθηκε με φρίκη ένα τραγικό περιστατικό που έζησε στην Τρίπολη όπου, κάποια περίοδο, συνυπήρχαν Ιταλοί και Γερμανοί. Ένα παιδάκι είχε σκαφαλώσει σ' ένα γερμανικό φορτηγό γεμάτο καρβέλια ψωμί και άρπαξε ένα. Ο συνοδός Γερμανός κατέβηκε ήρεμα, έβγαλε το πιστόλι και σκότωσε επιτόπου το παιδάκι. Στη Θεσσαλία είχαμε μόνο Ιταλούς ως στρατό κατοχής έως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το Σεπτέμβριο του 1943. Αυτοί που μας εκνεύριζαν ήταν κυρίως οι φανατικοί φασίστες, οι καραμπινιέροι και, προπαντός, οι μελανοχίτωνες, που δε σταματούσαν να τραγουδούν με στόμφο τα τραγούδια της «νίκης». Ποιας νίκης;

Ήταν πολύ πρόσφατες οι θριαμβευτικές νίκες του στρατού μας στην Αλβανία. Αυτό καθιστούσε ανυπόφορη την παρουσία των Ιταλών ανάμεσά μας, κυρίως εκείνων των ειδικών κατηγοριών που ανέφερα, οι οποίοι συμπεριφέρονταν σαν νικητές. Η νεολαία είχε ανάγκη από εκτόνωση κι αυτή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με τη

συμμετοχή στον αγώνα για το διώξιμο των κατακτητών. Όταν λοιπόν ακούστηκε ότι βγήκαν αντάρτες στα Άγραφα, το ηθικό της νεολαίας ανέβηκε κατακόρυφα και η σκέψη που κυριαρχούσε στο μυαλό όλων ήταν να καταταγούν στα αντάρτικα σώματα. Να σημειωθεί ότι οι πρώτες αντάρτικες ομάδες εμφανίστηκαν ήδη το 1941, στην περιοχή του Αλμυρού, μερικούς μήνες μετά την εισβολή των Γερμανοϊταλών. Χωρίς στήριξη από πολιτικές οργανώσεις, εξοντώθηκαν γρήγορα από τους Ιταλούς. Λίγο αργότερα, το Μάρτιο του 1942, οι πρωτοπόροι του Ολύμπου άρχισαν αντάρτικη δράση. Μέσα στο 1942, ξεφύτρωσαν διάφορες ομάδες στον Κίσσαβο και στα Άγραφα. Στην Καρδίτσα, στο γυμνάσιο της οποίας φοιτούσα τότε, έφθαναν διάφορες ειδήσεις για την εμφάνιση και τη δράση των ομάδων αυτών, φυσικά διανθισμένες με τις αναπόφευκτες υπερβολές, και σκορπούσαν παντού τον ενθουσιασμό.

Οι νέοι της Θεσσαλίας ήταν λοιπόν έτοιμοι ν' αφουγκραστούν το ηχηρό σάλπισμα του Σικελιανού: «Ηχήστε οι σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές / δονήστε σύγκορμη τη χώρα πέρα ως πέρα... ». Και είπαν «παρών» σ' αυτό το σάλπισμα, γιατί, όπως λέει ο Παλαμάς: «Ανάξιος όποιος ακούει το προσκλητήριο των καιρών, / Να το φυσάει η σάλπιγγα, το τύμπανο να το κρούει και να μην λέει “παρών”». Συγκλονίστηκαν και από το προσκλητήριο του αξέχαστου θούριου: «Βροντάει ο Όλυμπος, αστράφτει η Γκίωνα...» Υπήρχε λοιπόν ένα εθελοντικό, ενθουσιώδες ανθρώπινο δυναμικό για τη δημιουργία αντάρτικου στρατού. Δύο κύριοι παράγοντες συνέβαλαν ώστε ο αντάρτικος στρατός στη Θεσσαλία να καταστεί πειθαρχημένος, αξιόμαχος και ισχυρός. Ο πρώτος σχετιζόταν με την ηγεσία. Την Πρωτοχρονιά του 1943 έφθασε στη Λάρισα ο Κώστας Καραγιώργης και ανέλαβε να οργανώσει τον ΕΛΑΣ Θεσσαλίας. Είχε μαζί του, ως στρατιωτικό σύμβουλο, το Μάκη Τρωγιάνο, αξιωματικό καριέρας. Συγκρότησε αμέσως το Αρχηγείο (αργότερα Στρατηγείο) του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας. Ένα από τα πρώτα του μελήματα ήταν να διαμηνύσει προς πάσαν κατεύθυνσιν ότι κάθε εκτέλεση «αποτελεί γραμμάτιο που θα κληθούμε να εξοφλήσουμε». Ήταν, ίσως, ο μοναδικός κομμουνιστής ηγέτης ο οποίος, με τόση έμφαση και σαφήνεια, καθόρισε μια πολιτική αποφυγής της βίας που, ως γνωστόν, παράγει βία και δημιουργεί το συνήθη αιματηρό φαύλο κύκλο.

Ένα άλλο ζήτημα, στο οποίο έδωσε ιδιαίτερη προσοχή ο Καραγιώργης, ήταν η προβολή αποκλειστικά της εθνικοαπελευθερωτικής διάστασης του ΕΛΑΣ και η αποφυγή των κομματικών εκδηλώσεων, πράγμα που τον οδήγησε αργότερα σε άγρια σύγκρουση με τον Άρη Βελουχιώτη, την οποία εκθέτω σε άλλο κεφάλαιο.

Τα παραπάνω, συνδυαζόμενα με την ευγενική του συμπεριφορά, την περιποιημένη του

εμφάνιση και τη διπλωματική του ικανότητα, του επέτρεψαν να πείσει την πλειοψηφία των Θεσσαλών αξιωματικών να καταταγούν στον ΕΛΑΣ. Έτσι, τον ΕΛΑΣ Θεσσαλίας πλαισίωναν τρεις στρατηγοί, πολλοί άλλοι ανώτεροι και κατώτεροι μόνιμοι αξιωματικοί, πολεμιστές της Αλβανίας, καθώς και πολλοί έφεδροι. Ο Καραγιώργης έδωσε επίσης ιδιαίτερη σημασία στην εμφάνιση (κατάργηση π.χ. της άγριας γενειάδας) και στην πειθαρχία των ανταρτών, δημιουργώντας έτσι έναν πειθαρχημένο και αξιόμαχο στρατό.

Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς γιατί στη Θεσσαλία δεν υπήρξαν Τάγματα Ασφαλείας, εξοπλισμένα από τους Γερμανούς, πλαισιωμένα από αξιωματικούς, στρατιωτικώς οργανωμένα. Υπήρξε μόνο προς το τέλος της Κατοχής ένας θλιβερός ΕΑΣΑΔ επανδρωμένος από μερικούς περιθωριακούς χωρικούς, χωρίς στρατιωτικές στολές, οπλισμένους μόνο με ιταλικές αραβίδες, χωρίς στρατιωτική οργάνωση, χωρίς αξιωματικούς. Γι' αυτό έμεινα κατάπληκτος όταν διάβασα στο «Ημερολόγιο Κατοχής» του Παναγιώτη Κανελλόπουλου για τις τρομερές διαστάσεις που είχε λάβει το πρόβλημα των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Πελοπόννησο. Στο φαινόμενο αυτό των Ταγμάτων Ασφαλείας Πελοποννήσου αφιερώνω ειδικό κεφάλαιο.

Μου είχε προξενήσει ζωνρή εντύπωση, και γι' αυτό παρέμεινε βαθιά στη μνήμη μου, το γεγονός ότι ο επικεφαλής του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής στρατηγός Ουίλσον είχε συγχαρεί τον ΕΛΑΣ γενικότερα και ειδικότερα τον ΕΛΑΣ Θεσσαλίας για τη συμβολή του στην επιτυχία της συμμαχικής απόβασης στη Σικελία, που οδήγησε στη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Τα συγχαρητήρια αυτά ανακοίνωσε ο αρχηγός της συμμαχικής αποστολής στην Ελλάδα ταξίαρχος Έντυ Μάγιερς στο συνέδριο του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας, το οποίο είχε οργανώσει ο Καραγιώργης στην Καστανιά Καλαμπάκας τον Ιούλιο του 1943. Λίγες εβδομάδες πριν από την απόβαση στη Σικελία, οι Θεσσαλοί αντάρτες, ακολουθώντας μυστικές οδηγίες του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, ενέτειναν στο έπακρο τη δράση τους με καθημερινές επιδρομές στο θεσσαλικό κάμπο και, προπαντός, με συνεχείς ανατινάξεις των σιδηροδρομικών γραμμών Αθήνας-Θεσσαλονίκης και Βόλου-Καλαμπάκας. Η ασυνήθιστη αυτή δραστηριότητα προβλημάτισε τους Γερμανοϊταλούς ως προς το πού θα εκδηλωνόταν η αναμενόμενη συμμαχική απόβαση στο χώρο της Μεσογείου, με αποτέλεσμα να διατηρήσουν σημαντικές δυνάμεις στην Ελλάδα εις βάρος της αμυντικής τους διάταξης στη Σικελία, όπου τελικά πραγματοποιήθηκε επιτυχώς η απόβαση.

Ένας δεύτερος παράγοντας που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία του ισχυρού ΕΛΑΣ Θεσσαλίας ήταν ο αφοπλισμός και η προσχώρηση της ιταλικής Μεραρχίας Πινερόλο και του Συντάγματος Ιππικού της Αόστης, που έδρευαν στη Λάρισα. Το επίτευγμα ήταν

μεγάλο, αν ληφθεί υπόψη ότι οι Γερμανοί, μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το Σεπτέμβριο του 1943, έσπευσαν να εγκλωβίσουν και να αφοπλίσουν τους Ιταλούς, ώστε να μην πέσουν στα χέρια των ανταρτών και τους ενισχύσουν με τον οπλισμό τους. Στο επίτευγμα αυτό συνέβαλαν η συμμαχική αποστολή και οι εαμικές οργανώσεις με πρωταγωνιστή τον Κ. Καραγιώργη. Πρωταρχικό ρόλο έπαιξε επίσης ο τότε διευθυντής της Αβερωφείου Μέσης Γεωπονικής Σχολής Λάρισας Φιλοποίμην Τζουλιάδης. Ήταν εκείνος που εγκαίρως έπεισε τον Ινφάντε, στρατηγό διοικητή της Μεραρχίας Πινερόλο, να έρθει σε επαφή με τη συμμαχική αποστολή και τους παράγοντες της αντίστασης, για να διαπραγματευτεί την προσχώρηση. Η ενίσχυση του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας με τον οπλισμό των Ιταλών, ο οποίος αποτελούνταν από χιλιάδες ατομικά όπλα, οπλοπολυβόλα, πολυβόλα, όλμους, κανόνια και δύο άρματα μάχης, υπήρξε καθοριστικής σημασίας. Προς το τέλος του 1943, ο ΕΛΑΣ περιλάμβανε: την 1η Θεσσαλική Μεραρχία, τη 16η Ταξιαρχία Πεζικού, την Ταξιαρχία Ιππικού, το Τάγμα Μηχανικού Ολύμπου. Η συνολική δύναμη του τακτικού στρατού μαζί με την Εθνική Πολιτοφυλακή και το ΕΛΑΝ (Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό) ανερχόταν σε 14.700 άνδρες. Επιπλέον, διέθετε και την 1η Εφεδρική Μεραρχία με δύναμη 16.900 άνδρες, δηλαδή μια συνολική δύναμη τακτικού και εφεδρικού στρατού 31.600 άνδρες.

Η πολεμική δράση του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας δεν περιορίστηκε στο θεσσαλικό γεωγραφικό χώρο. Είχε επεκταθεί μέχρι τον Αλιάκμονα, το Αγρίνιο, το Σπερχειό, τη Στυλίδα. Συχνά έβγαινε και πολεμούσε στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Ρούμελη. Στη Θεσσαλία είχε να αντιμετωπίσει, μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, την επίλεκτη γερμανική μεραρχία των Ες Ες «Χέρμαν Γκαίρινγκ». Οι συγκρούσεις με μονάδες της μεραρχίας αυτής ήταν καθημερινές. Οι αντάρτες έκαναν επιδρομές στον κάμπο αναγκάζοντας τους Γερμανούς να περιοριστούν στα αστικά κέντρα, χωρίς κι εκεί να είναι ασφαλείς. Επιδρομές έγιναν και μέσα στην πόλη της Καρδίτσας. Στη σημαντικότερη από αυτές, που διεξήγαγε το 1/38 Σύνταγμα, κατέλαβαν σχεδόν ολόκληρη την πόλη και αποκόμισαν πλούσια λάφυρα. Μία από τις σημαντικότερες προσφορές του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας ήταν η οργάνωση και η επιτυχής διεξαγωγή, το καλοκαίρι του 1944, της «μάχης της σοδειάς». Ήταν μια χρονιά με αναμενόμενη πλούσια συγκομιδή σιταριού στο θεσσαλικό κάμπο, την οποία ορέγονταν οι Γερμανοί για τις δικές τους ανάγκες. Το σύνθημα της μάχης αυτής ήταν: «Ούτε σπυρί σάρι στον κατακτητή». Είχε προηγηθεί με επιτυχία η λιγότερο δύσκολη «μάχη της σποράς». Κάθε απόπειρα των Γερμανών να βγουν από τις πόλεις για ν' αλωνίσουν και να πάρουν τον καρπό χτυπιόταν αλύπητα. Οι αλωνιστικές μηχανές τους καίγονταν. Το αλώνισμα

γινόταν μόνο με μηχανές που προστάτευαν οι αντάρτες. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η αεικίνητη, θρυλική Ταξιαρχία Ιππικού, η οποία ήταν πανταχού παρούσα. Η σοδειά σώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Το φθινόπωρο του 1944, η προσφορά σιταριού στην αγορά της ελεύθερης πλέον Καρδίτσας ήταν τέτοια, ώστε η συναλλακτική της αξία (ελλείπει νομίσματος, οι συναλλαγές γίνονταν «είδος με είδος») είχε πέσει κατακόρυφα. Το μοναδικό «εθνικό» νόμισμα που είχε τότε αξία ήταν η αγγλική χρυσή λίρα. Ενώ λοιπόν την προηγούμενη χρονιά έπαιρνες εκατό οκάδες σιτάρι με μία χρυσή λίρα, το φθινόπωρο του 1944 έπαιρνες τριακόσιες οκάδες. Όσον αφορά την πολεμική δράση του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας, υπάρχουν αυθεντικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από το Βαρδή Βαρδινογιάννη και το νεαρό τότε έφεδρο ανθυπολοχαγό Γιώργο Κ. Ζαχαρόπουλο. Τα στοιχεία αυτά δημοσιεύτηκαν στο βιβλίο «Ανταρτομάνα Θεσσαλία» (εκδ. ΕΛΙΑ-Οδυσσέας). Περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μια πραγματική απεικόνιση-χαρτογράφηση είκοσι πέντε μεγάλων μαχών στη Θεσσαλία, με σύντομη περιγραφή και πίνακα των ενενήντα έξι σαμποτάζ και τα αποτελέσματα του καθενός από αυτά, έργο του Τάγματος Μηχανικού του Ολύμπου με αρχηγό τον Αντώνη Αγγελούλη (καπετάν Βρατσάνο). Οι ανατινάξεις σιδηροδρομικών γραμμών και τρένων σε συνδυασμό με συνακόλουθες επιθέσεις της Ταξιαρχίας Ιππικού προκάλεσαν σοβαρές ζημιές στους Γερμανούς. Κάθε φορά οι αντάρτες συνελάμβαναν αιχμαλώτους και αποκόμιζαν πολεμοφόδια, μέχρι και άρματα μάχης. Στη γιορτή για την απελευθέρωση της Καρδίτσας, είδαμε κατάπληκτοι να παρελαύνουν και τεθωρακισμένα, λάφυρα από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς.

8

ΛΕΓΕΩΝΑΡΙΟΙ ΚΑΙ ΤΣΑΜΗΔΕΣ

Στην αρχή της ιταλικής Κατοχής –στη Θεσσαλία είχαμε μόνο Ιταλούς κατακτητές ως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το Σεπτέμβριο του 1943– εμφανίστηκαν οι «λεγεωνάριοι». Ήταν το οπλισμένο τμήμα μιας πολιτικής κίνησης την οποία είχαν δημιουργήσει ορισμένοι Βλάχοι. Η κίνηση αυτή αποσκοπούσε στη δημιουργία του «Πριγκιπάτου της Πίνδου». Κάποιος Βλάχος ονόματι Διαμαντής είχε αυτοανακηρυχθεί «πρίγκιπας». Η όλη κίνηση είχε υποκινηθεί από τις ιταλικές αρχές κατοχής και είχε σκοτεινούς στόχους. Οπαδοί της ήταν και μερικοί Βλάχοι επιστήμονες της Λάρισας. Οι περισσότεροι όμως Βλάχοι, με επικεφαλής το διαμένοντα τότε στη Λάρισα Ευάγγελο Αβέρωφ, αντέδρασαν έντονα σ' αυτή την κίνηση, με αποτέλεσμα να βρεθούν εξόριστοι στην Ιταλία. Οι ένοπλες ομάδες, επανδρωμένες με

ό,τι αθλιότερο διέθετε το βλάχικο στοιχείο της Θεσσαλίας, λυμάνονταν την ύπαιθρο προβαίνοντας σε βίαιες πράξεις και λεηλασίες. Η δράση τους όμως διακόπηκε με την εμφάνιση των ανταρτών του ΕΛΑΣ, οι οποίοι τους εξόντωσαν, γεγονός που ικανοποίησε την κοινή γνώμη, συμπεριλαμβανομένης της κοινής γνώμης του βλάχικου στοιχείου. Γι' αυτό ουδέποτε ακούστηκαν κατηγορίες ή παράπονα, όπως δεν ακούστηκαν και για την εξόντωση και την εκδίωξη των τσάμηδων από τους αντάρτες του Ζέρβα στην Ήπειρο. Οι τελευταίοι είχαν συνεργαστεί ανοιχτά πρώτα με τους Ιταλούς και έπειτα με τους Γερμανούς και κατατρομοκρατούσαν τον ελληνικό πληθυσμό με φόνους, βιασμούς και λεηλασίες. Για τη δράση και την εξόντωση των τσάμηδων παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες ο Σωτήρης Τσαμπιράς στο βιβλίο του «Ας μη βρέξει ποτέ» Ο τίτλος του βιβλίου προέρχεται από το αφιερωμένο στον Ιερό Λόχο –τον οποίο ίδρυσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης– ποίημα του Κάλβου που, μεταφρασμένο στα γαλλικά, είχε ξεσηκώσει τη φοιτητική νεολαία του Παρισιού. Πολλοί, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Κάλβος, ήρθαν στην Ελλάδα για να βοηθήσουν στην επανάσταση του 1821.

Ο Σωτήρης Τσαμπιράς, φοιτητής από την Αθήνα, είχε καταταγεί στον Ιερό Λόχο των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών του Ζέρβα. Τον γνώρισα στις Βρυξέλλες, όπου υπηρετούσε ως ανώτερος πολιτικός υπάλληλος στο ΝΑΤΟ. Άνθρωπος καλλιεργημένος και ευαίσθητος, δημοσίευσε, μεταξύ πολλών άλλων, συλλογές ποιημάτων και στα γαλλικά, όπως «Le Minotaure sans labyrinthe» κ.ά. Πέθανε πριν από λίγα χρόνια.

Παραθέτω το σχετικό κείμενο όπως έχει γραφεί από τον Τσαμπιρά: «Στητός ολόρθος γέροντας στη νερομάνα πλάι, ακίνητος στηρίζεται στην γκλίτσα. Έρχεται από πανάρχαια, μακρινά χρόνια από την εποχή του Αληπασά ή από τον αιώνα του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Μοιάζει πρόσωπο τραγωδίας, κορυφαίος που βγαίνει μπροστά ν' αφηγηθεί σαν σε χορικό τα βάσανα της θεσπρωτικής γής, της Τσαμουριάς.

»Έχουνε δει τα μάτια του: τι ενενήντα εφτά, τι δώδεκα, τι Μικρασία, τι σαράντα. Έχουνε διαβεί, Χριστέ μου, δυνάστες από την πολιτεία: οι Τούρκοι κι οι Τσάμηδες, οι Ιταλοί κι οι Τσάμηδες, οι Γερμανοί κι οι Τσάμηδες.

»“Οι Τσάμηδες” λέει κι η φωνή που τρεμουλιάζει από φόβο και φοβέρα συνάμα. Και τα ρυτιδιασμένα βλέφαρα μισοκλείνουνε. Τούτη η άτιμη φυλή που είχε κρατήσει ακόμα από το τούρκικο τα καλύτερα τσιφλίκια και καταπίεζε τους Ρωμιούς.

»“Κολήγοι στη δούλεψη των αγάδων... Τέτοια χάλια ήμασταν, παλικάρι μου...”

»“Οι Τσάμηδες” λέει... Και πια δεν μπορείς να σταματήσεις την οργισμένη ροή του γέροντα... “Ετούτα τα τρία χρόνια της σκλαβιάς η καταραμένη φάρα δυνάστεψε τον τόπο,

τους δικούς μας... Αμέτρητα τα κρίματα... φόνοι, φωτιά, τσεκούρι, ληστείες, βιασμοί... Έφτανε να περνάς μπροστά από καφενέ και να μην τους γουστάρει η φάτσα σου... Τραβάγαν μπιστόλια και σου την άναφταν... Μιλούσε για τη φοβερή συμμορία των Ντίνο... Δύο αδέρφια φονιάδες, ο Νουρή κι ο Μαζάρ... Ρημάζανε τα χριστιανικά χωριά... Ούτε από τα σπίτια μας δεν κοιτούσαμε να ξεμυτίσουμε. Τα 'χανε καμωμένα πλακάκια με τους Ιταλούς πρώτα και όταν το βάλανε κάτω τούτοι δω, οι μπέηδες επιστρατεύσανε κάμποσες ηλικίες από κάθε χωριό με όρντινο των Γερμανών. Οργανώσανε αληθινή मिलीcia με στολές κι οπλισμό της Βέρμαχτ. Σωστά τσακάλια. Το 'χανε ινάτι να ξαφανίσουνε το ρωμαίικο... Πρόθυμοι να πουλήσουνε τις υπηρεσίες τους στον όποιο κατακτητή και δυνάστη... Με τους Γερμανούς εξαχρειωθήκανε ολότελα...

»"Με χαράτσι ή με τη βία συνάξανε τα πλούσια γεννήματα της Θεσπρωτίας, λάδια, σάρια, ελιόκαρπο και κάνανε μαύρη αγορά πουλώντας στο στρατό της κατοχής, μαζεύοντας ποσά αμύθητα. Στέναζε ο κοσμάκης... Και το χειρότερο, πέρσι μετά τη μάχη της Σκάλας [σ.σ.: νίκη των δυνάμεων του Ζέρβα επί των Γερμανών, με πολλούς νεκρούς Γερμανούς] οι Γερμανοί λυσσάζανε. Βάλανε τους Τουρκαλβανούς να μάσουνε τους προύχοντες, τους ρίζανε στη φυλακή, τους σακατέψανε στο ξύλο... Στις 29 του Σεπτέμβρη, λοιπόν, ντουφεκίσανε δω πιο κάτω, στο Φανάρι, σαρανταενιά νομάτους.

»"Πήρανε οι δικοί μας τα βουνά. Συγκροτήσανε τη δεκάτη μεραρχία... Σαν μπήκανε οι αντάρτες στην Παραμυθιά και σε λίγες μέρες στην Πάργα και στα κεφαλοχώρια των Τουρκαλβανών ένα γύρο, ποιος να τους βαστάξει. Χρόνια έβραζε το μίσος μέσα τους... Κάθε χωριό, κάθε φαμίλια έκλαιγε τους δικούς της... Έπεσε λεπίδι, όποιοι πάρει ο Χάρος... Ακριβώς λοιπόν στον ελαιώνα που ξημερωθήκαμε ο λόχος, είχανε χαλάσει ένα σωρό από δαύτους... Και τότε άρχισε η μεγάλη έξοδος των Τσάμηδων. Παρατώντας τα σπίτια τους τους τραβήξανε μπουλούκια ατέρμονα κατά το βοριά, αφήνοντας πίσω το βιος και τα κοπάδια τους"».

Δε χρειάζονται σχόλια. Το κείμενο αυτό τα λέει όλα. Άλλωστε, έχω εμπιστοσύνη στην αντικειμενικότητα του συγγραφέα, που δε διστάζει να χαρακτηρίσει κτηνάνθρωπους ορισμένους δικούς του συμπολεμιστές, οι οποίοι βασάνισαν άγρια ηγετικό στέλεχος του ΕΑΜ, τον πρόεδρο πρωτοδικών της Κέρκυρας Γίδα. Το περιστατικό συνέβη κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, όταν οι αντάρτες του Ζέρβα είχαν καταφύγει στην Κέρκυρα κυνηγημένοι από τον ΕΛΑΣ. Κατά τον ίδιο τρόπο καυτηριάζει και κάθε άλλη αγριότητα των δικών του που υπέπεσε στην αντίληψή του. Δυστυχώς, παρόμοια αντικειμενικότητα δεν έχω διαπιστώσει σε πολλά βιβλία της άλλης πλευράς, λες κι εκεί δρούσαν μόνο άγγελοι και

παρόμοιες αγριότητες δε γινόντουσαν.

Αξίζει να αναφέρω περικοπές από το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του Σωτήρη Τσαμπιρά με τίτλο «Το κουτσό παλικάρι». Πρόκειται για ένα νεαρό ελασίτη ο οποίος έχασε το πόδι του στα Δεκεμβριανά. Συναντήθηκε στην Αθήνα με τον εδεσίτη Τσαμπιρά. Απόμαχοι πια και οι δύο μετά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, περιμένοντας τη σειρά τους στα εξωτερικά ιατρεία κάποιου νοσοκομείου, έγιναν φίλοι. Απλός άνθρωπος της Κοκκινιάς ο ελασίτης, αποκαλούσε με σεβασμό «συναγωνιστή ανθυπολοχαγό» το λόγιο εδεσίτη. Το κεφάλαιο αυτό αναδεικνύει την ανθρωπιά του συγγραφέα και ταυτόχρονα αποτελεί ένα κήρυγμα λήθης και συμφιλίωσης: «Απίθωσε πλάι τα δεκανίκια και κάθισε, δε βολευότανε εύκολα, γύριζε μια από δω και μια από κει. Ξανάρχισε την αφήγηση. Τώρα μιλούσε για τις μάχες της Κοκκινιάς στην Κατοχή με τους τσολιάδες, τον άνθρωπο με την κουκούλα, τον καταδότη, αυτόν που έδινε τους συναγωνιστές στον εχθρό δείχνοντας με το δάκτυλο. “Κι ένα παιδί θεριό, συναγωνιστή ανθυπολοχαγέ, έτσι και γύρισε η κουκούλα και σήκωσε το χέρι προς το μέρος του το ’βαλε στα πόδια. Τον κυνηγήσανε οι τσολιάδες, του ρίξανε μα δεν τον πετύχανε... Τότε έριξε μια ριπή ο Γερμανός και τονε γάζωσε... Σκορπίσανε τον κόσμο με τα κοντάκια... Νύχτωσε, αλλά οι δικοί μας στήσανε μάχη... Το άλλο πρωί πήγαμε να πάρουμε το λεβέντη να τονε θάψουμε. Τα τσακάλια, του ’χανε κόψει τη φύση του και του την είχανε βάλει στο στόμα”.

»Με ρώτησε για τον πόλεμο στο βουνό. Του είπα τα δικά μας. Τις μάχες με τους Γερμανούς, την πείνα, τις πορείες, την αρρώστια, τη μέρα που πήραμε τα Γιάννενα.

»“Καθαρά πράγματα, συναγωνιστή ανθυπολοχαγέ” λέει. “Τυχεροί ήσαστε, άκου μένα που σου λέω. Μονάχα με τους Γερμανούς! Τυχεροί!”

»Μεσημέριαζε. Περπατήσαμε ως την Ομόνοια. “Πάω στη μάνα μου, θα μου ’χει κριθαράκι σήμερα”.

»Χωρίσαμε. Δεν τον ξαναείδα τον κουτσό ελασίτη.

»Τον θυμήθηκα όμως συχνά στα κατοπινά χρόνια, στο στρατό στη Λάρισα εκείνες τις ατέλειωτες νύχτες του Εμφυλίου.

»Και πάλι γύρισαν στο μυαλό μου τα λόγια του τώρα τελευταία ακούγοντας τις αφηγήσεις του Σκοτσέζου George Christie ένα βράδυ στο Βέλγιο. Μόλις είχε γυρίσει από υπηρεσία στην Ελλάδα. Με την ευκαιρία πέρασε για προσκύνημα κι από το βρετανικό νεκροταφείο κοντά στο Καλαμάκι. Ήθελε να επισκεφθεί τους τάφους αγαπημένων συντρόφων, αυτών που χάθηκαν στη μάχη της Αθήνας. Μεσήλικας τώρα, ύστερα από τόσες μάχες στη Βιρμανία, στην Κορέα κι αλλού, αναθυμότανε την εποχή που εικοσάχρονος ανθυπολοχαγός

είχε πολεμήσει με λύσσα τους ελασίτες εκείνο το Δεκέμβρη, με ένα επίλεκτο τμήμα πρασινοσκούφηδων. Μου 'δειξε και μια παλιά φωτογραφία του πλάι σ' ένα κορίτσι με κατάμαυρα μαλλιά και μάτια γλυκά. “Αθηναία” έλεγε “τι να 'γινε;”

»“Οι Έλληνες όμως, πρέπει να το πω, είχανε θάρρος αφάνταστο κι αψηφούσανε το θάνατο κι από τις δύο πλευρές που πολεμούσανε. Πουθενά αλλού δεν είδα τέτοιους αντρειωμένους άντρες, με τέτοιο πείσμα. Για να καταλάβεις, το τάγμα μου είχε ξεκινήσει με πεντακόσιους πενήντα μάχιμους. Ε, λοιπόν, μέσα σ' ένα μήνα χάσαμε εκατόν ογδόντα εφτά, νεκρούς και τραυματίες”.

»Καημένη πατρίδα! Τέτοια γενιά! Τόσα παλικάρια στον κάτω κόσμο!

»Ας μη βρέξει ποτέ! Ποτέ πια».

Όπως αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου του Σωτήρη Τσαμπιρά ο τότε διοικητής του Ιερού Λόχου και μετέπειτα αντιστράτηγος Θεόδωρος Χαραβαλάκης, η μονάδα αυτή αποτελούνταν αποκλειστικά από μαθητές και φοιτητές. Γράφει δε ότι ουδέποτε έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις εναντίον Ελλήνων: «Οι αποτελούντες τον Ιερό Λόχο νεαροί αντάρτες πολέμησαν μόνο Γερμανούς».

Σ' αυτόν τον Ιερό Λόχο είχαν ενταχθεί καμιά εικοσαριά μαθητές και φοιτητές από την Καρδίτσα. Τους αναφέρει και τους περιγράφει έναν έναν ο Τσαμπιράς στο βιβλίο του. Περιγράφει ιδιαίτερα τις συνθήκες κάτω από τις οποίες σκοτώθηκε ο Στέλιος Μαλλιόπουλος σε μια μάχη με τους Γερμανούς. Ο Στέλιος ήταν μια τάξη μεγαλύτερος από μένα στο γυμνάσιο. Αναφέρει επίσης τον τραυματισμό του Κώστα Γούλα, που αργότερα παντρεύτηκε την αγαπημένη μου πρώτη ξαδέρφη Φούλα Τσακανίκα. Ο Κώστας ήταν τότε μαθητής γυμνασίου. Στη μάχη όπου τραυματίστηκε ήταν οπλοπολυβολητής, και ο Τσαμπιράς γεμιστής. Τον περιγράφει όπως ακριβώς ήταν και είναι: ψύχραιμος, λιγόλογος, σοβαρός.

9

ΔΙΧΟΝΟΙΑ, Η ΑΙΩΝΙΑ ΠΛΗΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Η διχόνοια υπάρχει στο DNA των Ελλήνων. Φαίνεται δε ότι αποτελεί και μια πηγή του δυναμισμού τους, τουλάχιστον σύμφωνα με τη ρήση του «σκοτεινού φιλοσόφου» Ηρακλείτου: «πόλεμος πατήρ πάντων». Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν ίσως ο μοναδικός λαός στον κόσμο που είχε επινοήσει και λάτρευε μία θεότητα προσωποποίηση της φιλονικίας και της διχόνοιας: την Έριδα. Κατά τον Όμηρο, ήταν αδερφή και συνοδός του Άρη, θεού του πολέμου. Την ήθελε μάλιστα ντυμένη με ρούχα βαμμένα στα κόκκινα από το

αίμα των ανδρών. Κατά τον Ησίοδο, ήταν κόρη της Νύκτας και μητέρα του Πόνου, του Λοιμού και γενικά κάθε κακού και συμφοράς. Επειδή δεν προσκλήθηκε στο γάμο του Πηλέα και της Θέτιδας, έριξε ανάμεσα στους καλεσμένους ένα μήλο με γραμμένη πάνω σε αυτό τη φράση «Τη καλλίστη» («Στην ομορφότερη»), προκαλώντας τη φιλονικία μεταξύ Αφροδίτης, Ήρας και Αθηνάς για το ποια θα το πάρει.

Μπορεί να ξεχάστηκαν οι θεοί του Ολύμπου. Η μοναδική θεότητα που δεν ξεχάστηκε ποτέ από τους Έλληνες είναι η Έρις.

Ο Αλκαίος από τη Λέσβο, ποιητής σύγχρονος της συμπατριώτισσάς του Σαπφούς και του Σόλωνος, περιγράφει στα «στασιωτικά» ποιήματά του τον εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε τον 7ο αιώνα π.Χ. μεταξύ «δημοτών» (= ανθρώπων του λαού, πληβείων) και ευπατριδών, ο οποίος είχε βέβαια ταξικό χαρακτήρα. Συγκρίνει τον πόλεμο αυτό με μια χειμερινή θύελλα όπου «κάθε κύμα που έρχεται ανεβαίνει πιο ψηλά από όλα αυτά που προηγήθηκαν». Ο Αλκαίος είχε ταχθεί υπέρ των αδυνάτων πληβείων εν αντιθέσει προς το σύγχρονό του ποιητή Θέογνι, ο οποίος ήθελε «να πιει το αίμα» των επαναστατημένων πληβείων που, «ενώ άλλοτε στερούνταν κάθε δικαιώματος και έβοσκαν έξω από τα τείχη σαν τα ελάφια, τώρα σήκωσαν κεφάλι και ζητούν ισότητα». «Δίκη» ήταν η κραυγή των πληβείων, που τότε σήμαινε δικαιοσύνη και όχι διαδικασία για την απόδοση δικαιοσύνης.

Έναν παρόμοιο ταξικό εμφύλιο πόλεμο θέλησε ν' αποφύγει ο Σόλων στην Αθήνα τον 7ο προς 6ο αιώνα και το κατόρθωσε με τη «σεισάχθεια» (= σείω το άχθος). Στην Αθήνα της εποχής εκείνης υπήρχε αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ των ευγενών πλουσίων και των φτωχών βιοπαλαιστών. Οι πλούσιοι ήταν μεγαλογαιοκτήμονες ή μεγαλέμποροι και μεγαλοβιοτέχνες. Οι φτωχοί ήταν κυρίως μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές ή ακτήμονες και μικροβιοτέχνες. Αναγκάζονταν συχνά να δανείζονται χρήματα από τους πλουσίους, βάζοντας υποθήκη τις μικροϊδιοκτησίες τους ή την προσωπική τους ελευθερία. Έτσι, όταν δεν κατόρθωναν να εξοφλήσουν τα δάνεια, έχαναν τις ιδιοκτησίες τους ή την ελευθερία τους και γίνονταν δούλοι των δανειστών. Οι πλούσιοι λοιπόν έβλεπαν τις ιδιοκτησίες τους να μεγαλώνουν, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα πρόσθετα εργατικά χέρια με τους δούλους που αποκτούσαν. Και το χάσμα μεγάλωνε μαζί με την απόγνωση και την οργή των φτωχών. Το καζάνι έβραζε και ήταν έτοιμο να εκραγεί. Ο σοφός Σόλων, όταν έγινε «επώνυμος άρχων» και απέκτησε αυξημένες εξουσίες «διαλεκτού» και «νομοθέτου», κατάφερε να εκτονώσει την κρίση με σειρά μέτρων τα οποία ικανοποίησαν τους φτωχούς, δίχως να δυσανεστήσουν υπέρμετρα τους ευγενείς πλουσίους, στην τάξη των οποίων ανήκε και ο ίδιος. Κυρίως διέγραψε τα χρέη (το άχθος των φτωχών) και απελευθέρωσε όσους είχαν γίνει δούλοι λόγω χρεών.

Είναι γνωστοί οι συνεχείς πόλεμοι μεταξύ των ελληνικών πόλεων σε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς, αλλά και εντός των πόλεων μεταξύ δημοκρατικών και ολιγαρχικών.

Αποκορύφωμα των εμφύλιων συγκρούσεων υπήρξε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, ο οποίος έλαβε πανελλήνιο χαρακτήρα, εφόσον έφερε αντιμέτωπες τις δύο ισχυρές δυνάμεις της εποχής, την Αθήνα με τους συμμάχους της και τη Σπάρτη με τους δικούς της. Προτού όμως μιλήσουμε για τη μείζονα αυτή σύρραξη, ας μην ξεχάσουμε τους εμφύλιους πολέμους της πρόσφατης ιστορίας. Εκτός από τις κατοχικές εμφύλιες συρράξεις και το Μεγάλο Εμφύλιο 1946-1949, δύο εμφύλιοι πόλεμοι έλαβαν χώρα στη διάρκεια του αγώνα του 1821, που λίγο έλειψε να τον οδηγήσουν σε πλήρη αποτυχία, αν, ανεξάρτητα από τα κίνητρά τους, δεν επενέβαιναν οι μεγάλες δυνάμεις. Αυτός ο εμφύλιος πόλεμος ενέπνευσε στο Σολωμό το τετράστιχο 147 του Ύμνου:

Μην ειπούν στον στοχασμό τους

Τα ξένα έθνη αληθινά

Εάν μισούνται ανάμεσά τους

Δεν τους πρέπει ελευτεριά.

Ολέθριος επίσης ήταν και ο εθνικός διχασμός που άρχισε το 1915 και κατέληξε στη μικρασιατική τραγωδία.

Όσο για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, πρέπει να θεωρήσουμε ευτυχή συγκυρία το γεγονός ότι τον έζησε και τον περιέγραψε ο μέγιστος των ιστορικών, ο Θουκυδίδης, στα βιβλία του οποίου βρίσκουμε εξηγήσεις για πολλά που συμβαίνουν σήμερα στον κόσμο. Κεντρική έννοια στην ιστορική του σκέψη είναι η ανθρώπινη φύση, το «ανθρώπειον». Ουσιαστικό στοιχείο της φύσης του ανθρώπου είναι, κατά την άποψή του, η αλόγιστη επιθυμία για δύναμη και εξουσία, η οποία, υπό ορισμένες συνθήκες, γίνεται ανεξέλεγκτο στοιχείο του δημόσιου βίου εντός και ανάμεσα στις πόλεις-κράτη, με κατάληξη την παραφροσύνη που αποτελεί ο εμφύλιος πόλεμος. Ο Θουκυδίδης ήταν ήδη σε ώριμη ηλικία όταν ξέσπασε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος. Έζησε τα γεγονότα και τα περιέγραψε όπως τα βίωσαν ο ίδιος και οι σύγχρονοί του. Δεν περιορίστηκε σε μία μαρτυρία για κάθε γεγονός. Διαπίστωσε ότι το ίδιο γεγονός το περιέγραφαν με διαφορετικό τρόπο διαφορετικοί αυτόπτες μάρτυρες. Για το λόγο αυτό προέβαινε στη διασταύρωση των διαφόρων περιγραφών, με σκοπό να αναδείξει την αλήθεια. Εμβάθυνε στα γεγονότα και αναζητούσε τα στοιχεία που συνδέονταν με την ανθρώπινη φύση και που είχαν, κατά συνέπεια, το χαρακτηριστικό της παγκοσμιότητας, που σημαίνει ότι μπορούσαν να επαναληφθούν με ανάλογο τρόπο σε άλλες εποχές και άλλους τόπους. Η προσέγγιση της ιστορίας από το Θουκυδίδη δεν έχει

καμία σχέση με τα διασκεδαστικά παραμύθια του Ηροδότου και τις υπερκόσμιες παρεμβάσεις των θεών του Ολύμπου. Αυτός είναι κυρίως ο λόγος που ο Θουκυδίδης θεωρείται ο πατέρας της προσέγγισης της ιστορίας και της ανθρώπινης φύσης κατά τρόπο διεισδυτικό. Γι' αυτό διαβάζεται, μελετάται και αναλύεται ακόμα και σήμερα σ' όλο τον κόσμο, με κορυφαία ερευνήτρια του έργου του την πασίγνωστη Γαλλίδα ελληνίστρια και ακαδημαϊκό Ζακλίν ντε Ρομιγύ.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης διδάσκεται ως υποχρεωτικό μάθημα σε όλες τις στρατιωτικές ακαδημίες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και ότι κάθε χρόνο στη μεγάλη αυτή χώρα πωλούνται περί τα 50.000 αντίτυπα των βιβλίων που περιέχουν μεταφράσεις της Ιστορίας του. Το έργο του Θουκυδίδη διατηρεί διεθνώς θέση εγχειριδίου στρατηγικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Ανεξάρτητα πάντως από το απαραμείωτο ενδιαφέρον για το Θουκυδίδη, πολλά είναι εκείνα που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι ο δυτικός κόσμος ήταν και παραμένει πολιτισμικά «ελληνοκεντρικός». Επανέρχεται συνεχώς στην «παιδική του ηλικία», που δεν είναι άλλη από την αρχαιοελληνική παράδοση, ζητώντας να ανακαλύψει σε αυτήν τον εαυτό του.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος ήταν αναμφίβολα ένας εμφύλιος, εφόσον διεξαγόταν μεταξύ Ελλήνων και είχε εμπλακεί σε αυτόν σχεδόν ολόκληρος ο ελληνισμός. Ο πόλεμος μέσα στις πόλεις-κράτη ήταν δύο φορές εμφύλιος και υπήρχε πριν ακόμη ξεσπάσει η μείζων σύρραξη μεταξύ των δύο μεγάλων δυνάμεων, της Αθήνας και της Σπάρτης. Οι δύο τελευταίες υπέθαλπαν τις συγκρούσεις μεταξύ «δημοκρατικών» και «ολιγαρχικών» μέσα στις πόλεις. Τους πρώτους είχαν συνήθως υπό την προστασία τους οι Αθηναίοι και τους δεύτερους οι Σπαρτιάτες. Εξάλλου, ένας εμφύλιος πόλεμος στην Επίδαμνο (σημερινό Δυρράχιο της Αλβανίας) πυροδότησε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Αναμφισβήτητα αποτέλεσε απλώς την αφορμή, διότι η σύρραξη μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης προετοιμαζόταν από καιρό. Αυτοί οι εσωτερικοί εμφύλιοι χαρακτηρίζονταν από μια απερίγραπτη αγριότητα, μπροστά στην οποία φαίνεται ότι ωχριούν οι ωμότητες που συνέβησαν στο δικό μας πρόσφατο εμφύλιο πόλεμο. Αναφέρεται ιδιαίτερα η περίπτωση του εμφυλίου στην Κέρκυρα το 427 π.Χ., που προκάλεσε την επέμβαση της Αθήνας και της Σπάρτης. Σ' αυτή τη σύρραξη επικράτησαν οι «δημοκρατικοί», οι οποίοι προέβησαν σε γενική σφαγή των αντιπάλων. Ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει τη φρίκη που προκάλεσε αυτή η σφαγή με την ασύλληπτη αγριότητά της. Ήταν μεγάλο ατύχημα ότι ο Περικλής πέθανε κατά τη διάρκεια του καταστρεπτικού λοιμού που είχε ξεσπάσει στην Αθήνα τρία χρόνια μετά την έναρξη του πολέμου. Διότι μετά το θάνατό του επικράτησαν οι δημαγωγοί με επικεφαλής τον Κλέωνα, οι οποίοι οργίασαν με τη

λαϊκίστικη και φιλοπόλεμη πολιτική τους. Έτσι, ο πόλεμος διήρκεσε συνολικά είκοσι επτά χρόνια, με μερικές διακοπές, ενώ υπήρξαν ευκαιρίες για σύναψη ειρήνης, την οποία είχαν ζητήσει οι Σπαρτιάτες. Οι Αθηναίοι δημαγωγοί έπειθαν κάθε φορά την Εκκλησία του Δήμου να απορρίπτει κάθε πρόταση για ειρήνευση. Όπως δε είπε ο Ευριπίδης, «όταν κάποιος γλυκός στα λόγια, κακός στη σκέψη, πείθει τα πλήθη, πολλά κακά αναμένουν τη χώρα». Έτσι οι δημαγωγοί έπεισαν την Εκκλησία του Δήμου να πάρει την απόφαση της σφαγής των Μηλίων, η οποία αποτέλεσε μια μορφή γενοκτονίας και τη μέγιστη αγριότητα εκείνου του πολέμου. Οι Μήλιοι, άποικοι της Σπάρτης, θέλησαν να μείνουν ουδέτεροι στο μεγάλο πόλεμο. Οι Αθηναίοι, παρασυρμένοι από τη φιλοπόλεμη δημαγωγία, αποφάσισαν να τους υποτάξουν και ζήτησαν διαπραγματεύσεις μεταξύ των αρχόντων των δύο πόλεων. Οι Μήλιοι επικαλέστηκαν το δίκαιο ως «κοινόν αγαθόν» και τόνισαν στους Αθηναίους ότι, αν χάσουν τον πόλεμο, θα υποστούν οι ίδιοι τις συνέπειες του μη σεβασμού αυτού του κοινού αγαθού. Όμως οι ιθύνοντες Αθηναίοι δημαγωγοί διακατέχονταν από τον άκρως κυνικό ορισμό του δικαίου που είχε δώσει ο σοφιστής Θρασύμαχος, ο οποίος, απευθυνόμενος στο Σωκράτη, είπε (Πλάτων, Πολιτεία Α 336 κ.ε.): «Φημί γαρ εγώ, δίκαιον είναι ουκ άλλο τι ή το του κρείττονος συμφέρον» («Δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο παρά το συμφέρον του ισχυροτέρου»). Παρόμοια σοφιστική αντίληψη περί δικαίου, προσφιλής κι αυτή στους δημαγωγούς της Αθήνας, αναφέρεται στο διάλογο Γοργίας του Πλάτωνα (483 δ): «Ούτω το δίκαιον κέκριται, του κρείττω του ήσσονος άρχειν και πλέον έχειν» («Έτσι κρίνεται το δίκαιο, να κυριαρχεί ο ισχυρότερος πάνω στον ασθενέστερο και να κατέχει περισσότερα»). Μάταια οι Μήλιοι επέμειναν στην ανάγκη σεβασμού του δικαίου ως κοινού αγαθού, που τελικά είναι η ταύτιση του δικαίου με το συμφέρον. Με άκρα αλαζονεία οι Αθηναίοι παρατήρησαν ότι «δίκαιον μεν εν τω ανθρωπείω λόγω από της ίσης ανάγκης κρίνεται, δυνατά δε οι προύχοντες πράττουσι και οι ασθενείς ξυγχωρούσιν» («στις ανθρώπινες σχέσεις το δίκαιο λογαριάζεται μόνον όταν υπάρχει ίση δύναμη· ειδάλλως, οι δυνατοί πράττουν αυτό που τους επιτρέπει η δύναμή τους και οι ασθενέστεροι το αποδέχονται»). Δεν παρέλειψαν οι Αθηναίοι να υπενθυμίσουν στους Μηλίους ότι «δικαίως τον Μήδον καταλύσαντες άρχομεν» («αφού νικήσαμε τους Πέρσες, κάνουμε ό,τι θέλουμε»). Όταν δε οι Μήλιοι ανέφεραν ότι η υποταγή τους συνεπάγεται «αισχύνη» (ταπείνωση), οι Αθηναίοι τους τόνισαν να μην παρασύρονται από μία λέξη, διότι κινδυνεύουν να πάθουν «ανηκέστους ξυμφοράς και αισχύνην αισχίονα» («να υποστούν ανεπανόρθωτες συμφορές και ακόμα μεγαλύτερη ταπείνωση»). Η αλαζονεία σε όλο της το μεγαλείο! Τελικά, οι Αθηναίοι κατέσφαξαν όλους τους ενήλικες άνδρες, εξανδραπόδισαν τα γυναικόπαιδα και έστειλαν

πεντακόσια άτομα από την Αττική για να εποικήσουν το νησί. Με τη φόρα που είχαν πάρει οι δημαγωγοί, έπεισαν την αμαθή πλειοψηφία της Εκκλησίας του Δήμου να ψηφίσει υπέρ της σφαγής και των Λεσβίων, επειδή είχαν αποστατήσει από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Και ενώ το πλοίο με το εκτελεστικό απόσπασμα είχε ξεκινήσει για τη Λέσβο, ο Διόδωτος κατόρθωσε να μεταπείσει την Εκκλησία. Έτσι, στάλθηκε ολοταχώς άλλο πλοίο και πρόλαβε τη σφαγή.

Η σφαγή των Μηλίων αποτελεί κλασική περίπτωση *ύβρεως*. *Ύβρις* σήμαινε, κατά τους αρχαίους, αλαζονική συμπεριφορά και περιφρόνηση του θείου και του ηθικού νόμου. Την ύβρη ακολουθεί αργά ή γρήγορα η νέμεσις, η τιμωρία. Η ιστορία διδάσκει ότι οι υπερδυνάμεις, όπως η Αθήνα, πέρασαν κατά κανόνα από την ύβρη στη νέμεση. Θα ήταν χρήσιμο να το κατανοήσουν αυτό οι σημερινές υπάρχουσες ή εκκολαπτόμενες υπερδυνάμεις και να μετριάσουν την αλαζονεία τους.

Η νέμεση δεν άργησε να έρθει για τους Αθηναίους. Ήρθε με τη μορφή της πλήρους καταστροφής του αθηναϊκού στόλου στις Συρακούσες. Με το πλήγμα αυτό που υπέστησαν οι Αθηναίοι, η πλάστιγγα του πολέμου έγειρε οριστικά υπέρ των Σπαρτιατών. Το αποτέλεσμα του πολέμου δεν ήταν καταστροφικό μόνο για την Αθήνα αλλά και για ολόκληρο τον ελληνισμό. Η Σπάρτη αναδείχθηκε νικήτρια αλλά η νίκη της ήταν πύρρειος. Βγήκε εξουθενωμένη από την πολύχρονη πολεμική προσπάθεια και κατέληξε να δεχθεί την ταπεινωτική Αντακίδειο Ειρήνη με τους Πέρσες. Κατά συνέπεια, οι Πέρσες, που είχαν νικηθεί στους μηδικούς πολέμους, έγιναν ρυθμιστές των ελληνικών πραγμάτων εξαιτίας του εμφύλιου σπαραγμού των Ελλήνων, χωρίς καν να πολεμήσουν. Για τους Αθηναίους η νέμεση θα μπορούσε να είναι αδυσώπητη, αν οι Σπαρτιάτες δεν είχαν δείξει μεγαλοψυχία, ώστε να μη δεχθούν τις προτάσεις των συμμάχων τους Θηβαίων και Κορινθίων για ισοπέδωση της Αθήνας και εξαφάνισή της από προσώπου γης. Συντετριμμένος ο Θουκυδίδης καταλήγει επιγραμματικά: «πολλά και χαλεπά ταις πόλεσι, γιγνόμενα και αεί εσόμενα, έως αν η αυτή φύσις ανθρώπου η» («όσο δεν αλλάζει η ανθρώπινη φύση, πολλά και δυσάρεστα γίνονται και θα γίνονται πάντοτε»). Μπορεί όμως να αλλάξει η φύση του ανθρώπου; Ο Θουκυδίδης διατηρεί την ελπίδα ότι ο άνθρωπος κάτι μπορεί να διδαχθεί από την ιστορία. Ο Πλάτων διαπιστώνει πόσο ελάχιστα μπορεί η παιδεία να αλλάξει την ανθρώπινη φύση. Εμείς γνωρίζουμε ότι δύομισι χιλιάδες χρόνια μετά τα γεγονότα τα οποία περιγράφει ο Θουκυδίδης δε φαίνεται να έχει αλλάξει τίποτα. Παρόμοια επαναλαμβάνονται σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους. Η ρήση του Ρωμαίου ποιητή Πλαύτου «*homo homini lupus*» («ο άνθρωπος για τον άνθρωπο είναι λύκος») εξακολουθεί να ισχύει στο

ακέραιο.

Ο Βύρων Θεοδωρόπουλος, στο θαυμάσιο βιβλίο του «Θουκυδίδης επίκαιρος», παρουσιάζει γενικά τις τρεις αιτίες του πολέμου, τις οποίες συνοψίζει σε τρεις λέξεις: «ξυμφέρον», «δέος», «δόξα». Γράφει λοιπόν ο Θεοδωρόπουλος: «Ο Θουκυδίδης δεν αναλύει περισσότερο αυτές τις τρεις αιτίες, αλλά σε συνδυασμό με όσα λέει για τη φύση του ανθρώπου μπορούμε να τις καταλάβουμε περισσότερο.

» Το *συμφέρον*. Μα ποιο είναι το συμφέρον; Να αποκτήσει π.χ. η Αθήνα άλλη μια αποικία στη Σικελία ή να εξασθενίσει η Σπάρτη την αθηναϊκή δύναμη προκαλώντας αποστασίες μεταξύ των συμμάχων της Αθήνας; Και πού κατέληξε αυτή η λυσσαλέα επιδίωξη αυτού που ο καθένας θεωρούσε συμφέρον του; Στην αμοιβαία εξόντωση, στην κοινωνική και ηθική κατάπτωση, στην ανάδειξη της Περσίας ως ρυθμιστού των ελληνικών πραγμάτων. Δεν θα μπορούσε κανείς να κάνει την ίδια ερώτηση και για όλους τους πολέμους που επακολούθησαν ως σήμερα; Ποιος βγήκε κερδισμένος και για πόσο; Αν το συμφέρον ως λόγος πολέμου είναι τόσο αμφισβητούμενο ως προς το αποτέλεσμα του, ακόμη λιγότερο μπορεί να σταθμιστεί το “δέος”.

» Το δέος έναντι του αντιπάλου, του πλεονέκτη γείτονα, του εξουσιαστή ισχυρού μπορεί να είναι βάσιμο, μπορεί να είναι όμως και υπερβολικό ή αστήρικτο. Πώς μπορεί να μετρηθεί; Και πώς να κριθεί, αν ο προληπτικός πόλεμος αποτρέπει αποτελεσματικά και εξαλείφει το φόβο αυτό; Άλλο ένα στοιχείο απροσδιόριστο, νεφελώδες, που δεν επιδέχεται λογικό υπολογισμό αλλά παρά ταύτα μπορεί να οδηγήσει στον πόλεμο. Και όταν δούμε από πιο κοντά το τρίτο αίτιο των πολέμων, τη δόξα, τότε είναι που η κρίση γίνεται ακόμη πιο επισφαλής. Μπορεί να μεταφρασθεί με τη σημερινή έννοια της λέξης, για την οποία ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί συχνά τη λέξη “λαμπρότης”, μπορεί να είναι “τιμή”, “γόητρο”. Μπορεί όμως και να απορρέει από τη ρίζα της που είναι το ρήμα “δοκέω”, δηλαδή νομίζω, εικάζω, έχω τη γνώμη, την εντύπωση».

Ο Βύρων Θεοδωρόπουλος, ως βαθύς γνώστης των ελληνοτουρκικών διαφορών, προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα συσχέτισή τους με τις τρεις αιτίες πολέμου (συμφέρον, δέος, δόξα) που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε πόλεμο την Τουρκία με την Ελλάδα. Υπενθυμίζουμε ότι ο Θεοδωρόπουλος υπηρέτησε επί σειρά ετών ως διπλωμάτης στην Τουρκία και, προπαντός, ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών, υπήρξε επί μακρόν συνομιλητής από ελληνικής πλευράς με τον Τούρκο ομόλογό του στην προσπάθεια επίλυσης των ελληνοτουρκικών διαφορών. Έχει γράψει εξάλλου και σχετικό βιβλίο με τίτλο «Οι Τούρκοι και εμείς» (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών). Γράφει λοιπόν: «Από την τουρκική

πλευρά μπορεί να μην υπάρχει “δέος” απέναντι στην Ελλάδα (αν και μας θεωρούν πολυμήχανους Οδυσσείς). Όσο για το συμφέρον είναι ασφαλώς λάθος ο υπολογισμός τους για τον υποθαλάσσιο πλούτο της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου και είναι έξω από κάθε λογική να διανοούνται να φθάσουν και σε πολεμική ακόμη αντιπαράθεση με την Ελλάδα για χάρη του υποθετικού αυτού θησαυρού και ακόμη περισσότερο για τις βραχονησίδες του Αιγαίου. Αυτό που είναι όμως βέβαιο είναι η “δόξα”, η αντίληψη που τους έχει δημιουργηθεί ιστορικά πως ο Έλληνας είναι αυτός που έκανε την αρχή για την κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι εκείνος που απείλησε την καρδιά της σημερινής Τουρκίας προελαύνοντας μέχρις έξω από την Άγκυρα, είναι εκείνος που ως Ευρωπαίος και ως χριστιανός αποκλείει την Τουρκία από την Ευρώπη, κ.λπ. κ.λπ. Είναι μια αντίληψη που έχει τόσο βαθιά ριζώσει που δύσκολα, πολύ δύσκολα θα ξεπεραστεί για να αλλάξει και την πολιτική συμπεριφορά του Τούρκου».

Όταν διάβασα αυτό το απόσπασμα αναφορικά με το «δέος», θυμήθηκα ένα περιστατικό που έζησα ο ίδιος στην Τουρκία το 1988. Και βέβαια δεν υπάρχει «δέος», κανένας φανερός φόβος της Τουρκίας απέναντι στη μικρή Ελλάδα (πολλαπλάσια έκταση και πληθυσμός, ισχυρότερη στρατιωτική μηχανή). Ο Θεόδωρόπουλος αναφέρει όμως ότι «μας θεωρούν πολυμήχανους Οδυσσείς». Με άλλα λόγια, υπάρχει ένας μυστικός φόβος μήπως, κατά κάποιο τρόπο, «τους τη φέρουμε». Το 1977 η Τουρκία είχε υποβάλει αίτηση για ένταξη στην ΕΟΚ, όπως είχε το δικαίωμα ως συνδεδεμένη χώρα από το 1963. Σύμφωνα με τη συνθήκη της Ρώμης, η Commission όφειλε να διαμορφώσει τη «Γνώμη» της σχετικά με τις επιπτώσεις της ένταξης στην τότε ΕΟΚ των δώδεκα. Όρισε λοιπόν μία επιτροπή για τη σύνταξη αυτής της «Γνώμης», μέλος της οποίας υπήρξε και ο γράφων, που είχε την ευθύνη για τη σύνταξη του κεφαλαίου «Γεωργία». Η Ελλάδα τότε δεν είχε αρχίσει να εκφράζεται ενθουσιωδώς υπέρ της «ευρωπαϊκής προοπτικής της Τουρκίας». Απεναντίας, άλλες χώρες-μέλη της τότε ΕΟΚ προέβαλλαν την Ελλάδα ως εμπόδιο για την ένταξη της Τουρκίας, γιατί έτσι τις βόλευε. Εξάλλου, ο Θεόδωρος Πάγκαλος, ως αρμόδιος υπουργός, είχε, πολύ ορθώς, μπλοκάρει το 4ο χρηματοδοτικό πρωτόκολλο, το οποίο εδικοιούτο η Τουρκία ως συνδεδεμένη χώρα, ζητώντας ανταλλάγματα σχετικά με τις περιουσίες των Ελλήνων που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν την Τουρκία. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, είχαν εκφραστεί επιφυλάξεις για το κατά πόσον ένας Έλληνας μπορούσε να είναι αμερόληπτος κατά τη σύνταξη ενός τόσο σοβαρού κεφαλαίου, όπως ήταν εκείνο της γεωργίας. Με σκοπό λοιπόν να αποφύγω μια τέτοια κριτική, η έκθεσή μου θεμελιώθηκε σχεδόν αποκλειστικά πάνω σε μελέτες και εκθέσεις Τούρκων καθηγητών και εμπειρογνομόνων σε

διεθνείς οργανισμούς, που είχαν συνταχθεί σε ανύποπτο χρόνο. Από τα πορίσματα αυτών των κειμένων προέκυπταν αβίαστα οι επιπτώσεις της τουρκικής ένταξης τόσο για τον κοινοτικό προϋπολογισμό όσο και για τον ανταγωνισμό των γεωργικών προϊόντων, κυρίως των νότιων περιοχών της τότε ΕΟΚ, επιπτώσεις που συνέβαλαν αποφασιστικά ώστε η «Γνώμη» της Commission να είναι αρνητική. Για να συμπληρώσω τις γνώσεις μου πάνω στην τουρκική γεωργία, πραγματοποίησα μια πολυήμερη επιτόπια επίσκεψη ως επικεφαλής στελεχών της επιτροπής, κυρίως γεωπόνων και οικονομολόγων. Στα κείμενα των Τούρκων ειδικών τα οποία είχα χρησιμοποιήσει αναφέρονται εκτενώς τα μεγάλα φράγματα επί των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη, με τα οποία θα αρδεύονται εκατομμύρια στρέμματα της νοτιοανατολικής Τουρκίας. Επισκεφθήκαμε το υπό κατασκευήν τότε γιγαντιαίο φράγμα Κεμάλ Ατατούρκ επί του Ευφράτη και στη συνέχεια ζήτησα να μου δείξουν τους μηχανισμούς ρύθμισης της στάθμης και της παροχής στις διώρυγες μεταφοράς και διανομής του νερού («επαγγελματική παραμόρφωση», λόγω προηγούμενης εμπειρίας στην Ελλάδα). Με συνόδευαν δύο Τούρκοι μηχανικοί και ένας γεωπόνος. Κατά την επιστροφή και ενώ συζητούσαμε για το φράγμα και τις διώρυγες, το δε αυτοκίνητο έτρεχε με 60 χλμ., πήρε το μάτι μου δεξιά του δρόμου μία συστάδα βερικοκιές με εμφανή συμπτώματα χλώρωσης που, κατά κανόνα, οφείλεται σε σιδηροπενία. Δεν έκανα σχόλιο. Πιο κάτω όμως παρατήρησα δεύτερη και τρίτη συστάδα με τα ίδια συμπτώματα. Τότε είπα ξαφνικά ότι τα εδάφη της περιοχής πρέπει να είναι φτωχά σε σίδηρο. Ο Τούρκος γεωπόνος μου απάντησε έκπληκτος ότι, πράγματι, τα εδάφη εκείνα ήταν φτωχά σε σίδηρο, αλλά με ρώτησε πώς το γνώριζα. Του εξήγησα πώς έκανα τη διάγνωση και η συζήτηση έκλεισε. Την επόμενη μέρα ο εν λόγω Τούρκος γεωπόνος, συζητώντας με ένα Βέλγο συνάδελφό του που ήταν μαζί μου, του είπε ότι είχε εντυπωσιαστεί από τη διάγνωση και τον τρόπο με τον οποίο είχε γίνει και πρόσθεσε στον κατάπληκτο Βέλγο συνεργάτη μου: «Να γιατί εμείς φοβόμαστε τους Έλληνες».

10

ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΣΗ ΙΔΕΩΝ, ΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΙΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ 1943-1949

Ο μεγάλος συγγραφέας μας Νίκος Καζαντζάκης έγραψε το βιβλίο του «Ταξιδεύοντας –

Ρουσία» (εκδ. Καζαντζάκη) έπειτα από συνολική παραμονή δυόμισι ετών στη Σοβιετική Ένωση μεταξύ 1925 και 1930, διάστημα αρκετό ώστε το διεισδυτικό μάτι του να ερευνήσει σε βάθος τα όσα συνέβαιναν στην απέραντη χώρα.

Γράφει λοιπόν ο Καζαντζάκης για τις ιδέες των μεγάλων Μαρξ και Λένιν (σ. 53): «Ωσότου να συντελεστεί με τον καιρό όλη ετούτη η προετοιμασία, ποια εξουσία θα κυβερνάει στη μεταβατική περίοδο από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό; Με τη συνηθισμένη οξύτητα ο Μαρξ έθεσε το ρώτημα τούτο και του 'δωκε τη μόνη δυνατή απάντηση: Ανάμεσα στην καπιταλιστική και κομμουνιστική κοινωνία μεσολαβεί η περίοδος όπου επαναστατικά μετατρέπεται η κεφαλαιοκρατία σε κομμουνισμό, θα 'χουμε τότε μια μεταβατική πολιτική περίοδο, όπου η μόνη μορφή που μπορεί να πάρει το Κράτος είναι τούτη: η επαναστατική διχτατορία του Προλεταριάτου». Και συνεχίζει (σ. 54): «Η διχτατορία του Προλεταριάτου αποστολήν έχει να συντρίψει κάθε αντίδραση, να λευτερώσει και τους ίδιους τους προλετάριους από τις παλιές συνήθειες, να τους κάμει ν' αποχτήσουν νέες. Έτσι μονάχα θα μπορέσει ο λαός να πραγματοποιήσει, αργότερα, την ιδεώδη κομμουνιστική κοινωνία. Στο μεταβατικό αυτό στάδιο η βία κάποτε είναι απαραίτητη: “Δε γίνεται επανάσταση”, κήρυχνε ο Λένιν, “με άσπρα γάντια, δεν είναι το κομμουνιστικό κόμμα παρθεναγωγείο από απλοϊκές μαθήτρες... Διχτατορία του Προλεταριάτου θα πεί: πόλεμος ανήλεος, ακατάπαυστος, μέχρι θανάτου, ενάντια στους αστούς”». Παρακάτω σημειώνει (σ. 257): «Έτσι πρέπει ν' αντικρύσουμε τη σύγχρονη κίνηση του προλεταριάτου και να σκύψουμε με σεβασμό πάνω απ' τη Ρουσία. Αυτή είναι σήμερα η πρωτοπορία του κόσμου, αυτή ανοίγει σήμερα δρόμο ανάμεσα απ' την πείνα και το αίμα για ν' ανεβάσει τη ζωή πιο ψηλά». Στη σελίδα 266 αναφέρει: «Έτσι αγναντεύοντας το σύνολο και τοποθετώντας την εποχή μας, βλέπουμε ποιο είναι το σύγχρονο χρέος μας: α) Πόλεμος ενάντια στην τάξη που 'καμε το χρέος της και τώρα κατάντησε εμπόδιο στο Πνέμα. β) Καμιά απογοήτευση από τη συνεργασία μας με τους προλετάριους. Πεινούν, θέλουν να φάνε κι έχουν δίκιο, μισούν, θέλουν να σκοτώσουν κι έχουν δίκιο».

Διαβάζοντας αυτές τις θέσεις των Μαρξ, Λένιν και Καζαντζάκη, θυμήθηκα ένα συνταρακτικό τραγούδι που βροντοφωνάζαμε στην Κατοχή και κατέληγε ως εξής:

*Θάνατος κι εκδίκηση σε κάθε ψεύτη
σε κάθε δήμιο εργατιάς
Θάνατος σ' όλους τους μπουρζουάδες
Ήρθε η ώρα της λευτεριάς.*

Στα γενικά συμπεράσματα ο Καζαντζάκης αναφέρει μεταξύ άλλων (σ. 267): «Κρισιμότατη η

ιστορική στιγμή που περνούμε. Ένας κόσμος γκρεμίζεται, άλλος ανεβαίνει. Πάνω σ' ένα μεγάλο τομέα της γης η προλεταριακή τάξη, πρωτοπόρα, πήρε κιόλας την εξουσία. Η αλλαγή τούτη δεν έγινε βέβαια ειρηνικά. Έτσι έγινε πάντα στην ιστορία. Η ιστορία του ανθρώπου στάζει αίμα: μπορεί να 'ναι σύμφωνη με την ιδιοσυγκρασία μας ή μπορεί να προσβάλλει την ηθική μας η μέθοδο τούτη να προχωρά ο άνθρωπος πάνω στη γης. Μα άλλη μέθοδο δεν υπάρχει». Και συνεχίζει στη σελίδα 268: «Η Ιδέα –κοινωνικά, οικονομικά, στρατιωτικά– νίκησε και βρίσκεται σήμερα στην κορυφή της ευθύνης. Η σοβιετική Ιδέα –ως ιδέα κι όχι ως κρατική εμφάνιση– έχει, όπως κάθε νέος, δυνατός οργανισμός, ανάγκη ν' απλωθεί. Δεν μπορεί να κλειστεί σε μια χώρα και σ' ένα λαό, πλαντάει, θέλει να σπάσει τα σύνορα και να πιάσει ολάκερη τη γης. Γι' αυτό (τέτοια είναι η φύση κάθε μεγάλης καινούριας Ιδέας) η σοβιετική Ιδέα αναστατώνει την οικουμένη, τίποτα πια, σε ολάκερο τον κόσμο, δεν μπορεί να γίνει χωρίς να 'χει ως κέντρο τη νέα Ιδέα – είτε ως αντίδραση. Η καταστροφή του ελληνορωμαϊκού κόσμου είναι επαρχιακό φαινόμενο συγκρινόμενο με τη σημερινή αναστάτωση και των πέντε ηπείρων από τον κομμουνιστικό στρόβιλο». Καταλήγει δε στο εξής (σ. 269): «Η ευθύνη έτσι για κάθε άνθρωπο που σκέφτεται κι ενεργεί, σε κάθε χώρα, είναι τεράστια. Ξέρουμε πως αργά ή γρήγορα, με ειρήνη ή με πόλεμο, αν πρόκειται ο κόσμος τούτος να σωθεί, η ιδέα θα επικρατήσει».

Από την ιδέα αυτή της «παγκόσμιας εξάπλωσης του κομμουνισμού με επανάσταση» φαίνεται ότι εκπορεύτηκε το παρακάτω τραγούδι, που με ενθουσιασμό τραγουδούσαμε στην Κατοχή:

*Να η ώρα μας ήρθε και σαν θύελλα ορμάει
Στον αγώνα η παγκόσμια εργατιά
Μια φωνή αντηχεί στον αέρα πέρα ως πέρα
Μ' επανάσταση να διώξουμε τη σκλαβιά.
Και βογκώντας ο αέρας ανεμίζει τη σημαία
Τη βαμμένη με το αίμα του λαού
Κατακόκκινη τη νίκη μας αγγέλλει στον κόσμο
Μ' ένα ζήτω γύρω, γύρω από παντού.*

Ο Γιάννης Ιωαννίδης ήταν μέλος της τριμελούς Γενικής Γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ μαζί με το Γ. Σιάντο και το Γληνό. Στην Κατοχή εθεωρείτο πραγματική ηγετική φυσιογνωμία. Στο βιβλίο του «Αναμνήσεις» (εκδ. Θεμέλιο 1979) γράφει: «Εμείς είχαμε την ΟΠΛΑ [σ.σ.: Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα], είχαμε επισημάνει τα πρόσωπα εκείνα που με την πρώτη ρήξη θα έπρεπε να πιάσουμε και να εξουδετερώσουμε. Αυτή η

σκέψη μου ήταν σκέψη που την κάναμε μαζί με το Γληνό, προτού ακόμη βγούμε στο βουνό. Και μου 'λεγε: "Γιάννη, θα πιάσουμε πέντε-έξι χιλιάδες ανθρώπους στην Αθήνα και μια αντίστοιχη αναλογία στη Θεσσαλονίκη και σε μερικές άλλες μεγάλες πόλεις. Θα τους πιάσουμε ξαφνικά με μια έφοδο. Θα τους εξουδετερώσουμε και έπειτα αυτοί οι Εγγλέζοι θα μείνουν ξεκρέμαστοι"».

Οι εκμυστηρεύσεις αυτές του Ιωαννίδη δείχνουν κατά πρώτον ότι ο τελικός στόχος του ΚΚΕ ήταν η κατάληψη της εξουσίας μετά την αποχώρηση των Γερμανών και ότι προεξοφλούσαν πως, σ' αυτή τους την προσπάθεια, θα έβρισκαν απέναντί τους τους Άγγλους. Το ίδιο νόημα είχε και η προφητική δήλωση του Άρη στον πατέρα μου το Δεκέμβρη του 1942, την οποία προανέφερα: «Εμείς μια μέρα θα συγκρουστούμε με τους Άγγλους». Κατά δεύτερον, ρίχνουν φως στις εκτελέσεις που διέπραξαν η ΟΠΛΑ και η Πολιτοφυλακή πριν και, προπαντός, κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών καθώς και στην τρομερή ομηρία με τα χιλιάδες θύματα. Όσον αφορά την ομηρία, διάβασα μια σχετική αφήγηση του Δημητρίου Τόλη, που υπήρξε όμηρος ο ίδιος, στο βιβλίο του Αναμνήσεις. Και τα μισά να είναι αλήθεια από όσα γράφει (δεν έχω καμιά ένδειξη ότι ο άνθρωπος γράφει ψέματα), πρόκειται για εικόνες πρωτοφανούς εγκληματικής αγριότητας. Προτιμώ να μην αναφερθώ εδώ σε αυτές. Λιγότερο τραγικά μου περιέγραψε την περιπέτειά της η παλιά μου συνάδελφος και φίλη Υβόννη Κρομμύδα, η οποία είχε απαχθεί από το σπίτι της στο Παλαιό Φάληρο μαζί με τους γονείς της, όταν ήταν δεκαέξι ετών. Παρακάλεσα την Υβόννη, καταξιωμένη ποιήτρια σήμερα, να μου δώσει μια σύντομη περιγραφή της περιπέτειάς της με όση αντικειμενικότητα και αμεροληψία μπορούσε, βοηθούμενη σ' αυτό από την παρέλευση εξηκονταετίας αφότου συνέβη, πράγμα που απαλύνει τα πάθη. Μου έκανε τη χάρη η παλιά μου φίλη, και την ευχαριστώ θερμότατα γι' αυτό. Το κείμενο το συνόδεψε με τα εξής λόγια: «Είναι πολύ σύντομο, διότι απέφυγα να αναφερθώ σε ωμότητες και αγριότητες που συντηρούν διχαστικές τάσεις σε όλους μας. Έτσι θεώρησα ότι ήταν σωστό ύστερα από εξήντα χρόνια».

Παραθέτω αυτούσιο το κείμενο της Υβόννης Κρομμύδα:

«Την ομηρία η Ελλάδα την διδάχθηκε από τους Γερμανούς. Αυτοί συλλαμβάνανε αδιακρίτως ανθρώπους απ' τους δρόμους, τις αγορές, ακόμη και τους κινηματογράφους, για να τους έχουν αντίβαρο στα σαμποτάζ και στις κινητοποιήσεις ή και στους φόνους Γερμανών αλλά και των πρακτόρων τους.

»Έτσι, στο κίνημα του '44, όταν τα σχέδια των αριστερών δεν πήγαιναν καλά, άρχισαν μετά τα μέσα του Δεκεμβρίου να μαζεύουν ομήρους για να τους έχουν για διαπραγμάτευση με

την αντίπαλη πλευρά. Φυσικά, όσους ήταν δικοί τους, οργανωμένοι στη “δική” τους αντίσταση, τους άφηναν αμέσως ελεύθερους. Η οικογένεια της Ηώς δεν ήταν οργανωμένη στο ΕΑΜ ή στην Αλληλεγγύη, ούτε και η ίδια στην ΕΠΟΝ.

»Το μπλόκο για το μάζεμα ομήρων ξεκίνησε νωρίς το πρωί στις 18 Δεκεμβρίου, οπότε είχαν παραταχθεί ένοπλοι στη γειτονιά για το σκοπό αυτό. Η Ηώ δεν ήταν στο σπίτι εκείνη την ώρα, είχε φύγει λίγο πριν για να πάρει κάποια τρόφιμα. Δεν πρόλαβε να παραλάβει ένα κουτί γλυκό συμπυκνωμένο γάλα, μεγάλο απόκτημα εκείνες τις μέρες, και να σου η μάνα της. Την ήθελε ο πατέρας της να επιστρέψει αμέσως, γιατί είχε υποψιαστεί ότι κάτι θα συμβεί, ώστε να είναι όλοι μαζί, ό,τι κι αν γινόταν.

»Μόλις επέστρεψε στο σπίτι, πριν καλά καλά βγάλει το ιστορικό σαμαροσκούτι παλτό της που τη σημάδεψε με τα καρό της όλη την Κατοχή, χτυπά η πόρτα κι ένας ένοπλος ζητά από την οικογένεια να τον ακολουθήσει “για μια μικρή ανάκριση”. Η Ηώ δεν είχε ξεχάσει τη “μικρή ανάκριση” επί Μεταξά κι έτσι έβγαλε απ’ τα στρωμένα κρεβάτια τους τρεις κουβέρτες, τις τύλιξε, τις έβαλε στην πλάτη της, πήρε και το κουτί το γάλα κι ακολούθησαν όλοι μαζί τον ένοπλο.

»Σιγά σιγά μια μακριά σειρά από γείτονες ομήρους είχε μαζευτεί στο πεζοδρόμιο. Ήταν όλοι όσοι δεν είχαν οργανωθεί στην Αριστερά. Δικηγόροι, γερυσιαστές του Βενιζέλου, γιατροί, μεταξικοί τέως νομάρχες, απόστρατοι αξιωματικοί, όλοι αστοί, όχι υποχρεωτικά αντίθετοι ούτε συμπαθούντες. Όταν μαζεύτηκαν περίπου εκατό άτομα, δύο ένοπλοι έδωσαν την εντολή ν’ αρχίσει η πορεία προς το στρατόπεδο συγκέντρωσης.

»Πρώτα τους πήγαν στο Ίλιον Τροίας στο τέρμα Κυψέλης, όπου ενώθηκαν με άλλο ένα μπουλούκι από άλλες γειτονιές, κι όλοι μαζί άρχισαν να κατηφορίζουν στον άγνωστο γι’ αυτούς προορισμό, για να φτάσουν έπειτα από μια περίπου δώωρη πορεία στο Περιστέρι.

»Εκεί άρχισαν να τους προπηλακίζουν, με τη βεβαιότητα ότι είχαν να κάνουν με την υψηλή μπουρζουαζία των δεξιών. “Πού είναι τα παιδιά του Λαναρά να τα περιποιηθούμε;” φώναζαν στους ομήρους αμείλικτα.

»Η πρώτη επαφή με τους συγκεντρωμένους από άλλες περιοχές ομήρους έγινε σε έναν υπαίθριο κινηματογράφο. Είχε σχεδόν βραδιάσει όταν ένας αξιωματούχος ένοπλος όρμησε σαν τρελός πάνω σ’ έναν από τους ομήρους και φωνάζοντας “παλιογκεσταπίτη” του άδειασε το πιστόλι του. Όλοι πάγωσαν κι άρχισαν να καταλαβαίνουν πως τα πράγματα ήταν σοβαρά. Κουρνιάσανε ο ένας κοντά στον άλλο στον τοίχο του κινηματογράφου, κι ευτυχώς για την Ηώ και τους γονείς της κουκουλωθήκανε με τις κουβέρτες για να ξεσταθούνε. Ήταν σωτήριες.

»Πέρασαν τη νύχτα ξυλιασμένοι απ' το κρύο, σε απόγνωση, νηστικοί κι εξαθλιωμένοι απ' την κούραση και την αγωνία. Μέχρι να ξημερώσει μετέφεραν ορισμένους σε μια εκκλησία, που τη θεωρήσανε το καλύτερο καταφύγιο, σαν να 'χε καλοριφέρ. Εκεί στα στασίδια ακούμπησε η Ηώ τη μάνα της και τον πατέρα της, τους άνοιξε το κουτί με το γάλα, να πιουν δυο γουλιές να συνέλθουν.

»Δεν είχαν ούτε νερό, εντούτοις κάποια στιγμή είχαν ανάγκη να ουρήσουν. Τους συνόδευσε ένοπλος ο φρουρός, άγρυπνος μήπως του ξεφύγουν. Δεν πρόλαβαν να τακτοποιηθούν κι άρχισε ένας ανελέητος βομβαρδισμός. Οι οβίδες σφύριζαν γύρω γύρω κι αυτοί έρποντας προσπαθούσαν να φτάσουν στην πόρτα της εκκλησίας. Ένα κάρο που περνούσε με τον αγωγιάτη του έγινε στόχος μιας οβίδας, κι ο αγωγιάτης βρέθηκε αλλού, το άλογο αλλού, το κάρο κομμάτια. Δεύτερη άγρια εμπειρία από την πρωτόγνωρη αυτή και αναίτια περιπέτεια.

»Τη νύχτα τους μετέφεραν σ' ένα παλιοταβερνάκι γεμάτο βαρέλια, που μύριζε κρασίλα μέχρι αηδίας. Σε λίγα τετραγωνικά στριμώχτηκαν εβδομήντα και πλέον άνθρωποι, ανάμεσά τους και οι αδελφοί Νέζερ. Άρχισαν να καπνίζουν οι μισοί κι οι άλλοι μισοί να πνίγονται απ' τον καπνό. Ο φρουρός ζήτησε να σβήσουν τα τσιγάρα, που μες στη νύχτα ήταν το μοναδικό φως στο χώρο. Κανείς δεν ήθελε να αποχωριστεί το τσιγάρο του. Τότε, χωρίς προειδοποίηση, ο φρουρός έριξε μια πιστολιά. Ακούστηκε ένα “ωχ” κι ακολούθησε πανικός. Ο ένας πατούσε πάνω στον άλλο προσπαθώντας να φτάσουν στην έξοδο. Ο φρουρός τα 'χασε κι έφυγε για να ζητήσει ενισχύσεις.

»Όλοι ξεχύθηκαν στους δρόμους μες στο σκοτάδι, χωρίς να ξέρουν πού πάνε. Τελικά τους βρήκαν και τους οδήγησαν στο νέο τους κατάλυμα: το αστυνομικό τμήμα. Στους τοίχους ήταν κρεμασμένα τα πηλήκια των αστυνομικών. Ποιος ξέρει αν ζούσαν ή είχαν περάσει τον Αχέροντα...

»Ένας νέος βομβαρδισμός κατέστρεψε τη σκάλα. Τους κατέβασαν βιαστικά πάνω σ' ένα μαδέρι και δρόμο προς την Πάρνηθα. Κι άρχισε μια βασανιστική πορεία, που κράτησε τόσες μέρες που 'χασαν τις μέρες. Κανείς δεν ήξερε αν ήταν Κυριακή ή Δευτέρα. Η πείνα τούς θέριζε κι η αδυναμία τούς λύγιζε τα πόδια. Όμως η απειλή του φρουρού τούς έδινε φτερά. Και περπατούσαν, περπατούσαν μέσα στις λάσπες, στο κρύο, στις βροχές.

»Η Ηώ, μόλις έβρισκε ευκαιρία κι ο φρουρός ήταν μακριά, έκλεβε πράσα, λάχανα, ό,τι έβρισκε να φυτρώνει στη γη, τα καθάριζε όπως όπως και τα μοιραζόταν με τους γονείς της. Τόσες μέρες αυτά ήταν η τροφή τους. Τα ρούχα τους πλέαν στα σώματά τους κι η ανάγκη τους για αφόδευση είχε περιοριστεί σε μία φορά στις πέντε μέρες. Το κρύο ήταν τρομακτικό, αλλά ούτε συνάχι. Τι είναι αυτή η επιβίωση! Τι σκληρό καρύδι είναι ο

άνθρωπος, που τόσα αντέχει!

»Στη διάρκεια αυτής της ανώφελης πορείας πολλοί δεν άντεξαν και άφησαν την τελευταία τους πνοή στα λασπωμένα μονοπάτια της ομηρίας, θύματα ενός άχαρου και τραγικού εμφύλιου σπαραγμού. Οι τρεις φιγούρες των γονιών και της Ηώς σκεπασμένες με τις κουβέρτες. Τα σχοίνα παπούτσια της Ηώς είχαν διαλυθεί, έσκιζε σε λωρίδες την κουβέρτα και τύλιγε τα πόδια της. Οι δυνάμεις τους άρχισαν να τους εγκαταλείπουν, αλλά και οι φρουροί αραίωναν όλο και περισσότερο.

»Η Ηώ άρχισε να βραδυπορεί και σε λίγο ξεκίνησαν μian ανάποδη πορεία, ξαναπερνώντας απ' όπου ερχόντουσαν. Όσπου φάνηκε η Αθήνα, η Νέα Φιλαδέλφεια, η γειτονιά τους και τέλος το σπίτι τους. Κάθισαν στο σκαλοπάτι της εισόδου και προσπαθούσαν να σκεφτούν πώς επιβίωσαν μετά από τόσες ταλαιπωρίες.

»Άνοιξαν την πόρτα, πέταξαν τις κουβέρτες και τα ρούχα τους και πέσανε στο κρεβάτι, όπου τους βρήκε βαρύς ύπνος που κράτησε δύο και πλέον εικοσιτετράωρα. Όταν ξύπνησαν, πλύθηκαν, ο πατέρας της Ηώς ξύρισε τη γενειάδα της ομηρίας, άλλαξαν ρούχα, άνοιξαν τα παντζούρια, ήπιαν ένα τσάι του βουνού, κι η ζωή συνεχίστηκε, κι ας ήταν ράκη.

»Ήταν 20 Ιανουαρίου 1945.

»Η ομηρία ήταν μια σκληρή εμπειρία. Ήταν το δείγμα του αλληλοσπαραγμού. Εμείς κι εσείς».

Στην ομηρία αναφέρεται και ο γνωστός πολιτικός Μιχάλης Παπακωνσταντίνου στο βιβλίο του «Το χρονικό της μεγάλης νύχτας». Ο Παπακωνσταντίνου ήταν από νωρίς οργανωμένος στο ΕΑΜ και η δράση του τού στοίχισε φυλάκιση και παραλίγο εκτέλεση από τους Γερμανούς. Στα Δεκεμβριανά βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και δυσανασχετούσε που το ΕΑΜ κυνηγούσε και δολοφονούσε γνωστούς του οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση με τους Γερμανούς. Γράφει λοιπόν σχετικά με την ομηρία: «Και κάποια μέρα του Ιανουαρίου κατέρρευσαν οι δυνάμεις του ΕΑΜ στην Αθήνα, οι ελασίτες εγκατέλειψαν την πόλη παίρνοντας μαζί τους χιλιάδες ομήρους, ανίδεους και αθώους πολίτες που είτε εκτελούνταν στον μακρύ δρόμο προς το βορρά, είτε πέθαιναν από εξάντληση και κακουχίες. Άλλη θλιβερή και εγκληματική βλακεία από μέρους των ηττημένων τώρα πια κομμουνιστών». Σχετικά με τη δράση της ΟΠΛΑ, αναφέρω τις μαρτυρίες δύο κομμουνιστών συγγραφέων, της Μαρίας Καραγιώργη από το βιβλίο της Από μια σπίθα ξεκίνησε και του Περικλή (Γ. Χουλιάρα) από το βιβλίο του «Ο δρόμος είναι άσωτος».

Η αγνή ιδεολόγος Μαρία Καραγιώργη, σύζυγος του ευπατρίδη του εαμικού κινήματος Κώστα Καραγιώργη, για τον οποίο έγραψα παραπάνω, δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι

μέσα από το κόμμα το οποίο υπηρέτησε σ' όλη της τη ζωή ξεπήδησαν τέτοια εγκληματικά στοιχεία όπως εκείνα της ΟΠΛΑ. Διερωτάται στο βιβλίο της ποιος εκτέλεσε τη μεγάλη ηθοποιό και πατριώτισσα Ελένη Παπαδάκη, ποιος εκτέλεσε αυθαίρετα όλους εκείνους τους αθώους ανθρώπους, ποιοι ήταν εκείνοι που έκλεβαν και έκαναν πλιάτσικο. Και αδυνατώντας να δεχθεί ότι αυτά έγιναν από συντρόφους της, τα αποδίδει σε πράκτορες της Intelligence Service. Γνωστή είναι η τάση όλων μας να αποδίδουμε όλα τα στραβά σε ξένο δάκτυλο, εθνική αδυναμία μας αποτελεί το να μην αναγνωρίζουμε τα σφάλματά μας και να μην αναλαμβάνουμε τις ευθύνες μας. Γράφει, για να δικαιολογήσει τον «ξένο δάκτυλο», ότι στη Μακρόνησο συνάντησε πολλούς οπλατζήδες οι οποίοι στο μεταξύ είχαν γίνει αλφαμίτες (ΑΜ: Ασφάλεια Μονάδας). Δείχνει να αγνοεί ότι τέτοια εγκληματικά στοιχεία δεν έχουν ιδεολογία και οι εν λόγω οπλατζήδες δεν είχαν κανένα δισταγμό να αποκηρύξουν «μετά βδελυγμίας» την προηγούμενη δράση τους και, προκειμένου να πείσουν, έγιναν αλφαμίτες και βασάνιζαν τους πρώην ομοϊδεάτες τους.

Στο βιβλίο του Περικλή αναφέρεται ότι κύρια δραστηριότητα της ΟΠΛΑ ήταν η εκτέλεση «προδοτών» και «υπόπτων» καθώς και η εκκαθάριση του κόμματος από μη έμπιστα στοιχεία. Ο προσδιορισμός αυτός του ρόλου της ΟΠΛΑ μου θύμισε ένα σοβιετικό βιβλίο που είχα διαβάσει όταν ήμουν φοιτητής και είχε τίτλο «Πώς δενόταν τ' ατσάλι». Συγγραφέας ο Βορονόφ, αν θυμάμαι καλά. Το βιβλίο αυτό αναφερόταν στο ρωσικό εμφύλιο πόλεμο και στα πρώτα χρόνια της σοβιετικής εξουσίας. Εντύπωση μου είχαν προξενήσει όσα έγραφε για τη δράση της ΤΣΕΚΑ, μιας φοβερής οργάνωσης που εξόντωνε αδίστακτα κάθε «ύποπτο» αντίδρασης στη σοβιετική εξουσία και κάθε κομμουνιστή που παρεξέκλινε από τη γραμμή του κόμματος. Σκέφθηκα απλά ότι, δημιουργώντας την ΟΠΛΑ, το ΚΚΕ είχε ως πρότυπο την ΤΣΕΚΑ. Το καλοκαίρι του 1944 που η Καστανιά είχε γίνει κέντρο διερχομένων του εαμικού κινήματος, άκουσα μια μέρα κατάπληκτος κάποιον νεοφερμένο από την Αθήνα να διηγείται με υπερηφάνεια και με τη μάγκικη αθηναϊκή προφορά του: «Εμείς [ήταν προφανώς της ΟΠΛΑ], όταν θέλουμε να εξοντώσουμε κάποιον, ακολουθούμε και την εξής μέθοδο: παρακολουθούμε το στόχο και, όταν βρεθούμε μαζί σ' ένα συνωστισμό, π.χ. στο λεωφορείο ή στο τραμ, του χώνουμε το μαχαίρι στην κοιλιά και αποχωρούμε αθόρυβα μέσα στο πλήθος».

Στην Καρδίτσα βρέθηκα μια μέρα μπροστά στο πτώμα του ταγματάρχη Αντωνόπουλου που μόλις είχε πυροβοληθεί από κάποιον. Είπαν ότι επρόκειτο για εκτέλεση της ΟΠΛΑ. Ο Αντωνόπουλος, ήρωας του ελληνοϊταλικού πολέμου, είχε αρνηθεί να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ. Επανέρχομαι τώρα σε όσα αναφέρει στο βιβλίο του ο Περικλής, καπετάνιος συντάγματος

του ΕΛΑΣ στην Κατοχή και υψηλόβαθμο στέλεχος του Δημοκρατικού Στρατού στον Εμφύλιο, ο οποίος μετά τα Δεκεμβριανά κατέφυγε, μαζί με πολλούς άλλους, στη Γιουγκοσλαβία, κατόπιν εντολής του κόμματος. Γράφει λοιπόν ότι πρώτος σταθμός της πορείας τους ήταν το Μοναστήρι, όπου συνάντησε μια ομάδα που είχε φθάσει λίγες μέρες πριν απ' αυτόν, την οποία αποτελούσαν κυρίως οπλατζήδες και την διοικούσαν δύο οπλατζήδες (Α. Παναγόπουλος και Π. Καλοδίκης).

Οι οπλατζήδες λοιπόν ήταν από τους πρώτους που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία μετά την ήττα στη μάχη της Αθήνας, φοβούμενοι προφανώς αντίποινα για όσα είχαν διαπράξει στα Δεκεμβριανά αλλά και πριν από αυτά. Τελικά, οι καταφυγόντες στη Γιουγκοσλαβία πρόσφυγες του εαμικού κινήματος συγκεντρώθηκαν στο Μπούλκες και ξεπέρασαν τις 5.000 τον Οκτώβριο του 1946, όταν ο Περικλής επέστρεψε στην Ελλάδα για να καταταγεί στο Δημοκρατικό Στρατό. Πράγματι, οι πρόσφυγες του Μπούλκες, μαζί με τους διωκόμενους στην Ελλάδα από τις ακροδεξιές ομάδες ελασίτες, αποτέλεσαν τον πυρήνα του Δημοκρατικού Στρατού.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ τι γράφει ο Περικλής για το Μπούλκες: «Το Μπούλκες ήταν ένα εξαιρετικά πλούσιο χωριό της Βοϊβοδίνας, με πολλές χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, χωράφια κι αμπέλια, πολύ ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, με σπιτικές αγελάδες που έδιναν μέχρι 20-25 κιλά γάλα η καθεμιά την ημέρα, γουρούνια και πουλερικά. Οι κάτοικοι του χωριού ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία Γερμανοί, που στην τελευταία φάση του πολέμου έφυγαν ή διώχθηκαν αφήνοντας όλη την περιουσία τους, έπιπλα, ρούχα, εργαλεία, μηχανήματα και τα κελάρια τους γεμάτα από λογής λογής τρόφιμα και πολλά αλλαντικά, χοιρομέρια κι άλλα. Σε πολλά σπίτια μπαίνοντας στο χωριό βρήκαμε τα τραπέζια στρωμένα και τα φαγητά στα πιάτα μισοφαγωμένα.

»Οι Γιουγκοσλάβοι είχαν παραχωρήσει ολοκληρωτικά το χωριό στους πρόσφυγες για να ζήσουν, να δουλέψουν και να δημιουργήσουν, είχαν συγκεντρώσει όλα τα υλικά και τα τρόφιμα που υπήρχαν στο χωριό, είχαν καλυτερέψει το επίπεδο της ζωής τους και συνέχισαν παραπέρα την αξιοποίηση και την εκμετάλλευση της κινητής και ακίνητης περιουσίας του χωριού ως το τέλος της ύπαρξής του, μέχρι που τον Οκτώβρη του 1946 εξέδωσαν και νόμισμα (κουπόνια) για τις δικές τους εσωτερικές συναλλαγές μεταξύ τους. Παράλληλα διαπιστώσαμε πως η κομματική καθοδήγηση του στρατοπέδου, προκειμένου ν' αποκαταστήσει την κλονισμένη εμπιστοσύνη των προσφύγων στην ηγεσία του κόμματος, που την κατηγορούσε ότι εξαιτίας της ανικανότητάς της χάσαμε τον αγώνα και παραδώσαμε τα όπλα, και όσων την επέκριναν γιατί εξαιτίας της εγκατέλειψαν την πατρίδα

και τις οικογένειές τους κι έγιναν πρόσφυγες, είχε επιβάλει ένα καθεστώς τρόμου και φοβίας.

»Είχαν οργανώσει αστυνομία που την έλεγαν Υπηρεσία Τάξης Ομάδας (ΥΤΟ), με διοικητή στέλεχος του ΚΚΕ, αξιωματικό της πρώην Αστυνομίας Πόλεων. Η ΥΤΟ ενδιαφερόταν γενικά για την τάξη στην ομάδα, και το ειδικό τμήμα της, η μυστική ασφάλεια, ήταν δικτυωμένη σ' όλους τους τόπους δουλειάς και κατοικίας των αγωνιστών μέσα στις κομματικές οργανώσεις, εν αγνοία μάλιστα και των καθοδηγητικών τους οργάνων. Τα μέλη της ΥΤΟ παρακολουθούσαν τους πάντες, έβαζαν παντού αυτί και προβοκάριζαν τους ανθρώπους για να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους και τις διαφωνίες τους με την ηγεσία. “Καρφιά” τους έλεγαν οι πρόσφυγες και “σύρμα” φώναζαν για να προφυλαχτούν όταν τους έβλεπαν να πλησιάζουν τις παρέες, αφού μέχρι και τρύπες άνοιγαν στους τοίχους όχι μόνο των σπιτιών αλλά και των στάβλων, παραμέριζαν κεραμίδια για ν' ακούσουν τι συζητάνε και να δούνε μήπως οι αρμεχτάδες έπιναν γάλα από τις αγελάδες που άρμεγαν.

»Σε κομματική συνδιάσκεψη η ηγεσία του Μπούλκες ανέδειξε σε εχθρούς του κόμματος και της ομάδας όλους όσους είχε χαρακτηρίσει φραξιονιστικά και αντιηγετικά στοιχεία και τους κήρυξε τον πόλεμο, αφού ένα μήνα πριν, εκμεταλλευόμενοι τα αισθήματα τρόμου και πίστης στο κόμμα των αγωνιστών, τους προετοίμαζαν γι' αυτό με συνελεύσεις, πλακάτ, πανό και διαδηλώσεις στους δρόμους του χωριού, με κεντρικό σύνθημα “έξω οι φραξιονιστές”, “έξω τα σκουλήκια”, “θα σας κάνουμε αλοιφή”. Και τους έκαναν, μιας και 20 με 25 μέρες θεραπεύτηκαν στο νοσοκομείο μέχρι να συνέλθουν απ' το ξύλο που έφαγαν μέρα μεσημέρι απέναντι ακριβώς από τα γραφεία της Κομματικής Επιτροπής οι 7-8 σύντροφοι και ο καπετάνιος Μούρος από τη Νιγρίτα.

»Ημίγυμνοι και ξυπόλυτοι διαπομπεύτηκαν επί ώρες στους δρόμους του χωριού οι δύο ηλικιωμένοι σύντροφοι από την Αργαλαστή του Βόλου.

»Ενενήντα έξι ήταν οι αγωνιστές που αρπάχθηκαν από τα κρεβάτια τους σε νυχτερινό πογκρόμ από την ΥΤΟ, οδηγήθηκαν στα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα και πετάχτηκαν στο ελληνικό έδαφος, στη διάθεση του μοναρχοφασιστικού κράτους της Δεξιάς.

»Κι όλα αυτά συνέβαιναν την ίδια εποχή που στο Μπούλκες γίνονταν γιορτές, τελετές και παρελάσεις όπου οι πρόσφυγες περνούσαν στρατιωτικά συντεταγμένοι με το κεφάλι στραμμένο στην εξέδρα όπου βρίσκονταν ο Πεχτασίδης, ο Καλοδίκης [σ.σ.: ο οπλατζής που προαναφέραμε], ο Μπάσσης κι άλλοι όμοιοί τους, φωνάζοντας ρυθμικά το σύνθημα “Μιχάλης-Περικλής (Καλοδίκης), Μιχάλης-Περικλής” και τραγουδώντας το θούριο του Μπούλκες:

»Μπούλκες, εσύ είσαι το εργαστήρι

Και του μυαλού και της καρδιάς

Ελπίδα είσαι και ορμητήρι

Της πιο τρανής παλικάριάς.

»Αλλά εκτός απ' αυτά που γίνονταν δημόσια, δυστυχώς υπήρξαν κι άλλα πολύ χειρότερα που έγιναν εκεί και στο νησί του Δούναβη, και που αποκαλύφθηκαν αργότερα. Και το κωμικοτραγικό είναι ότι εκεί, στο Μπούλκες, δολοφονήθηκε και ο ίδιος ο Πechτασίδης για τους ίδιους λόγους κι από τους ίδιους ανθρώπους που μαζί του δολοφονούσαν προηγούμενα τους άλλους [σ.σ.: ως άλλος Ροβεσπιέρος], με την έγκριση της αντιπροσωπείας του ΠΓ στο Βελιγράδι από τους Ιωαννίδη και Ρούσο».

Είναι απίστευτες οι συνθήκες τρομοκρατίας που είχαν δημιουργηθεί στο καθεστώς αυτού του κομμουνιστικού μικροκράτους του Μπούλκες. Παρόμοιο καθεστώς γνώρισαν οι ηττημένοι αντάρτες του ΔΣΕ στη Σοβιετική Ένωση, μέσα στις κοινότητες που είχαν δημιουργήσει, κυρίως την περίοδο του διχασμού μεταξύ ζαχαριαδικών και αντιζαχαριαδικών. Υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες σε βιβλία που έχουν γραφτεί από στελέχη που έζησαν σ' αυτές τις κοινότητες.

Ο Περικλής δε θέλησε να εκδοθεί το βιβλίο του όσο ζούσε, φοβούμενος προφανώς τις αντιδράσεις από τους ομοϊδεάτες του. Γι' αυτό και δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του, όπως είχε ζητήσει.

Ο Μάνος Ελευθερίου, γνωστός στιχουργός –έχει γράψει τετρακόσια τραγούδια– και συγγραφέας, ξεκινάει το μυθιστόρημά του «Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές» με πραγματικά γεγονότα που συνέβησαν στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1944, θύμα των οποίων υπήρξε και η μεγάλη ηθοποιός Ελένη Παπαδάκη. Γράφει λοιπόν ότι το βράδυ της σύλληψής της η Ελένη Παπαδάκη οδηγήθηκε μαζί με άλλους συγκρατούμενούς της για εκτέλεση στην περιοχή της Ούλεν. «Τους συγκρατούμενούς της, είτε τους τουφεκίζουν, είτε τους χτυπούν με τσεκούρι στο κεφάλι. Μετά τους θάβουν πρόχειρα στους ήδη μισανοιγμένους λάκκους. Ο τρόπος με τον οποίον τους χτυπούσαν με τσεκούρι, πιθανότατα για να μην ακουστούν οι πυροβολισμοί, σύμφωνα με όσα κατέθεσαν οι δράστες στις “στημένες”, όπως ακόμη τις λένε, δίκες που έγιναν δύο χρόνια αργότερα, ήταν ο εξής: διέταζαν τα θύματα να γδυθούν και στη συνέχεια να βγάλουν τα παπούτσια τους. Καθώς έσκυβαν να λύσουν τα κορδόνια, τους χτυπούσαν στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Ο θάνατος ήταν μάλλον ακαριαίος».

Γιατί τόση αγριότητα; Λέει ο Νίκος Καζαντζάκης ότι «οι προλετάριοι μισούν και θέλουν να

σκοτώσουν, και έχουν δίκιο». Ασφαλώς άλλαξε αργότερα απόψεις ο κορυφαίος συγγραφέας, ασφαλώς δεν έχουν δίκιο να σκοτώνουν οι προλετάριοι επειδή μισούν, ασφαλώς δε μισούν μέχρι θανάτου όλοι οι προλετάριοι. Υπάρχει, πιθανόν, ένα μικρό ποσοστό που έχει συσσωρεύσει μεγάλα αποθέματα φθόνου και μίσους προς εκείνους, οι οποίοι, κατά την εκτίμησή τους, έχουν κάποια καλύτερη μοίρα στον ήλιο από τους ίδιους. Συνθήκες όπως αυτές που δημιουργήθηκαν στα Δεκεμβριανά ευνοούν την εκδήλωση παρόμοιων αγριότητων.

Ο Δεκέμβρης ανέδειξε από τη μια μεριά ηρωικές πράξεις και από την άλλη εγκληματικές αθλιότητες. Ενώ οι μαχητές του ΕΛΑΣ, κυρίως ανεκπαιδευτοί νεαροί και άπειροι εφεδροελασίτες, αντιμετώπιζαν με ηρωισμό και αυταπάρνηση τα αγγλικά τανκς και γενικότερα έναν καλύτερα εξοπλισμένο, άριστα εκπαιδευμένο και εμπειροπόλεμο αντίπαλο, η Πολιτοφυλακή και η ΟΠΛΑ συνελάμβαναν ακίνδυνα άοπλους πολίτες και τους οδηγούσαν είτε στο θάνατο είτε στην επαίσχυντη ομηρία.

Για τον ηρωισμό των μαχητών του ΕΛΑΣ έχουμε μια αυθεντική μαρτυρία από τον Άγγλο Τζορτζ Κρίστι. Τη μαρτυρία του κατέθεσε στον πρώην αντάρτη τού Ζέρβα Σωτήρη Τσαμπιρά, όταν συναντήθηκαν τα τελευταία χρόνια στο Βέλγιο. Ο Κρίστι πολέμησε τον ΕΛΑΣ το Δεκέμβρη του 1944 ως εικοσάχρονος ανθυπολοχαγός σε μονάδα επιλέκτων (πρασινοσκούφηδες) του αγγλικού στρατού. Ομολογεί ότι πουθενά δεν είχε αντιμετωπίσει τέτοιους γενναίους άνδρες, με τέτοιο πείσμα. Και είχε πολεμήσει σε πολλά μέτωπα, Κορέα, Βιρμανία και αλλού. Στις μάχες του Δεκέμβρη η επίλεκτη μονάδα του, με πεντακόσιους πενήντα άνδρες, είχε εκατόν ογδόντα εφτά απώλειες.

Είναι αλήθεια ότι σε όλες τις επαναστάσεις συμβαίνουν βιαιότητες. Η Γαλλική Επανάσταση περιλαμβάνει επίσης ανατριχιαστικά περιστατικά σφαγών. Ο Γκυστάβ Λε Μπον, στο βιβλίο του Η ψυχολογία του όχλου, αναφέρει τους «σεπτεμβριστές», μια ομάδα τριακοσίων περίπου ατόμων από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίοι έσφαξαν σε μια νύχτα τους κρατούμενους σε φυλακή του Παρισιού, χίλια διακόσια άτομα περίπου, με πρωτοφανή μανία και αγριότητα, διότι επρόκειτο περί «προνομιούχων» (ευγενείς, ιερείς, αξιωματικοί κ.λπ.). Έπειτα, τους άνοιξε η όρεξη και έσφαξαν και άλλους, μη προνομιούχους κρατούμενους με το ίδιο μένος. Ο Ροβεσπιέρος, βασικός υποκινητής της επανάστασης, θεωρήθηκε υπεύθυνος για την ενθάρρυνση των σφαγών. Ωστόσο, και ο ίδιος κατέληξε στη λαιμητόμο.

Το φαινόμενο της ακραίας βιαιότητας απασχόλησε πολλούς επιστήμονες. Μετά το κορυφαίο γεγονός της απανθρωπιάς των ναζί, οι ψυχοκοινωνικές μελέτες κατέληξαν στο

συμπέρασμα ότι τρεις παράγοντες αποκτηνώνουν τον άνθρωπο στη διάρκεια ενός πολέμου ή μιας επανάστασης: α) Η συνειδησιακή απενοχοποίηση, η βασιζόμενη στον κοινό υψηλό ψευτοϊδανικό στόχο (ο σκοπός αγιάζει τα μέσα). β) Η ατιμωρησία και η ασφάλεια, οι οποίες καλύπτουν το άτομο όταν εντάσσεται σε ομάδα. Χαρακτηριστική είναι η παρομοίωση του όχλου με αγέλη λύκων ή σκύλων, όπου η επιθετικότητα πολλαπλασιάζεται. γ) Τέλος, παρεμβαίνει ο εξατομικευμένος παράγοντας της έλλειψης συμπόνιας προς το θύμα, που προκαλεί το πέραςμα στην εγκληματική πράξη.

Θα παραθέσουμε δύο ακόμα απόψεις για τη σχέση της βίας με την επανάσταση και τις ιδεολογίες. Η Λάουρα Μπραγκέτι ήταν μέλος των Ερυθρών Ταξιαρχών της Ιταλίας και καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη για την ομολογημένη δολοφονία καθηγητή πανεπιστημίου, καθώς και για τη συμμετοχή της στην απαγωγή και τη δολοφονία του αρχηγού του χριστιανοδημοκρατικού κόμματος Άλντο Μόρο. Στη φυλακή διάβασε, ωρίμασε και έγραψε ένα βιβλίο στο οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρει τα ακόλουθα: «Μπήκα στις Ταξιαρχίες από πνευματική οκνηρία και από την αδυναμία μου ν' αναλάβω την ευθύνη του εαυτού μου. Αυτή την αδυναμία την ερμήνευσα ως αντίθεσή μου προς το "σύστημα". [...] Η φανατική προσήλωση σε μια ιδεολογία είναι το πιο επικίνδυνο ναρκωτικό για τη σκέψη και για τη γόνιμη ανάπτυξή της. Κανένα ανθρώπινο πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένο από τις ανθρώπινες αδυναμίες. Όταν δε στα πολιτικά συστήματα προστίθεται το ιδεολογικό πάθος, τότε έχουμε ανοιχτή την πόρτα στο έγκλημα. Φασισμός, ναζισμός, κομμουνισμός και τρομοκρατία είναι τα ιδεολογικά τέρατα του 20ού αιώνα. [...] Το γεγονός ότι είμαι ακόμα ζωντανή μου φαίνεται να είναι άδικο προνόμιο, διότι αυτό το προνόμιο το στέρησα από άλλους» (από παρουσίαση του βιβλίου στον αθηναϊκό Τύπο).

Η Λάουρα Μπραγκέτι βάζει στο ίδιο καλάθι τον κομμουνισμό με το φασισμό και το ναζισμό. Αυτό, βέβαια, κάθε άλλο παρά ευχαριστεί εκείνους που, υπό κομμουνιστική σκέπη, πολέμησαν και θυσιάστηκαν στον αγώνα κατά του φασισμού και του ναζισμού. Οπωσδήποτε αποτελεί ύβρη για τον Κόκκινο Στρατό, ο οποίος «σαν ατσάλινος τοίχος και αλύγιστος ορμούσε στα πεδία των τίμιων μαχών», όπως με ενθουσιασμό τραγουδούσαμε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ήταν ο περίφημος Κόκκινος Στρατός που συνέτριψε το ναζισμό στο ανατολικό μέτωπο.

Ας δούμε και την άποψη της διακεκριμένης Ουγγαρέζας φιλοσόφου Άγκνες Χέλερ, σε μια συνέντευξή της στην Καθημερινή της Κυριακής 11.06.2006: «Τόσο το ναζιστικό όσο και το κομμουνιστικό καθεστώς ήταν ολοκληρωτικά. Εξόντωσαν εκατομμύρια ανθρώπους, ασκούσαν τρομοκρατία. Τα Ες Ες φυσικά ασκούσαν τρομοκρατία στον πληθυσμό πριν καν

γίνουν εξουσία. Και θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί: τα δύο καθεστώτα έμοιαζαν πολύ μεταξύ τους ως προς την πολιτική δομή τους. Ιδεολογικά όμως τα χώριζε άβυσσος. Η θεωρία περί φυλής και φυλετικών διακρίσεων των ναζί δεν υφίσταται υπό το κομμουνιστικό καθεστώς. Αρχή των κομμουνιστών ήταν η συλλογικότητα, όλοι να βρισκόμαστε ενωμένοι κάτω από έναν κοινό σκοπό. Στην πράξη ήταν όμως που άλλαζαν τα πράγματα, όταν άρχιζαν να μιλάνε για “εχθρούς της εργατικής τάξης”. Μπορούσες να βαφτίσεις οποιονδήποτε “εχθρό”, συνεπώς γινόσουν ένα άλλο είδος ρατσιστή.

»Βλέπουμε επίσης πόσο τυφλωμένοι ήταν οι ναζί: πολύ σπάνια ένας πρώην ναζί γινόταν αργότερα αντιναζί. Αντίθετα, πολλοί αντικομμουνιστές είχαν υπάρξει φανατικοί κομμουνιστές, οι οποίοι, όταν το κόμμα ήρθε στην εξουσία, διαφώνησαν με πολλές από τις πρακτικές και διαχώρισαν τη θέση τους. Πίστευαν ότι η ιδεολογία τους είχε προδοθεί από το ίδιο το κόμμα».

Ο κορυφαίος μουσικός Μίκης Θεοδωράκης, προλογίζοντας το βιβλίο του Πέτρου Μακρή, «Η ανατομία μιας τραγωδίας», επιχειρεί, με την ειλικρίνεια που τον χαρακτηρίζει, να βρει άκρη ως προς τα αίτια που οδήγησαν στην τραγωδία των Δεκεμβριανών. Το Δεκέμβριο του 1944, νεαρότατο τότε στέλεχος του ΚΚΕ στην Αθήνα, ήταν, όπως γράφει, συνεχώς αποδέκτης των εντολών της ηγεσίας. Με βάση αυτές τις εντολές, λογικά προκύπτει η απουσία πρόθεσης και τακτικής, πολύ δε περισσότερο στρατηγικής, για την κατάληψη της εξουσίας. Σημειώνει ωστόσο ότι δεν υπήρχε σταθερή γραμμή πλεύσης και διερωτάται γιατί η ηγεσία του ΚΚΕ δεν εμπόδισε τα μέλη του να πάρουν τα όπλα και να αρχίσουν να χτυπούν τα αστυνομικά τμήματα, πράγμα που έδωσε το έναυσμα για τη γενίκευση της αιματηρής σύρραξης στην Αθήνα. Σαφής πάντως όσον αφορά το ερώτημα ποιος προκάλεσε τα Δεκεμβριανά είναι ο Γιάννης Ιωαννίδης στο προαναφερθέν βιβλίο του, στο οποίο γράφει: «Μόλις έμαθα [σ.σ.: ήταν στο νοσοκομείο ύστερα από εγχείρηση σκωληκοειδίτιδας] ότι αυτοί [Σιάντος κ.λπ.] τραβάνε για εμφύλιο πόλεμο, γενική πολιτική απεργία... Εγώ τότε αμέσως του είχα πει: Ρε Βασίλη [Μπαρτζώτας], ξέρεις τι σημαίνει ένοπλη εξέγερση... Πού να 'ξερα εγώ ότι από την 1η του Δεκέμβρη είχαν πάρει διαταγή όλοι... Όταν έμαθα ότι η ΚΕ του ΕΛΑΣ έγινε από την 1η του Δεκέμβρη, αυτό σημαίνει ότι εμείς προμελετημένα πηγαίναμε να δώσουμε αφορμή για να αρχίσει ο πόλεμος».

Ακόμα πιο σαφής ως προς την πρόθεση για κατάληψη της εξουσίας στην Αθήνα μετά από αποχώρηση των Γερμανών είναι ο διατελέσας γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Γρηγόρης Φαράκος, όπως αναφέρει στο βιβλίο του «Μαρτυρίες και στοχασμοί» (σ. 41): «Από τα μέσα του 1943 επίσης είχε καταρτιστεί στρατιωτικό σχέδιο κατάληψης της Αθήνας με βία.

Βέβαια, ήταν φυσιολογικό να υπάρχει σχέδιο, το οποίο όμως έπρεπε να στρέφεται κατά των Γερμανών. Αλλά το σχέδιο δεν ήταν μόνο για να καταληφθεί η Αθήνα διώχνοντας τους Γερμανούς, αλλά για να καταληφθεί η εξουσία στην Αθήνα, όταν οι Γερμανοί θα έχουν αποχωρήσει, όπως είχε ομολογηθεί».

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η μαρτυρία του Λεωνίδα Τζεφρώνη, που διετέλεσε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και στα Δεκεμβριανά ήταν υπαρχηγός του φοιτητικού λόχου του ΕΛΑΣ «Λόρδος Μπάιρον», επικεφαλής του οποίου ήταν ο Γρηγόρης Φαράκος. Γράφει λοιπόν ο Λεωνίδας Τζεφρώνης (Στέλιος Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 546): «Ο Δεκέμβρης ξεκίνησε με μεγάλο συλλαλητήριο στην Αθήνα –μετά την παραίτηση των τεσσάρων πρώτων υπουργών του ΚΚΕ– όπου χτύπησε η Ασφάλεια και σκοτώθηκαν διαδηλωτές, ανάμεσά τους και μέλη του κόμματος. Την άλλη μέρα έγινε η κηδεία. Ήμουν τότε δεύτερος γραμματέας των φοιτητών. Η εντολή που είχαμε στο συλλαλητήριο αυτό ήταν ότι οι φοιτητές που ήταν ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ, κάπου 30-50 άτομα, έπρεπε να είναι ένοπλοι. Και ότι θα έδιναν εντολή οι επικεφαλής τους για το πού θα χτυπήσουν τα τανκς, που σημαίνει ότι ήταν αποφασισμένη η σύγκρουση. Διότι δεν κάνεις ένα συλλαλητήριο με ενόπλους όταν δεν θέλεις να γενικευτεί η σύγκρουση».

Όσοι από μας πάντως ζήσαμε αυτή τη συγκλονιστική περίοδο και προπαντός όσοι είχαμε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, μετάσχει στις αντιστασιακές οργανώσεις δεν είχαμε καμία αμφιβολία ότι απώτερος στόχος της ηγεσίας του ΚΚΕ ήταν η κατάληψη της εξουσίας και ο θρίαμβος της «λαοκρατίας» μετά την αποχώρηση των Γερμανών.

Σε προεφηβική τότε ηλικία, τραγουδούσαμε μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού τα συγκλονιστικά αντάρτικα τραγούδια, τα περισσότερα από τα οποία ήταν εμπνευσμένα από την Οκτωβριανή Επανάσταση, με ύμνους στο Στάλιν, στον Κόκκινο Στρατό και στο Ζαχαριάδη, που ήταν κλεισμένος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία. Με ιδιαίτερη επιμονή υμνούσαμε στα τραγούδια μας τη «λαοκρατία». Ιδού μερικοί στίχοι από ένα επονίτικο τραγούδι:

Λαοκρατία, δουλειά, πρόοδος, λευτεριά

Της γενιάς μας συνθήματα είναι κοινά

Λαοκρατία εμπρός, τη ζητάει ο λαός

Για να λείψει ο ντόπιος φασισμός.

Εμπρός στον αγώνα, κάθε νιος, κάθε νια στη γραμμή

Εμπρός στα πεζοδρόμια, για τη ζωή, τη λευτεριά και την τιμή.

Τόσο πολύ είχε μπει στη ζωή μας η «λαοκρατία» εκείνη την περίοδο, ώστε πολλά παιδιά

βαφτίστηκαν «Λαοκρατία» και «Λαοκράτης». Ποια ήταν όμως η έννοια της «λαοκρατίας»; Ο Γεώργιος Παπανδρέου, στο λόγο του στην Αθήνα κατά τον εορτασμό της απελευθέρωσης, είχε αναφωνήσει μπροστά στον αθηναϊκό λαό: «Πιστεύομεν εις την λαοκρατίαν». Το πλήθος που τον άκουγε ζητωκραύγασε από ενθουσιασμό. Η έννοια όμως που έδινε ο Παπανδρέου στη «λαοκρατία» ήταν ότι η εξουσία πηγάζει από το λαό, όπως συμβαίνει σε όλα τα δημοκρατικά πολιτεύματα.

Διαφορετική ήταν η έννοια που έδινε το ΚΚΕ εκείνη την εποχή στη «λαοκρατία». Την παρουσιάζει με απόλυτη σαφήνεια ο Γρηγόρης Φαράκος στο προαναφερθέν βιβλίο του (σ. 42): «Η όλη κριτική που γίνεται για λάθη, προδοσίες κ.λπ. βασίζεται στην αντίληψη του ΚΚΕ για την εξουσία που έπρεπε να έχει μεταπολεμικά η Ελλάδα. Το πρόγραμμα του ΕΑΜ μιλούσε για δημοκρατικές διαδικασίες, για ελεύθερες εκλογές, αλλά ταυτόχρονα πρότεινε τη λαϊκή δημοκρατία, τη λαοκρατία. Θεωρητικά, από τους κομμουνιστές γινόταν αντιληπτή ως δικτατορία της εργατικής τάξης και των συμμάχων της, που θα ήταν ένα πρώτο για ν' ακολουθήσει δεύτερο στάδιο, το οποίο το εννοούσε ως δικτατορία του προλεταριάτου». Εξάλλου, ο Γρηγόρης Φαράκος, στη μαρτυρία του στο Στέλιο Κούλογλου («Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 103), γράφει: «Εκείνη την εποχή, η γενική κομμουνιστική αντίληψη που επικρατούσε, η τριτοδιεθνιστική ή σταλινική, ήταν ότι η εξουσία και η συμμετοχή των κομμουνιστών στην εξουσία μπορεί να γίνει μόνο διά της βίας και μόνο ένοπλα».

Ωστόσο, η αντίσταση κατά των κατακτητών, τουλάχιστον στη Θεσσαλία όπου έζησα τα γεγονότα, υπήρξε ουσιαστική και ηρωική, με εκατοντάδες πεσόντες στα πεδία των μαχών. Η 1η Μεραρχία Θεσσαλίας του ΕΛΑΣ, ενισχυθείσα με τον οπλισμό της ιταλικής Μεραρχίας Πινερόλο, η οποία παραδόθηκε στους αντάρτες το Σεπτέμβριο του 1943, πολέμησε γενναία τους Γερμανούς με επιδρομές και μέσα στις πόλεις. Η εντυπωσιακή και ορμητική Ταξιαρχία Ιππικού, που ενισχύθηκε με τα υπέροχα άλογα του ιταλικού Συντάγματος της Αόστης, έχοντας άξια ηγεσία, αλώνιζε σχεδόν ανεμπόδιστα το θεσσαλικό κάμπο και κατάφερνε καίρια πλήγματα στις σιδηροδρομικές μεταφορές του εχθρού αποκομίζοντας άφθονα λάφυρα. Όταν απελευθερώθηκε η Καρδίτσα, είδαμε κατάπληκτοι να παρελαύνει μία ίλη τεθωρακισμένων, που ήταν λάφυρα από τους Γερμανούς κατά τις επιδρομές του ιππικού στις αμαξοστοιχίες που διέσχιζαν το θεσσαλικό κάμπο και από τους Ιταλούς της Μεραρχίας Πινερόλο. Για την πολεμική δράση των ανταρτών στη Θεσσαλία κάνω λόγο σε προηγούμενο κεφάλαιο. Παρόμοια ανάπτυξη είχε ο ΕΛΑΣ και σε άλλες περιοχές της χώρας.

Μ' έναν τέτοιο στρατό, η κατάληψη της εξουσίας μετά την αποχώρηση των Γερμανών θα ήταν παιχνιδάκι. Αλλιώς όμως αποφάσισαν οι Μεγάλοι, αφού ο Στάλιν συμφώνησε με τον

Τσώρτσιλ να υπαχθεί η Ελλάδα στην αγγλική ζώνη επιρροής. Η παραχώρηση αυτή επισημοποιήθηκε με τη συμφωνία της Γιάλτας το Φεβρουάριο του 1945, δηλαδή μετά την απελευθέρωση (Οκτώβριος 1944) και τα Δεκεμβριανά.

Είχε όμως η κατοχική ηγεσία του ΚΚΕ γνώση του τι ετεκταίνο μεταξύ των αρχηγών των μεγάλων δυνάμεων πριν από την απελευθέρωση;

Αυτό θα προσπαθήσω να διερευνήσω στο επόμενο κεφάλαιο.

11

ΑΠΟΥΣΙΑ ΣΤΑΘΕΡΗΣ ΓΡΑΜΜΗΣ ΠΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ ΤΟΥ ΚΚΕ – ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Είναι πολύ σωστή η προαναφερθείσα παρατήρηση του Μίκη Θεοδωράκη ότι δεν υπήρχε σταθερή γραμμή πλεύσης στην ηγεσία του ΚΚΕ ακόμα και μετά την απελευθέρωση και πριν από τα Δεκεμβριανά. Η ασάφεια αυτή ήταν απόρροια της έλλειψης σωστής πληροφόρησης όσον αφορούσε τα σχέδια των μεγάλων συμμαχικών δυνάμεων για τον καθορισμό ζωνών επιρροής μετά τον πόλεμο.

Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα αν η ηγεσία του ΚΚΕ είχε κάποια γνώση για τις συνομιλίες και τις συμφωνίες μεταξύ των αρχηγών των μεγάλων συμμάχων πριν από την απελευθέρωση και κατά πόσον η γνώση αυτή επηρέασε τις αποφάσεις της. Ανατρέξαμε σε μαρτυρίες σημαντικών στελεχών του εαμικού κινήματος, γνωστών κομμουνιστών, που έζησαν από κοντά τα γεγονότα. Πρόκειται για μαρτυρίες που παρατίθενται από τον Απόστολο Στρογγύλη στο βιβλίο του «Το αντάρτικο αεροδρόμιο» (Θ. Χατζής, «Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε», Π. Ρούσος, «Η μεγάλη πενταετία», Σ. Γρηγοριάδης, «Συνοπτική ιστορία της εθνικής αντίστασης»). Ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν και από τη μελέτη του βιβλίου του δικηγόρου και πρώην βουλευτή Σέφη Αναστασάκου, «Μύθος και πραγματικότητα της νέας Γιάλτας» (1975).

Η διάσκεψη της Τεχεράνης

Η συνάντηση των τριών μεγάλων (Στάλιν, Τσώρτσιλ, Ρούζβελτ) στην Τεχεράνη (28.11.1943-2.12.1943) έστειλε κάποιο μήνυμα σχετικά με την προτεραιότητα επιρροής της Αγγλίας στον ελληνικό χώρο.

Ένα μήνα μετά τη συνάντηση της Τεχεράνης πραγματοποιήθηκε η 10η Ολομέλεια της

Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Γράφει σχετικά ο Σ. Γρηγοριάδης στο προαναφερθέν βιβλίο: «Άλλωστε, στη διάρκεια της Ολομέλειας –ακριβώς στις 3 Ιανουαρίου– ήρθε μια είδηση που επηρέασε τις σκέψεις των περισσότερων μελών της Κεντρικής Επιτροπής. Είχαν πληροφορηθεί, αόριστα, ότι στη διάσκεψη της Τεχεράνης οι Τρεις Μεγάλοι αποφάσισαν να αναλάβει επίσημα η Αγγλία τη στρατιωτική ευθύνη –τον πρώτο λόγο– στη ζώνη της Ανατολικής Μεσογείου. Ακριβέστερο θα ήταν να πούμε πως μάντεψαν παρά πληροφορήθηκαν.

»Η είδηση που ήρθε τώρα, όπως τη μετέδωσε ο ραδιοσταθμός της Μόσχας, ήταν ότι ο Σοβιετικός υπουργός Εξωτερικών Μολότοφ επέδωσε στον Έλληνα πρεσβευτή μια δήλωση της σοβιετικής κυβέρνησης πως “θεωρεί σκόπιμο να υποστηρίξει τη συγκρότηση ενιαίου μετώπου όλων των Ελλήνων ανταρτών, για να δυναμώσει η πάλη κατά των κατακτητών”. Και σχεδόν ταυτόχρονα ο ίδιος ραδιοσταθμός έκανε έκκληση προς τους Έλληνες πατριώτες: “...Ενώσατε τα χτυπήματά σας εναντίον του εχθρού που σας υποδούλωσε... Παρτιζάνοι και πολίτες, ενωθείτε για τον τελικό αγώνα εναντίον των Γερμανών και για την ελευθερία του ελληνικού λαού”.

»Αυτά τα καινούρια στοιχεία ερμηνεύτηκαν ως εξής: η Σοβιετική Ένωση αναγνωρίζει πάντα –και μετά την Τεχεράνη– την κυβέρνηση του Καΐρου σαν την επίσημη εκπροσώπηση της Ελλάδος. Η δήλωση του Μολότοφ προς τον Έλληνα πρεσβευτή αποτελούσε μια προειδοποίηση της Μόσχας. Η Μόσχα υποδεικνύει την κατάπαυση της ένοπλης σύγκρουσης του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ και την από κοινού δράση κατά των Γερμανών.

»Αυτή η διαπίστωση –που δεν ήταν εσφαλμένη– έκανε την Ολομέλεια να κρίνει πως δεν μπορούσε να μη λάβει υπόψη αποφασιστικά την υπόδειξη της Μόσχας».

Αποτέλεσμα αυτής της παρέμβασης Μολότοφ ήταν να σπεύσει ο Γ. Σιάντος στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ και να ζητήσει να σταματήσει η σύγκρουση με τον ΕΔΕΣ, που είχε αρχίσει τον Οκτώβριο του 1943.

Η συμφωνία της Μόσχας του Οκτωβρίου 1944

Γι’ αυτή τη συμφωνία γράφει ο Τσώρτσιλ στα απομνημονεύματά του *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*: «Απεβιβάσθην εις Μόσχαν το απόγευμα της 9ης Οκτωβρίου. Εις τας δέκα την νύκτα εκείνην είχομεν την πρώτην σημαντικήν σύσκεψίν μας εις το Κρεμλίνο. Ήταν μόνον οι Στάλιν, Μολότοφ, ο Ήντεν και εγώ. Ο ταγματάρχης Μπιρς και ο Παυλόφ εξετάζουν χρέη διερμηνέων. Η στιγμή ήτο κατάλληλος για σοβαρόν έργον. Ούτω είπον: “Ας ξεκαθαρίσωμεν

τας υποθέσεις μας εις την Βαλκανικήν. Οι στρατοί σας είναι εις την Ρουμανίαν και Βουλγαρίαν. Έχομεν συμφέροντα, αποστολάς και πράκτορας εκεί. Ας μην εμπλακώμεν εις σύγχυσιν διά μικροζητήματα. Καθ' όσον αφορά εις την Αγγλίαν και την Ρωσίαν, πώς θα σας εφαιnéτο να έχετε τα 90% επιρροής εις Ρουμανίαν και ημείς να έχωμεν τα 90% του ελέγχου εις την Ελλάδα και να μοιρασθούμε κατά το ήμισυ εις την Γιουγκοσλαβίαν;”

»Ενώ μετεφράζοντο αυτά, έγγραφα εις ήμισυ φύλλου χάρτου: *Ρουμανία*: Ρωσία 90%, οι άλλοι 10%. *Ελλάς*: Μεγάλη Βρετανία (εν συμφωνία με ΗΠΑ) 90%, Ρωσία 10%.

Γιουγκοσλαβία: 50%-50%. *Ουγγαρία*: 50%-50%. *Βουλγαρία*: Ρωσία 75%, οι άλλοι 25%.

»Έσπρωξα το φύλλον χάρτου προς τον Στάλιν, ο οποίος είχε ήδη ακούσει την μετάφρασιν. Υπήρξε σύντομος σιωπή. Και μετά επήρξε το μπλε μολύβι του, εσημείωσε την έγκρισίν του και μου το επέστρεψεν. Όλα είχαν κανονισθή εις διάστημα όσον απαιτείται διά να αρχίσωμεν...

»Μετά ταύτα ηκολούθησε μακρά σιωπή. Το φύλλον χάρτου με την σημείωσιν με το μολύβι ευρίσκετο εις το μέσον της τραπέζης. Κατόπιν είπα: “Μήπως θα φανεί κυνικόν, εάν απεκαλύπτετο ότι είχομεν διακανονίσει τα ζητήματα αυτά, τόσον μοιραία δι' εκατομμύρια ανθρώπων, κατά τόσον πρόχειρον τρόπον; Ας κάψωμεν το χαρτί”. “Όχι, κρατήστε το” είπεν ο Στάλιν».

Η συμφωνία αυτή επικυρώθηκε στη Γιάλτα με την υπογραφή και του Ρούζβελτ τέσσερις μήνες αργότερα. Γνώριζε η ηγεσία τη συμφωνία αυτή πριν από τα Δεκεμβριανά; Είναι πιθανό κάτι να είχε φθάσει από τη Μόσχα.

Το ενδιαφέρον για τα ελληνικά πράγματα από τους Άγγλους και τους Σοβιετικούς

Είναι αναμφισβήτητο ότι από μεν την πλευρά της Μόσχας υπήρχε παγερή αδιαφορία για το ΕΑΜ-ΚΚΕ και τους σκοπούς του και από την άλλη ότι υπήρχε συνεχές, έντονο και ενεργό ενδιαφέρον του Λονδίνου για τα ελληνικά πράγματα. Όταν λοιπόν στις 28.7.1944 προσγειώθηκε στο αντάρτικο αεροδρόμιο των Αγράφων ένα σοβιετικό αεροπλάνο με οκτώ Σοβιετικούς αξιωματικούς, εκδηλώθηκε μεγάλος ενθουσιασμός στο εαμικό στρατόπεδο. Διατηρώ έντονα στη μνήμη μου το κλίμα που δημιουργήσε η άφιξη των Σοβιετικών. Γράφει σχετικά ο Απόστολος Στρογγύλης: «Ο ενθουσιασμός ελασιτών και χωρικών, καθώς η σοβιετική αποστολή προχωρεί προς τα Πετρίλια [σ.σ.: έδρα, τότε, της εαμικής ηγεσίας], είναι αφάνταστος. Όλοι εξηγούμε το γεγονός σαν εκδήλωση ενδιαφέροντος από τη

Σοβιετική Ένωση». Η αποστολή αποτελούνταν από τους αντισυνταγματάρχες Ποπόφ, Τσερνίτσεφ και Τρογιάν, τους ταγματάρχες Ιβάνοφ και Καραμανόφ και τρεις κατώτερους αξιωματικούς. Αρχηγός της σοβιετικής αποστολής, που ήταν εφοδιασμένη με ασύρματο, ήταν ο αντισυνταγματάρχης Ποπόφ. Η απογοήτευση δεν άργησε να φανεί. Ο Σ. Γρηγοριάδης, ο οποίος βρισκόταν στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, γράφει σχετικά: «Μόλις η σοβιετική αποστολή εγκαταστάθηκε, ο αρχηγός της δήλωσε απερίφραστα στο στρατηγό Σαράφη ότι καμιά πολιτική δικαιοδοσία δεν είχε και πως ήταν καθαρά στρατιωτική-ενημερωτική αποστολή, διαπιστευμένη στον ΕΛΑΣ και όχι στην ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης). Στις επόμενες μέρες διαπιστωνόταν συνεχώς πως οι Σοβιετικοί παρέμεναν αμέτοχοι στη μονομαχία μεταξύ βουνών και Καΐρου.

»Αλλά ορισμένες ρωγμές στο τείχος της σιωπής, που τους περιέβαλλε, άφηναν να φανεί πως ήσαν ταγμένοι μάλλον υπέρ της συμφωνίας του Λιβάνου παρά εναντίον της.

»Καμία απάντηση ουσιαστική δεν δίνουν σε ερωτήσεις των ηγετικών στελεχών για το δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσουν.

»Αλλά σε κάποια συνομιλία του συνταγματάρχη Ποπόφ με το στρατηγό Μπακιρτζή, όταν εκείνος του μίλησε για το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ιταλίας, που ο αρχηγός του Τολιάτι (Έρκολι) είχε δηλώσει πως ήταν έτοιμο να μπει στην κυβέρνηση έστω και με ένα υπουργείο, ο Ποπόφ τον διέκοψε: “Τότε γιατί δεν μπαίνετε και σεις εδώ, με τόσα υπουργεία που σας προσφέρουν;”

»Σε μια άλλη συνομιλία του Ιωαννίδη με τον Τσερνίτσεφ, όταν ο πρώτος είπε ότι “οι αντιδραστικοί στην Αθήνα οργανώνουν πραξικόπημα με την απελευθέρωση”, ο Τσερνίτσεφ ρώτησε: “Και αν οι Άγγλοι επέμβουν με τα όπλα τους να τους ενισχύσουν, θα τους χτυπήσετε;”

»Στην καταφατική απάντηση του Ιωαννίδη, ο Τσερνίτσεφ δεν είπε τίποτα, έκανε όμως ένα μορφασμό, που όχι μόνο δεν ήταν επιδοκιμαστικός, αλλά έδειχνε σιωπηλή αποδοκιμασία». Μετά την απελευθέρωση, η σοβιετική αποστολή εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Και, βέβαια, δεν εγκαταστάθηκε ούτε στην Καισαριανή ούτε στην Κοκκινιά, αλλά στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία μαζί με την αγγλική αποστολή και την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου. Εκεί παρέμεινε και κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, τότε υπουργός της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, είχε μακρά συζήτηση με τον Ποπόφ, ενώ μαίνονταν οι μάχες στην πόλη. Γράφει στο «Ημερολόγιο Κατοχής» τι είπε στον Ποπόφ όταν εκείνος παραπονέθηκε για την εξαφάνιση της σοβιετικής σημαίας και των φωτογραφιών του Στάλιν γύρω από το ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας: «Του απάντησα

ως εξής (μιλώντας αγγλικά): “Λυπάμαι βαθύτατα για όλα αυτά και σας παρακαλώ να πιστέψετε ότι άπειρος είναι ο θαυμασμός όλων μας προς τη Σοβιετική Ένωση και τον μεγάλο ηγέτη της. Αυτά που γίνονται δεν αφορούν στο βάθος εσάς. Ο στρατάρχης Στάλιν έκαμε μια μεγάλη συμβολική χειρονομία, διαλύοντας εδώ και ενάμιση χρόνο την Τρίτη Διεθνή, για να προφυλάξει ακριβώς τα κομμουνιστικά κόμματα των άλλων χωρών από συγχύσεις και αθέμιτες αναγωγές στη Μόσχα. Δυστυχώς το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα δεν κατάλαβε το χρέος του κι εξακολούθησε, χρησιμοποιώντας τον Στάλιν γι’ αρχηγό του και τη σημαία σας για σημαία του. Αυτό ήταν επόμενο να δημιουργεί συγχύσεις και παρεξηγήσεις».

Ο Φ. Γερμανός, στο βιβλίο του «Το Αντικείμενο» (Ζαχαριάδης), παρουσιάζει έναν πολύ εύστοχο χαρακτηρισμό του συνταγματάρχη Ποπόφ: «Θα περάσει στην ιστορία σαν η πιο άφωνη παρουσία ξένου παράγοντα στη χώρα μας».

Οι ηγέτες του ΕΑΜ-ΚΚΕ κατέβαλαν απεγνωσμένες προσπάθειες να έρθουν σε επαφή με τη σοβιετική πρεσβεία στο Κάιρο κατά την παραμονή τους εκεί, με την ευκαιρία των δύο αποστολών, τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1943 η πρώτη και τον Απρίλιο-Μάιο του 1944 η δεύτερη. Στην πρώτη αποστολή, ο Πέτρος Ρούσος και ο Ανδρέας Τζήμας δεν κατάφεραν τίποτα, παρά τις προσπάθειές τους. Στη δεύτερη αποστολή, ο Πέτρος Ρούσος κατάφερε να έχει κάποια επαφή και γράφει σχετικά: «Σε προσωπική επαφή με τον πρεσβευτή της ΕΣΣΔ [σ.σ.: ήταν ο Βλ. Νοβίκοφ] δεν κατορθώσαμε να ’ρθούμε. Ζητήσαμε, αν είναι δυνατό, να ’χαμε την άποψη της σοβιετικής κυβέρνησης πάνω στα ελληνικά ζητήματα από τον πρώτο σύμβουλο της πρεσβείας [σ.σ.: το Σολόντ, που ήταν επιφορτισμένος με τις ελληνικές σχέσεις]. Μετά δέκα περίπου μέρες, δηλαδή ένα μήνα μετά την αναχώρηση του Μιλτιάδη, ο σύμβουλος με κάλεσε και μου έκανε την ακόλουθη ανακοίνωση: “Η σοβιετική κυβέρνηση δεν απάντησε επί του θέματος. Ο πρεσβευτής όμως σας διαβιβάζει την ακόλουθη προσωπική του γνώμη: α) Η συμφωνία του Λιβάνου ανταποκρίνεται προς τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων. β) Η στάση της αντιπροσωπείας σας είναι σωστή. γ) Πρέπει να μπείτε στην κυβέρνηση και δ) να φροντίσετε να γίνει γνωστή η γνώμη αυτή στα βουνά”».

Η στάση των Σοβιετικών («πρέπει να μπείτε στην κυβέρνηση» του Γεωργίου Παπανδρέου) έθεσε τέλος στις σχετικές έντονες αντιρρήσεις «της κυβέρνησης του βουνού», που έστειλε αμέσως τηλεγράφημα ότι αποδέχεται τη συμφωνία του Λιβάνου και ότι είναι έτοιμη να στείλει υπουργούς.

Είναι χαρακτηριστική η ταχύτατη συμμόρφωση της ηγεσίας του ΚΚΕ προς τις σοβιετικές υποδείξεις, έστω και αν αυτές προέρχονταν από κάποιο σύμβουλο της πρεσβείας. Θα

παραθέσω εδώ τη γνώμη του Απόστολου Στρογγύλη, όπως αυτή εκφράστηκε με την ευκαιρία της συνάντησης των τριών μεγάλων στην Τεχεράνη στις 28.11 με 2.12 1943: «Ο Στάλιν κάθεται σε αναμμένα κάρβουνα. Έχει κύρια φροντίδα τη διατήρηση της συμμαχίας. Κοιμάται και ξυπνάει με το φόβο της διάσπασής της και τη δημιουργία μετώπου εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Η Γερμανία, παρά τα συντριπτικά πλήγματα που δέχεται στο ανατολικό μέτωπο και τις επιδρομές της αγγλοαμερικάνικης αεροπορίας στο εσωτερικό της, είναι ακόμη πολύ επικίνδυνη».

Ένα περιστατικό που επιβεβαιώνει τη σημασία που έδινε ο Στάλιν στην άρρηκτη διατήρηση της συμμαχίας είναι αυτό που αναφέρει ο Τίτο στα απομνημονεύματά του και το δημοσιεύει ο Νικηφόρος στο βιβλίο του «Γοργοπόταμος»: «Μια αντιπροσωπεία Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων είχε πάει, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, στη Μόσχα. Στην αποχαιρετιστήρια συνάντησή της με σοβιετική αντιπροσωπεία στο Κρεμλίνο, ο αρχηγός της γιουγκοσλαβικής αντιπροσωπείας Ράνκοβιτς έκανε ανάλυση της καταστάσεως στη Γιουγκοσλαβία. Ήταν παρών και ο Στάλιν. Περιγράφει λοιπόν ο Τίτο το εξής επεισόδιο, όπως του το αφηγήθηκε ο ίδιος ο Ράνκοβιτς, όταν επέστρεψε στη Γιουγκοσλαβία.

»Όταν ο Ράνκοβιτς τελείωσε την ομιλία του, είχε την έμπνευση να ρωτήσει: “Σύντροφε Στάλιν, θα θέλαμε τη γνώμη σας, έπειτα από όσα είχαμε την ευκαιρία να σας εκθέσουμε, αν βρίσκετε σωστή την πολιτική του κόμματός μας”.

»Ο Στάλιν αποκρίθηκε:

»“Πού θέλεις, σύντροφε Ράνκοβιτς, να το ξέρω εγώ αυτό; Εσείς που ζήσατε τις συνθήκες της χώρας σας είστε πιο καλά από μένα σε θέση να ξέρετε αν ενεργείτε σωστά ή όχι. Εγώ ένα μόνο πράγμα ήθελα να σας ρωτήσω: αυτό το κόκκινο άστρο τι το θέλετε στα δίκochά σας;”

»Ο Ράνκοβιτς κατάλαβε την επίκριση και σάστισε. Ωστόσο είπε:

»“Μα, σύντροφε Στάλιν, ο λαός μας έχει αποδεχθεί ενθουσιαστικά το άστρο σαν σύμβολο του αγώνα μας”.

»Και ο Στάλιν του παρατήρησε:

»“Το ξέρω αυτό και το καταλαβαίνω, σύντροφε Ράνκοβιτς. Δε φοβάστε όμως μήπως το σύμβολο αυτό σας δημιουργήσει ζητήματα με τους συμμάχους μας Άγγλους;”»

Θα προσθέσω και την αδήριτη ανάγκη που πίεζε το Στάλιν για την επούλωση, μετά τον πόλεμο, των ασύλληπτων σε έκταση πληγών που άνοιξε ο ανελέητος πόλεμος μέσα στη Σοβιετική Ένωση. Η Αγγλία δε γνώρισε εισβολή στο έδαφός της και κατοχή. Οι ζημιές που υπέστη ήταν μόνον από βομβαρδισμούς. Οι ΗΠΑ διατήρησαν ανέπαφη την παραγωγική

τους υποδομή, αφού ούτε βομβαρδισμούς υπέστησαν ούτε εισβολή και κατοχή. Η επίσημη έκθεση της Ειδικής Κρατικής Επιτροπής της Σοβιετικής Ένωσης, που μνημονεύει ο Σέφης Αναστασάκος («Μύθος και πραγματικότητα της νέας Γιάλτας», σ. 92) αναφέρει ότι η Σοβιετική Ένωση έβγαινε από τον πόλεμο: «Με 20 εκατομμύρια νεκρούς, με 15 μεγάλες πόλεις, 1.710 κωμοπόλεις και 70.000 χωριά κατεστραμμένα. Κατεδαφίστηκαν ή κήκαν 6 εκατομμύρια κτίρια και οι ξένοι επισκέπτες άφησαν 25 εκατομμύρια αστέγους, κατέστρεψαν 31.850 βιομηχανικές επιχειρήσεις, 65 χιλιόμετρα σιδηροτροχιών, 4.100 σιδηροδρομικούς σταθμούς, 36.000 ταχυδρομικές, τηλεγραφικές και τηλεφωνικές εγκαταστάσεις, 56.000 μίλια αυτοκινητοδρόμων, 90.000 γέφυρες, 10.000 σταθμούς παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, 1.135 ανθρακωρυχεία και 3.000 πηγάδια εξόρυξης πετρελαίου. Μετέφεραν στη Γερμανία 14.000 ατμολέβητες, 1.400 τουρμπίνες και 11.300 ηλεκτρογεννήτριες. Λεηλάτησαν 98.000 κολεκτίβες και 2.890 σταθμούς μηχανών και τρακτέρ και θανάτωσαν δεκάδες εκατομμύρια ζώα... Λεηλάτησαν και κατέστρεψαν 40.000 νοσοκομεία και ιατρικά κέντρα, 84.000 σχολεία και κολέγια, 43.000 βιβλιοθήκες, 44.000 θέατρα, 427 μουσεία και 2.800 εκκλησίες...»

Η Σοβιετική Ένωση είχε, κατά συνέπεια, απόλυτη ανάγκη ειρήνης για να επουλώσει τις πληγές της και να αποκαταστήσει την παραγωγική της υποδομή. Άλλωστε, με τη συμφωνία της Μόσχας, όπως αυτή επικυρώθηκε στη Γιάлта, εξασφάλιζε την επιρροή της σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη. Δε θα διακινδύνευε επομένως προστριβές με τους άλλους δύο συμμάχους της για την Ελλαδίτσα μας.

Οραματιστές και πραγματιστές

Μέσα σ' αυτό το κλίμα, διαμορφώθηκαν δύο τάσεις μεταξύ των ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ. Η πρώτη υποστηριζόταν από τα στελέχη εκείνα που δεν ήθελαν να παραδεχθούν τη συντριβή του ονείρου για κατάληψη της εξουσίας. Αυτούς τους ονομάζω «οραματιστές». Η δεύτερη τάση υποστηριζόταν από εκείνους που διέθεταν πιο ανεπτυγμένο πολιτικό αισθητήριο και ρεαλισμό, ώστε να αντιληφθούν το ανέφικτο της κατάληψης της εξουσίας, εφόσον θα είχαν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο την «ντόπια αντίδραση», αλλά και την αγγλική αυτοκρατορία. Προσπαθούσαν λοιπόν, με αυτά τα δεδομένα, να εξασφαλίσουν όσα περισσότερα μπορούσαν για την παράταξή τους, έχοντας πλήρη συνείδηση ότι, αν ακολουθούσαν την πρώτη τάση, κινδύνευαν να χάσουν τα πάντα. Αυτούς τους αποκαλώ «πραγματιστές».

Αξίζει να αναφερθεί εδώ μια συζήτηση που είχε ο Σιάντος με κάποιο σύντροφό του και την οποία αναφέρει ο Απόστολος Στρογγύλης ως αυτήκοος μάρτυς. Ήταν στον παραθεριστικό οικισμό Νεράιδα, 1.200 μέτρα υψόμετρο μέσα στα έλατα, όπου οι εύποροι Καρδιτσιώτες είχαν κτίσει ωραία σπίτια. Στο καθιστικό ενός τέτοιου σπιτιού έγινε η ακόλουθη συζήτηση:

«Σιάντος: –Να δούμε πότε όλοι οι άνθρωποι του λαού θα έχουν ένα καλό σπίτι.

»–Στη λαϊκή δημοκρατία, του απαντάει κάποιος.

»–Ναι, απαντάει, βυθισμένος σε σκέψεις ο Σιάντος.

»Ο Γουλιμάρης, παλιό στέλεχος του ΚΚΕ, που έπαιζε και καθοδηγητικό ρόλο στη Θεσσαλία, σπεύδει να πει:

»–Δε θα μας αφήσουν οι Άγγλοι, ούτε να ζήσουμε, σύντροφε Σιάντο, κι όχι να κάνουμε λαϊκή δημοκρατία, μου φαίνεται.

»–Ναι, έχουμε και θα 'χουμε πολλές δυσκολίες μαζί τους. Συμφωνώ.

»–Τότε τι τους θέλουμε, ξαναλέει ο Γουλιμάρης. Και αναφέρεται στον ΕΛΑΣ που τον ονομάζει “λαϊκό, κόκκινο στρατό μόνο”. Είπε και κάτι παρόμοια.

»Ο Σιάντος κοκκίνισε, αλλά ήρεμα του απάντησε:

»–Άκουσε, Νίκο. Συμφωνώ μαζί σου, σου το είπα και πριν, ότι με τους Άγγλους θα έχουμε δυσκολίες, θα έχουμε προβλήματα. Από κανένα μας δε διαφεύγει ποιος είναι ο αγγλικός ιμπεριαλισμός και πώς βλέπει αυτός τη χώρα μας.

»Και προσθέτει με έμφαση:

»–Σήμερα, όμως, έχουμε κοινό συμμαχικό αγώνα και είμαστε συναγωνιστές σ' αυτόν, Ρώσοι, Άγγλοι, Αμερικάνοι και τα κινήματα αντίστασης, όπως και το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ. Ο ΕΛΑΣ, Νίκο, δεν είναι κόκκινος στρατός. Είναι λαϊκός, απελευθερωτικός στρατός, κι έτσι πρέπει να τον λέμε.

»Ο Γουλιμάρης ξεροκαταπίνει, αλλά καταφέρεται πάλι εναντίον των Άγγλων, που τους χαρακτηρίζει άσχημα. Και ο Σιάντος επαναλαμβάνει:

»–Τα ξέρουμε αυτά όλοι, αλλά έχουμε συμμαχικό αγώνα μαζί τους. Αυτό να μην το ξεχνάμε».

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο σκληρός του ΚΚΕ Γιάννης Ιωαννίδης επισήμανε για πρώτη φορά πως η Ελλάδα περιλαμβάνεται στη σφαίρα της αγγλικής επιρροής. Η συζήτηση έγινε το Σεπτέμβριο του 1943 στη συνεδρίαση της Γραμματείας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (Ιωαννίδης, Ζέβγος, Γληνός), όπου σχολιάστηκαν οι τάσεις για μια αδέσμευτη από κάθε συμφωνία με τους Άγγλους πολιτική και για μια ανεξάρτητη πορεία του εαμικού κινήματος στο δρόμο που είχε χαράξει.

Γράφει σχετικά ο Χατζής: «Η αντίδραση του Ιωαννίδη ήταν βίαιη. Για πρώτη φορά, μέσα στο στενό ανώτατο κομματικό όργανο, ειπώθηκε πως η Ελλάδα βρίσκεται στη σφαίρα της αγγλικής επιρροής και πως ο Τσώρτσιλ είναι “χρεωμένος” από τους Στάλιν και Ρούζβελτ να φροντίζει για τα κινήματα και το μέλλον των βαλκανικών χωρών.

»Σε ερώτηση του Ζέβγου από πού έχει τέτοιες πληροφορίες, ο Ιωαννίδης απάντησε: “Όποιος έχει μάτια βλέπει! Τι γίνεται στην Ιταλία; Αυτό θα γίνει και σε μας, και μάλιστα πολύ σύντομα, όπως δείχνουν τα πράγματα. Το κύριο καθήκον μας είναι να μην ξαναγυρίσει ο Βασιλιάς. Αυτό, όπως αποδείχτηκε στο Κάιρο, είναι απαίτηση όλων των πολιτικών κομμάτων. Να επιμένουμε σ’ αυτό που μας ενώνει και να δεχτούμε τη συνεργασία, δίνοντας όλες τις εγγυήσεις που ζητούν”.

»Οι απόψεις του Ιωαννίδη προκάλεσαν μεγάλη διαλογική συζήτηση. Δε δέχονταν οι άλλοι δύο πως η τύχη των Βαλκανίων και ειδικότερα της Ελλάδας ήταν προκαθορισμένη από όλους τους συμμάχους.

»Καταλόγισαν σοβαρή ευθύνη στο Ρούσο που δε φρόντισε να πάρει επαφή με τη σοβιετική πρεσβεία, παρόλο που –όπως δήλωσε ο Ιωαννίδης– είχε κατηγορηματική εντολή να συζητήσει με υπεύθυνο πολιτικό το ελληνικό ζήτημα».

Βαλκανικό Στρατηγείο – Μακεδονικό Ζήτημα – Σλαβομακεδόνες

Ένα θέμα που δημιούργησε προστριβή και αντιπαράθεση μεταξύ των προαναφερθεισών τάσεων είναι αν ο ΕΛΑΣ έπρεπε να υπαχθεί στο Κοινό Γενικό Στρατηγείο, το οποίο οργάνωσαν οι Άγγλοι, και κατ’ επέκταση στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, ή στο Βαλκανικό Στρατηγείο που πρότειναν οι Γιουγκοσλάβοι. Η συμφωνία για το Κοινό Γενικό Στρατηγείο υπεγράφη στις 5.7.1943 μεταξύ Άγγλων, ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και, λίγο αργότερα, ΕΚΚΑ του συνταγματάρχη Ψαρρού. Λίγες μέρες αργότερα (8.7.1943) πραγματοποιήθηκε στην Καστανιά Καλαμπάκας το Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΛΑΣ. Έλαβαν μέρος πεντακόσιοι αντιπρόσωποι ανταρτών, το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, αλλά και αντιπρόσωποι των ανταρτών της Γιουγκοσλαβίας (Τέμπο) και Αλβανίας (Τζότζα) καθώς και αντιπρόσωποι των Άγγλων.

Σκοπός της παρουσίας των Τέμπο και Τζότζα δεν ήταν άλλος παρά η προσπάθεια για δημιουργία αντάρτικου Βαλκανικού Στρατηγείου, το οποίο θα περιλάμβανε τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, των

Γιουγκοσλάβων, των Αλβανών και των Βουλγάρων ανταρτών. Το Βαλκανικό Στρατηγείο δεν έγινε τελικά, ύστερα από άρνηση του Σιάντου. Ο Σόλων Γρηγοριάδης συνοψίζει τις επικρίσεις γι' αυτή την άρνηση του Σιάντου ως εξής: «Το γεγονός που δέσποζε ήταν πως ο ΕΛΑΣ δέχθηκε την ένταξή του στο Γενικό Στρατηγείο που οργάνωσαν οι Άγγλοι και όχι στο Βαλκανικό Στρατηγείο που πρόσφεραν οι Γιουγκοσλάβοι. Προτίμησε να στραφεί προς Νότο και όχι προς Βορρά. Θα συνεργάζονταν στρατιωτικά με μια καπιταλιστική δύναμη (την Αγγλία) και όχι με τους κομμουνιστικούς στρατούς της Γιουγκοσλαβίας, της Αλβανίας και της Βουλγαρίας. Έτσι δείχναν τα πράγματα από πρώτη όψη.

»Αυτό το γεγονός είχε γεννήσει τα επικριτικά πυρά πολλών στην Ελλάδα. Και η κριτική – που ασκείται ακόμη και σήμερα– προέρχεται βέβαια από τα αριστερά. Από κομμουνιστές κατηγορείται η ηγεσία του ΚΚΕ στην περίοδο της Κατοχής ότι, συμπαρασύροντας όλο το ΕΑΜ, υπήγαγε τακτικά τον ΕΛΑΣ στο Κοινό Γενικό Στρατηγείο, πράγμα που επέτρεπε στους Άγγλους να τον ελέγχουν. Κι αυτό υπήρξε η αφετηρία όλων των κατοπινών διαδοχικών υποχωρήσεων –Λίβανος, Καζέρτα, Βάρκιζα–, που κατέληξαν να παραδοθεί το λαϊκό κίνημα δεμένο στους Άγγλους, οι οποίοι με τη σειρά τους το συνέτριψαν. Έτσι η μεγάλη λαϊκή επανάσταση της Κατοχής πήγε χαμένη και κυριάρχησε η αστική αντεπανάσταση, κάτω από τα φτερά του ιμπεριαλισμού.

»Αυτοί που επικρίνουν έτσι την αποδοχή του Κοινού Γενικού Στρατηγείου και την απόρριψη του Βαλκανικού Στρατηγείου είναι πολλοί. Και άτομα και παρατάξεις και συνέδρια και επίσημες αποφάσεις, πάντα βέβαια από τους κόλπους της Αριστεράς. Και έχουν γραφεί πλήθος κειμένων, με το πρίσμα πάντα του λενινισμού».

Επί των επικρίσεων αυτών παίρνει θέση η κομμουνίστρια συγγραφέας Μαρία Καραγιώργη στο βιβλίο της «Από μια σπίθα ξεκίνησε» (σ. 223). Αξίζει να παραθέσουμε ένα σχετικό απόσπασμα: «Όμως, και σήμερα ακόμα υπάρχουν αυτοί που θρηνούν γιατί δεν έγινε το Βαλκανικό Στρατηγείο, και καταδικάζουν εκείνους τους ανθρώπους οι οποίοι, με όλη την ανεπάρκειά τους, με όλη την έλλειψη μόρφωσης και την έλλειψη ευρύτερου διεθνούς ορίζοντα πέρα από τα κομματικά, ενώ ήταν μαθημένοι να περιμένουν και για το παραμικρό τη λύση “από πάνω” –από τη Σοβιετική Ένωση– είχαν το θάρρος και τη δύναμη να πάρουν μια τέτοια απόφαση, τόσο καθοριστική για το μέλλον της χώρας μας και του λαού μας. Μα δε βλέπουν τώρα πια πόσο σωστά έκαναν; Δε βλέπουν –για τους νεότερους μιλώ, τους σοβαρούς μελετητές– ότι τους παραδώσαμε μια ακέραια χώρα, όχι μια ακρωτηριασμένη χώρα; Μήπως οι κατήγοροι αυτοί που θρηνούν για την απώλεια του Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου –ένας καθηγητής ιστορικός αποκαλεί την ηγεσία του ΚΚΕ πολύ περιφρονητικά

“ο Σιάντος και οι συν αυτώ”— νομίζουν ότι με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Τίτο θα μας έλεγε “ευχαριστώ για τη συνεργασία, γεια σας, σύντροφοι, εμείς στον τόπο μας κι εσείς στο δικό σας”; Ή μήπως νομίζουν οι θιασώτες του Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου ότι οι Εγγλέζοι θα κόπτονταν για την ακεραιότητα της Ελλάδας και θα πολεμούσαν γι’ αυτή; Ή ότι οι Σοβιετικοί θα στεναχωριόνταν γιατί ακρωτηριάστηκε η Ελλάδα;

»Λοιπόν, αγαπητοί ιστορικοί μελετητές, αυτός ο αμόρφωτος καραγκούνης Σιάντος [σ.σ.: Δεν ήταν καραγκούνης ο Σιάντος. Καραγκούνηδες είναι οι κάτοικοι του θεσσαλικού κάμπου. Ο Σιάντος ήταν ορεινός Αγραφιώτης], που εσείς τόσο περιφρονείτε, και “οι συν αυτώ”, σας παρέδωσαν μια Ελλάδα ακέραια και με νέους ελληνικούς πληθυσμούς ενσωματωμένους στα εδάφη της.

»Και ο Σιάντος ευτυχώς πρόλαβε και πέθανε εγκαίρως και δεν έμαθε ποτέ ότι ήταν “προδότης και πράκτορας της Ιντέλιτζενς Σέρβις”, επειδή δεν έφτιαξε το Κοινό Βαλκανικό Στρατηγείο, ώστε το σημερινό FYROM να έχει τα σύνορά του στην Κοζάνη-Γρεβενά-Έδεσσα κ.λπ. Εκείνοι οι “περιφρονημένοι και αμόρφωτοι” αγωνιστές κατάφεραν οι ελληνικοί πληθυσμοί της περιοχής να παραμείνουν στην Ελλάδα και όχι στα Σκόπια, στο FYROM. Και ας θρηνούν ακόμα οι θιασώτες του Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου!»

Επικρίνεται λοιπόν ο Σιάντος, ακόμα και σήμερα, επειδή διέκρινε έγκαιρα τις πραγματικές και απώτερες προθέσεις του Τίτο και ματαίωσε τα σχέδιά του. Και οι προθέσεις αυτές δεν ήταν άλλες από τον εγκλωβισμό του εαμικού κινήματος στη στρατηγική του για τη δημιουργία της «Μακεδονίας του Αιγαίου», που θα αποσπούσε από την Ελλάδα την ελληνική Μακεδονία και τη Θράκη. Άραγε οι επικριτές αυτοί δεν είχαν αντιληφθεί τις εν λόγω προθέσεις του Τίτο ή τις αντιλήφθηκαν μεν αλλά τους ενδιέφερε μόνον η κατάληψη της εξουσίας σε μια πατρίδα έστω και ακρωτηριασμένη;

Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι, όπως γράφει η Μαρία Καραγιώργη, υπάρχουν και σήμερα νέοι μελετητές και ιστορικοί που θρηνούν ακόμα γιατί δεν έγινε το Βαλκανικό Στρατηγείο. Προφανώς αυτοί οι όψιμα θρηνούντες ιστορικοί της συμφοράς θεωρούν ότι θα ήταν πιθανόν, αν είχε γίνει το Βαλκανικό Στρατηγείο, να είχε ρυμουλκηθεί η Ελλάδα από τον Τίτο στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο, έστω και ακρωτηριασμένη. Απίστευτο μοιάζει πως υπάρχουν ακόμα συνέλληνες που εξακολουθούν να «ανιχνεύουν το κενό για ν’ ανακαλύψουν το τίποτα και να δογματίζουν για να μετανιώσουν όταν θα είναι αργά», όπως θα έλεγε ο Νικηφόρος Βρεττάκος.

Με κίνδυνο να χαρακτηριστώ τοπικιστής, τολμώ να σημειώσω ότι οι δύο κορυφαίοι ηγέτες – γενικοί γραμματείς του ΚΚΕ— που τόλμησαν να προβάλουν βέτο στην προσπάθεια του Τίτο

να αποσπάσει τη Μακεδονία μας, ώστε να δημιουργήσει τη «Μεγάλη ανεξάρτητη Μακεδονία» ή «Μακεδονία του Αιγαίου» ήταν Θεσσαλοί Αγραφιώτες.

Ο Γιώργος Σιάντος το τόλμησε το 1943, αποκρούοντας τις πιέσεις του Τέμπο, ειδικού απεσταλμένου του Τίτο, αλλά και δικών μας κορυφαίων ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ. Δέχθηκε, στη συνέχεια, καταιγισμό επικρίσεων, όπως γράφει ο Σόλων Γρηγοριάδης. Το περίεργο είναι ότι, πολλές δεκαετίες αργότερα, εμφανίζονται νεότευκτοι μελετητές της συμφοράς οι οποίοι επικρίνουν το Σιάντο σχετικά με το θέμα αυτό, ενώ γνωρίζουν ποιες θα ήταν οι επιπτώσεις εάν ο Σιάντος δεν είχε προβάλει αυτό το βέτο.

Ο Χαρίλαος Φλωράκης, σαράντα πέντε χρόνια αργότερα, το 1988, πρόβαλε κι αυτός το δικό του βέτο. Πράγματι, το 1988, γιορτάστηκαν τα εβδομήντα χρόνια από την ίδρυση του ΚΚΕ. Ήρθε και εκπρόσωπος του γιουγκοσλαβικού ΚΚ να παραστεί στον εορτασμό, ο οποίος δεν έχασε την ευκαιρία να προβάλει τη θέση των Σκοπίων και να προσπαθήσει να πείσει τους Έλληνες κομμουνιστές να δουν το θέμα από την ίδια οπτική γωνία. Η θέση του ελληνικού ΚΚ ήταν όμοια με εκείνη που είχε ήδη εκφράσει ο γραμματέας του Χαρίλαος Φλωράκης πριν από δύο μήνες: «Οι Έλληνες κομμουνιστές αρνούνται σταθερά να ακολουθήσουν τη σκοπιανή συλλογιστική και να μετάσχουν στην ανθελληνική εκστρατεία που έχει ως στόχο τη Μακεδονία μας».

Η θέση αυτή του Χαρίλαου Φλωράκη είχε ως συνέπεια να δεχτεί μύδρους από τα μέσα ενημέρωσης των Σκοπίων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όταν συνέβησαν αυτά, δεν είχε καταρρεύσει ακόμα το κομμουνιστικό οικοδόμημα της Ανατολικής Ευρώπης. Για τους δύο κορυφαίους ηγέτες του ΚΚΕ, η πατριωτική διάσταση υπερίσχυσε της διεθνιστικής, λενινιστικής. Ο Χαρίλαος Φλωράκης ήταν από μεσοαστική οικογένεια. Ο Γιώργος Σιάντος ήταν γνήσιος προλετάριος, καπνεργάτης. Μετά θάνατον δέχθηκε τα δηλητηριώδη βέλη του Ζαχαριάδη. Διαβάζω στο φύλλο της 1.2.1951 της Καθημερινής από άρθρο του Ζαχαριάδη: «Στον τομέα της επαναστατικής δράσης, το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα είναι μια εγκληματική επανάσταση που άφησε το Σιάντο, πράκτορα του ταξικού εχθρού, να πραγματοποιεί το προδοτικό του έργο, να ξεπουλά και να χαντακώνει την επανάσταση. Η τύφλωση αυτή είναι περισσότερο απαράδεκτη γιατί υπήρχαν σοβαρές προειδοποιήσεις και συντριπτικά στοιχεία που πείθουνε ότι στο πρόσωπο του Σιάντου έχουμε έναν ξεσκολισμένο μεγάλο προβοκάτορα».

Όσον αφορά τις θέσεις που ανέπτυξε παραπάνω η Μαρία Καραγιώργη (το βιβλίο εκδόθηκε το 2000), δε θα πρέπει να υποτεθεί ότι, ίσως, αναθεώρησε την ιδεολογική της τοποθέτηση. Απεναντίας, παρέμεινε πιστή κομμουνίστρια μέχρι τέλους, από τότε που,

δεκαεννέα ετών φοιτήτρια φιλολογίας, είχε μνηθεί και ενταχθεί στην κομμουνιστική νεολαία. Αυτό φαίνεται φανερά από το θρήνο της συγγραφέως μετά τη «συντριβή του ονείρου», όταν διαλύθηκε η κραταιά Σοβιετική Ένωση. Γράφει λοιπόν στο βιβλίο της «Από μια σπίθα» ξεκίνησε: «Και εκεί πάνω έρχεται η συντριβή του ονείρου. Τη βραδιά που κατεβαίνει η σημαία με το σφυροδρέπανο από το Κρεμλίνο, αφήνω στη μέση τη φράση, χώνω το κεφάλι στα χέρια μου και αρχίζει ο θρήνος. Σπαράζει η καρδιά. Και αυτόματα, από τα βάθη της ψυχής μου, χωρίς δεύτερη σκέψη, βγαίνουν οι στίχοι από τους ψαλμούς του Δαβίδ:

*»Επί των ποταμών Βαβυλώνος εκεί εκαθήσαμεν,
Και εκλαύσαμεν εν τω μνησθήναι ημάς της Σιών, επί
Ταις ιτέαις εν μέσω αυτής εκρεμάσαμεν τα όργανα ημών...*

»Μεταφορικά μου ταίριαζε απόλυτα. Πώς να μη θρηνήσεις; Όταν βλέπεις να γκρεμίζουν αυτό το σύμβολο, που έδωσε έμπνευση σε εκατομμύρια ανθρώπους να αγωνιστούν για πατρίδα, ψωμί, λευτεριά; Κι όταν εσύ έχεις δει την ίδια ακριβώς χειρονομία, όταν κατέβαζαν από το Ράιχσταγκ το καταραμένο σύμβολο του ναζισμού, τη σβάστικα, και ανέβαζαν την κόκκινη σημαία με το σφυροδρέπανο, σύμβολο ελπίδας για την ανθρωπότητα. Έτσι το βλέπαμε και το πιστεύαμε, έτσι το νιώθαμε. Μπορούσες να μη θρηνήσεις;»

Και δε θρήνησαν μόνον οι κομμουνιστές για τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Θρήνησαν και μη κομμουνιστές, όταν συνειδητοποίησαν ότι διαταράχτηκε επικίνδυνα η παγκόσμια ισορροπία και έμεινε μία μόνη υπερδύναμη, με όλα όσα αυτό συνεπάγεται. Επικίνδυνη είναι, κυρίως, η αλαζονεία που μοιραία προκύπτει όταν η δύναμη είναι συγκεντρωμένη σε μία μονάδα, χώρα, ομάδα ή άτομο!

Όταν η Μαρία Καραγιώργη έγραψε αυτό το υπέροχο πατριωτικό κείμενο για το Βαλκανικό Στρατηγείο και για τις οδυνηρές συνέπειες που θα μπορούσε να έχει η συμμετοχή του ΕΛΑΣ σ' αυτό, δε γνώριζε ασφαλώς το περιεχόμενο των θέσεων του κόμματός της στο 2ο Συνέδριο της ΝΟΦ (σλαβομακεδονική οργάνωση).

Λεπτομέρειες για το συνέδριο αυτό παρουσιάζονται στο φύλλο της 28ης Μαρτίου 1949 της εφημερίδας του Δημοκρατικού Στρατού «Προς τη Νίκη». Παρευρέθηκαν σ' αυτό περισσότεροι από εξακόσιοι εκπρόσωποι του «σλαβομακεδονικού λαού». Στο συνέδριο παρέστη ο ίδιος ο Νίκος Ζαχαριάδης. Τον συνόδευε ο Κώστας Καραγιώργης, ο οποίος είχε πρόσφατα τραυματιστεί πολύ σοβαρά στο κεφάλι. Ένα χρόνο αργότερα, στην 6η Ολομέλεια, τόλμησε να ασκήσει αυστηρή κριτική στο Ζαχαριάδη, με αποτέλεσμα να διαγραφεί αμέσως, να φυλακιστεί στη Ρουμανία και να πεθάνει στη φυλακή. Το ανωτέρω φύλλο της εφημερίδας Προς τη Νίκη υπάρχει στο αρχείο του προέδρου της Εταιρείας

Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας (ΕΜΕΙΣ) Γεράσιμου Αποστολάτου, όπως αναφέρεται στο βιβλίο του «Η παγίδευση της ιστορίας» (σ. 165). Ιδού απόσπασμα του απίστευτου αυτού κειμένου: «Πόσοι είναι οι τόποι που βασανίστηκαν, στέναξαν τόσο κάτω από τόσους ζυγούς σκλαβιάς, όσο ο μακεδονίτικος λαός. Οι Τούρκοι μπέηδες πιο παλιά, οι Σέρβοι κομιτατζήδες και οι Έλληνες κομιτατζήδες-οπληρχηγοί, Παυλομελάδες και καπετάν Βαρδαίοι, Τσόντοι και Γαρέφηδες, του έσφιγγαν τη θηλιά στο λαιμό. Το Έλιντεν του 1903 ήταν ένα μεγάλο επαναστατικό ξεκίνημα. Μεγάλοι και δοξασμένοι άνδρες του σλαβομακεδονικού λαού, ο Ντέλτσεφ, ο Πετρόφ, ο Σαντάσκυ, ο Πανίστα, ο Τσάουλεφ, ο Γκρούερ και τόσοι άλλοι, έδωσαν το αίμα τους για τη μακεδονική λευτεριά.

»Το ΚΚΕ έχει υποχρέωση από την ίδια τη διεθνιστική του φύση, από την ίδια τη μαρξιστική-λενινιστική-σταλινική του κοσμοθεωρία, στάθηκε πιστό στον αγώνα του μακεδονικού λαού και ολοκλήρωσε, με την ιστορική του απόφαση της 5ης Ολομέλειας, τη σωστή γραμμή του στο εθνικό ζήτημα. Ο σλαβομακεδονικός λαός, με τον αγώνα του, με τις θυσίες του, με την ένοπλη συμβολή του στο μεγάλο απελευθερωτικό αντιιμπεριαλιστικό αγώνα του ελληνικού λαού, έχει κερδίσει έμπραχτα το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση και τη λευτεριά του».

Εντυπωσιάζει η παρουσίαση των Ελλήνων μακεδονομάχων ως «Ελλήνων κομιτατζήδων», οι οποίοι, μαζί με τους Σέρβους παρόμοιους, «έσφιγγαν τη θηλιά στο λαιμό του μακεδονικού λαού». Δεν αναφέρονται οι Βούλγαροι κομιτατζήδες. Προφανώς αυτοί ήταν οι «καλοί». Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί Σλαβομακεδόνες της δυτικής Μακεδονίας δήλωσαν Βούλγαροι όταν μπήκαν στην περιοχή τους οι Γερμανοί. Απαιτούσαν δε να φύγουν οι εγκατεστημένοι εκεί Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία και ζητούσαν να έρθει και στη δυτική Μακεδονία βουλγαρικός στρατός από την ανατολική, όπου είχε εγκατασταθεί.

Τα στοιχεία αυτά μας παρέχει ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου στο βιβλίο του Το χρονικό της μεγάλης νύχτας. Ο γνωστός Κοζανίτης πολιτικός ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ και συνεργαζόταν στενά με το μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ, ο οποίος βγήκε τελικά στο βουνό, όπου παρέμεινε μαζί με την εαμική ηγεσία ως την απελευθέρωση. Στην Κοζάνη δεν υπήρχαν Σλαβομακεδόνες. Σε μια περιοδεία του μαζί με κάποιο σύντροφό του στις περιοχές όπου υπήρχαν πολλοί από αυτούς, ο Παπακωνσταντίνου είχε την εξής ενδιαφέρουσα εμπειρία, την οποία καταθέτει (σ. 203): «Πολύ πριν πέσει ο ήλιος, βρεθήκαμε στην πλατεία της Βεύης, όπου ήταν πολύς κόσμος μαζεμένος και άκουγαν κάποιον Βούλγαρο αξιωματικό, όπως μάθαμε. Τι έλεγε, βέβαια, δεν καταλαβαίναμε. Ευχαριστήσαμε τον αμαξά και πλησιάσαμε προς το μαζεμένο πλήθος. Όταν τελείωσε ο Βούλγαρος ρήτορας, τραβηχτήκαμε στην άκρη της πλατείας και ρωτήσαμε μια παρέα που ήταν εκεί

πώς θα μπορούσαμε να πάμε στο Αμύνταιο. Στα ελληνικά, φυσικά, που πιστεύαμε πως όλοι καταλαβαίνουν.

»“Έλληνες είστε;” μας ρώτησε κάποιος.

»“Βέβαια, Έλληνες” απαντήσαμε.

»“Μήπως είστε Πόντιοι;” μας ξαναρώτησαν.

»Απαντήσαμε πως ήμαστε ντόπιοι από την Κοζάνη. Τότε μας πλησίασε κάποιος ηλικιωμένος και με κάπως σπασμένα ελληνικά μας είπε με ύφος γεμάτο σοβαροφάνεια: «Εδώ τώρα είναι Βουλγαρία. Να πάτε στην Ελλάδα και να μην ξαναπατήσετε στα μέρη μας”.

»Παγώσαμε. Σκεφτήκαμε κι οι δύο να ρωτήσουμε αν η Κοζάνη είναι Ελλάδα, αλλά προτιμήσαμε να το καταπιούμε». Και συνεχίζει (σ. 205): «Βρεθήκαμε στην άκρη του χωριού και είδαμε μια γυναίκα κι έναν γέρο να κάθονται έξω από το σπίτι τους, ένα χαμηλό φτωχόσπιτο με πλήθος πιπεριές κρεμασμένες στην αυλή του.

»“Προς τα πού πέφτει το Αμύνταιο;” ρωτήσαμε.

»“Ποιο Αμύνταιο;” ρώτησε απορημένος ή τάχα απορημένος ο γέρος. “Δεν υπάρχει κανένα Αμύνταιο. Αν θέλετε να πάτε στο Σόροβιτς, πάτε προς τα εκεί”, και μας έδειξε πού “και ακολουθήστε τις γραμμές του σιδηρόδρομου. Αυτές θα σας βγάλουν στο Σόροβιτς”.

»Είχα ξεχάσει πως το Αμύνταιο το λέγανε Σόροβιτς παλιότερα. Φύγαμε προς την κατεύθυνση που μας είχε δείξει ο γέρος. Σλάβος ή σλαβόφωνος φαινόταν, αλλά καταλάβαινε και μιλούσε τέλεια ελληνικά.

»“Πάμε γρήγορα” μου είπε ο φίλος μου “και να μην ξαναρωτήσουμε κανέναν. Εδώ είναι Βουλγαριά του κερατά”».

Σε άλλο σημείο, ο Παπακωνσταντίνου αναφέρεται στον πατέρα του, ο οποίος είχε επαγγελματικές δραστηριότητες στην Πτολεμαΐδα, όπου υπήρχαν πολλοί Σλαβομακεδόνες (σ. 228): «Ο πατέρας μου ήταν ντόπιος, γεννημένος κι αυτός και ο πατέρας του και ο παππούς του στην Κοζάνη. Οι αυτονομιστές ή οι καθαρόαιμοι Βούλγαροι τον ανέχονταν ως “Μακεδόνα”. Δεν ανέχονταν, όμως, τους πρόσφυγες –όπως τότε τους λέγαμε– από τη Μικρασία, από τη Θράκη, από τον Πόντο. Αυτούς είχαν στο στόχαστρό τους οι βουλγαρίζοντες της περιοχής και δεν το έκρυβαν. Το εκδήλωναν με όποιο τρόπο μπορούσαν και απαιτούσαν –όπως λέγανε– να γυρίσουν πίσω στις πατρίδες τους και ν’ αφήσουν τη Μακεδονία όλοι αυτοί οι “τουρκόσποροι” όπως συλλήβδην τους αποκαλούσαν. Όλοι αυτοί, βέβαια, ελληνόφωνοι ή τουρκόφωνοι, ομιλούντες την ποντιακή διάλεκτο ή τη μικρασιατική και τη θρακιώτικη, ήταν φανατικοί Έλληνες, όχι λιγότερο Έλληνες από μας

τους υπόλοιπους, ελληνόφωνους ή σλαβόφωνους, μονόγλωσσους ή δίγλωσσους».

Τα όσα απίστευτα περιλαμβάνονται στην εισήγηση αυτή του ΚΚΕ στο 2ο Συνέδριο της ΝΟΦ διατυπώθηκαν μετά την 5η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος, για την οποία γράφει ο Γρηγόρης Φαράκος («Μαρτυρίες και στοχασμοί», σ. 87): «Η 5η Ολομέλεια άλλαξε το στρατηγικό σκοπό του ΚΚΕ λέγοντας πως η Ελλάδα βαδίζει άμεσα σε σοσιαλιστική επανάσταση και επανέφερε για το “Μακεδονικό” τη λαθεμένη θέση, την ίδια περίπτωση που από το 1942 είχε εγκαταλείψει το ΚΚΕ. Σε μια στιγμή μάλιστα που ήταν γνωστό στις ΗΠΑ, και το αποδεχόταν η ΕΣΣΔ, ότι ο Τίτο ήθελε να εκμεταλλευτεί τον αγώνα του ΔΣΕ για τη δημιουργία Βαλκανικής Ομοσπονδίας υπό την ηγεσία του, που θα επεκτεινόταν μέσω “Μακεδονικού” κράτους μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Επρόκειτο για ένα λάθος εγκληματικό που, κοντά στα άλλα, στοίχισε πολλές εκτελέσεις πατριωτών, με μόνη την άρνηση δήλωσης, που τους ζητούσαν στα στρατοδικεία, ότι δε συμφωνούν με την απόφαση εκείνη της 5ης Ολομέλειας».

Με άλλα λόγια, αυτό που είχε το θάρρος να αποφύγει ο Σιάντος στην Κατοχή, το «ευλόγησε» ο Ζαχαριάδης στην 5η Ολομέλεια, με προεκτάσεις όπως εκείνο το ασύλληπτο κείμενο που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο των Σλαβομακεδόνων. Στους Σλαβομακεδόνες και στην 5η Ολομέλεια αναφέρεται και ο Περικλής στο βιβλίο του Ο δρόμος είναι άσωτος. Είχε συμμετάσχει στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ (10-14.10.1950) ως πρόεδρος των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Πολωνία και γράφει αμέσως μετά (σ. 634): «Μετά τη Συνδιάσκεψη ο Ζαχαριάδης, που είχε αναλάβει τώρα να καθοδηγεί από μέρους του Πολιτικού Γραφείου την οργάνωσή μας, έρχεται στην Πολωνία το Νοέμβρη του 1950 και καταπιάνεται αμέσως με τους Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι έχουν ξεσηκωθεί και ζητάνε ν’ αποχωρήσουν απ’ το σύλλογό μας, την Ένωση Πολιτικών Προσφύγων απ’ την Ελλάδα στην Πολωνία, και να συγκροτήσουν δικό τους ξεχωριστό σύλλογο, την Ένωση Πολιτικών Προσφύγων από τη Μακεδονία στην Πολωνία. Οι Σλαβομακεδόνες τώρα δε ζητάνε τίποτα περισσότερο απ’ αυτό που τους είχε υποσχεθεί ο Ζαχαριάδης στην 5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ το Γενάρη του 1949, την πλήρη ανεξαρτητοποίηση της ελληνικής Μακεδονίας μετά τον πόλεμο, ενώ κατά τη διάρκειά του τους είχε δώσει θέσεις στην προσωρινή κυβέρνηση του βουνού και στο Πολεμικό Συμβούλιο του ΔΣΕ. Τώρα ξαναγύρισε στην παλιά θέση του ΚΚΕ.

»Με τη θέση της 5ης Ολομέλειας για την πλήρη ανεξαρτητοποίηση της ελληνικής Μακεδονίας ο Ζαχαριάδης μπορεί να πέτυχε τη μαζική συμμετοχή των Σλαβομακεδόνων στον πόλεμο, δεν πέτυχε όμως μ’ αυτό να συγκεντρώσει τις απαιτούμενες εφεδρείες που

του έλειπαν για να νικήσει. Αντίθετα, αυτό έγινε αφορμή να θυσιαστούν δεκάδες Έλληνες αγωνιστές που υπερασπίστηκαν με αυταπάρνηση μπροστά στα στρατοδικεία τη γραμμή της 5ης Ολομέλειας, για να μην κατηγορηθούν σαν προδότες του κόμματος».

Για το ίδιο θέμα, ο επιμελητής της έκδοσης σημειώνει: «Για την απόφαση της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, η οποία συνήλθε στις 30-31 Ιανουαρίου 1949 στο Γράμμο, βλ. ΚΚΕ, «Επίσημα Κείμενα», τόμος 6ος: “Δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι, σαν αποτέλεσμα της νίκης του ΔΣΕ και της λαϊκής επανάστασης, ο Μακεδονικός λαός θα βρει την πλήρη εθνική αποκατάστασή του έτσι όπως το θέλει ο ίδιος”».

Επεισόδιο μεταξύ Άρη και Καραγιώργη

Στο Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΛΑΣ που έγινε στην Καστανιά Καλαμπάκας αναφέρεται και η Μαρία Καραγιώργη, μνημονεύοντας ένα σοβαρό επεισόδιο μεταξύ Καραγιώργη και Άρη. Μιλάει για Βλαχοκαστανιά, διότι κατοικείται κυρίως από Βλάχους και ανήκει στο νομό Τρικάλων, προς διάκριση από την Καστανιά Αγράφων, η οποία ανήκει στο νομό Καρδίτσας και την αναφέρει ως Καστανιά Καρδίτσας. Την ευθύνη για την οργάνωση της σύσκεψης είχε ο Καραγιώργης, τότε καπετάνιος της 1ης Θεσσαλικής Μεραρχίας και ο κύριος δημιουργός του θεσσαλικού ΕΛΑΣ. Η οργάνωση της σύσκεψης, όπως γράφει και ο Απόστολος Στρογγύλης, υπήρξε άψογη και προκάλεσε τα ευμενή σχόλια του αρχηγού της αγγλικής αποστολής Έντυ Μάγιερς, ο οποίος είχε μετάσχει.

Γράφει λοιπόν η Μαρία Καραγιώργη: «Όταν τελείωσαν οι εργασίες, δόθηκε και το επίσημο καθιερωμένο αποχαιρετιστήριο γεύμα προς τους προσκεκλημένους με τους αντίστοιχους χαιρετισμούς και προποσείς. Ακολούθησε και το γνωστό καλλιτεχνικό πρόγραμμα. Γνωστό το τυπικό αυτών των εκδηλώσεων εκείνης της εποχής, τραγούδια, ποιήματα κ.λπ. όλα σχετικά με τον πόλεμο βέβαια. Και, φυσικά, όλα προσεγμένα από τους αρμόδιους της Καλλιτεχνικής Επιτροπής, ώστε να κρατηθούν οι ισορροπίες, δεδομένης της σύνθεσης του ακροατηρίου (Άγγλοι, Γιουγκοσλάβοι, Αλβανοί, ελασίτες, αξιωματικοί ποικίλων αποχρώσεων, κομμουνιστές, εξωκομματικοί, απλοί δημοκράτες, ακόμα και ο στρατηγός Δημαράτος, ένας φιλοβασιλικός που πολέμησε μαζί μας ως τον καιρό που θέσαμε θέμα καθεστωτικό και δήλωσε παραίτηση για λόγους συνειδησιακούς). Όλα αυτά οι υπεύθυνοι τα μετρούσαν και ανάλογα οργάνωναν τις εκδηλώσεις. Όλα αυτά πασίγνωστα τότε και απορώ πώς οι παλιοί τα παραγνωρίζουν – καλά οι νεότεροι, και δεν τα ξέρουν, αλλά και δε θέλουν να τα μάθουν. Και μέσα σ’ όλα, στο τέλος του καλλιτεχνικού προγράμματος, ο Άρης άρχισε

το δικό μας τραγούδι του Δημητρώφ: “Μαύρα κοράκια με νύχια γαμψά, χύμηξαν πάνω στην εργατιά, άγρια κρίζουν και κρέας ζητούν, το Δημητρώφ στην κρεμάλα να δουν” [σ.σ.: ο Δημητρώφ ήταν γραμματέας του βουλγαρικού ΚΚ αλλά και της Τρίτης Διεθνούς των ΚΚ]. Πάγωσαν βέβαια οι περισσότεροι (καλά οι Άγγλοι, φυσικό ήταν, αλλά και αρκετοί από τους δικούς μας). Τότε παρενέβη ο Καραγιώργης, ο αποκλειστικός υπεύθυνος για τη σύσκεψη και είπε: “Ε, εδώ, Άρη, δεν είναι κομματική εκδήλωση, είναι εκδήλωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Αυτού θα σταθούμε”. Τότε ο Άρης έκανε σαν τρελός, έγινε το επεισόδιο, ρίχτηκε στον Καραγιώργη, μπήκαν οι πιο ψύχραιμοι στη μέση και τελείωσε. »Μετά από λίγες μέρες, κατά τη διάρκεια του Α΄ Συνεδρίου του ΕΑΜ, συναντήθηκα στην Καστανιά Καρδίτσας με τους φίλους μου, το Γιάννη Λιανά, τον “Κίσσαβο” (Γιώργο Μπλάνα) και τον “Κόζιακα” (Θωμά Πάλα), με τους οποίους είχα πολύ θάρρος και μου είπαν αυτό ακριβώς το πράγμα. Ο Καραγιώργης ούτε που έδωσε άλλη σημασία και συνέχεια στο επεισόδιο (“Ε, τώρα, τον ξέρεις τον Κλάρα, υπερεπαναστάτης, υπερκομμουνιστής, όλα υπέρ. Εμείς όλοι είμαστε γι’ αυτόν συμβιβασμένοι. Θα τα κάνει τα υπερεπαναστατικά του όπου κι αν βρεθεί”).

»Αυτό ήταν όλο κι όλο το σχόλιό του. Είχε πολλές ευθύνες και φουρτούνες να αντιμετωπίσει. Τελείωσε το επεισόδιο γι’ αυτόν. Πού να φανταστεί τι αντικείμενο χλεύης και εκμετάλλευσης θα γινόταν μετά».

Η εκμετάλλευση του επεισοδίου, όπως πάλι γράφει η Μαρία Καραγιώργη, πήρε διαστάσεις μετά τη δικτατορία, όταν «άρχισε να έχει πέραση η μυθολογία γύρω από τον Άρη». Έτσι, ο Λαρισαίος δημοσιογράφος Ρίζος Μπόκοτας, ένας από τους πιο αγαπημένους μαθητές του Καραγιώργη, έγραψε ένα βιβλίο με τίτλο «Μια παγίδα για τον Άρη», βασιζόμενος στο αναφερθέν επεισόδιο. Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει ότι το επεισόδιο ήταν καθοριστικό γεγονός που σημάδεψε τη μελλοντική τύχη του Άρη, επιρρίπτοντας ευθύνες στον Καραγιώργη. Σχετικά με τη μυθολογία γύρω από τον Άρη, ο Νικηφόρος γράφει («Γοργοπόταμος», σ. 270): «Σήμερα, το κόμμα, στο οποίο ο Άρης έδωσε τη ζωή του, αποφάσισε να τον αποκαταστήσει. Σίγουρα ενεργεί με τις καλύτερες προθέσεις. Κάνει όμως ένα νέο τραγικό λάθος: μυθοποιεί τον Άρη και τον προσφέρει για μίμηση στους νέους της Ελλάδος, παραγνωρίζοντας τα τρομερά λάθη που περιείχε η πολιτική του. Πρόκειται ολοφάνερα για μια σπασμωδική εξέλιξη, που είναι απολύτως βέβαιο, επειδή περιέχει καίριο λάθος, ότι θα πληρωθεί ακριβά από τη νέα γενεά όσο πληρώθηκαν από την κατοχική γενεά άλλα λάθη».

Ποια ήταν όμως η γνώμη για τον Καραγιώργη ενός άλλου κομμουνιστή δημοσιογράφου, του

Απόστολου Στρογγύλη, ο οποίος τον γνώρισε από πολύ κοντά; Την παραθέτουμε: «Ήταν άνθρωπος χαρισματικός ο Καραγιώργης στο λόγο, στην έκφραση, στη χειρονομία. Εμπνέει εμπιστοσύνη, δημιουργεί αισιοδοξία. Έχει το προσόν του “περιεκτικού” ανθρώπου και δεν του λείπει το χιούμορ. Είναι νέος τύπος επαναστάτη. Θα ξεσηκώσει τη Θεσσαλία. Θα εντυπωσιάσει και κομμουνιστές και αστούς, όπως και τους Άγγλους συνδέσμους. Θα διαγράψει ένα ουράνιο τόξο δραστηριότητας στην αντίσταση. Θα λάμψει σαν διευθυντής του Ριζοσπάστη, μετά την απελευθέρωση (ο Γιώργος Βλάχος έλεγε: “Δε θα μπορούσε να έχουμε κι εμείς έναν Καραγιώργη;”»).

Επίσης, μια σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Καραγιώργη δίνει και ο Λάζαρος Αρσενίου, που έγραψε την ιστορία του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας: «Ήταν ευφυής. Αποφεύγεται η λέξη “έξυπνος”, γιατί προστέθηκαν σε αυτήν και έννοιες που τη δυσφημίζουν. Οξυδερκής, εισέδυε στην ουσία ταχύτατα. Τολμηρός, αναλάμβανε πρωτοβουλία σε απρόβλεπτα ζητήματα. Δραστήριος, βρίσκεται διαρκώς σε κίνηση. Ενεργητικός, αποφεύγει εκκρεμότητες και αναβολές, που καταλήγουν σε αδράνεια. Θαρραλέος, προωθεί συνεχώς τις αντιστασιακές δυνάμεις με πνεύμα επιθετικό. Τις σκέψεις του τις διατυπώνει απλά αλλά κατηγορηματικά. Έχοντας το χάρισμα του χιούμορ, διατύπωνε συχνά τις εντολές του ευτράπελα. Με το χιούμορ απέδιδε διαυγέστερα την ουσία και την έκαμε κατανοητή ευκολότερα, ενώ αφόπλιζε προκαταβολικά όποιον τυχόν ετοιμαζόταν να φέρει αντιρρήσεις. Μετέδιδε θάρρος και αισιοδοξία στα στελέχη και, καθώς ήταν ορμητικός, τα παρέσερνε σε μεγαλύτερη δραστηριότητα. Και πάνω απ’ όλα ο Καραγιώργης διέθετε και προσωπική παλικάριά. Οι συνεδριάσεις με την παρουσία του αποκτούσαν ευχάριστη ατμόσφαιρα. Και έκλειναν με σπαρταριστά ανέκδοτα, δοσμένα με το απaráμιλλο αφηγηματικό του χάρισμα. Αξιοπρεπής, ευγενικός, με ευρεία μόρφωση και πνευματική καλλιέργεια, έδινε την εικόνα του “κοσμοπολίτη κομμουνιστή”».

Το επεισόδιο μεταξύ των δύο κορυφαίων κομμουνιστών και θεμελιωτών της εαμικής αντίστασης χαρακτηρίζει με χτυπητό τρόπο τη διαφορά τακτικής των δύο ανδρών στην οργάνωση της αντίστασης. Το συνέδριο της Καστανιάς Καλαμπάκας ήταν ένα Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΛΑΣ. Ο Καραγιώργης, ως υπεύθυνος της οργάνωσης του συνεδρίου, δεν ήθελε να προσδώσει στον ΕΛΑΣ άλλο χαρακτήρα από εκείνον του απελευθερωτικού στρατού. Στο συνέδριο λοιπόν δημιουργήθηκε μια ατμόσφαιρα που έπνιγε τον Άρη. Γι’ αυτό, ξαφνικά ξέσπασε με τον ύμνο του Δημητρώφ.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο μεν Καραγιώργης προέβαλλε την εθνικοαπελευθερωτική διάσταση του ΕΛΑΣ, ο δε Άρης προσπαθούσε να αναδείξει μια άλλη διάσταση: τη

διεθνιστική-λενινιστική. Μια άλλη καθοριστική διαφορά τακτικής αφορά τη βία και τις εκτελέσεις: ο Καραγιώργης ήταν κατά της βίας και διακήρυττε ότι κάθε εκτέλεση αποτελούσε γραμμάτιο που θα καλούνταν μια μέρα να εξοφλήσουν. Αντίθετα, για τον Άρη η βία και οι εκτελέσεις αποτελούσαν συνήθη πρακτική. Το επιβεβαιώνουν αυτό με συγκεκριμένα περιστατικά σημαντικοί συναγωνιστές του Άρη, που έδρασαν μαζί του και τον γνώρισαν από κοντά. Έχω ήδη αναφέρει τις σχετικές μαρτυρίες του Νικηφόρου και του Λευτεριά σε προηγούμενο κεφάλαιο. Με την τακτική που εφάρμοσε ο Καραγιώργης, κατόρθωσε να προσελκύσει στον ΕΛΑΣ Θεσσαλίας την πλειονότητα των ντόπιων αξιωματικών, μονίμων και εφέδρων, δημιουργώντας ένα στρατό πειθαρχημένο και αξιόμαχο.

Τακτικές σαν του Άρη θα πρέπει να συνέβαλαν στη συρροή αξιωματικών στα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο. Είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των Ταγμάτων Ασφαλείας που δημιουργήθηκαν και έδρασαν στην Πελοπόννησο, όπως αναφέρεται σε ειδικό κεφάλαιο. Στη Θεσσαλία δεν υπήρξε ούτε ένα!

12

Η ΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Η αντιπαράθεση μεταξύ «πραγματιστών» και «οραματιστών» συνεχίστηκε σε όλες τις φάσεις του ελληνικού δράματος μέχρι τα Δεκεμβριανά, αλλά και μετέπειτα υπό διάφορες μορφές. Σ' όλες τις περιπτώσεις, οι «οραματιστές» υποχωρούσαν χάρη σε κάποια, έστω έμμεση και ασαφής, παραίνεση της σοβιετικής πλευράς, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Έτσι, η ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) και το ΕΑΜ-ΚΚΕ δέχθηκαν, έπειτα από πρόσκληση του πρωθυπουργού της κυβέρνησης του Καΐρου Γ. Παπανδρέου, να στείλουν αντιπροσωπεία για να συμμετάσχει στη διάσκεψη του Λιβάνου, προκειμένου να σχηματισθεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Την αντιπροσωπεία αποτελούσαν οι Αλέξανδρος Σβώλος ως επικεφαλής, Ν. Ασκούτσης, Άγγελος Αγγελόπουλος, Μιλτιάδης Πορφυρογένης, Δ. Στρατής και Πέτρος Ρούσος.

Ο Σαράφης μετείχε ως στρατιωτικός σύμβουλος της αντιπροσωπείας, γράφει δε στο βιβλίο του Ο ΕΛΑΣ αναφορικά με τις κατευθύνσεις που είχε η αντιπροσωπεία: «Σε γενικές γραμμές, η

ΠΕΕΑ ζητούσε τα μισά υπουργεία με αντιπρόεδρο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας τον

καθηγητή Σβώλο, ένα κλιμάκιο της κυβέρνησης να εγκατασταθεί το ταχύτερο στην Ελεύθερη Ελλάδα, να δημιουργηθεί ένας ενιαίος στρατός με αρχιστράτηγο κοινής εμπιστοσύνης και να ορισθεί αντιβασιλεία...»

Τελικά η αντιπροσωπεία δέχθηκε τα ακόλουθα, όπως γράφει ο Απόστολος Στρογγύλης: «Να καταδικαστεί επίσημα η επανάσταση της Μέσης Ανατολής. Να τεθεί ο ΕΛΑΣ κάτω από τις διαταγές της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Να μην είναι ο Σβώλος αντιπρόεδρος της κυβέρνησης. Να καταλάβει η Αριστερά το 25% των κυβερνητικών εδρών, αντί του 50%. Και ενώ διεκδικούσε καίρια υπουργεία, όπως των Εσωτερικών και το Υφυπουργείο Στρατιωτικών, δέχθηκε να επανδρώσει τα λεγόμενα “παραγωγικά υπουργεία” (Οικονομικών, Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Συγκοινωνιών, Εργασίας), που ως την απελευθέρωση ο ρόλος τους θα ήταν μάλλον διακοσμητικός».

Είναι σημαντικό ότι καταδικάστηκε από ΠΕΕΑ και ΕΑΜ-ΚΚΕ το κίνημα της Μέσης Ανατολής, που είχε προκληθεί εν καιρώ πολέμου από τακτικούς αξιωματικούς των κινημάτων 1933 και 1935 καθώς και από αριστερά στοιχεία. Το κίνημα κατεστάλη από τους Άγγλους και από τις πιστές στην κυβέρνηση δυνάμεις. Το αποτέλεσμα ήταν η αποδυνάμωση των ενόπλων δυνάμεών μας στη Μέση Ανατολή.

Η αποδοχή των όρων αυτών από την αντιπροσωπεία προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στο «βουνό». Η ΠΕΕΑ αποφάσισε λοιπόν να στείλει στο Λίβανο το γραμματέα του ΕΑΜ Θανάση Χατζή, για να αρχίσει νέες διαπραγματεύσεις με το Γεώργιο Παπανδρέου. Προς τούτο, ζήτησε και ήρθε αεροπλάνο στο αεροδρόμιο της Νεβρόπολης. Ενώ δε ο Χατζής ήταν έτοιμος να επιβιβαστεί, ο Ιωαννίδης τον εμπόδισε. Η ενέργεια αυτή του Ιωαννίδη, χωρίς την έγκριση της ΠΕΕΑ, προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις. Ο Χατζής αναφέρει σχετικά τον εξής διάλογο με το Σιάντο, όταν επέστρεψε άπραγος στην έδρα της ΠΕΕΑ:

«—Τι θα πεις τώρα, Χατζή, στην ΚΕ του ΕΑΜ και τι θα πω εγώ στην ΠΕΕΑ για τη ματαίωση του ταξιδιού; Από ποιον πήρες εντολές να μη φύγεις; Από το ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ δε νομίζω πως θα θεωρηθεί σωστή η ενέργειά σου, αν επικαλεστείς τον Ιωαννίδη. Αυτό θα ήταν και επικίνδυνο για τις σχέσεις μας στο ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ.

»—Και τι να πω, σύντροφε Σιάντο;

»—Καλύτερα είναι να πεις πως, μια και γύρισε ο Πορφυρογέννης και σου είπε ότι είναι κομιστής σοβαρών πληροφοριών και προτάσεων, έκρινες σκόπιμο ν' αναβάλεις το ταξίδι».

Ο πάντα διαλλακτικός Σιάντος προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα για να μη δημιουργηθεί μείζον επεισόδιο με τον Ιωαννίδη τον οποίο, φαίνεται, πάντα φοβόταν. Ο Θ. Χατζής γράφει στη συνέχεια: «Αργότερα ο Ιωαννίδης θα εξηγήσει για τη θέση αυτή:

“Θεώρησα το διπλωματικό τηλεγράφημα του Στάλιν προς το βασιλιά Γεώργιο [σ.σ.: συγχαρητήρια για την 25η Μαρτίου 1944] έμμεση καταδίκη της συγκρότησης της ΠΕΕΑ. Έβλεπα την άρνηση της συμμετοχής μας στην κυβέρνηση σαν πρόκληση εναντίον των Άγγλων και φοβόμουν την πραγματοποίηση της απειλής του Σβώλου για παραίτηση, που θα είχε αποτέλεσμα τη διάσπαση του ΕΑΜ”».

Τελικά «το βουνό» υποχώρησε και πάλι, μετά τις θέσεις του «σοβιετικού παράγοντα», όπως είχαν εκφραστεί στο Ρούσο στο Κάιρο. Έτσι, στάλθηκε τηλεγράφημα στην κυβέρνηση του Καΐρου, όπου δηλωνόταν ότι το «βουνό» αποδέχεται τη συμφωνία του Λιβάνου, ζητώντας μόνο να αντικατασταθεί ο Παπανδρέου, πράγμα που δεν έγινε δεκτό. Πάλι με παρέμβαση της σοβιετικής πλευράς, το «βουνό» τηλεγράφησε στο Κάιρο ότι δέχεται να συμμετάσχει στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας, χωρίς επιφύλαξη για το πρόσωπο του πρωθυπουργού. Έτσι, στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 αναχώρησαν για το Κάιρο, με σκοπό να ορκιστούν υπουργοί, οι Αλ. Σβώλος Οικονομικών, Γ. Ζέβγος Γεωργίας, Μ. Πορφυρογένης Εργασίας, Ηλ. Τσιριμώκος Εθνικής Οικονομίας, Ν. Ασκούτσης Συγκοινωνίας και Α. Αγγελόπουλος υφυπουργός Οικονομικών. Αργότερα, θα προστεθεί και ο στρατηγός Π. Σαρηγιάννης. Η αναχώρηση έγινε και πάλι από το ιστορικό αεροδρόμιο της Νεβρόπολης, με το οποίο συνδέονται πολλά σημαντικά γεγονότα αυτής της περιόδου.

13

Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΗΣ ΚΑΖΕΡΤΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ

Η συμφωνία της Καζέρτας, που υπογράφηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου, ήταν αποφασιστικής σημασίας για τις μετέπειτα εξελίξεις. Ο ΕΛΑΣ είχε ήδη υπαχθεί στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής με αρχιστράτηγο τον Ουίλσον. Μετείχε επίσης στο Κοινό Στρατηγείο Άγγλων, ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ. Με τη συμφωνία της Καζέρτας, ο στρατηγός Σκόμπυ ορίστηκε αρχιστράτηγος των εν Ελλάδι δυνάμεων Άγγλων, ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, κ.λπ. Έτσι, ο ΕΛΑΣ είχε τεθεί υπό την άμεση αρχηγία ενός Άγγλου στρατηγού.

Ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, πρώην υπουργός σε κυβερνήσεις του Κέντρου και της Νέας Δημοκρατίας, ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ στην Κατοχή. Συνελήφθη από τους Γερμανούς, φυλακίστηκε και γλίτωσε ως εκ θαύματος την εκτέλεση. Γράφει λοιπόν στο βιβλίο του «Το χρονικό της μεγάλης νύχτας»: «Και με την πιο απλή λογική η μάχη της Αθήνας ήταν ανταρσία από μέρους του ΕΛΑΣ, αφού είχε δεχθεί να υπαχθεί στο Στρατηγείο των

Συμμάχων με τη συμφωνία της Καζέρτας, κι ενώ οι άνεμοι του πολέμου εξακολουθούσαν να μαίνονται στην Ευρώπη και στις θάλασσες του Ατλαντικού και του Ειρηνικού. Τι ακριβώς επιδίωκε το ΕΑΜ και η κομμουνιστική ηγεσία; Να επιβάλει με τα όπλα τη δική του πολιτική; »Δεν μπορώ να συμφωνήσω μ' αυτή την τακτική. Δεν απαρνούμαι το ΕΑΜ, ξέρω από πρώτο χέρι ποια αυτοθυσία διέκρινε τους μαχητές του, ποια αγάπη για την πατρίδα, τους αγώνες που έκαναν κατά των κατακτητών, αλλά το σημερινό ΕΑΜ δεν μπορώ να το εγκρίνω».

Ως ανταρσία εν καιρώ πολέμου χτυπήθηκε λοιπόν το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944. Τελείως διαφορετικά θα ήταν τα πράγματα εάν το ΕΑΜ-ΚΚΕ δεν πήγαινε στο Λίβανο, δε συμμετείχε στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας και δεν υπέγραφε τη συμφωνία της Καζέρτας αλλά, μετά την αποχώρηση των Γερμανών, καταλάμβανε την εξουσία, αφού πρώτα εξουδετέρωνε το Ζέρβα και τα Τάγματα Ασφαλείας και σχημάτιζε δική του κυβέρνηση. Τότε οποιαδήποτε παρέμβαση των Άγγλων θα αποτελούσε εισβολή. Εξάλλου, οποιαδήποτε συμφωνία κι αν υπήρχε μεταξύ Στάλιν και Τσώρτσιλ, ο τελευταίος θα είχε τεράστιες δυσκολίες να επέμβει. Πράγματι, ακόμα και αυτή η «νομιμοφανής» επέμβασή του το Δεκέμβριο προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στη Βουλή των Κοινοτήτων από τους Εργατικούς αλλά και γενικότερα από την παγκόσμια κοινή γνώμη, συμπεριλαμβανομένων των Αμερικανών. Μόνο η Σοβιετική Ένωση είχε τηρήσει σιγήν ιχθύος. Το ερώτημα που τίθεται είναι τι θα έκαναν αργότερα οι ΗΠΑ όταν, μετά τη συντριβή της Ιαπωνίας, ως μοναδική πυρηνική δύναμη πλέον, θα συνειδητοποιούσαν ότι θα είχαν ένα κομμουνιστικό κράτος στην Ανατολική Μεσόγειο. Είναι βέβαιο ότι θα είχαμε μια πολύ σοβαρή περιπλοκή.

Ας δούμε τώρα πώς κατέληξε ο ΕΛΑΣ να δεχθεί την υπαγωγή του σε Άγγλο στρατηγό. Στην Καστανιά Καρδίτσας, όπου ήταν εγκατεστημένο το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ και η πολιτική ηγεσία του «βουνού», ο Σαράφης έλαβε τηλεγράφημα από τον αρχιστράτηγο των συμμάχων στρατηγό Ουίλσον, με το οποίο τον καλούσε να μεταβεί αμέσως στη Νεάπολη της Ιταλίας. Εκεί θα συναντούσε και το Ζέρβα για συνεννοήσεις σχετικά με τις επιχειρήσεις απελευθέρωσης. Ο Σιάντος και ο Μάντακας του είπαν ότι έπρεπε να ανταποκριθεί στην πρόκληση, ο δε Σιάντος του έδωσε προφορική εντολή να μη δεχθεί Άγγλο αρχιστράτηγο, και πάντως, πριν δεχθεί οτιδήποτε, να συνεννοηθεί με τους εαμικούς υπουργούς της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που είχε ήδη εγκατασταθεί στην Ιταλία. Το γεγονός ότι η εντολή ως προς τον αρχιστράτηγο δόθηκε από το Σιάντο προφορικώς και όχι γραπτώς προκάλεσε έναν ομηρικό καβγά μεταξύ Σιάντου και Ιωαννίδη.

Ο Απόστολος Στρογγύλης, που ήταν εκεί κοντά, γράφει ότι ο Ιωαννίδης κραύγαζε

κατηγορώντας το Σιάντο ότι δεν έδωσε γραπτή εντολή και ακουγόταν σ' όλο το χωριό. Δεν ήμουν τότε στην Καστανιά, διότι από τις 2 Σεπτεμβρίου η Καρδίτσα ήταν ελεύθερη και είχαν ανοίξει τα σχολεία. Για το επεισόδιο αυτό γράφει και ο Π. Ρούσος: «Ο Σιάντος δε θεώρησε σωστό να μας ενημερώσει, τον Ιωαννίδη και μένα. Έδωσε μόνος του την έγκριση και ο στρατηγός έφυγε αεροπορικώς. Ήταν επόμενο ο Ιωαννίδης να ζητήσει εξηγήσεις από το Σιάντο. Η πράξη έδειχνε πως ο “Γέρος” άρχισε να παίρνει απάνω του. Και καθώς και ο Ιωαννίδης άρχισε να του δείχνει σημάδια προσωπικής αντιλογίας, η συζήτηση γύρισε σε φιλονικία, οξύνθηκε στο έπακρο και οι φωνές άρχισαν ν' ακούγονται και έξω.

»Γράφτηκε πως ο Μάντακας έλεγε ότι ο “Γέρος” έβαλε τάχα το χέρι και στο πιστόλι, πράγμα που δεν ακούστηκε καθόλου εκείνες τις μέρες. Έτρεξα αμέσως (έμενα εκεί δίπλα) και κατόρθωσα να τους φέρω στο σπίτι. Εκεί τους εξόρκισα να παρατήσουν τον τέτοιο τρόπο λύσης διαφορών, τη στιγμή που κρίνεται η τύχη του Αγώνα, και, τα σοβαρά ζητήματα, μόνο κομματικά μπορούμε να τα λύσουμε.

»Ο Σιάντος δικαιολογούνταν: “Έδωσα στο Σαράφη οδηγίες να μη συμφωνήσουν οι δικοί μας στο διορισμό ξένου αρχιστράτηγου”. Και ο Ιωαννίδης: “Έπρεπε να τους δώσουμε γραφτές τις οδηγίες”. Τέλος ηρέμησαν. “Βρε Γιάννη” έλεγε σε λίγο ο Γέρος “δεν είμαστε αδέρφια;”

»Το επεισόδιο εκείνο, γινωμένο βέβαια στο φόντο κολοσσιαίων προβλημάτων και δυσκολιών, έβγαζε στο φως με ενάργεια και τη στάση και το χαρακτήρα των ανθρώπων. Ήταν κορυφαίο δείγμα πτώσης της στάθμης της ηγεσίας του Αγώνα, ενός Αγώνα που η ίδια είχε καλλιεργήσει και αναπτύξει».

Η αναχώρηση του Σαράφη για τη μοιραία Καζέρτα ήταν αρκετά επεισοδιακή. Στα τέλη Σεπτεμβρίου στην περιοχή των Αγράφων πέφτει συχνά πυκνή ομίχλη, και πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το αεροδρόμιο (σημερινή λίμνη Πλαστήρα) βρίσκεται σε υψόμετρο 800 μ. Έτσι, ενώ ο Σαράφης έφθασε από τη διπλανή Καστανιά στις 15 Σεπτεμβρίου, περίμενε τέσσερις μέρες ώσπου να διαλυθεί η ομίχλη και να καταστεί δυνατή η προσγείωση του αεροπλάνου. Η περιπέτεια μάλιστα συνεχίστηκε και κατά την απογείωση.

Γράφει σχετικά ο Απόστολος Στρογγύλης: «Στις 19 Σεπτεμβρίου, και έπειτα από αναμονή τεσσάρων ημερών, φθάνει ειδοποίηση ότι η αναχώρηση θα γίνει την άλλη μέρα, 20 Σεπτεμβρίου, το μεσημέρι, με συνοδεία καταδιωκτικών αεροπλάνων. Αυτό συνέβαινε για πρώτη φορά από τότε που άρχισε να λειτουργεί το αντάρτικο αεροδρόμιο, δηλαδή από το 1943. Στις 12 λοιπόν το μεσημέρι, με τον ήλιο να λάμπει ψηλά, φθάνει πάνω από το αεροδρόμιο μια Ντακότα. Τη συνοδεύουν δύο καταδιωκτικά. Η Ντακότα προσγειώνεται

ομαλά. Θα χρειαστεί δεκαπέντε περίπου λεπτά να μείνει στο έδαφος για ν' ανέβουν οι άρρωστοι Ιταλοί που θα μεταφέρονταν στην πατρίδα τους. Τα δύο καταδιωκτικά κάνουν γύρους πάνω από το αεροδρόμιο.

»Οι Γερμανοί έχουν εγκαταλείψει την Καρδίτσα στις 2 Σεπτέμβρη. Φοβήθηκαν και νέα επίθεση του ΕΛΑΣ (είχε μπει μέσα στην πόλη και τους προξένησε σημαντικές απώλειες στη μάχη). Βρίσκονται όμως οι Γερμανοί ακόμη στη Λάρισα και έχουν και τα αεροπλάνα τους εκεί. Τελικά δε συμβαίνει τίποτε πάνω από το αεροδρόμιο. Θα συμβεί όμως λίγο πιο πέρα».

Περιγράφει ο Σαράφης στο βιβλίο του «Ο ΕΛΑΣ» (σ. 345): «Απογειωθήκαμε. Πήραμε το δρόμο προς τα Γιάννενα. Έξαφνα, βλήματα χτύπησαν το αεροπλάνο. Νόμιζα πως δεχθήκαμε επίθεση εχθρικών αεροπλάνων και γινόταν αερομαχία. Είδα τα καταδιωκτικά, που ήσυχά μας συνόδευαν. Απότομα το αεροπλάνο μας έπεφτε με μεγάλη ταχύτητα προς τα κάτω και κανονιές ακούονταν. Θραύσματα οβίδων χτυπούσαν το αεροπλάνο μας. Δεν είχαμε αλεξίπτωτα, ούτε ξέραμε αν πέφταμε από βλάβη του αεροπλάνου ή αν ο πιλότος έκανε ελιγμούς για να αποφύγει τη βολή εχθρικού πυροβολικού. Αμέσως ύστερα το αεροπλάνο άρχισε να ανεβαίνει και να απομακρύνεται προς τη θάλασσα. Το πυροβολικό είχε σταματήσει. Αυτό έγινε μέσα σε ελάχιστα λεπτά.

»Όταν πέρασε ο κίνδυνος, είδα τους Ιταλούς, που είχαν καθίσει στο κύτος, να σηκώνονται. Μονάχα ένας Ιταλός ήταν ελαφρά τραυματισμένος. Σε δύομισι ώρες περίπου φτάσαμε στο Μπάρι. Μια ομάδα αεροπόρων ήρθε και επιθεώρησε το αεροπλάνο που ήταν τρυπημένο σε πολλές μεριές. Ένα θραύσμα οβίδας είχε περάσει ανάμεσα στα πόδια του Κ. Δεσποτόπουλου. Το πήρε και το κράτησε για ανάμνηση».

Ο Απόστολος Στρογγύλης γνώριζε καλά το αντάρτικο αεροδρόμιο και αφιέρωσε σ' αυτό ένα από τα βιβλία του. Ήταν εκεί από την αρχή της κατασκευής του, βίωσε τα προβλήματά του, την υπεράσπισή του και τη λειτουργία του. Γράφει λοιπόν για την τελευταία αυτή προσγείωση-απογείωση φανερά συγκινημένος: «Ένας Δεκέμβρης, που έγινε για την τιμή των όπλων, αφού η Καζέρτα κ.λπ. έφεραν τους Άγγλους στην Αθήνα, με το Σκόμπυ επικεφαλής. Θα επακολουθήσει η Βάρκιζα και το όργιο της τρομοκρατίας σε βάρος ενός λαού που δημιούργησε το έπος της Εθνικής Αντίστασης. Έπος τόσο μεγάλο, όσο σχεδόν σε καμιά άλλη χώρα της Ευρώπης, αν ληφθεί υπόψη το μαζικό κίνημα των πόλεων. Μέσα στη μαύρη κατοχή, ο λαός άκουσε τη φωνή του χρέους και έγραψε μια συγκλονιστική ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Σήμερα, στο βάθος της τεχνητής λίμνης Πλαστήρα, αναπαύεται το αντάρτικο αεροδρόμιο. Στα νερά της λίμνης καθρεφτίζονται τα μεγάλα έλατα,

που έχουν να διηγούνται τα όσα “είδαν” και “άκουσαν” τις μεγάλες εκείνες ώρες. Πιο πάνω, τα αδούλωτα Άγγραφα στέλνουν το δικό τους μήνυμα: “Αυτός ο τόπος είναι δικός μας, αυτός ο λαός δεν καταχτιέται”».

Δέχεται συνεπώς ο Απόστολος Στρογγύλης ότι ο Δεκέμβριος δεν έγινε παρά «για την τιμή των όπλων», εφόσον οι συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί δεν άφηναν καμιά ελπίδα νίκης. Ήταν, κατά συνέπεια, έργο των «οραματιστών», εκείνων που δεν ήθελαν να πιστέψουν στο θάνατο του ονείρου για την κατάληψη της εξουσίας. Δικαίως ο Μίκης Θεοδωράκης απορούσε γιατί το ΚΚΕ άφησε τους δικούς του να πάρουν τα όπλα και να χτυπήσουν τα αστυνομικά τμήματα ενώ ο ίδιος, ως στέλεχος του ΚΚΕ, λάμβανε τελείως διαφορετικές κατευθύνσεις. Απλούστατα, οι εντολές αυτές έρχονταν από τους «πραγματοιστές». Η διαπίστωσή του ότι δεν υπήρχε σταθερή γραμμή πλεύσης ήταν απόλυτα σωστή. Αξίζει εδώ να μνημονεύσουμε μια θέση του Γρηγόρη Φαράκου για τα Δεκεμβριανά και ιδιαίτερα για την επικράτηση των «οραματιστών» κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο. Επικεφαλής του λόχου φοιτητών «Λόρδος Μπάιρον» του ΕΛΑΣ, ο Φαράκος πολέμησε στο Δεκέμβρη και τραυματίστηκε βαριά. Πολέμησε και στους κόλπους του Δημοκρατικού Στρατού όπου τραυματίστηκε ακόμα πιο βαριά, επέζησε και έφθασε στο ύπατο αξίωμα του γραμματέα του ΚΚΕ. Το 1991 αποχώρησε από την πολιτική, για ν’ αφοσιωθεί στην ιστορική έρευνα. Γράφει λοιπόν για τα Δεκεμβριανά στο βιβλίο του «Μαρτυρίες και στοχασμοί» (σ. 61): «Ένα τέτοιο βασικό λάθος, όπως η μη αξιοποίηση της δυνατότητας συμβιβασμού τα Χριστούγεννα του ’44 [σ.σ.: κατά την επίσκεψη του Τσώρτσιλ], δεν έχει ως τώρα υπογραμμιστεί στα ντοκουμέντα του ΚΚΕ. Η “παράλειψη” είναι συνέπεια της γενικής απόκλισης της πολιτικής του ΚΚΕ προς το δογματισμό, το σεχταρισμό, την αριστερίστικη αντίληψη. Τα λάθη “δεξιού χαρακτήρα”, πραγματικά ή όχι, κατακεραυνώνονται –Λίβανος, Καζέρτα, Βάρκιζα κ.λπ.– ενώ τα αριστερίστικου χαρακτήρα, όπως το λάθος αυτό στα Δεκεμβριανά, το λιγότερο αποσιωπούνται. Η αντίληψη αυτή εμπνέει ως τις μέρες μας την πολιτική συμπεριφορά του ΚΚΕ».

Όσο για το όργιο τρομοκρατίας μετά τη Βάρκιζα σε βάρος των αγωνιστών του ΕΛΑΣ, αυτό πράγματι υπήρξε, έχω σχετική προσωπική εμπειρία και αφιερώνω σ’ αυτό ολόκληρο κεφάλαιο. Άλλωστε, έχουν ασχοληθεί πολλοί συγγραφείς με το θέμα, έχει χυθεί πολύ μελάνι. Ωστόσο, η ιστορική αλήθεια δεν επιτρέπει να αποσιωπούμε ένα άλλο όργιο τρομοκρατίας σε βάρος αμάχων πολιτών, το οποίο είχε τη μορφή εκτελέσεων από την Πολιτοφυλακή και την ΟΠΛΑ κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών και πριν από αυτά, ούτε να λησμονούμε την επονείδιστη ομηρία με τα χιλιάδες θύματα.

Ο ιστορικός Στάθης Καλύβας («Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο», επιμ. Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλλίδα, εκδ. Θεμέλιο) ονομάζει τις διώξεις των αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κατά την περίοδο 1945-1946 «λευκή τρομοκρατία» και παρουσιάζει όσα αποκάλυψε η έρευνά του γι' αυτή. Σημειώνει ωστόσο ότι είχε προηγηθεί η «κόκκινη βία» της περιόδου 1943-1944.

Την ανάλυσή του για την «κόκκινη βία» ο ερευνητής βασίζει, κυρίως, σε εσωτερικές εκθέσεις του ΚΚΕ τις οποίες μπόρεσε να εντοπίσει.

Αναμφισβήτητα, αυτή η «κόκκινη βία» δεν εφαρμόστηκε με την ίδια ένταση σ' όλη την Ελλάδα. Η Πελοπόννησος, όπως σημειώνει ο ερευνητής, είχε αναμφίβολα τα πρωτεία, πράγμα που εξηγεί, κατά κάποιον τρόπο, την πρωτοφανή εξάπλωση εκεί των Ταγμάτων Ασφαλείας. Είναι, κατά τη γνώμη μου, κυρίως θέμα ηγετών. Ο ηγέτης της Θεσσαλίας Κώστας Καραγιώργης είχε διακηρύξει ευθύς εξ αρχής: «Κάθε εκτέλεση αποτελεί γραμμάτιο το οποίο θα κληθούμε μια μέρα να εξοφλήσουμε». Γεγονός πάντως είναι ότι άλλοι υπογράφουν τα γραμμάτια κι άλλοι καλούνται να τα εξοφλήσουν. Η δεκαεννιάχρονη Φωτεινή Αντωνίου που ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου από τις ακροδεξιές ομάδες δεν είχε πειράξει ούτε μυρμήγκι. Διεξοδικότερη παρουσίαση σχετικά με τις διάφορες μορφές της βίας που ασκήθηκε κατά την περίοδο 1943-1949, σύμφωνα με την έρευνα του Στάθη Καλύβα, πραγματοποιείται στο κεφάλαιο «Παναγιώτης Κανελλόπουλος – Τα Τάγματα Ασφαλείας Πελοποννήσου».

Όσο για τη συμφωνία της Βάρκιζας, αυτή ήταν σίγουρα έργο των «πραγματιστών». Οι «οραματιστές» όμως δεν έμειναν με σταυρωμένα τα χέρια. Έργο τους είναι η απόκρυψη των καλύτερων όπλων και η εντολή προς επίλεκτα στελέχη να συγκεντρωθούν στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας.

Απορεί ο Περικλής (Γιώργος Χουλιάρας) στο βιβλίο του Ο δρόμος είναι άσωτος: «Την ίδια εποχή η ηγεσία του ΕΑΜ, ενώ από τη μια μεριά, για να καλμάρει τα αισθήματα πικρίας, απογοήτευσης αλλά και αγανάκτησης που είχε προξενήσει η Βάρκιζα στους αγωνιστές, την αποκάλεσε από τα μπαλκόνια “νίκη του λαού”, από την άλλη έδωσε εντολή στον ΕΛΑΣ να μην παραδώσει όλα τα όπλα στους Άγγλους και να κρύψει ένα μέρος απ' αυτά.

»Αλλά αν η ηγεσία του ΕΑΜ πίστευε ότι η Βάρκιζα αποτελεί πραγματικά νίκη του λαού και δέχτηκε να υπογράψει την ταπεινωτική αυτή συμφωνία, γιατί ταυτόχρονα έδωσε εντολή σ' έναν αριθμό στελεχών του ΕΛΑΣ, μεταξύ των οποίων και γω, να φύγουμε στη Γιουγκοσλαβία; Αλλά πότε άλλοτε θα δημιουργούνταν ευνοϊκότερες συνθήκες για το λαϊκό κίνημα απ' αυτές που υπήρχαν όταν κρατούσαμε τα όπλα και τα παραδώσαμε;»

Και ο Ιωαννίδης στο βιβλίο του Αναμνήσεις γίνεται ακόμα πιο σαφής: «Προτού ακόμη έρθουν οι δικοί μας από τη Βάρκιζα, εγώ είχα σκεφθεί ότι είτε κάνουμε είτε όχι συμφωνία πρέπει να κρύψουμε τον οπλισμό. Να τον κρύψουμε έξω από τις πόλεις και κοντά, όσο μπορούμε πιο κοντά, και να τον χρησιμοποιήσουμε σε ώρα ανάγκης. Και μέσα στην Αθήνα εμείς δε θα παραδίναμε τον οπλισμό που είχαμε, εκτός από ένα μικρό αριθμό. »Φωνάζω τον “Κίσσαβο” της Θεσσαλίας. Του λέω πώς να συγκεντρώσει τον οπλισμό και τι οπλισμό θα κρύψει. Λέω στο Γενικό Στρατηγείο που βρισκόταν στα Τρίκαλα να στείλει εμπιστευτική διαταγή στα έξω τμήματα να κρύψουν τον οπλισμό, πώς να το κάνουν, ποιος να ’ναι υπεύθυνος και όλα τα σχετικά. Παίρνω το αυτοκίνητο και τραβάω για τη Μακεδονία. Βρίσκω το Στρίγκο και το Μάρκο στη Βέροια. Η δουλειά αυτή έγινε παντού. Τόσες χιλιάδες όπλα εκεί και τόσες εκεί, τόσα οπλοπολυβόλα και πολυβόλα, τόσα κανόνια. Είχαμε και κανόνια για κρύψιμο 5 ή 3, δε θυμάμαι. Εκείνοι δε που θα κρύψουν τον οπλισμό θα φύγουν για το Μπούλκες (σημ. Γιουγκοσλαβία), ώστε να μην πιαστούν και πει κανένας ότι κρύψαμε και πού τον οπλισμό. Μέχρι αυτό το σημείο πήραμε μέτρα».

Η σκέψη λοιπόν ότι μπορεί να υπάρξει μια νέα ευκαιρία για κατάληψη της εξουσίας δεν εγκαταλείπεται. Η απόκρυψη των όπλων και το Μπούλκες είναι μια κληρονομιά που άφησαν οι «οραματιστές» της ηγεσίας Σιάντου στο Νίκο Ζαχαριάδη – κληρονομιά που υπήρξε πολύτιμη για το Ζαχαριάδη όταν εκείνος αποφάσισε το ξεκίνημα του Μεγάλου Εμφυλίου. Εξίσου πολύτιμη προσφορά στο Ζαχαριάδη υπήρξαν οι διώξεις των αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ από ακροδεξιές ομάδες, διότι του προσέφεραν πρόθυμους και φανατισμένους εθελοντές.

14

Ο ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Ο Γεώργιος Παπανδρέου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και την εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων κατά την κρίσιμη περίοδο του τέλους της Κατοχής και των πρώτων μηνών μετά την απελευθέρωση. Το μεγαλύτερο διάστημα της Κατοχής ο Παπανδρέου το είχε περάσει στην Αθήνα. Στο Κάιρο έφθασε τον Απρίλιο το 1944. Δεν έγινε ασμένως δεκτός από τους πολιτικούς που ήταν ήδη εγκατεστημένοι εκεί από το 1941-1942. Τον όψιμο επισκέπτη τον αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό, αν όχι με εχθρότητα. Τελικά δεν κατέστη δυνατόν να γίνει «αποδεκτός» παρά μόνο κάτω από την ασφυκτική πίεση των

Αγγλων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Όσον αφορά την κατάσταση που επικρατούσε τότε στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και στις ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, καταφεύγω και πάλι στο «Ημερολόγιο Κατοχής» του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Το ημερολόγιο (750 σελίδες) αντικατοπτρίζει τον ήπιο και ειλικρινή χαρακτήρα του αξέχαστου διανοητή και πολιτικού. Βαθύτατα δημοκρατικός, είχε αντισταθεί με θάρρος στη δικτατορία του Μεταξά, όπως αντιτάχθηκε τριάντα χρόνια αργότερα και στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Μέσω της εφημερίδας Ελληνική Φωνή, την οποία εκδίδει, καταγγέλλει ανοιχτά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, με αποτέλεσμα να φυλακιστεί και στη συνέχεια να εξοριστεί. Η 28η Οκτωβρίου τον βρίσκει στην εξορία. Κατατάσσεται εθελοντικά στο στρατό ως απλός στρατιώτης και πολεμάει στην Αλβανία. Το 1941 ιδρύει την αντιστασιακή οργάνωση ΠΕΑΝ και το 1942 διαφεύγει, επικηρυγμένος από τις κατοχικές αρχές, στη Μέση Ανατολή και ορκίζεται αντιπρόεδρος και υπουργός Εθνικής Αμύνης στην κυβέρνηση Τσουδερού.

Ποια ήταν η κατάσταση που βρήκε ο Γ. Παπανδρέου όταν έφθασε στο Κάιρο; Οπωςδήποτε δραματική. Το κίνημα στις ένοπλες δυνάμεις βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη. Η κυβέρνηση Τσουδερού είχε παραιτηθεί και είχε αναλάβει πρωθυπουργός ο Σοφοκλής Βενιζέλος. Το ξακουστό θωρηκτό *Αβέρωφ* είχε στασιάσει στο Πορτ Σάιντ και πολλά πολεμικά πλοία είχαν επίσης στασιάσει στην Αλεξάνδρεια. Ο Άγγλος αρχηγός του στόλου της Μεσογείου συνάντησε το Βενιζέλο και του δήλωσε ότι δεν μπορούσε να περιμένει άλλο την καταστολή της στάσης από την ελληνική κυβέρνηση και ότι ήταν υποχρεωμένος να βυθίσει τα πολεμικά μας, επειδή δεν ήταν μόνο τα ελληνικά πολεμικά που ακινητούσαν, αλλά είχαν καταδικασθεί σε ακινησία και πολλά αγγλικά πολεμικά για να φυλάνε τα επαναστατημένα πλοία μας. Ακολούθησε συνάντηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου με τον Άγγλο πρεσβευτή Λήπερ, στην οποία ο Κανελλόπουλος ζήτησε από το Λήπερ να μεσολαβήσει στον αρχηγό του στόλου της Μεσογείου ώστε να μη βιαστεί να βυθίσει τα πολεμικά μας. Ο δαιμόνιος διπλωμάτης έδωσε, έστω και διπλωματικά, θετική απάντηση στο αίτημα του Κανελλόπουλου, ζητώντας, επίσης διπλωματικά, τη στήριξή του για την απομάκρυνση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία, ώστε να τον διαδεχθεί ο Παπανδρέου. Τελικά, το κίνημα κατεστάλη τόσο στο ναυτικό όσο και στην 1η Ταξιαρχία Πεζικού.

Ο Π. Κανελλόπουλος χαρακτηρίζει ασύλληπτη τραγωδία την όλη υπόθεση του κινήματος και εκφράζει την οδύνη του για τα θύματα της καταστολής. Ακόμα μεγαλύτερη οδύνη εκφράζει αργότερα, όταν αρχίζουν να λειτουργούν τα στρατοδικεία και να επιβάλλονται θανατικές καταδίκες. Αμέσως μετά την καταστολή του κινήματος στις ένοπλες δυνάμεις, ο Άγγλος

πρεσβευτής Λήπερ επιτάχυνε τις προσπάθειές του προς κάθε κατεύθυνση, με σκοπό να παραιτηθεί ο Βενιζέλος και να γίνει πρωθυπουργός ο Παπανδρέου. Τόση ήταν η πίεσή του, που και ο βασιλιάς Γεώργιος, το χαϊδεμένο παιδί των Άγγλων, είπε στο Βενιζέλο όταν εκείνος υπέβαλε την παραίτησή του: «Δε μ' αρέσουν βέβαια αυτά, δηλαδή ν' ανακατεύονται οι Άγγλοι στο ποιος θα γίνει πρωθυπουργός, αλλά δεν μπορώ να κάμω αλλιώς και δέχομαι την παραίτησή σας».

Μετά την αποδοχή της παραίτησης Βενιζέλου, ο δρόμος ήταν πλέον ανοιχτός για να γίνει πρωθυπουργός ο Παπανδρέου. Όμως, ο Βενιζέλος και ο Κανελλόπουλος αρνούταν να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση Παπανδρέου και ο τελευταίος, χωρίς αυτούς, δίσταζε να προχωρήσει. Ο ακούραστος όμως Λήπερ επέμενε τόσο πολύ να τους πείσει να συμμετάσχουν, ισχυριζόμενος ότι ο Παπανδρέου ως πρωθυπουργός θα ήταν ο ισχυρός ηγέτης, ώστε ο συνήθως ήπιος Κανελλόπουλος εξανέστη και μίλησε σκληρά για τον Παπανδρέου λέγοντας: «Είναι περίεργο ότι, ενώ πολιτεύεται ο κύριος Παπανδρέου πάνω από είκοσι πέντε χρόνια κι έφτασε στην ηλικία των πενήντα οχτώ ετών, δεν έχει, έξω από την επαρχία του, σχεδόν κανέναν οπαδό στην Ελλάδα. Είναι τάχα αυτό δείγμα ηγέτη;»

Τελικά ο Παπανδρέου ορκίστηκε πρωθυπουργός στις 26.4.1944. Πρωθυπουργός όμως χωρίς κυβέρνηση και χωρίς υπουργούς. Και ως πρωθυπουργός χωρίς κυβέρνηση προήδρευσε στη διάσκεψη του Λιβάνου. Τον συνόδευσαν βέβαια ο Βενιζέλος και ο Κανελλόπουλος από τους πολιτικούς του Καΐρου, ενώ αρνήθηκαν να τον ακολουθήσουν ο Τσουδερός και ο Μαυρομιχάλης. Στη συνέχεια ήρθαν από την Αθήνα ως εκπρόσωποι των κομμάτων οι Γεώργιος Καρτάλης, Σπύρος Θεοτόκης, Αλ. Μυλωνάς, Σοφιανόπουλος, Ρέντης και άλλοι. Η διάσκεψη άρχισε στις 17.5.1944 και έληξε στις 20.5.1944.

Για τη λήξη των εργασιών, ο Κανελλόπουλος γράφει: «Σήμερα τ' απόγευμα έληξαν οι εργασίες του συνεδρίου μας. Καταλήξαμε σε συμφωνία. Μίλησε ο Παπανδρέου.

Ανακεφαλαίωσε τα σημεία της συμφωνίας μας. Η συμφωνία ονομάσθηκε “Εθνικό Συμβόλαιο”. Η στιγμή που αναγγέλθηκε η συμφωνία ήταν συγκινητική. Δεν ξέρω τι θα βγει από τη σημερινή ημέρα. Πάντως η ημέρα αυτή ήταν ιστορική. Όλα τα κόμματα και όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις των βουνών και των πόλεων της Ελλάδος αποφασίσαμε να σχηματίσουμε την πιο πανελλήνια κυβέρνηση που είχε ποτέ υπάρξει. Για πρώτη φορά μπαίνουν οι Έλληνες κομμουνιστές σε ελληνική κυβέρνηση. Οι ευθύνες που αναλαμβάνουμε είναι τεράστιες. Ο Παπανδρέου διαχειρίστηκε με ευστροφία την αποστολή του».

Ωστόσο, το περιεχόμενο της συμφωνίας αμφισβητήθηκε έντονα από τους «οραματιστές» στο βουνό, όπως έχει ήδη γραφτεί, με αποτέλεσμα να σταλούν δύο τηλεγραφήματα προς

την κυβέρνηση που ανέτρεπαν πολλά από τα συμφωνηθέντα.

Αξίζει να αναφερθούν οι αντιδράσεις της νέας κυβέρνησης στις απαιτήσεις του βουνού, όπως τις εκθέτει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος: «7 Ιουλίου. Προχθές υπουργικό συμβούλιο. Συζητήσεις κρίσιμες. Ο Παπανδρέου μας ανακοίνωσε το κείμενο δυο τηλεγραφημάτων, που έφθασαν από τα εαμικά βουνά. Απόλυτη ανατροπή των όρων του Λιβάνου. Προβολή νέων όρων, που αντιτίθενται ρητά στο Εθνικό Συμβόλαιο. Ενώ στο Λίβανο αποφασίστηκε να μεταβληθεί απόλυτα ο ταξικός χαρακτήρας του ΕΛΑΣ και να γίνει “το ταχύτερον” εθνικοποίηση του στρατού, τώρα μας ζητούν να αναγνωρίσουμε τον ΕΛΑΣ, που πρέπει να μείνει άθικτος και ακέραιος, για στρατό μας και για την πολύτιμη μαγιά του αυριανού ευρύτερου στρατού. Άλλος καινούργιος όρος: ενώ στο Λίβανο καταδικάσθηκε το εδώ κίνημα και δηλώθηκε ότι πρέπει να επιβληθούν κυρώσεις, τώρα μας ζητούν αμνηστία, επιστροφή όλων των στασιαστών στο στρατό Μέσης Ανατολής και απομάκρυνση των “φασιστών”! Τέτοιοι και άλλοι ανάλογοι όροι προβάλλονται σήμερα. Ολόκληρο το υπουργικό συμβούλιο συμφώνησε ότι δεν μπορεί να γίνει συζήτηση πάνω στους νέους όρους. Το τηλεγράφημα των βουνών είναι τελεσιγραφικό: ή θα γίνουν οι νέοι όροι δεκτοί από μας ή πρέπει να γυρίσουν αμέσως πίσω στα βουνά ο Σβώλος, ο Αγγελόπουλος, ο Ρούσος και ο Στρατής. Οσοδήποτε τραγικές κι αν θα ’ναι οι συνέπειες, δεν θα ’ναι πάντως τραγικότερες από κείνες που θα προκύπτανε από την υποχώρησή μας. Δεν έχουμε το δικαίωμα να παραδώσουμε την Ελλάδα στο Βελουχιώτη και τον εδώ στρατό στον Ανδριώτη!»

Αργότερα όμως (3.8.1944), άλλο τηλεγράφημα του βουνού με υπογραφή των Σβώλου, Σιάντου και Παρτσαλίδη ανακοινώνει ότι είναι έτοιμοι να μπουν στην κυβέρνηση με βάση τη συμφωνία του Λιβάνου, υπό τον όρο να μην είναι πρωθυπουργός ο Παπανδρέου. Το τηλεγράφημα αυτό προκάλεσε κλονισμό και διχογνωμίες στους κόλπους της κυβέρνησης, με αρκετούς υπουργούς (Βενιζέλος, Ρέντης, Μυλωνάς) να υποστηρίζουν ότι πρέπει να φύγει ο Παπανδρέου από πρωθυπουργός.

Είναι προφανές ότι ο Βενιζέλος βρήκε ευκαιρία να εκδικηθεί τον Παπανδρέου, ο οποίος, προ ολίγου, του είχε αρπάξει την πρωθυπουργία. Υπήρχε και στα μετά το 1950 χρόνια αντιζηλία και αντιπάθεια μεταξύ των δύο πολιτικών. Θυμάμαι μια χαρακτηριστική φράση του Βενιζέλου στη Βουλή: «Έξεστι τω Παπανδρέω ασχημονεῖν». Άλλαι, όμως, αι βουλαί των Άγγλων. Οι αντιρρήσεις για τη θέση του Παπανδρέου ως πρωθυπουργού εξέλιπταν ως διά μαγείας. Ως μαγική ράβδος λειτούργησε ένα τηλεγράφημα από το Λονδίνο, που διεμήνυε ότι η βρετανική κυβέρνηση εννοούσε να στηρίξει τον Παπανδρέου και θεωρούσε απαράδεκτη κάθε υποχώρηση στους εκβιασμούς του βουνού. Μαγική ράβδος υπήρξε και

από την άλλη πλευρά, εκείνη των Σοβιετικών, που έγειρε την πλάστιγγα υπέρ των «πραγματοιστών» στη διαμάχη τους με τους «οραματιστές», με αποτέλεσμα το βουνό να μην επιμείνει στην απομάκρυνση του Παπανδρέου και να ορίσει τους εκπροσώπους του που θα συμμετείχαν στην κυβέρνηση.

Μια άλλη κρίση ξέσπασε στην κυβέρνηση λίγο προτού αφιχθούν από το βουνό οι εαμικοί υπουργοί. Αφορμή υπήρξε μια συνάντηση Τσώρτσιλ-Παπανδρέου στη Ρώμη. Ήταν η πρώτη συνάντηση του Τσώρτσιλ με πρωθυπουργό ελληνικής κυβέρνησης, γεγονός ενδεικτικό της σημασίας που έδινε η Αγγλία στον Παπανδρέου. Ορισμένοι υπουργοί είχαν θυμώσει διότι ο Παπανδρέου δεν είχε συνεννοηθεί με κανέναν πριν φύγει ούτε και πήρε κανέναν μαζί του. Πάλι ο Βενιζέλος με το Μυλωνά και το Ρέντη απειλούσαν να παραιτηθούν αν δεν έφευγε ο Παπανδρέου από την πρωθυπουργία. Με αφορμή αυτή τη διαμάχη, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος παραδέχεται ότι ναι μεν ο Παπανδρέου έκανε σοβαρά λάθη, σημειώνει όμως με σημασία: «Ωστόσο, έχει και μεγάλες αρετές και εκτός αυτού έχει, καλώς ή κακώς, γίνει ο ευνοούμενος του Φόρεϊν Όφισ. Χρειάζεται λοιπόν σύνεση και προσοχή».

Τελικά οι Βενιζέλος, Μυλωνάς και Ρέντης παραιτήθηκαν, αλλά ο Παπανδρέου έμεινε πρωθυπουργός και στέριωσε ως επικεφαλής της «πιο πανελλήνιας κυβέρνησης που έχει υπάρξει ποτέ», όπως τη χαρακτήρισε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, της πρώτης κυβέρνησης στην οποία συμμετείχαν και οι Έλληνες κομμουνιστές. Ο Παπανδρέου παρέμεινε πρωθυπουργός ως τις 5.3.1945, οπότε τον διαδέχθηκε ο Νικόλαος Πλαστήρας. Ξανάγινε πρωθυπουργός μετά από μια εικοσαετία ως αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου. Το ερώτημα, πάντως, είναι τι έκανε τους Άγγλους να επιλέξουν στο πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου τον πολιτικό που, κατά την εκτίμησή τους, θα στήριζε αποτελεσματικά την πολιτική τους στην Ελλάδα. Θεωρώ πιθανό ότι εκείνο που προκάλεσε την προσοχή των Άγγλων είναι μια έκθεση την οποία απηύθυνε ο Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1943 από την Ελλάδα προς την ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου και προς τη βρετανική κυβέρνηση και δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Δ. Χοντροκούκη «Γκρεμίζω το θρύλο του Άρη Βελουχιώτη». Η έκθεση είναι μακροσκελής και παρουσιάζει με τα μελανότερα χρώματα την τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα, όχι μόνο λόγω της δράσης του Γερμανού κατακτητή αλλά και λόγω της δράσης ενός νέου δυνάστη, όπως τον περιγράφει, που κατατρομοκρατεί κυρίως την ύπαιθρο και που δεν είναι άλλος από το κομμουνιστικό κόμμα και τις δυναμικές οργανώσεις τις οποίες ελέγχει.

Παραθέτω ένα μικρό απόσπασμα της έκθεσης, το οποίο είναι αρκετό για να αντιληφθεί κανείς πόσο έντονες είναι οι αντικομμουνιστικές θέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου και πόσο

αγωνιούσε για την άμεση απειλή κατάληψης της εξουσίας από τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΚΚΕ μετά την απελευθέρωση: «Αγωνιών διερωτώμαι: πώς και πότε θα σωθεί [η Ελλάδα] από την βαρβαρότητα του κατακτητού; Και πώς και πότε θα σωθεί, επίσης, από τα στυγερά εγκλήματα και την κατατυράννησιν των δυναμικών οργανώσεων του ΕΑΜ, “σπονδυλική στήλη” και ηγετική δύναμις των οποίων είναι το Κομμουνιστικό Κόμμα το οποίον, ενώ αποτελεί ελαχίστην μειοψηφίαν του ελληνικού λαού, ασκεί μολτατά διά των οργανώσεών του τρομοκρατίαν; Διότι πρέπει να γνωσθεί ότι το ΕΑΜ επέρασεν από τρεις φάσεις: κατ’ αρχάς υπήρξε πράγματι μεγάλη εθνική, ηθική και λαϊκή δύναμις. [...] Επροκάλεσεν με την εμφάνισίν του, την μέθην της απελευθερώσεως και εστηρίχθη όχι απλώς εις την συγκατάθεσιν αλλά εις τον ενθουσιασμόν, εις την ψυχικήν ανάτασιν του λαού και ιδίως της νεότητος.

»Βαθμιαίως, όμως, έγινεν η αποκάλυψις των πολιτικών του σκοπών. Ο λαός αντελαμβάνετο ότι η σημαία του εθνικού αγώνος εχρησιμοποιείτο υπό της κομμουνιστικής επικρατήσεως διά την βιαίαν κατάληψιν της εξουσίας εκ μέρους του Κομμουνιστικού Κόμματος. Και τότε ήρχισεν η δευτέρα φάσις, αι αμφιβολίαί και αι επικρίσεις του λαού, διά την κατάπνιν των οποίων η κομμουνιστική ηγεσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αφού είχε προνοήσει να προβεί, επί ποινή θανάτου, εις τον πλήρη αφοπλισμόν των κατοίκων, κατέφυγεν εις την ωμήν βίαν, εις την καταδυνάστευσιν και την δίωξιν του λαού. Και τότε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, εισήλθεν εις την τρίτην φάσιν, η οποία πλέον έχει διαμορφωθεί οριστικώς. Έπαυσε να είναι εθνική, ηθική, λαϊκή δύναμις και έγινε λαομίσητος. Και αποτελεί πλέον ένοπλον οργάνωσιν της ελαχίστης μειοψηφίας, η οποία ασκεί αιματηράν τρομοκρατίαν εναντίον της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού».

Από την έκθεση αυτή διαφαίνεται και η τακτική που ακολούθησε ως πρωθυπουργός πλέον ο Γεώργιος Παπανδρέου, η οποία οδήγησε στο Λίβανο και την Καζέρτα. Εξάλλου, μια μακροσκελής επιστολή που απηύθυνε στο Γεώργιο Αγγέλου Βλάχο, διευθυντή της *Καθημερινής*, και η οποία δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 2.3.1948 φωτίζει το ρόλο που έπαιξε ο ίδιος στην εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων κατά την κρίσιμη περίοδο του τέλους της Κατοχής και των πρώτων ημερών της απελευθέρωσης.

Η επιστολή Παπανδρέου προκάλεσε κύριο άρθρο του Γεωργίου Αγγέλου Βλάχου, του περίφημου ΓΑΒ, ιδρυτή της *Καθημερινής* και διαπρεπούς δημοσιογράφου, στο φύλλο της 29.2.1948. Ο ΓΑΒ αναφερόταν στην πρόσφατη κατάληψη της εξουσίας στην Τσεχοσλοβακία από τους κομμουνιστές με την ανατροπή της κυβέρνησης συνασπισμού που είχε επικεφαλής το Φίλιγκερ –τον οποίο παρομοίαζε με το Σβώλο– και στην οποία μετείχαν

κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Παρομοιάζε επίσης την κυβέρνηση Φίλιγκερ με την ελληνική κυβέρνηση εθνικής ενότητας, στην οποία συμμετείχαν έξι υπουργοί του ΕΑΜ-ΚΚΕ. Εξέφραζε δε την πεποίθηση ότι τη μοίρα της Τσεχοσλοβακίας θα είχε ακολουθήσει και η Ελλάδα, και μάλιστα πολύ συντομότερα, αν δεν είχε συμβεί το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944, το οποίο χαρακτήριζε «δώρον Θεού». Ο Γεώργιος Παπανδρέου συμφωνούσε γενικά με το ΓΑΒ, διαφωνούσε όμως απόλυτα στο σημείο όπου ανέφερε ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας ήταν έτοιμη να υποχωρήσει σε κάθε απαίτηση του ΚΚΕ, ότι «θα τους τα δίνουμε όλα». Αντιθέτως, σημείωνε ο Παπανδρέου, «τους τα παίρναμε όλα, και διότι επιμείναμε, αποφάσισαν το κίνημα».

Θεωρώ ότι η μακροσκελής επιστολή Παπανδρέου είναι τόσο σημαντική, μια και καλύπτει όλη την κρίσιμη περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, ώστε αξίζει να παρουσιαστούν μερικά καίρια σημεία της: «Την 21ην Αυγούστου 1944 συνηντήθην εις την Ρώμην με τον Βρετανόν Πρωθυπουργόν. Και όταν μου έθεσε το ερώτημα, ποία είναι η πολιτική μου, απήντησα: “Εξοπλισμός του Κράτους, αφοπλισμός του ΕΑΜ”. Την 8ην Οκτωβρίου 1944 συνηντήθην πάλιν με τον Βρετανόν υπουργόν των Εξωτερικών κ. Eden εις την Νεάπολιν της Ιταλίας. Εις το υπόμνημα το οποίον τους επέδωκα, προβλέπω και ότι η επικείμενη Απελευθέρωσις θα είναι αναίμακτος και ότι κατόπιν το ΚΚΕ θα επιχειρήση Στάσιν. Και αι δύο προβλέψεις επηλήθευσαν. Και την 18ην Οκτωβρίου 1944, εκφωνών τον λόγον της Απελευθερώσεως εις την πλατείαν του Συντάγματος, επανελάμβανον: “Βάσις του Εθνικού μας Στρατού διά το μέλλον θα είναι η τακτική στρατολογία. Θα γίνει συνείδησις και πράξις ότι ο Στρατός δεν βουλεύεται. Βουλεύεται μόνον ο κυρίαρχος λαός του οποίου την θέλησιν εκφράζει η Κυβέρνησις, και τας διαταγάς της Κυβερνήσεως εκτελεί ο Στρατός. Θα γίνη συνείδησις και πράξις ότι ο Στρατός δεν ημπορεί να ανήκη ούτε εις πρόσωπα ούτε εις κόμματα. Ανήκει μόνον εις την Πατρίδα και υπακούει μόνον εις τας διαταγάς της Κυβερνήσεως”». Και συνεχίζει: «Μετά την συντελεσθείσαν πλήρη Απελευθέρωσιν της Ελλάδος λήγει και η Αντίστασις. Είναι επομένως φυσικόν ότι επακολουθεί η αποστράτευσις των ανταρτικών ομάδων ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, η οποία ωρίσθη διά την 10ην Δεκεμβρίου. Και όταν έφθασεν η ώρα της πραγματοποιήσεως και το ΚΚΕ διεπίστωσεν ότι αι αποφάσεις μου δεν ήσαν λέξεις, αλλά πράξεις, και ότι, αφοπλιζόμενον, θα μετεβάλλετο πλέον από παντοδύναμος δυνάστης εις μικρόν πολιτικόν κόμμα μειοψηφίας, απετόλμησε την Στάσιν. Τα κείμενα απήντησαν... Αποδεικνύουν ότι όχι μόνον δεν είμεθα διατεθειμένοι “να τα δώσωμεν όλα”, διά να μη γίνη Επανάστασις, αλλά αντιθέτως “να τα πάρωμεν όλα...”, έστω και αν επρόκειτο να επακολουθήση Επανάστασις, την οποίαν είχομεν προπαρασκευασθή με την

παρουσίαν των Βρετανών, την άφιξιν της Ταξιαρχίας του Ρίμινι, την συγκρότησιν της Εθνοφυλακής και την συγκέντρωσιν των χωροφυλάκων εις Αθήνας, διά ν' αντιμετωπίσωμεν [...].

»Όλοι αι άλλοι παραχωρήσεις μου προς το ΚΚΕ –αι οποίαι τόσον επεκρίνοντο τότε από ανθρώπους, οι οποίοι δεν είχαν εμβαθύνει εις την υφισταμένην πραγματικήν κατάστασιν– ήσαν εντελώς δευτερεύουσai και άνευ ουσιαστικής αξίας. Επειδή τότε μία ήτο η επείγουσα και υπερτάτη ανάγκη: Να αφοπλισθή το ΚΚΕ και να εξοπλισθή το Κράτος. Κατόπιν, όλα τα άλλα, αυτομάτως θα επηκολούθουν... Και διά τούτο η ημερομηνία της Αποστρατεύσεως –η 10η Δεκεμβρίου– έμεινεν αμετακίνητος!

»Όσοι θέλουν να κρίνουν δικαίως εκείνην την εποχήν οφείλουν να αναπολήσουν την κατάστασιν του Απριλίου 1944, όταν ανέλαβον την Κυβέρνησιν. Εις την Μ. Ανατολήν, αι ένοπλοι δυνάμεις μας είχαν αποσυντεθή από την Στάσιν. Και εις την Ελλάδα το ΚΚΕ είχε καταστή παντοδύναμον και είχε συγκροτήσει και την Κυβέρνησιν των Βουνών – την ΠΕΕΑ. Και η αγωνία, από την οποίαν αδιαλείπτως κατειχόμεν, ήτο: Πώς θα κατελύετο; »Δύο ήσαν τα στάδια, διά να φθάσωμεν εις την Νίκην: Πρώτον η έλευσις εις τας Αθήνας. Και δεύτερον, ο αφοπλισμός του ΚΚΕ.

»Διά να έλθωμεν εις τας Αθήνας –ως αντίπαλοι του ΚΚΕ– δεν διαθέταμεν, δυστυχώς, ούτε εις το εξωτερικόν ούτε εις το εσωτερικόν, ελληνικάς δυνάμεις αριθμητικώς επαρκείς διά ν' αντιμετωπίσουν τας μυριάδας του ΕΛΑΣ, τακτικού και εφεδρικού, καθώς και την ευρυτάτην συνωμοτικήν οργάνωσιν του ΕΑΜ. Αλλά δεν υπήρχον επίσης τότε ούτε βρετανικάι δυνάμεις διαθέσιμοι, διότι είχαν απορροφηθή από τα τρία ευρωπαϊκά μέτωπα, τα οποία, κατά τους κρίσιμους εκείνους μήνας –Σεπτέμβριον και Οκτώβριον 1944– επιέζοντο σφοδρώς από τον Χίτλερ, αποβλέποντα εις τον εξαναγκασμόν χωριστής ειρήνης. [...]

»Αλλά και αν ακόμη καθίστατο, μόλα ταύτα, δυνατόν να εξευρίσκοντο δυνάμεις βρετανικάι, και πάλιν θα ήτο τότε πολιτικώς αδύνατος απόβασις εναντίον του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ λόγω της σφοδράς αντιδράσεως και των Άγγλων Εργατικών και του Προέδρου Ρούζβελτ και της Σοβιετικής Ενώσεως. Διά να πεισθώμεν, φθάνει να ενθυμηθώμεν την γενικήν εξέγερσιν, την οποίαν είχε προκαλέσει η βρετανική επέμβασις κατά τον Δεκέμβριον και η οποία εκλόνισε την θέσιν του Τσώρτσιλ – και η οποία, εν τούτοις, είχαν επιχειρηθή υπό “απείρως ευμενεστέρας συνθήκας”, διότι αι βρετανικάι δυνάμεις υπεστήριζαν τότε την νόμιμον Κυβέρνησιν και ευρίσκοντο εδώ, προσκεκλημένοι και από τον ΕΛΑΣ διά την τήρησιν της τάξεως. [...]

»Ιδού, διατί, μόνον η συμμετοχή του ΚΚΕ εις την Κυβέρνησίν μας ήνοιγε τας πύλας της

Ελλάδος. Και διά τούτο την επεδίωξα – και ευτυχώς, κατωρθώθη... Καθώς επίσης, μόνον το σύμφωνον της Καζέρτας, όπου ο ΕΛΑΣ, διά του Αρχηγού του, υπέγραψε την υποταγήν του εις το Βρετανικόν Στρατηγείον και προσεκάλεσε τους Βρετανούς εις την Ελλάδα, καθίστα συμμαχικώς εύκολον την παρουσίαν των. [...]

»Αλλά υπάρχει και το δεύτερον στάδιον, ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ. Διότι, εφ' όσον το ΚΚΕ παρέμενε πάνοπλον, η Ελληνική Κυβέρνησις, καθώς ελέγαμεν τότε, ήτο απλώς “η περικεφαλαία του Εαμικού Κράτους”.

»Αλλά πότε θα έπρεπε ν' αποφασισθή η αποστράτευσις: θα έπρεπε ν' αποφασισθή αμέσως, ή να αναβληθή δι' αργότερον; Το ζήτημα του χρόνου ήτο κρισιμότατον. Το ΚΚΕ εζήτηι αναβολήν. Και αι γενικώτεραι συνθήκαι την ηυνόουν. Εφ' όσον εξηκολούθει ο πόλεμος εναντίον του Ναζισμού, ηδύνατο να θεωρηθεί παράλογος η άμεσος αποστράτευσις δυνάμεων της Εθνικής Αντιστάσεως. Και δι' αυτό ουδαμού της Ευρώπης συνέβη. [...]

»Αλλά μου ήτο σαφές ότι ο χρόνος ηργάζετο υπέρ του ΚΚΕ. Και εσωτερικώς, διότι θα εξησφάλιζεν εν τω μεταξύ την πλήρη διάβρωσιν – όπως φαίνεται να συνέβη εις την Τσεχοσλοβακίαν. Και εξωτερικώς, διότι τότε η Σοβιετική Ένωσις ευρίσκετο ακόμη εις την θανάσιμον εμπλοκήν με τον Ναζισμόν και επεφυλάσσετο να διαταράξη τας συμμαχικάς σχέσεις της. Και διά τούτο ακριβώς παρέστησε, καθ' όλον τον Δεκέμβριον, τον ουδέτερον – και μάλιστα, μέχρι του σημείου να μας αναγγείλη, την 30ήν Δεκεμβρίου, την αποστολήν Πρέσβεως, ενώ ακόμα αι μάχαι εμαίνοντο εις τας Αθήνας. [...]

»Και διά τούτο επέμεινα ανενδότης εις την άμεσον αποστράτευσιν. Και η 10η Δεκεμβρίου έμενεν αμετακίνητος. [...] Το συμπέρασμα είναι ότι ο Δεκέμβριος ημπορεί να θεωρηθή “δῶρον του Υψίστου”.

»Αλλά, διά να υπάρξη ο Δεκέμβριος, έπρεπε προηγουμένως να είχομεν έλθει εις την Ελλάδα. Και τούτο ήτο δυνατόν μόνον με την συμμετοχήν και του ΚΚΕ εις την Κυβέρνησιν, δηλαδή με τον Λίβανον. Και διά να ευρεθούν εδώ οι Βρετανοί, οι οποίοι ήσαν απαραίτητοι διά την Νίκην, έπρεπε προηγουμένως να είχε υπογραφεί το Σύμφωνον της Καζέρτας. Και για να γίνη η Στάσις –το “δῶρον του Υψίστου”– έπρεπε προηγουμένως να επιμείνω εις την άμεσον αποστράτευσιν του ΕΛΑΣ και να θέσω το ΚΚΕ ενώπιον του διλήμματος ή να αποδεχθή ειρηνικώς τον αφοπλισμόν του ή να επιχειρήση την Στάσιν, υπό συνθήκας όμως, πλέον, αι οποίαι ωδήγουν εις την συντριβήν του [...].»

Ο Γεώργιος Παπανδρέου συνέχισε να είναι σφοδρός πολέμιος του ΚΚΕ, τόσο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου όσο και μετά τη λήξη του. Έχω σταχυολογήσει μερικά από τα σημειώματα του «Φιλίστορος» της *Καθημερινής*, με τον τίτλο «Πριν από 49 χρόνια», τα

οποία αναφέρονται σε δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου. Τα παραθέτω με χρονολογική σειρά: 23 Ιουλίου 1946. «Το ΚΚΕ διεβίβασε χθες προς τον κ. Γ. Παπανδρέου πρότασιν προς συνάντησιν και ανταλλαγήν απόψεων. Ο κ. Παπανδρέου απέκρουσε την πρότασιν τονίσας ότι εφόσον το ΕΑΜ είναι ένοπλον δεν έχει δικαίωμα ούτε κοινοβουλευτικών επαφών ούτε εντάξεως εις τον νόμιμον πολιτικόν βίον της χώρας. Πεδίον διαπραγματεύσεων με το ΕΑΜ αποτελεί μόνον ο νόμος».

4 Ιουλίου 1948 [Αναφορά στη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ]. «Η βαθυτέρα αιτία της ρήξεως είναι ψυχολογική. Είναι η μεγαλομανία του Τίτο. Ο ηγέτης της Γιουγκοσλαβίας είναι πράγματι δημιουργός της σημερινής του δυνάμεως. Αλλά το γεγονός τούτο δεν ήρκει διά την ρήξιν. Συνέπεσε να είναι και ματαία φύσις. Η ματαιότης του ενθυμίζει τον Γκαίριγκ – με την διαφοράν ότι ο Γκαίριγκ εστερείτο αξίας. Και αυτή η ματαία φύσις τον ωδήγησεν εις την ρήξιν. Εμπνεόμενος από την μεγαλομανίαν του ήθελε να ηγηθή των Βαλκανίων και να θεωρείται δεύτερος, έπειτα από τον Στάλιν. Αλλ' η Μόσχα δεν αναγνωρίζει υπαρχηγούς. Εις την θρησκείαν του Κομμουνισμού υπάρχει μόνον ένας αλάθητος Αρχιερεύς –ο Στάλιν– και όλοι οι άλλοι οφείλουν να είναι πιστοί και πειθήνιοι. Το περιστατικόν Τίτο είναι το πρώτον ευμενές γεγονός διά τας Δημοκρατίας. Είναι ιδιαιτέρως ευχάριστον διά την Ελλάδα. Διότι αποσυνθέτει τον Κομμουνιστικόν Βαλκανικόν Συνασπισμόν, θέτει εις δοκιμασίαν την επιχείρησιν Μάρκου και επίσης οδηγεί εις γενικωτέραν κρίσιν των κομμουνιστικών συνειδήσεων. Και το σύνολον αυτών των συνεπειών θ' αποτελέση ασφαλώς ευτυχή συμβολήν διά την ταχύτεραν αποσύνθεσιν των συμμοριών και την πλήρη νίκην της Ελλάδος εις τον αγώνα διά την ελευθερίαν του κόσμου».

14 Αυγούστου 1949. «Ο κ. Παπανδρέου απηύθυνε προς τον αρχιστράτηγον Παπάγον το κάτωθι τηλεγράφημα: “Ολόκληρον το έθνος πανηγυρίζει θριαμβευτικήν νίκην στρατού μας εις Βίτσι και συντριβήν προδοτών”».

4 Μαρτίου 1950. «“Συρφετός Αλητών”: Ο κ. Γ. Παπανδρέου ωμίλησε χθες την εσπέραν προς τον λαόν των Αθηνών επί δώωρον ενώπιον ογκώδους συγκεντρώσεως εις την πλατείαν Συντάγματος. Εν αρχή ανέπτυξε το πρόγραμμά του τονίσας ιδιαιτέρως τους κινδύνους που απειλούν την Ελλάδα από τους εχθρούς του βορρά και τον συντετριμμένον ήδη κομμουνισμόν, που αποτελεί τη 5ην φάλαγγα του πανσλαβισμού, ο οποίος θα προσπαθήση εις το μέλλον να εμφανισθή ως δημαγωγός της κοινωνικής αθλιότητος. Ο κ. Παπανδρέου εστιγμάτισεν τους κυβερνώντας της τετραετίας, οι οποίοι με την αναξιότητά των εβύθισαν την χώραν εις το πένθος και την συμφοράν, διότι ανέστησαν τον συντετριμμένον κομμουνισμόν, ο οποίος με τον συρφετόν των αλητών του ΚΚΕ κατώρθωσε

να γίνει στρατός, να επιστρατεύση βιαίως τα τέκνα των εθνικοφρόνων χωρικών μας και να τα αναγκάσει να φονεύουν τους γονείς των».

4 Ιουλίου 1950. «“Αντίδραση”: Κατά τας δύο τελευταίας εβδομάδας ο [πρωθυπουργός] κ. Πλαστήρας υπέγραψε διαταγήν, διά της οποίας διετάσσετο ο διοικητής του στρατοπέδου Μακρονήσου όπως απολύση 15 κρατούμενους εκεί κομμουνιστάς. Μολονότι τούτο δυσηρέστησεν όλους σχεδόν τους κυβερνητικούς παράγοντας, οι οποίοι και εξεδήλωσαν την δυσφορίαν των, ο κ. πρωθυπουργός υπέγραψε προ τινων ημερών και δευτέραν διαταγήν απολύσεως υπερεκατόν κρατούμενων εις την Μακρόνησον κομμουνιστών, μεταξύ των οποίων και ο αρχηγός του λεγομένου Αγροτικού Κόμματος κ. Γαβριηλίδης. Ο αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως κ. Παπανδρέου διετύπωσε την απόλυτον αντίθεσίν του».

2 Φεβρουαρίου 1951. «“Πνευματική οριοθέτηση”: Ο αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως και υπουργός της Παιδείας κ. Γ. Παπανδρέου, κατά την χθεσινήν υπ’ αυτού ανάληψιν του υπουργείου, ομιλών προς τους ανωτέρους υπαλλήλους ανεφέρθη εις το πρόγραμμα το οποίον θα εφαρμόση εις την παιδείαν. Κατ’ αρχήν ετόνισεν, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να εμφορούνται από εθνικόν πνεύμα. Δεν αρκεί οι διδάσκαλοι να μην είναι απλώς κομμουνισταί ή συνοδοιπόροι, οφείλουν να είναι σημαιοφόροι του εθνικού αγώνος εναντίον του κομμουνισμού. Υπάρχει δυστυχώς μια κατηγορία πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι ανήκουν εις την εθνικήν οικογένειαν, αλλά είναι δυστυχώς ουδέτεροι, απόντες και άμαχοι εις τον αγώνα της Ελλάδος και της ελευθερίας εναντίον των θανασίμων εχθρών των. Οι άνθρωποι αυτοί οι οποίοι τοποθετούν εαυτούς εις τα μετόπισθεν του εθνικού αγώνος και προσπαθούν να παραμείνουν ουδέτεροι δεν έχουν το δικαίωμα να είναι ηγέται».

3 Απριλίου 1957 [Γ. Παπανδρέου για ΕΑΜ και ΚΚΕ, από αγόρευση στη Βουλή των Ελλήνων]. «Η συζήτησις διά το θέμα του ΕΑΜ εντός της αιθούσης ταύτης απέδειξεν ότι το ΕΑΜ δεν ήτο ολόκληρον κομμουνιστικόν. Σπονδυλική στήλη του ήτο το ΚΚ, αλλ’ η μεγάλη πλειονότης των οπαδών ήσαν εθνικόφρονες, κατεχόμενοι από το πάθος της εθνικής ελευθερίας. Και απετέλεσε μέγα σφάλμα των μετέπειτα κυβερνήσεων ότι περιέλαβον το σύνολον του ΕΑΜ εις την έννοιαν του ΚΚ και ούτω προσέφερον πλήθος ανθρώπων εις την διάθεσιν της κομμουνιστικής ηγεσίας. Κατά την διάρκειαν της Κατοχής, εφ’ όσον το παγκόσμιον μέτωπον αποτελείτο από τας Ηνωμένας Πολιτείας, την Μεγάλην Βρετανίαν, τας άλλας δημοκρατίας και την Σοβιετικήν Ένωσιν, δεν είναι περίεργον ότι εις την Ελλάδα εθεωρείτο εκπρόσωπος του αγώνος της εθνικής αντιστάσεως και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όταν εχρηματοδοτείτο και εξοπλίζετο από το συμμαχικόν στρατηγείον. Ενώ όμως τα εθνικόφρονα στοιχεία του ΕΑΜ είχαν μοναδικόν σκοπόν την απελευθέρωσιν και την

κανονικήν λειτουργίαν των ελευθέρων θεσμών, η κομμουνιστική ηγεσία είχε ως σκοπόν της και την δυναμικήν επικράτησιν. Και όταν εβεβαιώθη ότι οι σύμμαχοι θα νικήσουν, σκοπός του αποκλειστικός έγινε ο δεύτερος και επεχείρησε την εξόντωσιν των άλλων μονάδων εθνικής αντιστάσεως.

»Και ανήκει εθνικός έπαινος εις την οργάνωσιν ΕΔΕΣ, ότι κατώρθωσε να αντισταθή εις όλας τας αποπείρας εξοντώσεως και να ημπορούμεν να λέγωμεν ημείς οι οποίοι είμεθα κυβέρνησις εις το εξωτερικόν ότι εις την Ελλάδα μάχονται δύο οργανώσεις αντιστάσεως, μία με κομμουνιστικήν ηγεσίαν και μία με εθνικήν. Και ούτω ηδυνήθημεν να διαχειρισθώμεν κατά τρόπον περισσότερον επιβλητικόν την γενικήν υπόθεσιν της Ελλάδος. Το συμπέρασμα εις το οποίον καταλήγομεν καθ' όσον αφορά το αίτημα της νομιμοποιήσεως του ΚΚ είναι αρνητικόν».

Θεωρώ ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου συνέβαλε όσο κανείς άλλος στην αποτροπή της κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ μετά την αποχώρηση των Γερμανών και στην αποδυνάμωσή του με τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ μετά τη Βάρκιζα. Ο γιος του Ανδρέας, χωρίς να έχει καμία σχέση με την κραυγαλέα αντικομμουνιστική συμπεριφορά του πατέρα του, κατόρθωσε να συρρικνώσει το ΚΚΕ, λεηλατώντας την εκλογική του βάση, με την αναγνώριση της εαμικής αντίστασης, με έξυπνα συνθήματα και με μια γενναία κοινωνική πολιτική.

15

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Όπως προκύπτει από το προηγούμενο κεφάλαιο, σε ένα σημείο είχαν συμφωνήσει οι Γεώργιος Παπανδρέου και Γεώργιος Α. Βλάχος: ότι το δεκεμβριανό κίνημα μπορούσε να θεωρηθεί «δώρο Θεού», υπό την έννοια ότι οδήγησε στην αποδυνάμωση του πανίσχυρου κατοχικού εαμικού κινήματος με τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου επαίρεται, θεωρώντας ότι το αποτέλεσμα αυτό είναι έργο δικό του. Εκείνος ήταν ο αρχιτέκτονας των συμφωνιών του Λιβάνου και της Καζέρτας. Χωρίς τις εν λόγω συμφωνίες δε θα ήταν δυνατή η παρουσία στην Ελλάδα, αμέσως μετά την απελευθέρωση, των Άγγλων, της Ορεινής Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου, που επέτρεψαν την επιτυχή αντιμετώπιση του εαμικού κινήματος. Μάλιστα ο Παπανδρέου υποστηρίζει ότι είχε προβλέψει το κίνημα και το περίμενε, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπισή του. Υπαινίσσεται δε, στην περίφημη επιστολή του προς το Γεώργιο Βλάχο,

ότι, κατά κάποιο τρόπο, προκάλεσε το κίνημα. Πράγματι, απαντώντας στον ισχυρισμό του Βλάχου ότι η κυβέρνηση Παπανδρέου ήταν διατεθειμένη να τα «δώσει όλα» στο ΚΚΕ, γράφει ότι, απεναντίας, προσπαθούσε να τα «πάρει όλα». Τονίζει ιδιαίτερα την αμετακίνητη απόφασή της να πραγματοποιηθεί η αποστράτευση του ΕΛΑΣ (και του ΕΔΕΣ) την 10η Δεκεμβρίου και ότι η επιμονή της αυτή προκάλεσε το κίνημα. Εκτός εξουσίας πλέον, μετά τα Δεκεμβριανά, εξακολούθησε την αντικομμουνιστική του ρητορεία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αλλά και μετά απ' αυτόν. Έφθασε μάλιστα στο σημείο να στηλιτεύσει τα κατευναστικά μέτρα που έλαβε ο Πλαστήρας ως μετεμφυλιακός πρωθυπουργός. Το ίδιο έπραξε και για παρόμοια και ακόμα πιο δραστικά μέτρα τα οποία είχε λάβει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στην πρώτη πρωθυπουργική του οκταετία. Τον είχε κατηγορήσει ότι «απελευθέρωσε χιλιάδες ειδεχθείς κομμουνιστάς» (Γιάννης Μαρίνος στην *Καθημερινή*, 31.7.2003).

Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι, παρ' όλα αυτά, ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν έγινε αντικείμενο επικρίσεων από δημοσιογράφους, συγγραφείς, πολιτικούς κ.λπ. της ευρύτερης Αριστεράς. Αντιθέτως, τα βέλη τους κατευθύνθηκαν προς τη «Δεξιά». Αλλά ποια Δεξιά; Αν θεωρήσουμε Δεξιά την προέκταση της αντιβενιζελικής παράταξης του μεγάλου διχασμού, θα πρέπει να θυμηθούμε ότι αυτή ουδόλως ή ελάχιστα συμμετείχε στις κυβερνήσεις του Καΐρου κατά τη διάρκεια της Κατοχής και στις κυβερνήσεις της περιόδου της εμφύλιας σύρραξης 1946-1949. Πράγματι, στο διάστημα 1941-1944, πρωθυπουργοί των κυβερνήσεων του Καΐρου υπήρξαν πολιτικοί της βενιζελικής παράταξης: Εμμανουήλ Τσουδερός, Σοφοκλής Βενιζέλος και Γεώργιος Παπανδρέου. Η κυβέρνηση του Σοφοκλή Βενιζέλου ήταν εκείνη που κατέστειλε, με τη βοήθεια των Άγγλων, το αριστερό κίνημα των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Οι κυβερνήσεις του Θεμ. Σοφούλη, εξέχοντας πολιτικού της βενιζελικής παράταξης, διεξήγαγαν τον πόλεμο 1946-1949. Οι ίδιες αυτές κυβερνήσεις δημιούργησαν τη Μακρόνησο και θέσπισαν τα καταπιεστικά μέτρα (αναγκαστικοί νόμοι 509/1947 και 516/1948 κ.λπ.) που είχαν ως συνέπεια τις φυλακίσεις, εξορίες και εκτελέσεις αγωνιστών της Αριστεράς.

Ακόμα πιο ανιστόρητο και άδικο είναι να βάλλεται ο Κωνσταντίνος Καραμανλής γι' αυτές τις διώξεις αγωνιστών της Αριστεράς και για νομοθετικές πράξεις τις οποίες θέσπισαν άλλες πολιτικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια μιας εμπόλεμης κατάστασης. Παραγνωρίζουν ηθελημένα ή αθέλητα οι επικριτές του ότι, ήδη στην πρώτη πρωθυπουργία του, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανέστειλε τις εκτελέσεις των οπαδών της Αριστεράς που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο από τα στρατοδικεία. Η πράξη αυτή είναι μεγίστης σημασίας

εφόσον αφορά την ανθρώπινη ζωή. Οι άνθρωποι υπέρ των οποίων εφαρμόστηκε το μέτρο αναστολής της εκτέλεσης έζησαν για να πεθάνουν ειρηνικά στο κρεβάτι τους, αποφεύγοντας έναν πρόωρο και βίαιο θάνατο μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα. Η ανθρώπινη αυτή προσφορά του Καραμανλή θυμίζει μια παρόμοια πράξη του Περικλή στην αρχαία Αθήνα. Ήταν το 428 π.Χ., τρία χρόνια μετά την έκρηξη του μεγάλου Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο Περικλής έπεσε και αυτός θύμα του μεγάλου λοιμού που θέρισε τους Αθηναίους. Γράφει σχετικά ο Πλούταρχος (Βίοι παράλληλοι: Περικλής): «Γύρω από τον ετοιμοθάνατο Περικλή, νομίζοντας ότι δεν τους ακούει, οι φίλοι του μιλούσαν για τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφερε στην Αθήνα. Σε κάποια στιγμή όμως, ο Περικλής άνοιξε τα μάτια του και τους είπε: “Απορώ που επαινείτε τα έργα μου για τα οποία συνετέλεσε και η τύχη. Άλλωστε, δεν τα πραγματοποίησα μόνος μου αλλά με τους συνεργάτες μου. Και δεν αναφέρετε το μέγιστον και το κάλλιστον: Ουδείς γαρ δι’ εμέ των όντων Αθηναίων μέλαν ιμάτιον περιεβάλετο”». (Δηλαδή, ότι κανένας Αθηναίος δε φόρεσε μαύρα εξαιτίας του, αφού δεν είχε εγκρίνει καμία θανατική καταδίκη.) Δικαίως και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θα μπορούσε να πει κάτι παρόμοιο.

Δύο κορυφαίοι πολιτικοί της Αριστεράς, ο Χαρίλαος Φλωράκης και ο Ηλίας Ηλιού, δήλωσαν επίσημα και με παρρησία στη Βουλή των Ελλήνων ότι μόνο επί πρωθυπουργίας Καραμανλή σταμάτησαν οι εκτελέσεις και αναγνωρίστηκε το ΚΚΕ. Οι μείζονες στρατηγικοί στόχοι που προσδιόρισαν την πορεία του Καραμανλή ως πρωθυπουργού ήταν η οικονομική ανάπτυξη και η ενσωμάτωση της Ελλάδας στην ενωμένη Ευρώπη. Γνώριζε ότι δεν μπορούσε να πετύχει τους στόχους αυτούς με ανοιχτές τις πληγές του Εμφυλίου, γι’ αυτό και η επούλωσή τους αποτέλεσε μόνιμη επιδίωξή του. Ήθελε ν’ αλλάξει σελίδα. Έχει έρθει στο φως μια εκπληκτική πληροφορία την οποία παρουσίασε ο Γιάννης Μαρίνος σε άρθρο του με τίτλο «Η άγνωστη οφειλή της Αριστεράς», το οποίο δημοσιεύτηκε στο φύλλο του *Βήματος* της 12.12.1999. Την ίδια πληροφορία παρουσίασε ο Γιάννης Μαρίνος και σε επιστολή του η οποία δημοσιεύτηκε στην Καθημερινή της 31.7.2003. Ο καταξιωμένος δημοσιογράφος και ευρωβουλευτής Γιάννης Μαρίνος ήταν ομιλητής κατά την παρουσίαση των δώδεκα τόμων των Αρχείων Καραμανλή στο Μέγαρο Μουσικής (Μάρτιος 1997). Στην ομιλία αυτή είχε αναφέρει τα εξής (*Βήμα*, 12.12.1999): «Από την εποχή του Καραμανλή της ΕΡΕ και μετά άρχισε η διαδικασία της βαθμιαίας εξαφάνισης των διχαστικών νόμων και πρακτικών, με την κατάργηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, με την αποφυλάκιση των κρατουμένων (του το έχει αναγνωρίσει ο κ. Φλωράκης), με το σταμάτημα των εκτελέσεων (οι τελευταίες έγιναν επί κυβερνήσεως του κεντροαριστερού Ν. Πλαστήρα), με την

κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και με τη βαθμιαία ένταξη στη νομιμότητα όλων των προσωπικοτήτων της Αριστεράς».

Μετά την ομιλία αυτή, ο γνωστός αριστερός αγωνιστής και εκδότης τότε της *Αυγής* Λευτέρης Βουτσάς του είπε: «Ίσως δεν ξέρεις ότι για να αναλάβει το σχηματισμό κυβέρνησης ο Κ. Καραμανλής έθεσε στο βασιλέα Παύλο ως προϋπόθεση το να σταματήσουν οι εκτελέσεις των ήδη καταδικασμένων σε θάνατο κομμουνιστών και να καταργηθούν βαθμιαία όλοι οι νόμοι εκτάκτου ανάγκης που φαλκιδεύουν τη Δημοκρατία. Και μόνο μετά τη συγκατάνευση του έκπληκτου βασιλιά δέχθηκε ο Κ. Καραμανλής να ορκισθεί για πρώτη φορά πρωθυπουργός το 1956». Και όταν ο εκπλαγείς Γιάννης Μαρίνος ρώτησε το Λευτέρη Βουτσά: «Και γιατί δεν το λένε αυτό δημόσια και δυνατά ώστε να το μάθει και ο παραπληρορημένος λαός;» έλαβε την απάντηση: «Ε, δεν μπορούμε να διατυμπανίζουμε τις προσφορές του Καραμανλή προς την Αριστερά... Ας το κάνει η δική του παράταξη». Στη συνομιλία αυτή ήταν και ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος επιβεβαίωσε τα προαναφερθέντα. Άλλωστε, δεν υπήρξε διάψευση των δημοσιευθέντων στο προαναφερθέν άρθρο ούτε από το Λευτέρη Βουτσά ούτε από το Λεωνίδα Κύρκο (*Καθημερινή*, 31.7.2003).

Στις 20 Μαρτίου 2007, πραγματοποιήθηκε στο Μέγαρο Μουσικής εκδήλωση μνήμης για τη συμπλήρωση εκατονταετίας από τη γέννηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Την εκδήλωση τίμησαν ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργός και εκπρόσωποι των κομμάτων. Ομιλητές ήταν, εκτός από τον πρωθυπουργό, και ο Αλέκος Αλαβάνος, πρόεδρος του Συνασπισμού, ο Ορέστης Κολοζώφ, βουλευτής του ΚΚΕ, και ο Ευάγγελος Βενιζέλος, βουλευτής του ΠΑΣΟΚ. Όλοι οι ομιλητές εξήραν με θέρμη την προσωπικότητα και τα οικονομικά και πολιτικά επιτεύγματα του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Χαιρετισμό απηύθυνε ο βενιαμίν των αδελφών Καραμανλή Αχιλλέας, υπό την ιδιότητα του αντιπροέδρου του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής. Απέφυγε ο Αχιλλέας να μιλήσει για τα επιτεύγματα του μεγάλου αδελφού του. Με σεμνότητα, συντομία και σαφήνεια συγκίνησε το ακροατήριο καταθέτοντας τη μαρτυρία του για την ανθρώπινη διάσταση του φαινομένου Καραμανλής. Στάθηκε δε στις γνωστές επικρίσεις της ευρύτερης Αριστεράς περί αυταρχικού κράτους και ελλείμματος δημοκρατικής ευαισθησίας επί πρωθυπουργίας Καραμανλή, καταδεικνύοντας το άδικο των επικρίσεων αυτών σύμφωνα με τη λογική των αριθμών: όταν ανέλαβε την εξουσία το 1955, υπήρχαν στις φυλακές 4.498 καταδικασμένοι κομμουνιστές. Με επάλληλα μέτρα τους περιόρισε σε 937, για να δεχθεί τους μύδρους του Γεωργίου Παπανδρέου, όπως προαναφέρθηκε. Στα νησιά του Αιγαίου βρίσκονταν 898 εξόριστοι. Όταν έφυγε, είχαν μείνει 6. Ταυτόχρονα δεν άφησε να γίνει ούτε μία εκτέλεση

θανατικής ποινής από τις πολλές που εκκρεμούσαν.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε πλήρη συνείδηση της ανάγκης για αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, όχι μόνο από το δικό του πολιτικό χώρο αλλά και από τους άλλους. Διαφορετικά θα ήταν δύσκολο να επιτύχει τους μείζονες στρατηγικούς του στόχους της οικονομικής ανάπτυξης και της ενσωμάτωσης της χώρας στην ενωμένη Ευρώπη. Αντιπροσωπευτικές της πολιτικής αυτής ήταν τρεις σημαντικές προσωπικές επιλογές του: η μετάκληση από τις ΗΠΑ και η τοποθέτηση του Ανδρέα Παπανδρέου ως επικεφαλής του ΚΕΠΕ, η ανάθεση στο Γιάγκο Πεσμαζόγλου των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ των έξι και η ανάθεση στο Γιώργο Κοντογιώργη συντονιστικού ρόλου στις διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ των εννέα. Κανένας από τους τρεις δεν ανήκε στον πολιτικό του χώρο. Για τον Καραμανλή ίσχυε αυτό που έχει διακηρύξει ο ηγέτης της σύγχρονης Κίνας Ντεγκ Χσιάο Πιγκ: «Άσπρη γάτα, μαύρη γάτα, δε με νοιάζει. Αρκεί να πιάνει ποντίκια». Την αντίληψη αυτή προσπάθησε να τη μεταδώσει και στους συνεργάτες του και το πέτυχε, τουλάχιστον εν μέρει.

Ο γράφων δεν ανήκε στο χώρο της ΕΡΕ και της ΝΔ όταν, το 1976, του ζητήθηκε ν' αναλάβει μια σοβαρή αποστολή στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την ένταξη στην ΕΟΚ· και δεν το έκρυβε, όλοι γύρω του το γνώριζαν. Αρχίζαν τότε οι διαπραγματεύσεις για την ένταξη στην ΕΟΚ των εννέα και ο Καραμανλής τοποθέτησε στο Υπουργείο Γεωργίας πολιτικό που είχε επιδείξει ιδιαίτερο δυναμισμό και αποδοτικότητα σε άλλα υπουργεία, το Γιάννη Μπούτο. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία, διότι ο γεωργικός τομέας ήταν ο πιο δύσκολος και ο πιο πολύπλοκος. Η δαιδαλώδης Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) απορροφούσε τότε τα δύο τρίτα του κοινοτικού προϋπολογισμού και ο ελληνικός αγροτικός πληθυσμός αντιπροσώπευε το 30% του ενεργού πληθυσμού. Ο Γιάννης Μπούτος με αιφνιδίασε, αναθέτοντάς μου να οργανώσω και να διευθύνω υπό την ιδιότητα του γενικού διευθυντού μια νέα μονάδα επιλέκτων, με αντικείμενο τη διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων και την οργάνωση του υπουργείου ώστε να καταστεί ικανό να εφαρμόσει την ΚΑΠ. Δεν είχε κάνει τότε καμιά νύξη σχετικά με τον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκα. Πολλά χρόνια αργότερα μου εκμυστηρεύτηκε πως γνώριζε ότι δεν ανήκα στο χώρο της ΝΔ, αλλά λίγο τον ενδιέφερε. Αυτή άλλωστε ήταν η γραμμή Καραμανλή, όπως μου είπε. Την ίδια γραμμή ακολούθησα κι εγώ στην επιλογή των συνεργατών μου. Δε γνώριζα ούτε ήθελα να μάθω σε ποιο πολιτικό χώρο ανήκαν οι συνεργάτες που επέλεγα. Μοναδικά κριτήρια ήταν οι σπουδές, η γλωσσομάθεια και η ικανότητα. Μόνο σε μία περίπτωση μου ήταν γνωστός ο χώρος κάποιου συνεργάτη, γιατί υπήρξε προβεβλημένο συνδικαλιστικό στέλεχος. Ανήκε στο χώρο

της Αριστεράς. Αυτό δε με εμπόδισε να τον επιλέξω όταν πείστηκα ότι μπορούσε επαξίως ν' ανταποκριθεί στο ρόλο για τον οποίο τον προόριζα. Ο Γιάννης Μπούτος δεν εξέφρασε γι' αυτό καμιά δυσaréσκεια.

Δε θα ήθελα να κλείσω αυτό το κεφάλαιο χωρίς να αναφερθώ στη σχέση αμοιβαίας συμπάθειας και αλληλοσεβασμού που υπήρχε μεταξύ του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Χαρίλαου Φλωράκη. Αντιπροσώπευαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές φιλοσοφίες· τους ένωναν όμως δύο κυρίως πράγματα: πρώτον, το γεγονός ότι και οι δύο, γόννοι σχετικά εύπορων οικογενειών, ξεκίνησαν από τα χωριά τους για να φτάσουν στην κορυφή της πυραμίδας του πολιτικού τους χώρου ο καθένας, δίχως να προέρχονται ή να έχουν στήριξη από «τζάκια»· δεύτερον, η ανάγκη που ένιωσαν και οι δύο να γυρίσουν σελίδα. Έμπρακτα δε επιδίωξαν να υπάρξουν λήθη, συμφιλίωση και εθνική ομοψυχία στη χώρα, ύστερα από τις μακροχρόνιες και αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις, και το πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό. Είμαι βέβαιος ότι την προσφορά τους αυτή θα την αναγνωρίσει η ιστορία.

16

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΤΑ ΤΑΓΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Από το «Ημερολόγιο Κατοχής» του Παναγιώτη Κανελλόπουλου προκύπτει ότι Τάγματα Ασφαλείας δεν υπήρχαν μόνο στις μεγάλες πόλεις της Πελοποννήσου αλλά και σε μικρότερες καθώς και σε χωριά, όπως στο Γύθειο, στο Μιστρά, στη Μονεμβασιά, στο Μελιγαλά, στην Πύλο, στον Αχλαδόκαμπο, στην Αμαλιάδα, στην Κυπαρισσία, στους Γαργαλιάνους, στο Βαλτέτσι, στο Κοπανάκι.

Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας είχε ήδη εγκατασταθεί στην Ιταλία όταν ο Ζέβγος, μιλώντας και εκ μέρους των άλλων εαμικών υπουργών, παρακάλεσε τον Κανελλόπουλο να πάει μαζί με τον αγγλικό στρατό στην Πελοπόννησο. Το χάος που επικρατούσε εκεί απαιτούσε την παρουσία ενός διαλλακτικού υπουργού. Τα πάθη ήταν μεγάλα και ήταν απαραίτητος ο κατευνασμός. Είχαν προηγηθεί οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ και Ταγμάτων Ασφαλείας στον Πύργο, στην Καλαμάτα, στο Μελιγαλά και στους Γαργαλιάνους, που είχαν προκαλέσει μεγάλη αιματοχυσία και υλικές καταστροφές. Ο λόγος ήταν ότι τα Τάγματα αρνούσαν να παραδοθούν στον ΕΛΑΣ μετά την αποχώρηση των Γερμανών, χωρίς την παρουσία κυβερνητικού εκπροσώπου, φοβούμενα πράξεις αντεκδίκησης. Άλλωστε αυτό προέβλεπε η συμφωνία του Λιβάνου. Ύστερα από όσα συνέβησαν στο Μελιγαλά, κανένα τάγμα δεν ήταν

διατεθειμένο να παραδοθεί στον ΕΛΑΣ αμαχητί, και ο κίνδυνος μεγαλύτερης αιματοχυσίας ήταν φανερός.

Με την προτροπή του εαμικού υπουργού, ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου ανέθεσε στον Π. Κανελλόπουλο να εκπροσωπήσει την κυβέρνηση στην Πελοπόννησο. Ο Σβώλος έδωσε στον Κανελλόπουλο επιστολή σε ανοιχτό φάκελο για τον επίσκοπο Ηλείας, που ήταν πρόεδρος της επιτροπής του ΕΑΜ στην Πελοπόννησο, και ο Ζέβγος του έδωσε επιστολή σε κλειστό φάκελο για τον Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος ήταν επικεφαλής της Μεραρχίας Πελοποννήσου του ΕΛΑΣ, εγκατεστημένος εκεί αρκετούς μήνες πριν.

Ο Κανελλόπουλος έφθασε στα Κύθηρα στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, όπου συνάντησε μια ομάδα Άγγλων αξιωματικών. Εκείνοι του επεσήμαναν πόσο κρίσιμη ήταν η κατάσταση στην Πελοπόννησο μετά τις συγκρούσεις στην Καλαμάτα, στον Πύργο, στο Μελιγαλά και στους Γαργαλιάνους και ότι επέκειτο μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και το καλά οχυρωμένο και βαριά εξοπλισμένο Τάγμα Ασφαλείας που βρισκόταν στην Τρίπολη, με διοικητή το συνταγματάρχη Παπαδόγκωνα. Επόμενος σταθμός του ήταν η Καλαμάτα, όπου τον επισκέφθηκαν ο Βουρνάς, υπεύθυνος του ΕΑΜ Πελοποννήσου, και ο Άρης με τους επιτελείς του.

Γράφει ο Π. Κανελλόπουλος: «Μου δήλωσαν επίσημα απόλυτη υπακοή στην κυβέρνηση. Μπήκαμε αμέσως στο θέμα της Τριπολιτσάς. Ο Άρης Βελουχιώτης, αφού του διατύπωσα την εντολή να σταματήσουν οι εκτελέσεις, μου εδήλωσε ότι με την είδηση που πήρε ότι θα 'φθανα σταμάτησε τη λειτουργία των στρατοδικείων που δικάζουν πολίτες και ταγματασφαλίτες, και ότι επίσης έδωσε διαταγή να μην εκτελεσθούν όσοι, έχοντας καταδικασθεί σε θάνατο, δεν έχουν ακόμα εκτελεσθεί και να μην συνεχισθούν συλλήψεις πολιτών. Την αποφυγή μάχης στην Τρίπολη την παραδέχθηκαν όλοι ως σκόπιμη, αν και δεν τη φαντάζονταν δυνατή, και συμφώνησαν στην πρότασή μου ν' ανέβουμε το ίδιο απόγευμα στην περιοχή της Τρίπολης, ν' απευθύνω εγώ διαταγή στον Παπαδόγκωνα να παραδοθεί, κι η παράδοση να γίνει στους λίγους Βρετανούς στρατιώτες και σε τμήμα του ΕΛΑΣ».

Ακολούθησε έγγραφη διαταγή του Κανελλόπουλου προς τον Παπαδόγκωνα να παραδοθεί με τον οπλισμό του, βεβαιώνοντάς τον ότι η ζωή όλων ήταν εξασφαλισμένη τη στιγμή της παράδοσης και κατά την περίοδο που θα ήταν κρατούμενοι, καθώς και ότι η κυβέρνηση θα αποφάσιζε, όταν θα ερχόταν στην Αθήνα, τι θα γινόταν παραπέρα. Ο Παπαδόγκωνας απάντησε στην επιστολή εκφράζοντας φόβους για τη ζωή των ανδρών του και για σφαγή μέσα στην πόλη. Τελικά πραγματοποιήθηκε συνάντηση Κανελλόπουλου-Παπαδόγκωνα παρουσία του Άρη και των συνεργατών του και κατέληξαν σε συμφωνία. Έτσι, ο

Παπαδόγκωνας παραδόθηκε και αποφεύχθηκε η σύγκρουση, η οποία θα προκαλούσε μεγάλη αιματοχυσία και υλικές καταστροφές. Η είσοδος του ΕΛΑΣ στην πόλη έγινε με πολλή τάξη και πειθαρχία, δίχως κανένα επεισόδιο.

Ο μητροπολίτης Μαντινείας, αφού εξέφρασε την ευγνωμοσύνη των κατοίκων προς τον Π. Κανελλόπουλο, μίλησε για τις βιαιότητες που διέπραξε ο Παπαδόγκωνας και το Τάγμα του, από τις οποίες υπέφερε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Στη δοξολογία που ακολούθησε, ο Κανελλόπουλος στην ομιλία του έπλεξε το εγκώμιο του ΕΛΑΣ με τα εξής λόγια: «Είμαι ευτυχής που συνέβαλα κάπως κι εγώ στη λύση ενός τραγικού προβλήματος, που, αν δεν λυνόταν όπως λύθηκε, αμέτρητα θα ήταν τα θύματα που θα θρηνούσαμε κι ασύλληπτη η καταστροφή. Πάντως, προβαίνοντας στην έκφραση του αισθήματός μου αυτού, έχω χρέος να συμπληρώσω τη διατύπωσή μου και να εκφράσω τις ευχαριστίες της κυβερνήσεως και τα προσωπικά μου συγχαρητήρια στο στρατό του ΕΛΑΣ και στον αρχηγό του μέραρχο Άρη Βελουχιώτη, για τον παραδειγματικό τρόπο με τον οποίον ανταποκρίθηκε στις οδηγίες μου».

Χωρίς αιματοχυσία έγινε η παράδοση και των υπόλοιπων Ταγμάτων Ασφαλείας, και ο Π. Κανελλόπουλος πήγε στην Αθήνα, όπου είχε ήδη εγκατασταθεί η κυβέρνηση εθνικής ενότητας στις 17 Οκτωβρίου. Παρέμεινε δηλαδή στην Πελοπόννησο τρεις εβδομάδες και το έργο που προσέφερε χαρακτηρίστηκε απ' όλους πολύ σημαντικό.

Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για το πελοποννησιακό δράμα αποτελεί το βιβλίο του Ευάγγελου Μαχαίρα, «50 χρόνια μετά». Ο Ευ. Μαχαίρας, γνωστός και λόγω του ότι διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, ήταν έφεδρος αξιωματικός στην Αλβανία και διοικητής λόχου μηχανημάτων του ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει μια Λαϊκή Επιτροπή που θα αναλάμβανε τη διοίκηση στην Τρίπολη μετά την παράδοση του Ταγματος Ασφαλείας. Γράφει σχετικά: «Στην Επιτροπή είναι και ο Ευάγγελος Μαχαίρας, καλός νέος και άλλοτε πολιτικός μου φίλος, που διοικεί ένα λόχο του ΕΛΑΣ. Ήρθε και με είδε χθες. Έχει διαμπερές τραύμα και είναι και ο ποιητής πολλών τραγουδιών του ΕΛΑΣ».

Από την πλευρά του ο Ευ. Μαχαίρας αναφέρει για τη συνάντησή του με τον Π. Κανελλόπουλο: «Ήμουν απέξω από το σπίτι που έμενε ο Κανελλόπουλος και περίμενα με ανυπομονησία τα νέα, δηλαδή την απάντηση του Παπαδόγκωνα αν θα παραδώσει τα όπλα. Ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης ερχόταν από το σπίτι που έμενε η αγγλική αποστολή, συνοδευόμενος από το σμήναρχο Βήλο, που ήταν από κοντινό χωριό και γνωστός μου. Τους χαιρέτησα στρατιωτικά με το αριστερό χέρι (γιατί το δεξί ήταν ακόμη

στο γύψο) και προσπαθούσα να μαντέψω από την έκφραση του προσώπου τους αν είχαμε ή όχι καλά νέα. Ο Βήλος κοντοστάθηκε, με κοίταξε καλά και με ρώτησε:

»—Είσαι ο Μαχαίρας;

»—Ναι, του είπα.

»—Δυσκολεύτηκα να σε γνωρίσω, είσαι πολύ αδύνατος, γιατί;

»—Από ένα προηγούμενο τραύμα, απάντησα, διαμπερές στο στήθος.

»Με αγκάλιασε και με πήρε μαζί του.

»—Κύριε υπουργέ, είπε στον Κανελλόπουλο, επιτρέψτε μου να σας γνωρίσω έναν πολύ καλό μου φίλο, έναν εξαιρετο πατριώτη και αγωνιστή. Γύρισε ο Κανελλόπουλος και μου έτεινε το χέρι, ενώ ο Βήλος του έλεγε ότι ήμουν δικηγόρος στην Τρίπολη και ότι σίγουρα θα ήμουν και φοιτητής του.

»—Ναι, είπα, ήμουν φοιτητής σας, κ. υπουργέ, και χαίρομαι που σας υποδέχομαι ως εκπρόσωπο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας.

»—Χαίρομαι κι εγώ, κ. Μαχαίρα, που βρίσκω ένα φοιτητή μου στις γραμμές της Εθνικής Αντίστασης κι ελπίζω ότι κι άλλοι πολλοί θα 'ναι μαζί σας.

»—Ναι, είναι πάρα πολλοί, του είπα.

»—Πέρασε να καθίσουμε λίγο, μου πρότεινε. Έχουμε μερικά λεπτά καιρό.

»Τον ευχαρίστησα και, πριν καθίσουμε, τον ρώτησα αν είχαμε νέα από την Τρίπολη. Μου είπε ότι ο “Παπαδόγκωνας προσπαθεί να κερδίσει καιρό, αλλά του επανέλαβα αυστηρά ότι πρέπει να παραδώσει αμέσως τα όπλα και χωρίς όρους”.

»Η χαρά μου ήταν μεγάλη και δεν ήξερα πώς να την εκφράσω. Είπα μόνο:

»—Μακάρι να είχατε έρθει μερικές μέρες νωρίτερα, κ. υπουργέ, θα είχαμε αποφύγει την αιματοχυσία στην Καλαμάτα, το Μελιγαλά και τους Γαργαλιάνους.

»—Έπρεπε να περιμένετε, μου απάντησε».

Δυστυχώς, ο Άρης δεν περίμενε, με συνέπεια μια σοβαρή και ανώφελη αιματοχυσία, καθώς και υλικές καταστροφές που θα είχαν αποφευχθεί, αφού τα Τάγματα Ασφαλείας θα παραδίδονταν αμαχητί σε εκπρόσωπο της κυβέρνησης στην οποία συμμετείχαν έξι εαμικοί υπουργοί. Ο ΕΛΑΣ πλήρωσε αυτό το λάθος με μερικές εκατοντάδες νεκρούς και τραυματίες, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευ. Μαχαίρα. Είναι παράλογο και θλιβερό το ότι χάθηκαν τόσοι νέοι άνθρωποι ενώ είχαν βγει σώοι από τις μάχες της Κατοχής. Τα θύματα από την άλλη πλευρά ήταν πολλαπλάσια, γιατί εκτός από τους νεκρούς και τους τραυματίες στις μάχες υπήρξαν πολλές εκτελέσεις αιχμαλώτων αλλά και πολιτών.

Η στάση του Άρη επικρίνεται και από τον τότε διοικητή συντάγματος του ΕΛΑΣ Νικηφόρο

στο βιβλίο του Γοργοπόταμος. Γράφει σχετικά: «Παραμονές της απελευθέρωσης, όταν δηλαδή έχει γίνει ολοφάνερο ότι τα πράγματα εξελίσσονται σύμφωνα με τους δικούς του φόβους, πως το αριστερό κίνημα προδινόταν και παραδινόταν, ο Άρης αποφασίζει και δίνει την τελείως αχρείαστη από στρατηγικής απόψεως μάχη του Μελιγαλά, με τη γνωστή αιματηρή προέκταση».

Είναι κρίμα που έντιμοι πατριώτες σαν τον Ευ. Μαχαίρα δεν παρουσίασαν σ' όλη τους την έκταση τα αιματηρά γεγονότα του Μελιγαλά. Κατά συνέπεια, η μοναδική πηγή πληροφόρησης είναι εκείνη που προέρχεται από την άλλη πλευρά, των θυμάτων, με τις αναπόφευκτες υπερβολές. Δυσκολεύεται κανείς να πιστέψει την πρωτοφανή αγριότητα της σφαγής γύρω από τη θλιβερή «πηγάδα», όπως την περιγράφει ο Ηλίας Θεοδωρόπουλος στο βιβλίο του «Η πηγάδα του Μελιγαλά». Πάντως, ο συγγραφέας παραθέτει στο βιβλίο του κατάλογο 1.030 νεκρών με πλήρη στοιχεία: όνομα, επώνυμο, όνομα πατρός, τόπο γεννήσεως, τόπο διαμονής, ηλικία, επάγγελμα.

Η σφαγή του Μελιγαλά θυμίζει τη σφαγή 1.200 κρατουμένων από τους τριακόσιους σεπτεμβριστές κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, την οποία αναφέρει ο Γκυστάβ Λε Μπον στο βιβλίο του σχετικά με την ψυχολογία του όχλου. Πίσω από αυτή τη σφαγή ήταν ο περιβόητος Ροβεσπιέρος, ο οποίος οδηγήθηκε τελικά κι ο ίδιος στη λαιμητόμο. Κάποιος Ροβεσπιέρος βρίσκεται πάντα πίσω από κάθε σφαγή στους πολέμους και στις επαναστάσεις. Και πάντα η ύβρις των Ροβεσπιέρων ακολουθείται από τη νέμεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Π. Κανελλόπουλος αναφέρει πολλές περιπτώσεις κατευθυνόμενων, όπως τις χαρακτηρίζει, διαδηλώσεων ενώπιόν του από αγανακτισμένους πολίτες που ζητούσαν μαινόμενοι εκδίκηση.

Ο Ευ. Μαχαίρας αναφέρει παρόμοιες περιπτώσεις καθώς και την προσπάθειά του να εμποδίσει τις αυτοδικίες: συγκεκριμένα, στην περίπτωση του Μελιγαλά, προς στιγμήν απώθησε με το πιστόλι στο χέρι το μαινόμενο πλήθος που είχε περικυκλώσει με κακές διαθέσεις εκατόν είκοσι αιχμαλώτους, τους οποίους είχε συλλάβει ο δικός του λόχος. Τελικά, όλοι οι αιχμάλωτοι αλλά και πολλοί πολίτες συγκεντρώθηκαν στο «Μπελεστένι», ένα μαντρωμένο χώρο εμποροπανήγυρης που έγινε στρατόπεδο. Γράφει ο Μαχαίρας: «Δυστυχώς όμως αυτοί που αναλάβανε τη φύλαξή τους δεν ήταν και τόσο αυστηροί. Σε μερικές περιπτώσεις ανέχτηκαν αυτοδικίες. Ένας αξιωματικός έβγαλε έξω έναν κρατούμενο και τον εκτέλεσε, με τη δικαιολογία ότι του είχε σκοτώσει τον πατέρα του. Η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη, το αίμα που χύθηκε ήταν πολύ. Είχε βάψει τη μεσσηνιακή πεδιάδα».

Πριν από τη σφαγή, ο Ευ. Μαχαίρας αποτεινόμενος στον Άρη του είπε τη γνώμη του για τη μεταχείριση των κρατουμένων στο στρατόπεδο: «Αρχηγέ, ανάμεσα στους κρατουμένους, πολλοί είναι στρατολογημένοι με τη βία. Άλλοι πήγαν στα Τάγματα για ένα κομμάτι ψωμί. Άλλοι πίστευαν ότι θα σώσουν την Ελλάδα. Εκείνοι που ήξεραν τι έκαναν, εκείνοι που συνειδητά συνεργάζονταν με τους Γερμανούς, είναι οι αρχηγοί τους. Αυτοί μάλιστα! Να δώσουν λόγο των πράξεών τους. Να δικαστούν όταν και όπως πρέπει. Οι άλλοι πρέπει ν' απολυθούν. Μια τέτοια πράξη θα κάνει μεγάλη εντύπωση στο μοραϊτικό λαό και θα πείσει και τους ταγματασφαλίτες των άλλων πόλεων να παραδοθούν».

Ο Μαχαίρας αναφέρει ανατριχιαστικές λεπτομέρειες για το λιντσάρισμα αιχμαλώτων στη μάχη της Καλαμάτας. Οι αιχμάλωτοι είχαν καταδικαστεί σε θάνατο από το ανταρτοδικείο της Καλαμάτας και η εκτέλεσή τους αφέθηκε στο μαινόμενο πλήθος, ώστε να «ικανοποιηθεί το λαϊκό αίσθημα»: «Ένα απόγευμα είδα να 'ρχεται από το δρόμο της Καλαμάτας ένα φορτηγό αυτοκίνητο κι επάνω στην καρότσα του ήταν 7-8 κρατούμενοι με συνοδεία ανταρτών. Το αυτοκίνητο σταμάτησε στην πλατεία και ξαφνικά είδα ένα πλήθος εξαγριωμένων ανθρώπων να ορμά, να κατεβάζει τους κρατούμενους και να τους χτυπά μέχρι θανάτου. Έγινε έξαλλος. Έτρεξα με όλες μου τις δυνάμεις να προλάβω ό,τι μπορούσα, αλλά ήταν αδύνατο να πλησιάσω. “Σταματήστε” φώναζα “ντροπή, σταματήστε!” Κανένας όμως δε μ' άκουγε. Αντίθετα, ένας που ήταν επικεφαλής της συνοδείας μου είπε: »—Καπετάνιε, είναι εγκληματίες ταγματασφαλίτες που καταδικάστηκαν σε θάνατο από το ανταρτοδικείο της Καλαμάτας. Χτες εκτελέστηκε η ποινή των αρχηγών τους στην Καλαμάτα και αυτούς τους έστειλαν εδώ για να ικανοποιηθεί το λαϊκό αίσθημα.

»—Έτσι εκτελέστηκαν και στην Καλαμάτα;

»—Νομίζω ναι.

»—Και ποιοι είναι εκείνοι που ανακάλυψαν ότι έτσι ικανοποιείται το δημόσιο αίσθημα; Έτσι θα διαπαιδαγωγήσουμε τον κόσμο;

»Δυστυχώς όλα είχαν τελειώσει μέσα σε λίγα λεπτά και έφυγα αναστατωμένος. Με την άκρη όμως του ματιού μου είδα έναν αντάρτη του Συγκροτήματος Μηχανημάτων να παίρνει ενεργό μέρος στην εκτέλεση της απόφασης του ανταρτοδικείου. Αυτός πρέπει να φύγει αμέσως από το Συγκρότημα, σκέφθηκα. Ελπίζω να μην ήταν κι άλλοι».

Όσον αφορά τις καταδίκες από το ανταρτοδικείο, ο Ευ. Μαχαίρας επισημαίνει ότι αποτελούσαν σαφή παραβίαση της συμφωνίας του Λιβάνου, διότι: «Σύμφωνα με τη συμφωνία του Λιβάνου, η κυβέρνηση θ' αποφάσιζε για την τιμωρία των προδοτών, των συνεργατών του εχθρού και των δωσιλόγων, καθώς και εκείνων που ήταν ένοχοι “μεικτών

εγκλημάτων”. Άρα ο ΕΛΑΣ έπρεπε να φυλακίσει τους εγκληματίες και να τους παραδώσει στις νόμιμες αρχές που θ’ αποκαθιστούσε η κυβέρνηση της εθνικής ενότητας».

Σχετικά με τη μεγάλη σφαγή του Μελιγαλά, ο Μαχαίρας αναφέρει επίσης τα ακόλουθα: «Όταν άρχισα να γράφω αυτό το βιβλίο, άρχισα πάλι να ρωτώ διάφορους ηγέτες της εποχής εκείνης. Όλοι μου απάντησαν ότι δεν ξέρουν, δεν ήταν τότε εκεί (Αχ. Μπλάνας) κ.λπ. Μόνον ο Ωρίωνας (Γιάννης Μιχαλόπουλος) μου έδωσε μια απάντηση και τη δημοσιεύω: “Την προηγούμενη μέρα από την αναχώρηση των τμημάτων της ταξιαρχίας προς τους Γαργαλιάνους, αποφασίσαμε να συγκροτηθεί επιτροπή για την εκκαθάριση του στρατοπέδου αιχμαλώτων από τη μάχη Μελιγαλά, αποτελούμενη από αντιπρόσωπο του Δικαστικού Τμήματος της Ταξιαρχίας, αντιπρόσωπο του 9ου Συντάγματος, στην περιοχή του οποίου ήταν ο Μελιγαλάς, και αντιπροσώπους των τοπικών πολιτικών οργανώσεων, με εντολή να σταλούν με συνοδεία στην Καλαμάτα και να κλειστούν στις εκεί φυλακές ο νομάρχης Περωτής, ο εισαγγελέας και οι αξιωματικοί της Χωροφυλακής Μεσσηνίας. Από τους υπόλοιπους κρατούμενους αιχμαλώτους να κρατηθούν, ύστερα από έρευνα, μόνον όσοι βαρύνονται με συγκεκριμένα εγκλήματα, σκοτωμούς, βιασμούς κ.λπ., και οι υπόλοιποι να αφεθούν ελεύθεροι. Η διαταγή αυτή έχει την υπογραφή μου και την υπογραφή του επιτελάρχη. Πηγαίνοντας προς την Τρίπολη με τον Άρη και τον Κανελλόπουλο, ρώτησε ο Κανελλόπουλος τον Άρη αν ξέρει τίποτε για τις εκτελέσεις που λένε ότι έγιναν στο Μελιγαλά. Ο Άρης είπε ότι δεν ξέρει τίποτε, γιατί λείπαμε στους Γαργαλιάνους-Πύλο κι εγώ το ίδιο. Υποθέτω ορισμένα πράγματα, τα ερευνώ κι εγώ. Πρέπει να φωτισθεί η υπόθεση”».

Δυστυχώς η υπόθεση Μελιγαλά δε φωτίστηκε τελικά πλήρως από την πλευρά του ΕΛΑΣ και, όπως προανέφερα, πληροφόρηση έχουμε μόνο από την πλευρά των θυμάτων. Κανένας δε γνώριζε τίποτα, πράγμα που μας οδηγεί να θυμηθούμε τον Πυθαγόρα: «Σιγάν την αλήθειαν χρυσόν εστί θάπτειν». Και πάντως: «Άγει προς φως την αλήθειαν ο χρόνος».

Εκείνο πάντως που δημιουργεί κατάπληξη είναι ότι ένας τόσο μεγάλος αριθμός Ελλήνων αξιωματικών της Πελοποννήσου κατέληξε στα Τάγματα Ασφαλείας. Ήταν λιγότερο πατριώτες οι αξιωματικοί της Πελοποννήσου από εκείνους της Θεσσαλίας, που στην πλειοψηφία τους πέρασαν στην αντίσταση; Ασφαλώς όχι. Μήπως η κατάληξή τους σ’ αυτά τα Τάγματα που είχαν εξοπλισθεί από τους εχθρούς της πατρίδας, τους Γερμανούς, αποτελούσε πράξη απελπισίας, η οποία απέρρεε από την ανάγκη επιβίωσης;

Ο Απόστολος Στρογγύλης αναφέρει ότι, μετά τη διάλυση –ακριβέστερα μετά την εξόντωση– του 5/42 Συντάγματος από τον ΕΛΑΣ τον Απρίλιο του 1944 και τη δολοφονία του αρχηγού του συνταγματάρχη Ψαρρού, ο λοχαγός Δεδούσης με εκατό άνδρες του συντάγματος

κατέφυγαν στο Τάγμα Ασφαλείας της Πάτρας. Μήπως η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί δεν τους άφηνε άλλα περιθώρια επιβίωσης;

Ο Νικηφόρος είχε λάβει μέρος στην επιχείρηση διάλυσης του 5/42 Συντάγματος Ψαρρού ως διοικητής τάγματος του ΕΛΑΣ. Το τάγμα του συνέλαβε αιχμάλωτο τον Ψαρρό και, αντί να τον εκτελέσει, όπως είχε εντολή από τον προϊστάμενό του συνταγματάρχη του ΕΛΑΣ Ζούλα, τον έστειλε στο σταθμό διοίκησης του τελευταίου και εκείνος τον σκότωσε, όπως αναφέρεται στη συνέχεια. Ο Νικηφόρος κατηγορήθηκε ότι δεν έλαβε μέτρα προστασίας του σημαντικού αιχμαλώτου του και αυτό του στοίχισε αργότερα φυλάκιση ως το 1952. Στο βιβλίο του «Γοργοπόταμος» ο Νικηφόρος, επικρίνοντας τον Άρη για τη βίαιη συμπεριφορά του, γράφει: «Όμως ο δαιμόνιος εκείνος άνθρωπος συνέχιζε ως την τελευταία στιγμή την τακτική της δυναμικής εξοντώσεως των αντιπάλων του. Τον Απρίλιο του 1944, όχι μόνον δέχεται με χαρά την ύποπτη εντολή, που ήρθε από την Αθήνα, να διαλυθεί για τρίτη φορά το 5/42-

ΕΚΚΑ του Ψαρρού, αλλά αφήνει και εκτελούν τον Ψαρρό –έναν μετριοπαθέστατο άνθρωπο– καθώς και απροσδιόριστο αριθμό αιχμαλώτων. Προς Θεού, για ποιο λόγο;» Η αυθεντική αυτή μαρτυρία του Νικηφόρου όσον αφορά την εκτέλεση, μαζί με το συνταγματάρχη Ψαρρό, «απροσδιόριστου αριθμού αιχμαλώτων», επιβεβαιώνει τη σχετική μαρτυρία του στρατηγού Γ. Καϊμάρα, ο οποίος στην Κατοχή ήταν στέλεχος του 5/42 Συντάγματος και επέζησε. Ο Γ. Καϊμάρας καθώς και κάτοικοι της περιοχής κάνουν λόγο για πραγματική σφαγή αιχμαλώτων και για διάπραξη ανήκουστων αγριοτήτων σε βάρος τους, τις οποίες προτιμώ να παραλείψω. Ο ίδιος ο Άρης, σε σχετική έκθεσή του που δημοσιεύει ο Γρηγόρης Φαράκος στο βιβλίο του Άρης Βελουχιώτης: «Το χαμένο αρχείο, άγνωστα κείμενα» (σ. 289), μιλάει για «ανηλεή εξόντωση» του 5/42 Συντάγματος Ψαρρού. Γράφει: «Παραδέχομαι ότι επέδρασα εξαιρετικά και ερυμούλκησα την Ταξιαρχία προς γραμμήν τοιαύτης ταχείας και ανηλεούς εξοντώσεως. Πιστεύω, όμως, ότι ενήργησα απολύτως προς το συμφέρον του αγώνος και αναλαμβάνω ακέραιαν την ευθύνη».

Εξάλλου, από αυθεντική έκθεση του Θύμιου Ζούλα, που επίσης δημοσιεύει ο Γρηγόρης Φαράκος στο προαναφερθέν βιβλίο του (σ. 96), προκύπτει ότι: πρώτον, ο ίδιος, όπως ομολογεί, σκότωσε το συνταγματάρχη Ψαρρό, κατόπιν συμφωνίας με τον Άρη· δεύτερον, μαζί με τον Ψαρρό σκότωσε και «κάμποσους» εδεδίτες αξιωματικούς, που ήταν συγχρόνως και αξιωματικοί της ΕΚΚΑ· τρίτον, τον Ψαρρό αιχμαλώτισε ο τότε στρατιωτικός διοικητής τάγματος Νικηφόρος, ο οποίος είχε εντολή να τον σκοτώσει. Όμως, ο Νικηφόρος, αντί να τον σκοτώσει, τον έστειλε στο σταθμό διοίκησης του Ζούλα, στον οποίο είχε

υπαχθεί το τάγμα του για την επιχείρηση αυτή. Σημειώνει δε ο Ζούλας στην έκθεσή του με ημερομηνία 2.3.1951 ότι ο Νικηφόρος ήταν τότε στη φυλακή καταδικασμένος σε θάνατο. Ο ίδιος ο Ζούλας είχε καταφύγει στο Μπούλκες, ώστε να αποφύγει τις συνέπειες του εγκλήματός του. Με λίγα λόγια, η δολοφονία του Ψαρρού, σύμφωνα με την έκθεση Ζούλα, ήταν προσχεδιασμένη από τον Άρη και από τον ίδιο. Δεν ήταν τυχαίο γεγονός, όπως είχε παρουσιαστεί. Ο Ζούλας ομολογεί ότι δολοφόνησε τον Ψαρρό επειδή φοβόταν ανασύσταση του 5/42 Συντάγματος αν επεβίωνε ο συνταγματάρχης. Τονίζει ότι η επιχείρηση έγινε εν αγνοία του Σιάντου, ο οποίος, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, «έφερνε βαριά τις προηγούμενες διαλύσεις του 5/42». Όταν μαθεύτηκε η δολοφονία του Ψαρρού, ο Σιάντος είπε: «Συμφορά», σύμφωνα με τη μαρτυρία του Απόστολου Στρογγύλη, ο οποίος συμμετείχε στην προετοιμασία του αεροδρομίου της Νεβρόπολης, προκειμένου να αναχωρήσει από αυτό η εαμική αντιπροσωπεία για το Λίβανο (βλ. κεφ. «Το αντάρτικο αεροδρόμιο», σ. 101).

Νομίζω ότι αξίζει τον κόπο να παρουσιάσω ολόκληρη την έκθεση Ζούλα, με τη συνταρακτική όσο και κυνική του ομολογία για ένα από τα πιο στυγερά εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της ταραγμένης αυτής περιόδου (σ. 296 του προαναφερθέντος βιβλίου του Γρηγόρη Φαράκου): «Συμπληρωματική έκθεση του βιογραφικού μου σημειώματος: Το Σιάντο τον γνώρισα από το σ. Πολύδωρο, ενώ μ' έφερε σε επαφή μ' αυτόν πριν βγω στον ΕΛΑΣ. Με καθοδηγούσε κατευθείαν αυτός στις σχέσεις μου με την ΕΚΚΑ, Ψαρρό-Καρτάλη. Τον Ψαρρό τον σκότωσα εγώ, όταν τον έπιασα αιχμάλωτο στη μάχη της διάλυσης του 5/42 στο Κλήμα τον Απρίλη του 1944. Φοβόμουν μήπως ο Μπακιρτζής τον γλίτωνε και θα μου δημιουργούσαν μια ανασύσταση του 5/42, σοβαρά ζητήματα στην περίπτωση που το 36 Σύνταγμά μου κατέβαινε κατόπιν για την Αθήνα. Μαζί με τον Ψαρρό σκοτώσαμε και κάμποσους αξιωματικούς εδεδίτες που ήταν σύγχρονα και αξιωματικοί της ΕΚΚΑ. Τον Ψαρρό τον είχε αιχμαλωτίσει ο Νικηφόρος (που σήμερα βρίσκεται στη φυλακή της Αίγινας καταδικασμένος σε θάνατο). Ο Νικηφόρος αντί να τον εκτελέσει – είχε τέτοια διαταγή από μένα– μου τον έστειλε πάνω στο σταθμό διοίκησής μου. Το τάγμα του Νικηφόρου είχε ταχτεί υπό τις διαταγές μου για την επιχείρηση αυτή. Για την εκτέλεση του Ψαρρού ήμαστε σύμφωνοι με τον Άρη. Από το Σιάντο δεν είχα καμιά οδηγία για τον Ψαρρό. Νομίζω πως τότε έλειπε στην Αθήνα. Ξέρω όμως ότι έφερνε βαριά τις προηγούμενες διαλύσεις του 5/42 και ότι πάντα συμφωνούσε με τους Άγγλους συνδέσμους αξιωματικούς για την ανασύσταση του συντάγματος αυτού και μας έστειλε και οδηγίες για τις σχέσεις που θα είχαμε στο μέλλον». [2.3.1951 / υπογραφή]

Μέσα σ' αυτό το κλίμα και κάτω από μυθιστορηματικές συνθήκες, ο Δεδούσης με τους εκατό συντρόφους του κατόρθωσε, σύμφωνα με τις διηγήσεις των ντόπιων, να διαφύγει με καΐκι μέσα από τον κλοιό του ΕΛΑΣ. Και, όπως γράφει ο Απόστολος Στρογγύλης, κατέφυγε στην Πάτρα και ενώθηκε με το εκεί Τάγμα Ασφαλείας. Μήπως η πράξη αυτή ήταν η μοναδική επιλογή για επιβίωση; Η ομάδα του 5/42 Τάγματος Ψαρρού που απέφυγε την αιχμαλωσία και τη συνακόλουθη σφαγή κατέφυγε πράγματι στην Πάτρα και ενώθηκε με το εκεί Τάγμα Ασφαλείας, όχι υπο του Δεδούση αλλά υπό του Ταγματάρχη Καπετζώνη, σύμφωνα με αξιόπιστες πηγές.

Προσωπικά πιστεύω ότι το ολίσθημα της συνεργασίας με τον εχθρό δεν έχει ελαφρυντικά. Πρόκειται για κατακύλισμα στο «τελευταίο σκαλί του κακού τη σκάλα» που λέει ο Παλαμάς. Κατακριτέοι όμως είναι και εκείνοι οι οποίοι δημιουργούν καταστάσεις που διευκολύνουν αυτό το ολίσθημα-κατακύλισμα. Ο Καραγιώργης όχι μόνο δε δημιούργησε στη Θεσσαλία τέτοιες καταστάσεις, αλλά, αντιθέτως, δημιούργησε το κλίμα εκείνο που του επέτρεψε να πάρει με το μέρος του τους περισσότερους αξιωματικούς της Θεσσαλίας. Έτσι, η αντίσταση στη Θεσσαλία έλαβε μεγάλη έκταση και υπήρξε εξαιρετικά αποτελεσματική, όπως έχει ήδη εκτεθεί στο οικείο κεφάλαιο.

Το φαινόμενο των Ταγμάτων Ασφαλείας της Πελοποννήσου προσείλκυσε ήδη το ερευνητικό ενδιαφέρον επιστημόνων ιστορικών. Στο βιβλίο «Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο» (επιμ. Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλλίδα, εκδ. Θεμέλιο) δημοσιεύτηκε η μελέτη του πανεπιστημιακού Στάθη Καλύβα με τίτλο «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση» (σ. 188). Ο ερευνητής διακρίνει τρεις γενικές κατηγορίες στην άσκηση της βίας με βάση τους φορείς της:

α) Τη βία των στρατευμάτων κατοχής και των Ελλήνων συνεργών τους, δηλαδή των Ταγμάτων Ασφαλείας και άλλων αντίστοιχων σχηματισμών. Αυτή είναι η «μαύρη βία». β) Τη βία της Αριστεράς, δηλαδή του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, την οποία ονομάζει «κόκκινη βία». γ) Τη βία της μετακατοχικής Άκρας Δεξιάς. Αυτή είναι η «λευκή βία», για την οποία προτιμά τον όρο «λευκή τρομοκρατία». Για την τελευταία αφιερώνω ειδικό κεφάλαιο με τις προσωπικές μου εμπειρίες.

Η έρευνά του αφορά ορισμένα, επί του παρόντος, διαμερίσματα της Πελοποννήσου και καταλήγει σε μερικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα: «Στην Αργολίδα για παράδειγμα (όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου), ο εμφύλιος πόλεμος στη διάρκεια της Κατοχής ήταν πολύ πιο αιματηρός από ό,τι στη μετέπειτα περίοδο: πάνω από το 90% των

θυμάτων της εμφύλιας διαμάχης σκοτώθηκαν το 1943-1944. [...] Στην Αργολίδα, πάνω από το 90% των θυμάτων του 1943-1944 ήταν άμαχοι. Σημειώνω ότι στους αμάχους περιλαμβάνονται και οι εκτελεσθέντες αιχμάλωτοι».

Όσον αφορά την «κόκκινη βία», ο ερευνητής σημειώνει (σ. 196-197): «Στην περίοδο της Κατοχής παρατηρείται μια πρωτοφανής έξαρση βίας, η οποία, σε ορισμένες περιοχές όπως η Πελοπόννησος, ήταν αντίστοιχη ή ακόμα και ξεπέρασε τη μαύρη βία. Αυτό φαίνεται καθαρά στην περίπτωση της Αργολίδας (επαρχίες Άργους και Ναυπλίας), όπου, επί συνόλου 674 θυμάτων, τα 368 ήταν θύματα της κόκκινης βίας και τα 306 της μαύρης βίας κατά την περίοδο από φθινόπωρο 1943 έως φθινόπωρο 1944.

»Στο σύνολο του νομού Αργολιδοκορινθίας τα θύματα της κόκκινης βίας αντιστοιχούν σε όγκο με τα θύματα της μαύρης βίας. Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση που συναντά κανείς σε μία από τις σπάνιες εσωτερικές εκθέσεις του ΚΚΕ που μπόρεσα να εντοπίσω: ο γραμματέας της ΠΕ Κορίνθου δηλώνει υπεύθυνα στο ΓΠΠ ότι απ' τη μελέτη που έχει κάνει μέχρι τώρα (για το νομό Αργολιδοκορινθίας) διαπιστώνει ότι έγιναν πάνω από 1.200 εκτελέσεις ανθρώπων, που «εμείς σήμερα δεν μπορούμε με κανένα στοιχείο να δικαιολογήσουμε». Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις η κόκκινη βία προηγείται χρονικά της μαύρης βίας. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν επίσης την πρωτοφανή διάσταση που πήρε η εμφύλια βία τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής (στις δύο επαρχίες που ερεύνησα σκοτώθηκε σχεδόν το 2% του άμαχου αγροτικού πληθυσμού μέσα σε έναν μόνο χρόνο!))».

Εντυπωσιάζει το γεγονός που αναφέρει ο γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής Κορίνθου υπεύθυνα προς το γραμματέα της Περιφερειακής Επιτροπής Πελοποννήσου του ΚΚΕ ότι, μόνο στο νομό Αργολιδοκορινθίας, έγιναν 1.200 εκτελέσεις «που εμείς σήμερα δεν μπορούμε με κανένα τρόπο να δικαιολογήσουμε».

Αξιοσημείωτη επίσης είναι η διαπίστωση ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η κόκκινη βία προηγείται της μαύρης βίας. Η διαπίστωση αυτή δίνει, ίσως, απάντηση στην απορία ενός Πελοποννήσιου αντάρτη του ΕΛΑΣ την οποία αναφέρει ο ερευνητής (Ευθύμιος Παναγούλης, «Λέω την αλήθεια, το ορκίζομαι». Ένας αντιστασιακός θανατοποινίτης θυμάται και γράφει, Αθήνα 1990, σ. 115). Ιδού η απορία του ελασίτη: «Αναρωτηθήκαμε ποτέ γιατί, αφού ο αγώνας μας είναι τόσο ιερός και εθνικός, βγήκαν τόσοι πολλοί και πήγαν στα Τάγματα Ασφαλείας; Εξετάσαμε τις αιτίες;».

Η ίδια απορία οδήγησε και το γράφοντα να γράψει το κεφάλαιο σχετικά με τα Τάγματα Ασφαλείας της Πελοποννήσου: γιατί τόσα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο και

κανένα στη Θεσσαλία; Ας ελπίσουμε ότι η σχετική έρευνα που άρχισε θα συνεχιστεί και θα ρίξει περισσότερο φως στη σκοτεινή αυτή υπόθεση.

Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε ότι μία από τις γενεσιουργούς αιτίες της βίας ήταν και η πολιτική του ΚΚΕ, που αποσκοπούσε στη μονοπώληση της αντίστασης. Την πολιτική αυτή όλοι την γνώριζαν από την ευρεία εφαρμογή της σ' όλη τη χώρα. Μόνον όμως ο Γρηγόρης Φαράκος, ιστορικό στέλεχος του ΚΚΕ ο οποίος διετέλεσε και γραμματέας του, είχε την ειλικρίνεια και το θάρρος να την παραδεχτεί σημειώνοντας ότι συνιστούσε την «κήρυξη βίαιας αναμέτρησης» (βλ. Στέλιος Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 103). Στην Πελοπόννησο είναι γνωστό ότι ο ΕΛΑΣ διέλυσε βίαια τουλάχιστον δύο μη εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις που είχαν δημιουργήσει ντόπιοι αξιωματικοί: την ΕΟ (Εθνική Οργάνωση) και τον ΕΣ (Ελληνικό Στρατό). Ο ερευνητής Στάθης Καλύβας, με βάση επίσημα κείμενα της ΚΕ του ΕΛΑΣ, του ΠΓ του ΚΚΕ και της ΚΕ περιοχής Πελοποννήσου, τα οποία αναφέρει στις σελίδες 199 και 200 του βιβλίου που προαναφέρθηκε, διαπιστώνει τα εξής: «Στη δεύτερη φάση (1943-1944) η κατοχική κόκκινη βία αλλάζει μορφή και μετατρέπεται σε συγκεντρωτική, απρόσωπη, γραφειοκρατική και μαζική. Μεταλλάσσεται, με άλλα λόγια, από “θερμή” σε “ψυχρή” βία. Δίνεται πλέον γραμμή για την άσκησή της από τα κορυφαία όργανα του ΚΚΕ τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Αρχικά, στρέφεται εναντίον όλων όσων εντάσσονται στα Τάγματα Ασφαλείας (και σε ανάλογα σχήματα) και εναντίον των οικογενειών τους. [...] Στη δεύτερη φάση, στόχο αποτελούν όχι μόνο εκείνοι που έχουν σχέσεις με τους ένοπλους συνεργάτες αλλά και όσοι αμφισβητούν (με λόγια περισσότερο παρά με πράξεις) την εξουσία του ΕΑΜ και οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως “αντιδραστικοί”. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει εσωτερική έκθεση του ΚΚΕ: από το Δεκέμβρη 1943 μπήκε η θέση “αντιδραστικοί” που έπρεπε να “εξοντωθούν”. Δεν έχουμε δηλαδή σε καμιά περίπτωση να κάνουμε με περιστασιακές περιπτώσεις “σφαλμάτων” και “υπερβάσεων”, αλλά με ένα προσεκτικά διατυπωμένο πρόγραμμα βίας που εκπορεύεται από το κέντρο και μεταβιβάζεται ως το τελευταίο χωριό μέσω του μηχανισμού του ΚΚΕ, όπου μπαίνει σε εφαρμογή. Οι εκτελέσεις δε γίνονται πλέον από αντάρτες του ΕΛΑΣ αλλά από μέλη της ΟΠΛΑ, μακριά από το βλέμμα των κατοίκων, σε ειδικά διαμορφωμένους απροσπέλαστους χώρους και μετά από περιόδους κράτησης σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στρέφεται όχι τόσο εναντίον “προδοτών”, αλλά κυρίως εναντίον των “αντιδραστικών”. Σε ορισμένες περιπτώσεις η κόκκινη βία παίρνει το χαρακτήρα αδιάκριτων αντιποίνων εναντίον χωριών που συνεργάζονται με τα Τάγματα Ασφαλείας ή υποστηρίζουν ένοπλες ομάδες συνεργατών. Στις περιπτώσεις αυτές, τα θύματα δεν είναι

απλώς άμαχοι άνδρες αλλά και γυναικόπαιδα, ενώ οι επιδρομές συνοδεύονται από ολοσχερή λεηλασία και πυρπόληση των χωριών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η περίπτωση του Βαλτετσίου στην Αρκαδία και του Βαθύλακκου στην Κοζάνη». Διαβάζοντας το κείμενο αυτό, θυμήθηκα ορισμένα περιστατικά γύρω από τα οποία είχε δημιουργηθεί μια ατμόσφαιρα μυστηρίου και μυστικοπάθειας. Ήταν κατά την περίοδο μετά την απελευθέρωση, το Σεπτέμβριο του 1944 ως τις αρχές του 1945. Ψιθυρίζονταν σκοτωμοί «στα μουλωχτά» αγνώστων ανθρώπων που τους είχαν φέρει από μακριά άγνωστοι ένοπλοι, οι οποίοι πρέπει να ήταν της ΟΠΛΑ, σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα. Οι σκοτωμοί και οι ενταφιασμοί γίνονταν σε κρυφά μέρη, μακριά από τα ορεινά χωριά. Αυτά τα είχαν αντιληφθεί οι «εξοχίτες», οι γεωργοκτηνοτρόφοι που κατοικούσαν σε απομονωμένες αγροικίες, σε αρκετή απόσταση από τα χωριά. Θυμάμαι ότι τα παιδιά τους έρχονταν στο δημοτικό σχολείο της Καστανιάς διανύοντας μεγάλες αποστάσεις και, μάλιστα, το χειμώνα βουτηγμένα στα χιόνια. Με μεγάλη διακριτικότητα και φόβο οι εξοχίτες εμπιστεύονταν αυτά που είχαν αντιληφθεί σε στενούς φίλους και συγγενείς. Με την ίδια διακριτικότητα και τον ίδιο φόβο τα συζητούσαν οι κάτοικοι των χωριών. Οι απλοϊκοί αυτοί εξοχίτες φοβόντουσαν προκαταβολικά τα φαντάσματα των σκοτωμένων που είχαν θαφτεί «αδιάβαστοι», δηλαδή χωρίς θρησκευτική τελετή. Έτσι αναβίωσαν οι θρύλοι για φαντάσματα και ξωτικά με τα οποία μας φόβιζαν οι μεγάλοι όταν ήμαστε μικροί, για να μην κάνουμε αταξίες.

17

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΩΞΕΙΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ΑΠΟ ΑΚΡΟΔΕΞΙΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Μετά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, συνέπεια της συμφωνίας της Βάρκιζας, οπλισμένες ομάδες ατάκτων ξεφύτρωσαν σαν τα μανιτάρια στην ύπαιθρο. Στην περιοχή της Καρδίτσας, στο γυμνάσιο της οποίας φοιτούσα το 1945, ακούγαμε για αρχηγούς τέτοιων ομάδων με μάλλον κακόηχα ονόματα όπως Κουκουμτζής, Μαϊμάνης, Βοίδαρος, Μόκας κ.ά. Πυρήνες αυτών των ομάδων μπορεί να ήταν άτομα τα οποία ίσως είχαν υποστεί διάφορα από τον ΕΛΑΣ κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Οι ενέργειές τους είχαν κατά συνέπεια χαρακτήρα αντεκδίκησης. Βέβαιο, πάντως, είναι το γεγονός ότι είχαν πλαισιωθεί από περιθωριακά και αντικοινωνικά στοιχεία, τα οποία βρήκαν τρόπο να κάνουν αισθητή την ύπαρξή τους ή να πλιατσικολογήσουν.

Οι ομάδες αυτές τρομοκρατούσαν τους εαμοελασίτες της υπαίθρου. Όσοι υπήρξαν αντάρτες του ΕΛΑΣ ήταν αναγκασμένοι είτε να καταφεύγουν στις πόλεις και να κρύβονται μέσα στο ανώνυμο πλήθος, είτε να παραμένουν στα χωριά τους και να κρύβονται στα βουνά και στα λαγκάδια για να γλιτώσουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ηγέτης μιας τέτοιας ομάδας ήταν ο διαβόητος προπολεμικός ληστής Καραμπάς. Ήταν απορίας άξιο πού οφειλόταν το αντικομμουνιστικό μένος του Καραμπά. Είναι βέβαιο ότι δεν είχε υποστεί τίποτα από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Κατοχή, εφόσον ήταν φυλακισμένος ήδη πριν από αυτήν και καθ' όλη τη διάρκειά της. Τον είχα συναντήσει στην Καστανιά το καλοκαίρι του 1945. Εντυπωσιακός στην εμφάνιση, θύμιζε δωρική κολόνα, ευθυτενής και στιβαρός, με βροντώδη φωνή. Έσπερνε τον τρόπο μόνο με την παρουσία του. Ήταν και ο πιο επικίνδυνος αφού, καταγόμενος ο ίδιος από τα Ευρυτανικά Άγραφα και έχοντας δράσει ως ληστής στην περιοχή, γνώριζε όλα τα κρησφύγετα στα οποία μπορούσαν να καταφύγουν οι καταδιωκόμενοι. Λεγόταν ότι είχε συμμετάσχει στην καταδίωξη του Άρη, ο οποίος τελικά αυτοκτόνησε τον Ιούνιο του 1945.

Εδώ θα ήθελα να καταθέσω μια προσωπική εμπειρία όσον αφορά τις θλιβερές ομάδες τρομοκρατών του 1945. Όταν ανέβηκα στην Καστανιά τον Ιούλιο του 1945 για τις θερινές διακοπές, διαπίστωσα ότι όσοι συγχωριανοί είχαν ενεργό ανάμειξη στις εαμικές οργανώσεις κρυβόντουσαν στα βουνά, κυνηγημένοι σαν αγρίμια από αυτές τις ομάδες. Ένα πρωινό ξεσηκωθήκαμε από το χτύπημα της καμπάνας και πυροβολισμούς. Τρέξαμε στην πλατεία και πέσαμε πάνω στον Κουκουμτζή και στην ομάδα του. Είχε διατάξει γενική συγκέντρωση των κατοίκων. Φυσικά προσήλθαν μόνο όσοι δεν είχαν καμία ανάμειξη στις εαμικές οργανώσεις, κυρίως γυναίκες και παιδιά. Εκείνοι φώναζαν, απειλούσαν και πυροβολούσαν για να τρομοκρατήσουν τον κόσμο. Σε λίγο κατέφθασε μία διμοιρία εθνοφυλάκων με επικεφαλής έναν ανθυπολοχαγό. Με κατάπληξη και οδύνη είδαμε να συναδελφώνονται με τους ατάκτους. Η θλίψη και η οργή που μας προκάλεσε το θέαμα μάς ωθούσαν να αντιδράσουμε με κάποιον τρόπο. Μαζί με δύο μεγαλύτερους στην ηλικία, το Στάθη Δίπλα (σκοτώθηκε στον Εμφύλιο) και το Στέφο Ζαχαρό (πέθανε πρόσφατα από φυσικό θάνατο), επιχειρήσαμε κάτι παράτολμο και επικίνδυνο. Πήρα από το μαγαζί του πατέρα μου ένα μεγάλο χαρτόνι και με μολύβι μελανί έγραψα συνθήματα κατά των «κουκουμτζήδων» και των εθνοφυλάκων για τη συναδέλφωσή τους με τους πρώτους. Το μεγάλο και ευδιάκριτο αυτό χαρτόνι το κάρφωσε ο Στάθης στην πόρτα του σχολείου. Ο Στέφος κι εγώ φυλάγαμε σκοποί. Είναι ευτύχημα το γεγονός ότι οι επισκέπτες μας έφυγαν δίχως να προσέξουν το χαρτόνι. Ειδάλλως θα την είχαν πληρώσει ακριβά το χωριό και οι

δράστες. Μόλις αποχώρησαν οι βάρβαροι, πήρα το μαντολίνο μου και με τους δύο συντρόφους γυρίζαμε στους δρόμους του χωριού τραγουδώντας αντάρτικα τραγούδια, έτσι από αντίδραση για όσα παράλογα και εξοργιστικά είχαμε ζήσει εκείνη τη μέρα. Έπρεπε επίσης να τονώσουμε το κλονισμένο ηθικό των συγχωριανών μας.

Ωστόσο, το ηθικό του πατέρα μου κάθε άλλο παρά τονώθηκε μ' αυτές τις ενέργειες. Όταν του είπαν ότι, ενώ καλά καλά δεν είχαν φύγει οι τρομοκράτες, εγώ βροντοφώναζα αντάρτικα τραγούδια μέσα στα σοκάκια του χωριού, τον κατέλαβαν πανικός και οργή. Πανικός, διότι θα μπορούσα να βρεθώ άσχημα μπλεγμένος αν κάποιος μας κάρφωνε στους «κουκουμτζήδες». Οργή, γιατί παρόμοιες ενέργειες εκ μέρους μου «ελάμβαναν χώραν κατ' εξακολούθησιν». Την επόμενη μέρα, ένας γείτονας, περνώντας μπροστά από το σχολείο, είδε το χαρτόνι και έντρομος διάβασε τα συνθήματα. Το ξεκάρφωσε αμέσως. Ένα κοριτσάκι που τον είδε είπε: «Μην το παίρνεις, αυτό το έβαλε ο Άγγελος». Ο γείτονας το πήγε κατευθείαν στον πατέρα μου. Είναι περιττό να τονίσω τον τρόπο και την απελπισία του πατέρα. Δεν μπορούσε πλέον να συμμαζέψει τον ατίθασο έφηβο γιο του.

Τέλος, οφείλω να αναφερθώ σε ένα άλλο δραματικό γεγονός του οποίου έχω προσωπική αντίληψη. Αφορά την οικογένεια Αντωνίου από γειτονικό χωριό. Επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης ο πατέρας, δάσκαλος ο γιος Νίκος, δασκάλες οι δύο κόρες Σοφία και Αρετή, μόλις είχε τελειώσει το γυμνάσιο η τρίτη κόρη Φωτεινή. Δασκάλα μου στο δημοτικό η πρώτη κόρη Σοφία, παντρεύτηκε το δικηγόρο και δημοσιογράφο Δημήτρη Μπακόλα λίγο πριν από την απελευθέρωση. Ο Δημήτρης Μπακόλας, στέλεχος του ΚΚΕ, ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου στις αρχές του 1945 αφήνοντας ορφανό το νεογέννητο γιο του. Η αγαπημένη μου δασκάλα Σοφία, κυνηγημένη κι αυτή, άφησε το μωρό στη μάνα της και κρύφτηκε. Τελικά εντάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό, για να καταλήξει στην Τασκένδη. Η δεύτερη κόρη, δασκάλα επίσης, η Αρετή, σύζυγος του δημοσιογράφου και συγγραφέα Απόστολου Στρογγύλη, ξυλοκοπήθηκε άγρια και επέζησε από θαύμα. Η τρίτη αδερφή, η δεκαεννιάχρονη Φωτεινή, δεν άντεξε στον άγριο ξυλοδαρμό και υπέκυψε. Ο μοναδικός αδερφός, δάσκαλος κι αυτός, πολεμιστής στον ελληνοϊταλικό πόλεμο της Αλβανίας και στέλεχος του ΕΑΜ στην Κατοχή, κυνηγημένος την περίοδο 1945-1946, κατετάγη στο Δημοκρατικό Στρατό και κατέφυγε στην Πολωνία, όπου απέκτησε πτυχίο καθηγητή της Ιστορίας. Ζει τώρα στην Αθήνα και είναι ενενήντα ετών. Τραγική και ηρωική μορφή η αρχόντισσα χήρα μητέρα, Κατερίνα Αντωνίου. Είδε τα παιδιά της να βασανίζονται και να δολοφονούνται. Διώχθηκε, φυλακίστηκε η ίδια και βρέθηκε μόνη μ' ένα νεογέννητο στα χέρια. Δε λύγισε, επιστράτευσε όλη της την ενέργεια και την αντοχή για να προστατέψει και

να μεγαλώσει τον ορφανό εγγονό, και τα κατάφερε. Όταν ο Δημήτρης Μπακόλας ο νεότερος έγινε δεκατεσσάρων χρονών, μπόρεσε να τον στείλει στη μητέρα του στην Τασκένδη. Ο Δημήτρης έκανε πολύ καλές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Κιέβου και τώρα είναι ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας στην Αθήνα. Η μητέρα του Σοφία ξαναπαντρεύτηκε στην ξενιτιά και απέκτησε τη Φωτεινή, η οποία σπούδασε μηχανικός στη Σοβιετική Ένωση και είναι τώρα στέλεχος του ΥΠΕΧΩΔΕ, καθώς και το Σταύρο, που σπούδασε γιατρός και ασκεί παιδιατρική στην Αθήνα. Θυμάμαι το εξής απόφθεγμα της γιαγιάς Κατερίνας, όταν κάποιοι συγχωριανοί της απορούσαν πώς επέζησαν και πρόκοψαν τα παιδιά της: «Το νερό, πιδάκι μ', θα βρει πάλι τ' αυλάκι. Έτσ' και τα πιδιά μ'».

Σχετική μαρτυρία για τη δράση των ακροδεξιών ομάδων και για την ανοχή ή και τη συνεργασία των αρχών μ' αυτές έχουμε και από τον ίδιο τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως της κυβέρνησης Σταμάτη Μερκούρη το Μάρτιο του 1946. Αναφέρεται στο βιβλίο του Γιώργου Χουλιάρα, «Ο δρόμος είναι άσωτος» (σ. 398): «Η ύπαιθρος κυριαρχείται από ενόπλους συμμορίας. Αι συμμορίες συνεργάζονται δυστυχώς εις πολλά σημεία μετά των Σωμάτων Ασφαλείας και όπου δεν συνεργάζονται υποθάλλονται απολύτως. Ουδείς εκ των συμμοριτών αυτών είχαν επικηρυχθεί μέχρι της ημέρας της αναλήψεως των καθηκόντων μου (Νοέμβριος 1945) παρ' όλον ότι είχαν διαπράξει πολλά εγκλήματα» (εφημ. Το Βήμα, 20.3.1946).

Εξάλλου, ο πανεπιστημιακός ιστορικός Στάθης Καλύβας («Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο», σ. 206) αναφέρει σχετικά με τη «λευκή τρομοκρατία», όπως την ονομάζει: «Εκατοντάδες, κυριολεκτικά, συμμορίες σχηματίζονται σε ολόκληρη τη χώρα με βάση συγκεκριμένα χωριά, αποτελώντας ένα μαζικό φαινόμενο που δεν έχει ακόμα μελετηθεί συστηματικά. Οι πρακτικές της βίας των ομάδων αυτών πήραν μια μορφή τελείως διαφορετική. Πρόκειται για έναν τύπο βίας που δεν είναι ούτε γραφειοκρατικός ούτε απρόσωπος ούτε ψυχρός, αλλά έντονα τοπικός, διαπροσωπικός και συγκινησιακά φορτισμένος. Θύματα και θύτες συχνά γνωρίζονται μεταξύ τους, ο φόνος γίνεται μέσα ή κοντά στο χωριό (συνήθως νύχτα), και ο πιο συνηθισμένος τρόπος δολοφονίας είναι ο ξυλοδαρμός. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός πως ενώ η βία αυτή είναι τοπική, η μορφή που παίρνει (π.χ. ο ξυλοδαρμός) συναντάται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Το κυρίαρχο κίνητρο φαίνεται πως είναι η εκδίκηση, γι' αυτό και η ανάλυση της λευκής βίας δεν μπορεί να αποδεσμευτεί απ' αυτήν της κόκκινης βίας. Η εκδικητική φύση των φόνων αυτών δεν τους δικαιολογεί βέβαια ούτε και εξηγεί την εξάπλωσή τους, η οποία βασίζεται στην ανοχή ή και στη συνεργασία των κρατικών αρχών. Επιτρέπει όμως την κατανόηση της συγκεκριμένης

μορφής που παίρνουν». Και συνεχίζει (σ. 207): «Η βία των παρακρατικών οργανώσεων της Δεξιάς το 1945-1947, αν και αποκεντρωμένη, παρουσιάζει έντονες ομοιότητες σε ολόκληρη την Ελλάδα, ομοιότητες που στη συγκεκριμένη περίπτωση συγκλίνουν στην πρακτική του ξυλοδαρμού, που δείχνει την ύπαρξη μιας ενιαίας λογικής».

Τέτοια ήταν η ένταση της «λευκής τρομοκρατίας», που και ο Άγγλος πρέσβης επέστησε την προσοχή της κυβέρνησης για την έκταση που είχαν πάρει οι διώξεις κατά των αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Γράφει σχετικά ο Γρηγόρης Φαράκος (Στέλιος Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 108): «Ερευνώντας τα αρχεία, είδα ένα διάβημα του Άγγλου πρεσβευτή στο Υπουργείο Εσωτερικών, στα τέλη του 1946, στο οποίο έλεγε ότι “προφυλαχθείτε λιγάκι από τις υπερβολικές αυτές διώξεις, διότι αυτό φέρνει και εμάς αλλά και εσάς σε δύσκολη θέση”. Και αυτό το έλεγαν οι Άγγλοι, που είχαν μεγαλύτερη εμπειρία σε αυτά τα ζητήματα. Όλη αυτή η κατάσταση οδηγούσε πραγματικά την ηγεσία του ΚΚΕ σε ένα δίλημμα. Στο οποίο βεβαίως έπρεπε να απαντήσει με άλλο τρόπο, με άλλη ωριμότητα. Είναι γνωστό ότι το αριστερό κίνημα, μετά τη Βάρκιζα, και παρ’ όλη την ήττα που είχε υποστεί, είχε αρχίσει να αναπτύσσεται, και αν υπήρχαν κάποιες δημοκρατικές συνθήκες πολιτικής ζωής, θα είχε ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη και θα κατάφερνε να πάρει ένα σημαντικό ποσοστό στις εκλογές – όχι όμως και να τις κερδίσει.

»Όμως δε δείξαμε ωριμότητα και οδηγηθήκαμε στη σκέψη ότι, αφού είναι έτσι τα πράγματα, ούτε στις εκλογές του 1946 θα πάρουμε μέρος. Και εδώ πάλι επέδρασε η τριτοδιεθνιστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία αν θέλουμε κάποτε να έχουμε λόγο στην εξουσία, αυτόν μπορούμε να τον έχουμε μόνο με τα όπλα, μόνο με τη βία».

Ανεξάρτητα από την έλλειψη ωριμότητας εκ μέρους της ηγεσίας του ΚΚΕ στην αντιμετώπιση της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί με τη «λευκή τρομοκρατία», ένα είναι βέβαιο: είναι απόλυτα κατανοητή η πικρία και η οργή των νέων ανθρώπων που είχαν πολεμήσει τον κατακτητή από τις τάξεις του ΕΛΑΣ και υφίσταντο τις διώξεις από τις περιβόητες ομάδες ατάκτων με την ανοχή ή ακόμα και τη συνεργασία των αρχών, όπως αποδείχθηκε από τη συναδέλφωση των «κουκουμτζήδων» και της διμοιρίας εθνοφυλάκων που προανέφερα. Είχαν βγει στο βουνό με ενθουσιασμό και με τις αγνότερες των προθέσεων για να πολεμήσουν τους μισητούς κατακτητές. Και πού αλλού θα εντάσσονταν, εφόσον δεν υπήρχε στη Θεσσαλία άλλη οργάνωση εκτός από το ΕΑΜ; Το ΚΚΕ, με την πολιτική του για μονοπώληση της αντίστασης, με την οργανωτική του δεινότητα και εκμεταλλευόμενο την αδράνεια των αστικών κομμάτων, είχε φροντίσει γι’ αυτό. Είτε αναίμακτα και με δόλο, όπως στην περίπτωση του ταγματάρχη Κωστόπουλου στη Θεσσαλία που προανέφερα, είτε διά

της βίας και με αιματηρή κατάληξη, όπως στην περίπτωση του Συντάγματος Ψαρρού της ΕΚΚΑ στη Ρούμελη αλλά και σε άλλες περιπτώσεις μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων ανά τη χώρα, κατάφερε να εξασφαλίσει αυτή τη μονοπώληση της αντίστασης. Μόνο ο ΕΔΕΣ του Ζέρβα στην Ήπειρο επέζησε, παρά τις αιματηρές συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ προς το τέλος του 1943 και αργότερα.

Στον ΕΛΑΣ λοιπόν εντάχθηκαν τα θεσσαλικά νιάτα που φλέγονταν από ενθουσιασμό να πολεμήσουν για τη λευτεριά. Υπήρξαν και οι τολμηροί που κατόρθωσαν, με πολλούς κινδύνους, να φθάσουν στην Ήπειρο και να ενταχθούν στο στρατό του Ζέρβα. Και οι μεν και οι δε πολέμησαν με ασύγκριτο θάρρος. Όμως, οι ελασίτες Θεσσαλοί της υπαίθρου βρέθηκαν να διώκονται αμείλικτα από εκείνους τους αδίστακτους τρομοκράτες. Ήταν όχι μόνον άδικο αλλά και εξοργιστικό.

18

Η ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ ΑΠΟ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΟΠΤΙΚΗ ΓΩΝΙΑ

Με την έναρξη των διωγμών στην ύπαιθρο, όσοι ελασίτες και γενικότερα προβεβλημένοι αντιστασιακοί των εαμικών οργανώσεων είχαν τον τρόπο κατέφυγαν στα αστικά κέντρα, όπου χάθηκαν μέσα στην ανωνυμία του πλήθους. Οι περισσότεροι ρίζωσαν εκεί. Μερικοί που δεν κατάφεραν να ριζώσουν επέστρεψαν στα χωριά τους, για να καταλήξουν στο Δημοκρατικό Στρατό. Τους άλλους τους περίμεναν η επιστράτευση και η Μακρόνησος, αν δεν ήθελαν να ανεβούν στο βουνό ή το ήθελαν αλλά δεν το αποφάσισαν εγκαίρως ή, ακόμα, δεν τους το επέτρεπαν οι καθοδηγητές τους, προκειμένου να στελεχώσουν τις οργανώσεις στις μεγάλες πόλεις. Οι περισσότεροι από αυτούς που ανέβηκαν στο βουνό έχασαν τη ζωή τους στις συγκρούσεις με το στρατό, ενώ τους επιζήσαντες τους περίμενε η μακροχρόνια εξορία στις χώρες του παραπετάσματος. Ο αδερφός μου Γιώργος κατέφυγε και αυτός στην Αθήνα και, πριν του επιτρέψουν να «ανέβει στο βουνό», στρατεύτηκε. Και, όπως αναμενόταν, οδηγήθηκε αμέσως στη Μακρόνησο. Γνώρισα το περίφημο στρατόπεδο ως επισκέπτης, τις δύο φορές που πήγα για να προμηθεύσω με τρόφιμα το Γιώργο. Εκεί συνάντησα το Θανάση Κανελλόπουλο, μετέπειτα καθηγητή και πολιτικό, πολλές φορές υπουργό με την Ένωση Κέντρου και τη Νέα Δημοκρατία. Στην κυβέρνηση Μητσοτάκη διετέλεσε και αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης. Συνάντησα επίσης το Λεωνίδα Κύρκο, μετέπειτα ηγέτη της μετριοπαθούς Αριστεράς. Γνώρισα και άλλους λιγότερο γνωστούς, αν και όχι λιγότερο αξιόλογους, όπως το Στάθη Αλεξανδρή, το Νίκο Κούνδουρο, τον Αυγέρη

Κατσαδής. Αργότερα, όταν αναλογίστηκα πού θα κατέληγαν αυτοί οι αξιόλογοι νέοι αν δεν είχαν κλειστεί σ' αυτό το στρατόπεδο, άρχισα να βλέπω την Μακρόνησο από μια άλλη σκοπιά. Αυτήν που, παρά τον τραγικό και βασανιστικό της για τους έγκλειστους χαρακτήρα, έσωσε από το θάνατο και την προσφυγιά μια μεγάλη μερίδα της πιο ζωντανής νεολαίας της εποχής εκείνης, που θα είχε καταφύγει στο βουνό αν δεν είχε εκτοπιστεί στη Μακρόνησο. Γιατί, μη γελιόμαστε, δεν ήταν οι ψοφοδεείς νέοι που έβγαιναν στη διάρκεια της Κατοχής στο βουνό για να πολεμήσουν ή που με κάθε τρόπο αγωνίζονταν ενάντια στον κατακτητή. Και πού αλλού θα εντάσσονταν αυτοί οι νέοι, αφού το ΚΚΕ, με την πολιτική μονοπώλησης της αντίστασης και την άριστη οργάνωσή του, επωφελούμενο και από την αδράνεια των αστικών κομμάτων, κυριάρχησε σε ολόκληρη σχεδόν τη χώρα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει στην ύπαιθρο άλλη αντιστασιακή οργάνωση εκτός από το ΕΑΜ; (Εξαίρεση αποτελούσε ο ΕΔΕΣ του Ζέρβα, που τελικά επέζησε στην Ήπειρο.) Με την έναρξη του Εμφυλίου το 1946, αυτή η νεολαία ήταν υποψήφια είτε για τη Μακρόνησο είτε για το βουνό, όπως προανέφερα. Πολλοί λοιπόν από αυτούς τους υπέροχους νέους, θα έλεγα οι πιο θαρραλέοι, θα έβγαιναν πάλι με τον Εμφύλιο στο βουνό και, είτε επιβίωναν είτε όχι, θα είχαν, κατά μεγάλο μέρος, χαθεί για το έθνος. Συνεπώς, ο εκτοπισμός αυτής της νεολαίας στη Μακρόνησο τη γλίτωσε από το χειρότερο, το θάνατο ή την προσφυγιά, παρά το γεγονός ότι εκεί αναμφισβήτητα βασανίστηκε σωματικά και ηθικά. Έχω συγκεκριμένα παραδείγματα πρώην ελασιτών και επονιτών που, ενώ είχαν την πρόθεση να βγουν στο βουνό, άλλοι δεν πρόλαβαν ή δεν τους άφησαν και, όταν στρατεύτηκαν, κλείστηκαν στη Μακρόνησο και τελικά επέζησαν, και άλλοι βγήκαν και σκοτώθηκαν ή βρέθηκαν στις χώρες του παραπετάσματος.



Γιώργος Ζαχαρόπουλος, αντάρτης του ΕΛΑΣ.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνει η δημοσιευόμενη φωτογραφία: τρία νέα παιδιά, φοιτητές γεμάτοι ζωντάνια, πρώην ανθυπολοχαγοί του ΕΛΑΣ, φωτογραφίζονται από πλανόδιο φωτογράφο στον Εθνικό Κήπο το 1946. Ο πρώτος από αριστερά είναι ο αδερφός μου Γιώργος, ο οποίος εξορίστηκε στη Μακρόνησο και επέζησε. Ο μεσαίος είναι ο Θανάσης Νασιάκος, γιος του πλουσιότερου πολίτη της Καρδίτσας, που βγήκε στο βουνό προς το τέλος του 1946 και, ύστερα από λίγους μήνες, σκοτώθηκε στον Κόζιακα, όπου το τάγμα του Καρτσιώτη στο οποίο υπηρετούσε κυκλώθηκε και εξοντώθηκε. Ο τρίτος είναι ο Ζαχαρίας Μπουλασίκης, γιος μεγαλοκτηματία από τα Φάρσαλα. Βγήκε μαζί με το Θανάση Νασιάκο και ακολούθησε την τύχη του συγκροτήματος που είχε διαταχθεί από το Ζαχαριάδη να παραμείνει στην περιοχή των Αγράφων μετά την ήττα στο Βίτσι και στο Γράμμο, ενώ η μεγάλη μάζα των επιζησάντων ανταρτών είχε καταφύγει στις χώρες του παραπετάσματος. Όπως αναφέρω σε άλλο κεφάλαιο, αυτά τα γενναία παιδιά, κυνηγημένα από παντού και δίχως καμία στήριξη, εξοντώθηκαν ως τον τελευταίο. Ο Μπουλασίκης

συνελήφθη το 1949, τραυματισμένος και πρησμένος από ασιτία, πέρασε από στρατοδικείο, καταδικάστηκε σε θάνατο, διότι αρνήθηκε να υπογράψει δήλωση, και εκτελέστηκε. Ο Γιώργος επέζησε, εξελίχθηκε σε πολύ επιτυχημένο δικηγόρο και δημιούργησε μια θαυμάσια οικογένεια. Δύο εγγονές του σπουδάζουν στην Αγγλία και ο ίδιος εξακολουθεί να δικηγорεί στα ογδόντα τέσσερά του χρόνια. Άραγε ποια εξέλιξη θα είχαν οι δύο χαμένοι σύντροφοί του της φωτογραφίας; Ασφαλώς όχι υποδεέστερη του Γιώργου. Πόσοι τέτοιοι νέοι πήγαν χαμένοι και από τις δύο πλευρές για μια εκ των προτέρων χαμένη υπόθεση!...



Τρεις πρώην ελασίτες το 1946. Ο πρώτος από αριστερά είναι ο Γιώργος Ζαχαρόπουλος. Κλείστηκε στη Μακρόνησο και επέζησε.
Οι δύο άλλοι, Θανάσης Νασιάκος και Ζαχαρίας Μπουλασίκης, βγήκαν στο βουνό και σκοτώθηκαν.

Η τραγωδία του Εμφυλίου θυμίζει τους στίχους του Σεφέρη που αναφέρονται σε μια άλλη τραγωδία, εκείνη του Τρωικού Πολέμου: «τόσος πόνος τόση ζωή / πήγαν στην άβυσσο / για ένα πουκάμισο αδειανό για μian Ελένη». Στην περίπτωση του ελληνικού Εμφυλίου, «Ελένη» είναι η επικράτηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Την «Ελένη» αυτή όμως την άρπαξε η συμφωνία της Γιάλτας και την απομάκρυνε, όπως η Αθηνά άρπαξε και απομάκρυνε την Ελένη της Σπάρτης αφήνοντας στη θέση της ένα «αδειανό πουκάμισο». Συνεπώς, οι Έλληνες κομμουνιστές δεν πολεμούσαν παρά για ένα αδειανό πουκάμισο, δηλαδή για μια εκ των προτέρων χαμένη υπόθεση. Και αυτό πιστεύω ότι το γνώριζε ο πανέξυπνος

Ζαχαριάδης. Προτίμησε όμως να αποδεκατιστούν τα φλογερά ελληνικά νιάτα ως «προκεχωρημένο απόσπασμα θυσίας» στο βωμό της «διεθνούς επανάστασης».

19

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ – ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ

Το φθινόπωρο του 1945 άρχισαν κανονικά τα μαθήματα. Η σχολική χρονιά 1945-1946 ήταν η μόνη που διήρκεσε εννέα μήνες. Όλες οι προηγούμενες είχαν διαρκέσει λίγους μήνες και με ελάχιστες ώρες διδασκαλίας κάθε μέρα.

Στις αρχές Ιουλίου του 1946 ανέβηκα για τις θερινές διακοπές στην Καστανιά, που τότε ήταν περιζήτητο θέρετρο: σκαρφαλωμένη στην πλαγιά του βουνού, με υψόμετρο περί τα 850 μέτρα, με πλούσια βλάστηση μέσα στο χωριό, άφθονα νερά, πυκνό ελατόδασος από το επάνω μέρος και υπέροχο καστανόδασος από το κάτω μέρος. Καθώς δεν υπήρχαν ψυγεία και κλιματισμός, το ζεστό νερό και η ζέστη έκαναν τη ζωή στην Καρδίτσα κόλαση. Λίγες μέρες αργότερα, ακούμε ξαφνιασμένοι ριπές γερμανικού μυδράλιου και ατομικών αυτόματων όπλων. Ανεβαίνω τρέχοντας στα επάνω μαγαζιά, από όπου προέρχονταν οι πυροβολισμοί. Βρέθηκα μπροστά σε ένα νέο χωροφύλακα, σχεδόν παιδί, πεσμένο νεκρό μέσα στα αίματα. Δίπλα ήταν ο Λέων, μαυροσκούφης της φρουράς του Άρη, ο οποίος τον είχε ακολουθήσει ως την ημέρα που αυτοκτόνησε. Γνώριζα το Λέοντα και τον ρώτησα ποιος σκότωσε το χωροφύλακα και γιατί. Μου είπε: «Να, ήμουν πίσω απ' αυτή την καρυδιά και τους κάλεσα» –ήταν τέσσερις χωροφύλακες στο προαύλιο ενός μαγαζιού– «να σηκωθούν με τα χέρια ψηλά. Οι τρεις υπάκουσαν αμέσως. Ο νεαρός όμως σήκωσε τα χέρια κρατώντας το αυτόματο. Φοβήθηκα μήπως πυροβολήσει και του έριξα μια ριπή στο κεφάλι. Μάλλον, άπειρος καθώς ήταν, αιφνιδιάστηκε και παρέλειψε ν' αφήσει το αυτόματο πριν υψώσει τα χέρια». Ο Λέων φαινόταν πραγματικά στενοχωρημένος για το φονικό. Για μένα, ήταν ο πρώτος και, ευτυχώς, ο τελευταίος νεκρός του Εμφυλίου που είδα με τα μάτια μου. Προχωρώντας, συνάντησα πολλούς οπλισμένους και μάλιστα ξεχώρισα μερικούς παλιούς ελασίτες. Μίλησα με το Γιώργο Γουρνάμπαση από το γειτονικό χωριό Λαμπερό. Ο Γιώργος ήταν συμμαθητής μου στις πρώτες τάξεις του γυμνασίου και φίλος. Άριστος μαθητής, συγκροτημένος, λιγόλογος και σοβαρός. Τον ρώτησα αν βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα νέο αντάρτικο. Μου απάντησε αρνητικά. «Απλώς» μου είπε «συγκροτήσαμε ομάδες αυτοάμυνας για να προστατευτούμε από τις γνωστές διώξεις». Παρατήρησα ότι μόλις είχαν

προβεί σε μια ενέργεια η οποία κάθε άλλο παρά αμυντική ήταν, εφόσον οι χωροφύλακες δεν είχαν ενοχλήσει κανένα και η επίθεσή τους είχε ως αποτέλεσμα ένα νεκρό χωροφύλακα. Είχα φέρει σε δύσκολη θέση το φίλο μου Γιώργο. Δεν τον ξαναείδα. Εξελίχθηκε, όπως έμαθα, σε λοχαγό του Δημοκρατικού Στρατού και σκοτώθηκε στα Άγραφα, όπου ο Ζαχαριάδης τον υποχρέωσε να παραμείνει, μαζί και πολλούς άλλους, ενώ η κύρια μάζα των ανταρτών είχε καταφύγει στο παραπέτασμα. Συνάντησα, επίσης, το Στάθη από το ίδιο χωριό, το Λαμπερό. Ο Στάθης, πρώην ελασίτης, μου είχε εμπιστευθεί το αλόγό του στα τέλη του 1943, το οποίο είχε κακό τέλος, όπως αναφέρω στο κεφάλαιο «Αναμνήσεις από τη ζωή ενός εφήβου στα ταραγμένα χρόνια».

Ας δούμε όμως πώς εξελίχθηκε αυτή η επιχείρηση, που ήταν καθαρά επιθετική και ελάχιστα γνωστή, εν αντιθέσει προς την πασίγνωστη επιχείρηση στο Λιτόχωρο, που έλαβε χώρα τρεις μήνες νωρίτερα και αποτέλεσε, ουσιαστικά, την έναρξη του Μεγάλου Εμφυλίου. Αρχηγός της «Ομάδας Αυτοάμυνας» ήταν ο Ίταμος (Περικλής Παπαδημητρίου). Έφεδρος υπολοχαγός Ιππικού στην Αλβανία, διοικητής τάγματος της Ταξιαρχίας Ιππικού του ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Ο Ίταμος κρυβόταν ήδη από τις αρχές του 1945. Ήταν συγγενής μας (οι μανάδες μας πρώτες ξαδέρφες) και του στέλναμε κρυφά τρόφιμα. Η ομάδα έστησε ένα γερμανικό μυδράλιο στον Αϊ-Λια απέναντι από τα μαγαζιά. Μ' αυτό έριξαν μερικές ριπές για εκφοβισμό των χωροφυλάκων, οι οποίοι κάθονταν αμέριμνοι στα καφενεία. Επακολούθησε το αιματηρό επεισόδιο που προανέφερα κατά την έφοδο και η σύλληψη των χωροφυλάκων. Μετά τον αφοπλισμό τους, οι χωροφύλακες αφέθηκαν ελεύθεροι.

Ο εξοπλισμός της ομάδας ήταν τέλειος. Εκτός από το φοβερό γερμανικό μυδράλιο, τα περισσότερα μέλη της έφεραν, αν θυμάμαι καλά, αυτόματα ατομικά όπλα. Οι ομάδες αυτές δεν είχαν πρόβλημα προμήθειας όπλων, διότι, όταν ο ΕΛΑΣ αφοπλίστηκε, κράτησε και έκρυψε τα καλύτερα. Πολύ αποκαλυπτικό εν προκειμένω είναι το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο Αντίο, Καπετάνιε του Δημήτρη Καραθάνου. Ο συγγραφέας είχε μόλις αποστρατευτεί από τον ΕΛΑΣ και επέστρεφε στο χωριό του στην Ευρυτανία. Γράφει (σ. 21): «Πάνω σ' αυτούς τους διαλογισμούς μου συναντώ ξαφνικά στο δρόμο μου ένα σύντροφο, μέλος αχτιδικής επιτροπής του κόμματος, που με γνώριζε καλά, όχι μόνο σαν κομματικό μέλος, αλλά και σαν αντάρτη που υπηρετούσα στο ΙΙ Γραφείο του Επιτελείου της Μεραρχίας. Ο σύντροφος αυτός, μαζί με έναν άλλο, οδηγούσαν τέσσερα ζώα φορτωμένα με καινούρια ξύλινα κιβώτια. Στην ερώτησή μου: “Για πού;” ο σύντροφος μού απαντάει με νόημα: “Καλά, δεν κατάλαβες ότι εδώ μέσα είναι τα πιο διαλεχτά όπλα, που πάνε για κρύψιμο;” “Α!” έκανα. “Ναι, ναι, κατάλαβα”. Σε λίγο χώρισαν οι δρόμοι μας με τους

συντρόφους που οδηγούσαν τα φορτωμένα ζώα κι εγώ τραβούσα ολομόναχος για το χωριό μου, περπατώντας στον αναφορικό δρόμο μέσα στα έλατα, όντας βέβαιος πια ότι το “παλιά μας τέχνη κόσκινο” που είχε πει ο Άρης στη Λαμία το βράδυ της ανακωχής, όπου να ’ναι θα εκδηλωθεί. Αυτό γινόταν φανερό με την απόκρυψη των όπλων». Η μέριμνα για την επιλογή και την ασφαλή απόκρυψη των όπλων είχε ανατεθεί σε έμπιστα κομματικά στελέχη, όπως ο προαναφερθείς, που ήταν μέλος της «αχτιδικής» επιτροπής, δηλαδή ανώτερο στέλεχος. Σε άλλο σημείο της αφήγησής του, ο συγγραφέας, ο οποίος ήταν κι αυτός κομματικό στέλεχος, αναφέρει ότι, όταν η ομάδα που συνόδευε τον Άρη έγινε αρκετά μεγάλη, πέρασε από μια μυστική κρύπτη και αντικατέστησε τον οπλισμό που είχε με άλλον καλύτερο. Παρά τη μυστικότητα με την οποία έγινε η απόκρυψη των όπλων, αυτή ήταν πλέον κοινό μυστικό και οι αρχές προσπαθούσαν να τα ανακαλύψουν. Θυμάμαι ότι είχε εκτεθεί στην πλατεία της Καρδίτσας ένα αντιαρματικό πυροβόλο το οποίο οι αρχές είχαν ανακαλύψει σε μια κρύπτη. Είναι φανερό λοιπόν ότι και η προζαχαριαδική ηγεσία του ΚΚΕ, παρά την αποδοχή του αφοπλισμού του ΕΛΑΣ με τη συμφωνία της Βάρκιζας, είχε κατά νου έναν τρίτο γύρο και φρόντισε γι’ αυτό. Ίσως ένα μέρος μόνο της ηγεσίας είχε τέτοιο σκοπό. Ξαναθυμάμαι αυτό που έγραψε ο Μίκης Θεοδωράκης, ότι δεν υπήρχε σταθερή γραμμή πλεύσης.

Αμέσως μετά το επεισόδιο του Ιουλίου 1946, ο πατέρας μου με εξαπέστειλε στην Αθήνα, όπου είχαν εγκατασταθεί ήδη ως φοιτητές τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια μου, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος, ο Γιώργος, ήταν έφεδρος ανθυπολοχαγός του ΕΛΑΣ. Ήταν καιρός διότι, ύστερα από λίγο, όλοι σχεδόν οι νέοι που βρέθηκαν στο χωριό στρατολογήθηκαν από το Δημοκρατικό Στρατό.

Έτσι δεν μπόρεσα να συναντήσω τον Ίταμο, ο οποίος, όπως προανέφερα, ήταν συγγενής μου. Ο Ίταμος επέζησε του Εμφυλίου και κατέφυγε στην Πολωνία, όπου ρίζωσε και έκανε οικογένεια. Επισκεπτόταν κάπου κάπου την Ελλάδα, όπου και πέθανε σε αρκετά προχωρημένη ηλικία. Ο νεότερος αδερφός του Βασίλης, εύελπιν το 1940, αξιωματικός του ΕΛΑΣ στην Κατοχή, παρουσιάστηκε μετά την απελευθέρωση στις αρχές. Λόγω της συμμετοχής του στον ΕΛΑΣ, κατετάγη στο «Β΄ πίνακα» των αξιωματικών. Αυτό σήμαινε ότι έπαιρνε κάποιο μισθό χωρίς να του αναθέτουν καθήκοντα. Δεν του είχαν εμπιστοσύνη. Οφείλε μόνο να παρουσιάζεται σε κάποια αρχή σε τακτά χρονικά διαστήματα. Για ένα διάστημα τον είχαμε φιλοξενήσει στο μικρό δωμάτιο που είχαμε νοικιάσει στη Νέα Ελβετία, όπου κοιμόμασταν όλοι στρωματσάδα. Ήρεμος, ευγενής, φαινόταν να πλήττει. Αγαπημένη του απασχόληση ήταν η ανάγνωση της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης. Μια μέρα

εξαφανίστηκε αθόρυβα. Μάθαμε ότι είχε καταταγεί στο Δημοκρατικό Στρατό. Δεν αργήσαμε να πληροφορηθούμε το θάνατό του σε κάποια μάχη. Υπήρχε και αδερφή, η Αγλαΐα. Ανθυπολοχαγός του ΕΛΑΣ στην Κατοχή, κυνηγημένη στα 1945-1946, κατέληξε κι αυτή στο Δημοκρατικό Στρατό. Επέζησε του Εμφυλίου και κατέφυγε στην Πολωνία, όπου παντρεύτηκε και απέκτησε τρία παιδιά. Νομίζω ότι ζει ακόμα στην Πολωνία. Τραγική μορφή της οικογένειας ήταν η μητέρα, Αλεξάνδρα Ακριβάκη. Με το δάσκαλο σύζυγό της κι αυτόν υπό διωγμό, τον αγαπημένο γιο της Βασίλη νεκρό κι έχοντας πλήρη άγνοια για την τύχη των άλλων δύο παιδιών της, είχε περιπέσει σε βαριά μελαγχολία. Την θυμάμαι προς το τέλος της ζωής της που σχεδόν είχε χάσει τα λογικά της. Αναλογίζεται κανείς πόσες τραγωδίες αυτού του είδους ή και χειρότερες είχαν προκληθεί από αυτόν τον καταραμένο εμφύλιο πόλεμο.

Δημοκρατικός Στρατός

Οι διώξεις των μελών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ την περίοδο 1945-1946 ήταν το καλύτερο δώρο που θα μπορούσε να προσφερθεί στο Ζαχαριάδη, επειδή του έδινε αφορμή να ξεκινήσει το δεύτερο αντάρτικο. Αποτελούσαν κάποια διέξοδο για τους διωκόμενους, παρόλο που οι περισσότεροι θα προτιμούσαν να ζήσουν ειρηνικά ύστερα από την πείνα και τις άλλες κακουχίες που είχαν υποστεί στο πρώτο αντάρτικο, αφήνοντας πίσω πολλούς νεκρούς συναγωνιστές τους. Έτσι δημιουργήθηκε ο βασικός πυρήνας του στρατού του Ζαχαριάδη. Πλαισιώθηκε από δοκιμασμένα κομματικά στελέχη που, με εντολή της ηγεσίας του ΚΚΕ, είχαν καταφύγει στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Ο καπετάν Περικλής, ο οποίος είχε καταφύγει στο Μπούλκες μαζί με πολλούς άλλους (5.000 περίπου) κατόπιν εντολής του ΚΚΕ, γράφει σχετικά στο βιβλίο του Ο δρόμος είναι άσωτος (σ. 399): «Τα στελέχη από τη Γιουγκοσλαβία για το ΔΣΕ είχαν επιλεγεί από το Μάρκο Βαφειάδη και το Γιώργη Κικίτσα, που είχαν επισκεφτεί γι' αυτό το σκοπό μυστικά το Μπούλκες την άνοιξη του 1946, πριν ακόμα βγούνε στο βουνό και οι ίδιοι. Οι αποστολές από το Μπούλκες άρχισαν να φεύγουν για τις διάφορες περιοχές της Ελλάδας από την άνοιξη του 1946. Από τα μέσα της άνοιξης μέχρι τα μέσα του καλοκαιριού έφυγαν οι πρώτες αποστολές για τη δυτική και ανατολική Μακεδονία και την Ήπειρο. Στα τέλη του Οκτώβρη έφυγε η δική μας αποστολή για τη Ρούμελη».

Μια άλλη σημαντική πηγή μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού ήταν οι Σλαβομακεδόνες, η κατάταξη των οποίων υπήρξε μαζική. Η συνεργασία των Σλαβομακεδόνων πρώτα με τον

ΕΛΑΣ και μετά με το ΔΣΕ συνδέεται άρρηκτα με τα σχέδια του Τίτο για τη δημιουργία της «Μακεδονίας του Αιγαίου». Και στη μεν Κατοχή ο Σιάντος είχε το θάρρος ν' αρνηθεί να συμπλεύσει σε μια πολιτική που θα οδηγούσε στην απώλεια της Μακεδονίας. Ωστόσο, η εαμική ηγεσία επέτρεψε τη δημιουργία της πολιτικής οργάνωσης των Σλαβομακεδόνων ΝΟΦ και τη σύσταση ενόπλων σχηματισμών Σλαβομακεδόνων. Παρά το γεγονός ότι η εαμική ηγεσία επέδειξε ανοχή στη διεξαγωγή αποσχιστικής προπαγάνδας από τη ΝΟΦ, στο τέλος ο ΕΛΑΣ απώθησε εκτός Ελλάδος τους «αυτονομιστές».

Μια άλλη πτυχή του Σλαβομακεδονικού προκύπτει από άρθρο του Σπύρου Νικολάου, γενικού γραμματέα της Εταιρείας Μελετών Ελληνικής Ιστορίας (ΕΜΕΙΣ) στην *Καθημερινή* (φύλλο 1.1.1989). Ο Σπύρος Νικολάου έλαβε γνώση ενός φυλλαδίου με τίτλο «Antimartis», με το οποίο η σκοπιανή προπαγάνδα αντιμετώπιζε τις θέσεις του πρώην υπουργού Ν. Μάρτη σχετικά με τη Μακεδονία. Αναφερόμενος στο φυλλάδιο αυτό, ο Σπύρος Νικολάου αποκαλύπτει: «Ας κάνουμε εδώ μια παρένθεση, για να υπογραμμίσουμε τον πραγματικό κίνδυνο που διέτρεξε, όπως μας αποκαλύπτει το φυλλάδιο, η Μακεδονία μας το φθινόπωρο του 1944 από την εκδηλωθείσα πρόθεση των ανταρτών της Νότιας Γιουγκοσλαβίας να ενωθούν με τους αδελφούς Βουλγάρους της Μακεδονίας του Πιρίν και να κατέβουν να “ελευθερώσουν” και τη Θεσσαλονίκη, δημιουργώντας έτσι μια ενιαία σλαβική Μακεδονία». Στη συνέχεια, ο Σπύρος Νικολάου αποτίει φόρο τιμής στο στρατηγό Μπακιρτζή, στρατιωτικό διοικητή της ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ, που διατήρησε τις δυνάμεις του στη Μακεδονία για την αποτροπή του σλαβομακεδονικού κινδύνου, αντί να τις στείλει στην Αθήνα όπου μαινόταν ο πόλεμος, η έκβαση του οποίου ήταν προδιαγεγραμμένη, όπως φαίνεται ότι πίστευε ο στρατηγός.

Ο κίνδυνος που διέτρεξε η Μακεδονία μας εκείνο το φθινόπωρο του 1944 είχε επισημανθεί και από το στρατηγό Σαράφη, στρατιωτικό αρχηγό του ΕΛΑΣ. Ο Γρηγόρης Φαράκος, υπό την ιδιότητα του ιστορικού, ανακάλυψε σχετικό έγγραφο του Σαράφη με ημερομηνία 22.11.1944 προς τον τότε πρωθυπουργό της κυβέρνησης εθνικής ενότητας Γ. Παπανδρέου. Το έγγραφο αυτό, που δημοσιεύτηκε στα Νέα της 3.12.1944, αναφέρει τα ακόλουθα, σε άπταιστη καθαρεύουσα: «Λαμβάνω την τιμή, ν' αναφέρω ότι εις την περιοχήν Μοναστηρίου υπάρχουν Σλαβομακεδόνες αντάρτες, οίτινες υποστηρίζουν την ιδέαν της αυτονόμου Μακεδονίας, εις την οποίαν περιλαμβάνουν και τους νομούς Φλωρίνης, Εδέσσης και Κιλκίς. Εις τας ανταρτικές ταύτας δυνάμεις υπάρχουν και σλαβόφωνοι, καταφυγόντες εκεί εξ Ελλάδος και οίτινες επιχειρούν την είσοδόν των εις τα ελληνικά εδάφη προς προπαγάνδαν και στρατολογία». Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο στρατηγός Μπακιρτζής έλαβε τα μέτρα

που αναφέρονται παραπάνω σύμφωνα με τις εντολές του Σαράφη.

Όσον αφορά την περίοδο του Μεγάλου Εμφυλίου, ο ιστορικός Ευ. Κωφός (Το Βήμα 17.10.1999) γράφει: «Η απόφαση για την έναρξη του ένοπλου αγώνα από το ΚΚΕ προαπαιτούσε τη σύμπραξη του Τίτο. Έπειτα από έντονες διαβουλεύσεις σε Βελιγράδι και Σκόπια, στη διάρκεια του 1946, συμφωνήθηκε η επιστροφή των Σλαβομακεδόνων και η ένταξή τους σε ένοπλους σχηματισμούς του ΚΚΕ. Η οργάνωση ΝΟΦ παρέμεινε και στελέχη της ήταν ελεύθερα να αναπτύσσουν τη “διαφωτιστική δουλειά” τους στο σλαβόφωνο στοιχείο». Και συνεχίζει: «Η μαζική είσοδος Σλαβομακεδόνων φυγάδων από τη Γιουγκοσλαβία αποτέλεσε την αρχική μαγιά των ενόπλων πυρήνων στη βόρεια Ελλάδα, όπου στην αρχή φαινόταν να υπερτερούν αριθμητικά».

Ο Ροβήρος Μανθούλης, στο βιβλίο του «Το ημερολόγιο του εμφύλιου διχασμού 1900-1974», αναφέρει τα εκπληκτικά ποσοστά συμμετοχής των Σλαβομακεδόνων στο ΔΣΕ στη βόρεια Ελλάδα: 44% το 1948 και 70% το 1949.

Σημαντικό μέρος των ανταρτών σε εθνικό επίπεδο προήλθε από στρατολογήσεις νέων που είχαν μείνει στις περιοχές στις οποίες οι αντάρτες είχαν εύκολη πρόσβαση. Θέλοντας να εμποδίσει η κυβέρνηση τη στρατολόγηση αυτή και γενικότερα τη στήριξη του Δημοκρατικού Στρατού από τον ορεινό πληθυσμό, υποχρέωσε τον τελευταίο να μετακινηθεί προς τις πεδινές περιοχές και τα αστικά κέντρα. Το πόσο αυτό το επαχθές για τον ορεινό πληθυσμό μέτρο στοίχισε στο Δημοκρατικό Στρατό εκφράζεται με ενάργεια από τον Πέτρο Ανταίο (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...»). Γράφει, λοιπόν, ο πολιτικός επίτροπος μεραρχίας στο Δημοκρατικό Στρατό Πέτρος Ανταίος (σ. 73): «Στον Εμφύλιο πολέμησα δυόμισι χρόνια, αλλά αυτή τη φορά οι συνθήκες ήταν διαφορετικές. Δεν είχαμε το λαό στο πλευρό μας, είχαμε μόνο τα ελάτια, κι αυτά αραιά. Πιάναμε τις κορφές και αισθανόμασταν τι τραγωδία είναι ένα κίνημα όταν απομονώνεται από τις ρίζες του που είναι τα χωριά, ο λαός. Όταν περνούσαμε από χωριά, τα παράθυρα στα σπίτια ήταν καρφωμένα, μόνο κάτι γάτες μισοπεθαμένες βλέπαμε να σέρνονται και να νιαουρίζουν. Πώς μπορούσαμε να νικήσουμε χωρίς να έχουμε μαζί μας το λαό; Στην αντίσταση κατά των Γερμανών, με τον ΕΛΑΣ, νιώθαμε το λαό να αναβράζει, να βγαίνει από τη γη και να έρχεται κοντά μας. Ενώ στον Εμφύλιο η προσπάθειά μας ήταν καταδικασμένη».

Η ανάγκη της ηγεσίας του ΔΣΕ για αναπλήρωση των απωλειών την ώθησε στη διενέργεια επιδρομών στις πεδινές περιοχές, ακόμη και στα αστικά κέντρα, με κύριο στόχο τη βίαιη στρατολόγηση αγοριών και κοριτσιών. Η βίαιη αυτή στρατολόγηση επικρίνεται δριμύτατα από τον πρώην αντάρτη του ΔΣΕ Λάμπρο Κορέλη. Στο βιβλίο του «Οι ηττημένοι αντάρτες

του ΔΣΕ», γράφει (σ. 83): «Τέλος, η επιστράτευση νέων ανταρτών για το Δημοκρατικό Στρατό ήταν η πλέον αντιλαϊκή πράξη, και όχι μόνο αντιλαϊκή, αλλά και κυρίως αντιεπαναστατική πράξη. Πρωτάκουστο γεγονός στην ιστορία των επαναστάσεων, να συλλαμβάνονται νέα παιδιά για να γίνουν επαναστάτες με το ζόρι. Δε γίνονται επαναστάσεις με επιστρατευμένους νέους, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν είχαν στις συγκεκριμένες περιπτώσεις καμία σχέση με τους αγώνες του λαού μας για ελευθερία, ανεξαρτησία και δικαιοσύνη, δεν είχαν δοκιμάσει ούτε αυτοί, ούτε οι γονείς και τα αδέρφια τους, την αδικία και την κακοποίηση από το καθεστώς που καλούνταν τώρα να ανατρέψουν.

»Όπως εφαρμοζόταν στην πράξη αυτό το μέτρο δεν ήταν επιστράτευση αλλά συλλήψεις με τη βία. Και πάλι, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί και μια τέτοια, περιορισμένης έκτασης επιστράτευση, εφόσον ο Δημοκρατικός Στρατός θα είχε δικό του ελεύθερο χώρο, με ανάλογη υποδομή αλλά και άνεση χρόνου τουλάχιστον πέντε-έξι μηνών, ώστε αυτά τα παιδιά να αποκτήσουν αγωνιστική συνείδηση και ανάλογη στρατιωτική εκπαίδευση.

»Η βίαιη επιστράτευση αυτών των παιδιών ήταν εγκληματική πράξη. Αυτή τη συμπεριφορά μας και άλλα λάθη μας τα εκμεταλλεύτηκε με τον καλύτερο τρόπο το τότε αθηναϊκό κατεστημένο, προκειμένου να στρέψει το λαό μας εναντίον μας, και σε μεγάλο βαθμό το πέτυχε. Αυτά τα παιδιά και από την πόλη της Καρδίτσας και από το Καρπενήσι και από άλλες κωμοπόλεις και χωριά δεν ενίσχυσαν καθόλου το στρατό μας, το αντίθετο μάλιστα μειώσανε τη μαχητικότητά του. Οι ομαδάρχες και οι διμοιρίτες μας ούτε σκοπιές και περιπολίες μπορούσανε να βγάλουνε μαζί με αυτά τα παιδιά, τα οποία με την πρώτη ευκαιρία φεύγανε και γυρίζανε στα σπίτια τους.

»Όταν βρεθήκαμε στη Σοβιετική Ένωση, μετά την ήττα μας τον Αύγουστο του 1949, μεταξύ μας δε βρέθηκε κανένα από αυτά τα παιδιά που είχαν επιστρατευτεί με τη βία. Με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο γυρίσανε στο σπίτι τους».

Το Δεκέμβριο του 1948, ισχυρές δυνάμεις ανταρτών διενήργησαν επιτυχή επιδρομή στην πόλη της Καρδίτσας, την κατέλαβαν και την κράτησαν δυο-τρεις μέρες (από τις 11 έως τις 13). Έτσι, με άνεση στρατολόγησαν μεγάλο αριθμό νέων αγοριών και κοριτσιών. Η σχετική ανακοίνωση του ΚΓΑΝΕ (Κλιμάκιο Γενικού Αρχηγείου Νότιας Ελλάδας) αναφέρει τον αριθμό 1.076. Για την τύχη των παιδιών αυτών γράφει ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου στο βιβλίο του «Το χρονικό της μεγάλης νύχτας, 1940-1950». Ο γνωστός πολιτικός υπηρετούσε τότε στη Λαμία στο Στρατηγείο Κεντρικής Ελλάδος (ΣΚΕ) ως έφεδρος ανθυπολοχαγός-σύνδεσμος με την αγγλική και στη συνέχεια με την αμερικανική αποστολή. Συχνά όμως

συμμετείχε σε μάχες ως διμοιρίτης. Γράφει λοιπόν ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου ότι, μετά την Καρδίτσα, η 1η Θεσσαλική Μεραρχία του Γιώτη μαζί με τη 2η Μεραρχία της Ρούμελης υπό το Διαμαντή επιτέθηκαν στο Καρπενήσι και το κατέλαβαν εξοντώνοντας τη φρουρά και μια δилоχία που είχε σπεύσει για ενίσχυση. Η επιχείρηση αυτή έλαβε χώρα το Γενάρη του 1949. Οι αντάρτες κράτησαν το Καρπενήσι δεκαπέντε με είκοσι μέρες. Το πλήγμα για το στρατό ήταν μεγάλο και προκάλεσε την αντικατάσταση του επικεφαλής του Στρατηγείου Κεντρικής Ελλάδος στρατηγού Κετσέα με το γνωστό από τη δράση του στη Μέση Ανατολή στρατηγό Πausανία Κατσώτα. Ο νέος στρατηγός έσπευσε να αντικαταστήσει τον αξιωματικό Α2 που είχε στείλει, όπως γράφει ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, τη μισή Λαμία στις φυλακές ως συνεργαζόμενη με τους αντάρτες και τροφοδοτούσε συνεχώς το στρατοδικείο με κατηγορουμένους. Ο Κατσώτας απέλυσε τους περισσότερους από τις φυλακές και το στρατοδικείο περιέπεσε σε αργία. Αυτό δεν τον εμπόδισε να έχει γρήγορα τεράστιες επιτυχίες στον αγώνα εναντίον των ανταρτών. Τους έδιωξε από το Καρπενήσι και τους κατεδίωξε μέχρι σχεδόν πλήρους διαλύσεως των δύο μεραρχιών. Κατά την καταδίωξη αυτή σκοτώθηκε ο θρυλικός καπετάνιος Διαμαντής, τον οποίο θαύμαζαν οι στρατηγοί της κυβέρνησης. Ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου άκουσε σε μια σύσκεψη το στρατηγό Βεντήρη να λέει: «Μακάρι να είχαμε κι εμείς τέτοιους στρατιωτικούς ηγέτες». Ο ίδιος ο συγγραφέας τον χαρακτηρίζει στρατιωτική ιδιοφυΐα. Φαίνεται όμως ότι ο θαυμασμός των αντιπάλων επέσυρε το φθόνο των συντρόφων σε επίπεδο ηγεσίας. Αντιθέτως, λατρευόταν από τα μεσαία στελέχη και από απλούς αντάρτες, όπως προκύπτει από τα γραφόμενά τους. Γράφει σχετικά ο Λάμπρος Κορέλης (σ. 118-119): «Σχεδόν βέβαιο ήταν για μας, ακόμα και τους απλούς αντάρτες, ότι ο Διαμαντής προ πολλού είχε παραγκωνιστεί, τόσο από τη Διοίκηση του Κλιμακίου όσο και από το Γενικό Αρχηγείο, άλλοτε συγκαλυμμένα και άλλοτε υποκριτικά. Κατά καιρούς είχαν κατηγορηθεί οι πιο στενοί συνεργάτες του, όπως ο Παπούας, ο Πυθαγόρας, ο Ραχούτης, ο Κουτρούκης κ.ά.

»Η ζήλια και η αλαζονεία ήταν τα πιο αποτρόπαια χαρακτηριστικά γνωρίσματα των περισσότερων κορυφαίων στελεχών της ηγεσίας του Δημοκρατικού Στρατού, κυρίως των αγράμματων πολιτικών στελεχών. Τα ηγετικά στελέχη τόσο του ΚΓΑΝΕ όσο και του Γενικού Αρχηγείου είχαν σοβαρούς λόγους να ζηλεύουνε το Διαμαντή και να μη θέλουνε την ιεραρχική αναβάθμισή του.

»Ο Διαμαντής σκοτώθηκε στις 21 Ιουνίου 1949, σε μάχη με τμήμα του αντίπαλου στρατού κοντά στο χωριό Μάρμαρα Φθιώτιδας. Εμείς μάθαμε το μαύρο μαντάτο από τους επιζήσαντες που φτάνανε στα φαράγγια των Αγράφων από δύο και από τρεις».

Σε κάποια φάση της προαναφερόμενης καταδίωξης, ο στρατός συνέλαβε περίπου επτακόσιους αιχμαλώτους, που σε ποσοστό 80% είχαν στρατολογηθεί βίαια, κυρίως κατά την κατάληψη της Καρδίτσας. Τα κορίτσια αντιπροσώπευαν περίπου το 50%: «ξυπόλυτα, ματωμένα, με πρησμένα πόδια από τις συνεχείς πορείες στα βουνά και στα λαγκάδια, οι μισοί και οι μισές με στρατιωτική στολή και οι υπόλοιποι με τα πολιτικά τους ρούχα», σύμφωνα με το Μιχάλη Παπακωνσταντίνου.

Ένα δραματικό επεισόδιο που αφορά τις βίαια στρατολογημένες κοπέλες αναφέρει ο Περικλής: ο Γούσιας είχε υποσχεθεί στο Γενικό Αρχηγείο να φέρει από τη Ρούμελη χίλιες κοπέλες προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως εφεδρεία του ΔΣΕ στο μέτωπο του Γράμμου. Γράφει ο Περικλής (Ο δρόμος είναι άσωτος, σ. 461): «Πρόκειται για την πορεία της φάλαγγας των άοπλων γυναικών από τη Ρούμελη στον Γράμμο με τις εκατοντάδες απώλειες σε νεκρούς, τραυματίες και αιχμαλώτους, που άλλες απ' αυτές ξεψύχησαν από το κρύο κολλημένες μέσα στις λάσπες στη λίμνη Κάρλα, άλλες σκοτώθηκαν ή παραδόθηκαν στις ενέδρες του εχθρού στους δρόμους και τα διάσελα που περνούσαν, κι άλλες κυνηγημένες μέρα νύχτα μέσα στη βροχή, το κρύο και το χιόνι, νηστικές και ξυπόλυτες, δεν μπορούσαν ν' ακολουθήσουν τη φάλαγγα, έμειναν πίσω και ψάχνοντας να τη βρούνε παρέκκλιναν της πορείας κι έπεφταν θέλοντας και μη στα χέρια του εχθρού, κι έτσι ούτε λιποταχτούσαν ούτε αιχμαλωτίζονταν, παρά παραδίνονταν με την ελπίδα να γλιτώσουν τη ζωή τους από τους κινδύνους που διέτρεχαν».

Ο Πέτρος Ανταίος αναφέρει μια άλλη τραγωδία με τα στρατολογημένα παιδιά (Στέλιος Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 70): «Από τα δραματικότερα περιστατικά που έζησα στον Εμφύλιο ήταν η πορεία των 1.300 παιδιών, ηλικίας από δεκατεσσάρων έως δεκαεννιά-είκοσι ετών, που ξεκίνησαν από τη Βράχα της Ευρυτανίας για να βγούνε στο Γράμμο, να οπλιστούν και να αποτελέσουν τις στρατιωτικές εφεδρείες στη μεγάλη μάχη του 1948 και του 1949 στο Γράμμο. Εγώ είχα τελειώσει την αποστολή μου στη Ρούμελη με το Διαμαντή. Θα γύριζα από την ορεινή Πίνδο, θα ακολουθούσα μια διαδρομή όπου κινδύνευες μεν από την παγωνιά αλλά δεν είχες τον εχθρό σε κάθε ενέδρα. Την είχαμε ξανακάνει αυτή τη διαδρομή... είχαμε περάσει ολόκληρες φάλαγγες.

»Είχα σχεδόν ανηφορίσει προς την Πίνδο από τα Άγραφα, όταν έμαθα ότι υπήρχε ένα έμπεδο νέων παιδιών, όπου είχαν γίνει εκτελέσεις. Έγινα έξω φρενών. Πήγα στο έμπεδο, όπου πράγματι ο Γούσιας είχε εκτελέσει δυο-τρία παιδιά που επιθυμούσαν να φύγουν». Δεν είμαι βέβαιος ότι δεν πρόκειται για την ίδια περιπέτεια που αναφέρει ο Περικλής, ο οποίος όμως μιλάει για χίλιες κοπέλες, ενώ ο Ανταίος για χίλια τριακόσια παιδιά (αγόρια

και κορίτσια).

Όσον αφορά την κοινωνική, επαγγελματική και ταξική προέλευση των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού, η επανάσταση του Ζαχαριάδη δεν ανταποκρίθηκε στα μαρξιστικά πρότυπα. Δεν ήταν η εργατική τάξη στην πρωτοπορία της επανάστασης αλλά η αγροτική. Το ομολογεί ο ίδιος ο Ζαχαριάδης στη διαθήκη του, όπως την εμπιστεύτηκε στον Αχιλλέα Παπαϊωάννου. Λέει ο Ζαχαριάδης (Λάμπρος Κορέλης, «Οι ηττημένοι αντάρτες του ΔΣΕ», σ. 84): «Εδώ είναι το τεράστιο λάθος μας. Δε βγάλαμε στο βουνό την εργατική τάξη σαν πρωτοποριακό μαχητικό τμήμα της επανάστασης. Δηλαδή δε βγάλαμε έξω τους αγωνιστές της πόλης. Πρόλαβε η αντίδραση και το έριξε στα ξερονήσια. Σε τούτη την επανάσταση, παρά το σοσιαλιστικό της χαρακτήρα, δεν προπορευόταν η εργατική τάξη. Προπορεύονταν τα παιδιά της αγροτιάς, το ένοπλο τμήμα του ελληνικού λαού». Ο ίδιος ο Λάμπρος Κορέλης αναφέρει ότι το 1948 περίμεναν να δουν στο βουνό την πολυπόθητη και πολλά υποσχόμενη «Μεραρχία Παπαρήγα», η οποία θα συγκροτούνταν από εθελοντές των πόλεων και με την οποία εκείνοι, τα αγροτόπαιδα, θα πραγματοποιούσαν τη σοσιαλιστική επανάσταση. Σημειώνεται ότι ο Παπαρήγας ήταν τότε γενικός γραμματέας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ).

Νεότεροι ερευνητές και ιστορικοί επαληθεύουν με τις έρευνές τους την πρωτοπορία της αγροτικής και όχι της εργατικής τάξης. Σύμφωνα με μελέτη της Ιωάννας Παπαθανασίου του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), οι μαχητές του ΔΣΕ προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από αγροτικές περιοχές, κυρίως ορεινές και ημιορεινές. Μια πρώτη αποτύπωση σε δείγμα 650 βιογραφικών σημειωμάτων μαχητών στο Γράμμο πιστοποιεί την πλειοψηφική τους προέλευση από αγροτικά στρώματα σε ποσοστό 70%. Σε ποσοστό 90% είχαν μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση. Οι φοιτητές και οι πτυχιούχοι αποτελούν μόνο το 2%. («Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο», σ. 147).

Η ιστορικός Βασιλική Λάζου παρουσιάζει την προέλευση των καταδικασθέντων σε θάνατο από το έκτακτο στρατοδικείο Λαμίας και εκτελεσθέντων. Όπως αναφέρει ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, το στρατοδικείο της Λαμίας ήταν εξαιρετικά δραστήριο όσο ήταν επικεφαλής του ο στρατηγός Κετσέας, ενώ περιέπεσε σε αδράνεια όταν ο τελευταίος αντικαταστάθηκε από το στρατηγό Πausανία Κατσώτα, το Γενάρη του 1949. Τα δύο τρίτα των εκτελεσθέντων συμμετείχαν σε αντάρτικες ομάδες ή ομάδες αυτοάμυνας, και οι υπόλοιποι ήταν μέλη του ΚΚΕ κ.λπ. Όσον αφορά την κοινωνικοεπαγγελματική τους προέλευση, αυτή εμφανίζεται ως εξής («Ο εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο», σ. 253 και 259): γεωργοί-κτηνοτρόφοι 105 (56%), υπάλληλοι-ελεύθεροι

επαγγελματίες 50 (27%), εργάτες 10 (5,3%), χωρίς στοιχεία 21 (11,2%).

Η κατάληψη της Καρδίτσας από τους αντάρτες, που είχε ως συνέπεια και την αρπαγή παιδιών από τα σπίτια τους, άφησε ζωντανές μνήμες στους ανθρώπους της πόλης, αν και έχουν περάσει από τότε κοντά εξήντα χρόνια. Ο Φώτης Βογιατζής ήταν τότε δεκατριών ετών. Συνταξιούχος ανώτερος δικαστικός λειτουργός σήμερα, έχει ήδη στο ενεργητικό του τρία θαυμάσια βιβλία για την παλιά Καρδίτσα. Εμείς που περάσαμε τα γυμνασιακά μας χρόνια σ' αυτή την πόλη του χρωστάμε μεγάλη ευγνωμοσύνη. Η σημερινή ευημερούσα Καρδίτσα μπορεί να έχει αποκτήσει ωραίους δρόμους, πεζόδρομους και απίστευτο αριθμό τσιπουράδικων και καφετεριών, μπορεί –και είναι φυσικό– να αρέσει στους νέους, αλλά εμάς δε μας συγκινεί ιδιαίτερα. Διότι, απλούστατα, δεν είναι η Καρδίτσα που ξέραμε. Αυτή τη βρίσκουμε μόνο στα βιβλία του Φώτη Βογιατζή με τις γλαφυρές αφηγήσεις του και με τις άφθονες φωτογραφίες. Βλέπουμε τα σπίτια που γνωρίζαμε και τα οποία δεν υπάρχουν πια, γιατί κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους κτίστηκαν πολυκατοικίες. Βλέπουμε τους ανθρώπους με τους οποίους ζήσαμε. Όσοι ήταν τότε ενήλικες έχουν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, αποδημήσει εις Κύριον, και μας είναι ευχάριστο να τους θυμόμαστε. Βλέπουμε τους συμμαθητές και, προπαντός, τα λαχταριστά κοριτσόπουλα της εποχής που γέμιζαν τα όνειρά μας. Ο Φώτης ήταν κλεισμένος στο υπόγειο του γειτονικού του σπιτιού, όσο κελαηδούσαν γύρω τα πολυβόλα κατά το τριήμερο 11-13.12.1948. Όταν σταμάτησε η θύελλα, βγήκε για λίγο να πάρει αέρα αλλά ξαναμπήκε εσπευσμένα κατόπιν στρατιωτικής εντολής. Σε λίγο αντίκρισε από το παράθυρο μια νεκρή ανταρτοπούλα μισοθαμμένη στην αυλή. Αργότερα, μπόρεσε να μελετήσει καλύτερα το όμορφο πρόσωπο του κοριτσιού πριν το απομακρύνουν. Και τα χαρακτηριστικά του έμειναν ζωντανά χαραγμένα στη μνήμη του, ώσπου ανακάλυψε τη «δίδυμη αδερφή της» στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών, την Κοιμωμένη του Χαλεπά. Οι δύο «αδερφές» φαίνονται πως μόλις αποκοιμήθηκαν ύστερα από μια κοπιαστική μέρα. Το ίδιο όμορφο πρόσωπο, το μισάνοιχτο στόμα, τα μάτια που λες πως θ' άνοιγαν μόλις τις άγγιζες. Μια ταύτιση που αναδεικνύει τη σπάνια ευαισθησία του συγγραφέα, ο οποίος μας επιτρέπει, με τα υπέροχα βιβλία του, να ξαναζούμε την πόλη όπου περάσαμε την παιδική και εφηβική μας ζωή.

Το άλογο του Χαρίλαου

Σε κάποια εκκαθαριστική επιχείρηση στα βουνά της Θεσσαλίας το 1949, μετά την ουσιαστική διάλυση των ανταρτικών μεραρχιών Διαμαντή και Φλωράκη, ανέθεσαν στο

Μιχάλη Παπακωνσταντίνου αποστολή υπό την ιδιότητα του επικεφαλής διμοιρίας. Γράφει λοιπόν ο Παπακωνσταντίνου: «Κατά το μεσημέρι είχαμε πιάσει αρκετούς αιχμαλώτους και ένα άλογο σελωμένο με ωραία σέλα, κιάλια, χάρτες, οδοντόβουρτσα και κάτι άλλα μικροαντικείμενα, για να διαπιστώσουμε τελικά πως ήταν το άλογο του καπετάν Γιώτη. Αυτός μας είχε ξεφύγει. Όταν πολύ αργότερα τον ρώτησα στη Βουλή πώς κατάφερε να φύγει από τον κλοιό του στρατού, ο Χαρίλαος Φλωράκης, βουλευτής πια του ΚΚΕ, έδωσε την απάντηση που ανέμενα: “Αμ, μπορούσατε εσείς να ξέρετε τα μονοπάτια που ήξερα εγώ;”»

Διαβάζοντας το βιβλίο του Παπακωνσταντίνου δεν μπορείς να μην επισημάνεις την αμεροληψία και την παντελή έλλειψη φανατισμού στην κρίση του. Συνεχώς εκφράζει την οδύνη του για τον αδελφοκτόνο πόλεμο. Γι’ αυτόν δεν υπάρχουν συμμορίτες αλλά αντάρτες. Δεν υπάρχει συμμοριτοπόλεμος αλλά εμφύλιος πόλεμος. Οι νεκροί αντάρτες είναι νεκροί Έλληνες, παιδιά της ίδιας πατρίδας. Αθέλητα συγκρίνει κανείς το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου με το περιεχόμενο πολλών άλλων (όχι όλων, ευτυχώς) που έχουν γραφτεί από πολεμιστές της άλλης πλευράς. Στα τελευταία βλέπει κανείς να κυριαρχεί η ξύλινη γλώσσα και τα στρατευμένα παιδιά του ελληνικού λαού που τους πολεμούσαν να αποκαλούνται συλλήβδην «μοναρχοφασίστες». Κρίμα.

20

ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ, Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

Ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο έχει γράψει ο Φρέντντ Γερμανός για το Ζαχαριάδη. Ο τίτλος του είναι Τ«ο Αντικείμενο». Έτσι τον ονόμαζε η Κα Γκε Μπε, η οποία τον φρουρούσε στο Σοργκούτ της Σιβηρίας, όπου τον είχε εξορίσει το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) ως «χαφιέ και πράκτορα του εχθρού».

Ήταν Σοβιετικός πολίτης και μέλος του ΚΚΣΕ. Σε όλη του τη ζωή προέβαλλε με υπερηφάνεια αυτή την ιδιότητα. Ήταν επίσης ο έμπιστος και εκλεκτός του Στάλιν και από εκείνον αντλούσε την παντοδυναμία του μέσα στο κόμμα. Ο Στάλιν όμως πέθανε το 1953 και ο Χρυστσόφ που τον διαδέχθηκε γκρέμισε το είδωλό του στο περίφημο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ. Με το γκρέμισμα του ειδώλου του Στάλιν άρχισε να τρίζει και το είδωλο του Ζαχαριάδη μέσα στο ΚΚΕ και το ΚΚΣΕ. Έτσι το 1956 καθαιρείται από γραμματέας του κόμματος, καθώς και από μέλος του Πολιτικού Γραφείου και της Κεντρικής Επιτροπής. Το

1957 διαγράφεται τελείως από το ΚΚΕ και το ΚΚΣΕ. Ακολουθεί η εξορία και η αυτοκτονία του το 1973.

Ο Νίκος Ζαχαριάδης γεννήθηκε στη Νικομήδεια από γονείς μεσοαστικής τάξης. Ο πατέρας του είχε σπουδάσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και η μητέρα του στη Σχολή Καλογραιών στα Άδανα. Αμφότεροι πίστευαν στη Μεγάλη Ιδέα. Το 1919 η οικογένεια βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Τον επόμενο χρόνο (1920), ο Νίκος αποφασίζει να διακόψει το σχολείο για να εργαστεί ως λιμενεργάτης, ενώ ο αδερφός του Μίμης σπούδασε στη γαλλική σχολή Σαιν Ζοζέφ. Έλεγε η μητέρα του Ερατώ Ζαχαριάδη το 1950: «Είχαμε ανάγκη από λεφτά, και ο Νίκος ήταν άξιος για όλα από τα δεκαεφτά του χρόνια. Ο Νίκος μπορούσε να φέρει χρήματα στο σπίτι, ο Μίμης όχι». Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης θα έλεγε αργότερα: «Στο λιμάνι της Πόλης κατάλαβα πως τα πήγαινα καλύτερα με τους ξυπόλυτους χαμάληδες απ' ό,τι με όλους τους άλλους. Το λιμάνι της Πόλης έγινε το σπίτι μου».

Για τη δράση του στην Πόλη παραθέτω από το βιβλίο του Φ. Γερμανού, το οποίο, παρότι έχει μυθιστορηματική μορφή, βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα: «Έχει πια μνηθεί για τα καλά. Δεν του δίνουν ακόμα κομματική ταυτότητα, όμως στις γιάφκες της Πόλης έχουν αρχίσει κιόλας να μιλάνε γι' αυτόν το νεαρό Έλληνα με την τραγιάσκα που κάνει μαρξιστικές αναλύσεις στους μεσόκοπους λιμενεργάτες του Βοσπόρου. Δεν είναι σπουδαίος ρήτορας, ούτε θα γίνει ποτέ, αλλά έχει μια δική του ικανότητα ν' αναλύει τις μαρξιστικές θεωρίες κι ύστερα να τις εξηγεί με απλά λόγια:

»“Για αιώνες τώρα οι εφοπλιστές και τ' αφεντικά των λιμανιών πίνανε το αίμα σας. Τώρα είναι η σειρά να πιείτε το δικό τους!”

»Οι καθοδηγητές της Μόσχας, που είναι ανακατεμένοι στο λαϊκό ακροατήριο, κοιτάζονται ξαφνιασμένοι:

»“Έδωσε ο Λένιν εντολή για παγκόσμια επανάσταση;”

»Όχι, δεν έδωσε, αλλά πώς να σταματήσεις τώρα αυτό τον αναψοκοκκινισμένο νεαρό που παίρνει φωτιά απ' τα ίδια του τα λόγια; Κάθε φορά που τελειώνει το λόγο του, οι μεσόκοποι εργάτες τον σηκώνουν στα χέρια. Είναι γεννημένος για ηγέτης – τελείωσε. Τώρα πια το ξέρει καλά.

»Και βέβαια τώρα είναι πια καιρός να πάει για προσκύνημα στη Μέκκα».

Η πρώτη επαφή με τη Σοβιετική Ένωση πραγματοποιείται το 1921. Σχετικά με την επαφή αυτή έλεγε ο ίδιος: «Πήρα γραμμή από μερικούς κομισάριους, φάγαμε με το γραμματέα Βαλκανικών Υποθέσεων και αυτό ήταν όλο». Το επόμενο ταξίδι στη Μόσχα το 1923 ήταν

για να φοιτήσει στην περίφημη ΚΟΥΤΒ (Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο των Εργαζομένων της Ανατολής). Είχε συμμαθητή και φίλο το μεγάλο Τούρκο ποιητή Ναζίμ Χικμέτ. Στην ΚΟΥΤΒ απέκτησε τη φήμη του πιο γρήγορου μυαλού: «Ρουφούσε σαν σφουγγάρι τις μαρξιστικές αναλύσεις. Επανέρχεται στην ΚΟΥΤΒ το 1929 ως καθηγητής πλέον των νεαρών κομμουνιστών που φοιτούσαν εκεί. Στη συνέχεια φοιτά ο ίδιος στην Ειδική Σχολή Στελεχών». Εκεί γνωρίζεται και συνδέεται με τον περιβόητο Λαβρέντι Μπέρια, τον έμπιστο του Στάλιν, ο οποίος, ως υπουργός Ασφαλείας, έστειλε χιλιάδες ανθρώπους στον άλλο κόσμο. Μετά το θάνατο του Στάλιν, ο Μπέρια καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε.

Το 1931, επέστρεψε στην Ελλάδα ως γραμματέας πλέον του ΚΚΕ και παντρεμένος, κατ' εντολήν του ΚΚΣΕ, με την Τσεχοσλοβάκα συμμαθήτριά του στην Ειδική Σχολή Στελεχών Μάνια Νοβόκοβα. Με τη Μάνια απέκτησε τον Κύρο το 1934. Το 1936, το ΚΚΕ έλαβε μέρος στις εκλογές. Ο Ζαχαριάδης ήταν υποψήφιος στον Πειραιά, αλλά ήρθε δεύτερος. Πρώτος βγήκε κάποιος ασήμαντος κομμουνιστής ονόματι Μανωλέας. Παρόλο που δεν ήθελε να το δείξει, το έφερε βαρέως. Κάτι σαν το Χαρίλαο Τρικούπη που, όταν έχασε τις εκλογές και τις κέρδισε ο Γουλιμής, είπε το περίφημο: «Ανθ' ημών ο Γουλιμής». Όταν έγινε σχετική κουβέντα στο Πολιτικό Γραφείο είπε: «Δεν αλλάζει τίποτα. Το Μανωλέα τον ψηφίζει ο Πειραιάς. Εμένα με ψηφίζει ο Στάλιν».

Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, ο Μεταξάς επιβάλλει τη δικτατορία του. Ο Ζαχαριάδης συλλαμβάνεται και κλείνεται στις φυλακές της Κέρκυρας. Εκεί γράφει το πρώτο του βιβλίο με τίτλο Ο αληθινός Παλαμάς, μια μαρξιστική ανάλυση του Δωδεκάλογου του Γύφτου. Είναι αξιοσημείωτο το ότι ανέλυσε το πελώριο ποίημα χωρίς να έχει το βιβλίο. Πώς; Απλούστατα, το ήξερε απέξω. Ο Ζαχαριάδης, παρότι εγκατέλειψε νωρίς το σχολείο, δεν έπαψε σ' όλη του τη ζωή να διαβάζει με πάθος και ν' αφομοιώνει με μεγάλη άνεση. Σίγουρα δεν ήταν συνηθισμένο μυαλό.

Κι έρχεται η 28η Οκτωβρίου 1940. Μικρός μαθητής τότε στο 2ο Γυμνάσιο Βόλου, διαβάζω στην εφημερίδα Θεσσαλία ανοιχτή επιστολή του Ζαχαριάδη προς το λαό της Ελλάδας με ημερομηνία 31.10.1940: «Σήμερα όλοι οι Έλληνες παλεύουμε για τη λευτεριά, την τιμή, την εθνική μας ανεξαρτησία. [...] Στον πόλεμο αυτό, που διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δώσουμε όλες μας τις δυνάμεις δίχως επιφύλαξη. [...] Όλοι στον αγώνα!» Μέσα στο κλίμα της ανεπανάληπτης έξαρσης, του ξέφρενου ενθουσιασμού που συντάραξε ολόκληρο το έθνος απ' άκρου εις άκρον εκείνες τις αξέχαστες μέρες, τα λόγια αυτά του Ζαχαριάδη είχαν μια πολύ ευχάριστη απήχηση στον ελληνικό λαό. Ήταν μια πατριωτική εκδήλωση του αρχηγού των κομμουνιστών ο οποίος, αψηφώντας την απηνή δίωξη που

υφίστατο ο ίδιος και οι οπαδοί του από την κυβέρνηση Μεταξά, τάσσεται στο πλευρό της στον αγώνα κατά του εισβολέως.

Μερικοί σύντροφοί του έσπευσαν να ασκήσουν κριτική στο Ζαχαριάδη γι' αυτή την επιλογή. Γράφει σχετικά ο Σταύρος Κασιμάτης (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 333): «Τον κατηγορήσαν ότι το γράμμα ήταν σοσιαλπατριωτικό. Ποια ήταν η αντίθετη άποψη; Η γραμμή του Πλουμπίδη, που έλεγε να σηκώσουμε τα όπλα, να τα στρέψουμε εναντίον του Μεταξά, να τον ρίξουμε, να φτιάξουμε μια κυβέρνηση εθνικής σωτηρίας, να ζητήσουμε από τη Σοβιετική Ένωση να βγούμε έξω από τον πόλεμο. Δηλαδή, Ιταλοί, κατεβείτε μέχρι την Αθήνα κι έπειτα εμείς θα δούμε... Είναι γραμμή αυτή;»

Η πατριωτική όμως διάσταση του Ζαχαριάδη υποχωρεί γρήγορα μπροστά στη διεθνιστική-λενινιστική-σταλινική του διάσταση, που είναι βασικό στοιχείο της κοσμοθεωρίας ενός συνειδητού κομμουνιστή. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο καταξιωμένος ιστορικός και ερευνητής Φίλιππος Ηλιού, εκείνο που ίσχυε τότε ήταν ότι «η ύψιστη ιδιότητα που πρέπει να έχει ένας επαναστάτης είναι να προασπίζει τη χώρα όπου η επανάσταση κατόρθωσε να κερδίσει, να οικοδομήσει το σοσιαλισμό». Και η χώρα αυτή, η Σοβιετική Ένωση, είχε συνάψει σύμφωνο μη επιθέσεως με τη χιτλερική Γερμανία, που ήταν σύμμαχος της φασιστικής Ιταλίας. Σύμφωνο που της επέτρεψε να καταλάβει αναίμακτα τμήμα της Πολωνίας.

Ακολουθώντας λοιπόν αυτές τις επιταγές, ο Ζαχαριάδης έστειλε δεύτερη επιστολή δεκαέξι μέρες αργότερα, στις 16 Νοεμβρίου, με την οποία κατήγγελλε το Μεταξά ότι διεξήγε ιμπεριαλιστικό πόλεμο, επειδή ο ελληνικός στρατός είχε εισέλθει σε αλβανικό έδαφος. Ζήτησε δε να αναδιπλωθεί ο στρατός μας στα σύνορά μας και να κλείσει ειρήνη με την παρέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης!

Ακολούθησε στις 10 Ιανουαρίου 1941 μια επιστολή-εντολή της Σοβιετικής Ένωσης προς το ΚΚΕ με τίτλο «Ορισμένες συστάσεις προς το ΚΚΕ σχετικά με τη θέση του στον ελληνοϊταλικό πόλεμο». Ιδού το κείμενο αυτό, όπως δημοσιεύεται στο βιβλίο του Γρηγόρη Φαράκου «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου» (εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 200-203): «Είναι εσφαλμένο και επιζήμιο να αποκαλείται ο παρών, από την πλευρά της Ελλάδας, πόλεμος απελευθερωτικός, πόλεμος της κυβέρνησης Μεταξά εναντίον του φασισμού του Μουσολίνι. Έτσι ο ελληνικός λαός θα παραπλανηθεί σχετικά με την αλληλοσύνδεση του δεδομένου πολέμου με τον ιμπεριαλιστικό. Δεν πρέπει δηλαδή να αντιμετωπίζεται ως μεμονωμένος πόλεμος. Τούτο θα παρασύρει τον ελληνικό λαό να στηρίξει την κυβέρνηση στον παρόντα πόλεμο για την εγκληματική εξωτερική της πολιτική. Αυτό επίσης θα αποσπάσει την προσοχή του ελληνικού

λαού από τη βαριά ευθύνη, την οποία φέρουν η κυβέρνηση Μεταξά και μεγάλο μέρος της ελληνικής αστικής τάξης, που με την προς όφελος του αγγλικού ιμπεριαλισμού πολιτική τους, οδήγησαν τον ελληνικό λαό στον πόλεμο». Και συνεχίζει η «σύσταση»: «Στην κατάσταση αυτή, το κύριο καθήκον των Ελλήνων κομμουνιστών είναι να εξηγούν εμπεριστατωμένα στις ελληνικές εργαζόμενες μάζες και τους στρατιώτες την ενοχή και την ευθύνη της ελληνικής αστικής τάξης και της κυβέρνησης Μεταξά για τον ιταλοελληνικό πόλεμο. Η συμμαχία με τον αγγλικό ιμπεριαλισμό κατήργησε στην πράξη την ουδετερότητα της Ελλάδας στον παρόντα ιμπεριαλιστικό πόλεμο, μετέτρεψε την Ελλάδα σε όργανο του αγγλικού ιμπεριαλισμού και κατέστησε την ελληνική επικράτεια προγεφύρωμα για τη διεξαγωγή πολέμου εναντίον του γερμανοϊταλικού συνασπισμού. Έτσι η Ελλάδα γίνεται άμεσο θέατρο του πολέμου, που –εάν αυτός διαρκέσει πολύ– μπορεί να οδηγήσει τη χώρα στον όλεθρο.

»Αμυνόμενος με όλες τις δυνάμεις του, ο ελληνικός λαός πρέπει ταυτόχρονα να τάσσεται αποφασιστικά εναντίον της πολιτικής Μεταξά, η οποία έθεσε τις δυνάμεις και το αίμα του στην εξυπηρέτηση ιμπεριαλιστικών στόχων. Ο ελληνικός λαός μάχεται και χύνει το αίμα του για τον εαυτό του, για τη δική του ελευθερία και ανεξαρτησία κι όχι για τον αγγλικό ιμπεριαλισμό και το όργανό του, την ελληνική μεγαλοαστική τάξη και την κυβέρνηση Μεταξά.

»Ο πόλεμος μεταξύ της Ιταλίας και της Ελλάδας σε αλβανικό έδαφος δεν πρέπει, από ελληνικής πλευράς, να εξελιχθεί έτσι ώστε ο αλβανικός λαός να πέσει υπό τον ζυγό της ελληνικής κυριαρχίας. Ο ελληνικός λαός, υπερασπιζόμενος την ανεξαρτησία του, θα λάβει τεράστια βοήθεια, εάν συνενωθεί αδελφικά με τον αλβανικό λαό στον αγώνα εναντίον οποιασδήποτε ξένης κυριαρχίας.

»Η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Μεταξά, που εφαρμόζεται για το χατίρι του αγγλικού ιμπεριαλισμού, διακυβεύει την ανεξαρτησία του ελληνικού λαού, ενώ η αντιδραστική εσωτερική της πολιτική επέφερε στον ελληνικό λαό μεγάλες συμφορές και τον αποστέρησε όλων των δικαιωμάτων και ελευθεριών του». Και καταλήγει η «σύσταση»: «Τη μοναδική διέξοδο από τη δύσκολη κατάσταση, στην οποία έθεσε τον ελληνικό λαό η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Μεταξά, οι κομμουνιστές βλέπουν στην πλήρη απομάκρυνση από αυτή την πολιτική, στην προσχώρηση του ελληνικού λαού στην πολιτική της ουδετερότητας και της ειρήνης, που ασκείται από τη Σοβιετική Ένωση, και στην καθιέρωση των πιο στενών φιλικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Σοβιετικής Ένωσης».

Πειθήνιος στις «συστάσεις», ο Ζαχαριάδης γράφει αμέσως τρίτη επιστολή με την οποία εμφανίζεται σοβιετικότερος των Σοβιετικών, χαρακτηρίζοντας τον ελληνοϊταλικό πόλεμο

φασιστικοκατακτητικό και ζητώντας την άμεση ανατροπή του Μεταξά. Γράφει λοιπόν ο Ζαχαριάδης: «Ο πόλεμος να γίνει εθνικός, αντιφασιστικός, αντιιμπεριαλιστικός. Θα μπορούσαμε να επιτύχουμε μόνο μ' ένα ολόπλευρο προσανατολισμό στην ΕΣΣΔ. [...] Ο Μεταξάς από την πρώτη στιγμή έκανε το αντίθετο, έκαμε πόλεμο φασιστικό, κατακτητικό. [...] Η φασιστική δικτατορία συνέχισε τον πόλεμο για λογαριασμό όχι του λαού της Ελλάδας, μα της πλουτοκρατίας και του αγγλικού ιμπεριαλισμού. Μετά το διώξιμο των Ιταλών από την Ελλάδα το αίμα των φαντάρων μας χύνεται άδικα, σήμερα δε ο εγγλέζικος ιμπεριαλισμός εισπράττει σε αίμα των παιδιών της Ελλάδας τους τόκους των κεφαλαίων που διέθεσε το 1935-36 για την παλινόρθωση του Γεωργίου. [...] Ο Μεταξάς παραμένει ο κύριος εχθρός του λαού και της χώρας. Η ανατροπή του είναι το πιο άμεσο και ζωτικό συμφέρον του λαού μας. Λαός και στρατός πρέπει να πάρουνε στα χέρια τους τη διαχείριση της χώρας με σκοπό εσωτερικό αντιφασιστικό, αντιπλουτοκρατικό λαϊκό καθεστώς, ολόπλευρη προσέγγιση προς την ΕΣΣΔ. [...] Το κόμμα θέλει χωριστή έντιμη άμεση ειρήνη με τη μεσολάβηση της ΕΣΣΔ. Αναγνωρίζει την αρχή της αυτοδιάθεσης μέχρις αποχωρισμού για όλους. Θέλει την ελευθερία του λαού στη δουλειά του, την επικράτηση της θέλησής του που πνίγει ο Μεταξάς. Εξωτερική συμμαχία με την ΕΣΣΔ και αληθινή βαλκανική συνεννόηση. Οι λαοί και φαντάροι της Ελλάδας και της Ιταλίας δεν είναι εχθροί μα αδέρφια και η συναδέλφωσή τους θα σταματήσει τον πόλεμο που κάνουν οι εκμεταλλευτές κεφαλαιοκράτες τους. Για να γίνουν όλα αυτά, λαός και στρατός πρέπει να ανατρέψουν τη μοναρχοφασιστική δικτατορία του Μεταξά, που είναι ο κύριος και βασικός εχθρός τους, και να εγκαθιδρύσουν τη λαϊκή αντιφασιστική κυβέρνηση». Αυτές ήταν οι εντολές προς την κομμουνιστική φοιτητική οργάνωση ΚΚΕ και ΟΚΝΕ.

Με λίγα λόγια ο Ζαχαριάδης ζητούσε να γίνει επανάσταση, η οποία θα οδηγούσε σε εμφύλιο πόλεμο, ενώ η χώρα βρισκόταν ήδη σε πόλεμο με μια μεγάλη δύναμη. Ίδανικές συνθήκες για τη φασιστική Ιταλία να σωθεί από το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει και να εισβάλει άνετα στην Ελλάδα. Έτσι, δε θα ήταν υποχρεωμένος ο Χίτλερ να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας για να σώσει τη σύμμαχό του Ιταλία και να χάσει χρόνο, η δε Γερμανία θα μπορούσε ν' αρχίσει την εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης μερικούς μήνες πρωύτερα και να καταλάβει τη Μόσχα πριν την εμποδίσει, όπως και έγινε, ο βαρύν ρωσικός χειμώνας. Πολύ ωραία θα εξυπηρετούσε ο Ζαχαριάδης τη Σοβιετική Ένωση που, ως Σοβιετικός πολίτης και κομμουνιστής, είχε υποχρέωση να προασπίσει.

Λίγο πριν από τη γερμανική εισβολή, ο Ζαχαριάδης μεταφέρεται στην Αθήνα. Εκεί θα τον βρουν οι Γερμανοί και θα τον στείλουν στο Νταχάου, όπου έμεινε τέσσερα χρόνια. Στην

Κατοχή τραγουδήθηκε όσο κανένας άλλος. Μαζί με όλους, κι εμείς. Αετόπουλα και επονιτάκια, βροντοφωνάζαμε έναν ύμνο αφιερωμένο στον αρχηγό του ΚΚΕ, τους στίχους του οποίου ακόμα θυμάμαι:

*Το μπουντρούμι δεν τον λυγά
Και η σκέψη τρέχει γοργά
Στους συντρόφους που πολεμούν
Απ' τα κάτεργά τους να βγουν
Ζαχαριάδη αγωνιστή
Βαρβαρότητας γκρεμιστή.
Μπράτσα μύρια σένα φυλούν
Λογισμοί σε σένα πετούν
Με τιμή κρατάς τη σημαία μας
Και στο φασισμό ορθώνεις το λενινισμό
Με τιμή κρατάς τη σημαία μας
Και στο φασισμό ορθώνεις τον κομμουνισμό.*

Φαίνεται όμως ότι κάθε άλλο παρά σε μπουντρούμι ήταν κλεισμένος ο Ζαχαριάδης επί τέσσερα χρόνια. Όταν έφτασε στην Αθήνα με συμμαχικό αεροπλάνο, έδειχνε καλοζωισμένος. Τα μάγουλά του ήταν λαμπερά και ροδοκόκκινα. Ως διερμηνέας των Γερμανών είχε καλές κοινωνικές σχέσεις μαζί τους. «Τους είχα κάνει να με σέβονται» θα πει στο Σιάντο. «Τους σεβόμουν κι εγώ. Είχα τις σχέσεις που έπρεπε να έχω για το καλό των άλλων κομμουνιστών του Νταχάου».

Ο Φρέντυ Γερμανός (σ. 123) γράφει ότι ο Ζαχαριάδης, ανακρινόμενος στο Νταχάου, έκανε την εξής απίστευτη δήλωση: «Για μας τους Έλληνες κομμουνιστές, ο κύριος εχθρός δεν είναι οι Γερμανοί, ο μεγάλος μας αντίπαλος είναι ο αγγλικός ιμπεριαλισμός, που απειλεί να πνίξει σαν χταπόδι τη χώρα μου». Η δήλωση αυτή δεν μπορούσε παρά ν' αρέσει στους Γερμανούς. Και έγινε σε μια περίοδο που οι Γερμανοί εκτελούσαν ακατάπαυστα τους Έλληνες κομμουνιστές, οι δε Άγγλοι, μαζί με τους Σοβιετικούς τους συμμάχους, έχυναν το αίμα τους στον κοινό αγώνα κατά των Γερμανών σε διάφορα μέτωπα. Ήταν μια απερίσκεψια που αγγίζει τα όρια της προδοσίας. Βέβαια, ο Ζαχαριάδης, απομονωμένος όπως ήταν στο Νταχάου, δεν ήταν ενήμερος για τη ριζική μεταβολή της στάσης του Στάλιν έναντι των αδελφών κομμάτων και των Δυτικών συμμάχων του. Ο Στάλιν προσπαθούσε να δείξει άψογη συμπεριφορά καταργώντας την Τρίτη Διεθνή και αποθαρρύνοντας σχεδόν τους Έλληνες κομμουνιστές από το να επιδιώξουν τη διά της βίας κατάληψη της εξουσίας,

αφού είχε παραχωρήσει την Ελλάδα στη «σφαίρα επιρροής» της Αγγλίας. Όπως αναφέρει ο Φίλιππος Ηλιού, «ο μεγάλος φόβος της σοβιετικής διπλωματίας ήταν η χωριστή ειρήνη [σ.σ.: των συμμάχων με τη Γερμανία]. Στην ακραία υπερβολή, αυτή θα μπορούσε να φτάσει σε συμμαχία με τον Χίτλερ για να ξεκαθαρίσουν τον κομμουνισμό. [...] Και όλα τα κομμουνιστικά κόμματα –η Γαλλία είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, απ’ αυτή την πλευρά– έβαλαν νερό στο κρασί τους για να μη διαταράξουν, όχι μόνο την παγκόσμια στρατηγική του αντιχιτλερικού αγώνα αλλά και για να μη θέσουν σε κίνδυνο τα κεκτημένα της σοσιαλιστικής επανάστασης στο πρόσωπο της Σοβιετικής Ένωσης».

Μέσα σ’ αυτό το κλίμα δεν πρέπει να φανεί περίεργο ότι, ενώ στα βουνά της Ελλάδας υπήρχε δεδηλωμένη βούληση εναντίον της επανόδου του βασιλιά ακόμα και από τις μη εαμικές οργανώσεις, ο Στάλιν του έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα για την εθνική επέτειο, στις 25 Μαρτίου 1944. Κι αυτό για να ικανοποιήσει τον Τσώρτσιλ, ο οποίος επιθυμούσε διακαώς την επάνοδο του Γεωργίου.

Αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά και την άμεση επιτυχή επέμβαση του ίδιου του Τσώρτσιλ στην καταστολή του εαμικού κινήματος, ο Στάλιν δήλωσε: «Ο Τσώρτσιλ είναι ο μεγαλύτερος ηγέτης του αιώνα μας». Ας σημειώσουμε, τέλος, την απόλυτη σιωπή των εφημερίδων Πράβντα και Ισβέστια σχετικά με την επέμβαση των Άγγλων στα Δεκεμβριανά, ενώ επικριτικά ήταν τα σχόλια των Τάιμς και του Μοντ.

Παρ’ όλα αυτά, η δήλωση του Ζαχαριάδη προς τους Γερμανούς πέρασε σχεδόν απαρατήρητη. Μόνον ο Νίκος Πλουμπίδης από όλους τους Έλληνες κομμουνιστές της εποχής τόλμησε να θέσει «θέμα Ζαχαριάδη στο Νταχάου». Απέσυρε όμως την πρότασή του υπό την πίεση των άλλων. Και την πρόταση αυτή του Πλουμπίδη δε θα την ξεχάσει ποτέ ο Ζαχαριάδης. Ενώ είχε καταδικαστεί σε θάνατο από στρατοδικείο και εκτελεστεί για τη δράση του στην Ελλάδα κατά την περίοδο της παρανομίας, οι δε εφημερίδες δημοσίευσαν τη φωτογραφία του νεκρού, ο Ζαχαριάδης επέμενε ότι ήταν προδότης, ότι η εκτέλεσή του ήταν εικονική και ότι είχε μεταφερθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου «απολάμβανε τα αργύρια της προδοσίας του».

Φτάνει λοιπόν ο Ζαχαριάδης στην Αθήνα το Μάιο του 1945 και βρίσκει μια κατάσταση την οποία δεν περίμενε καθόλου. Δεν υπήρχε πλέον η Τρίτη Διεθνής που τον είχε ενθρονίσει στη θέση του αρχηγού του ΚΚΕ κι ο Στάλιν έκανε το παν για να τα έχει καλά με τους Άγγλους, τους οποίους ο Ζαχαριάδης θεωρούσε τον υπ’ αριθμόν ένα εχθρό. Από την άλλη μεριά, βρήκε μια γεωπολιτική πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί με τις συμφωνίες μεταξύ των νικητών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου Στάλιν, Τσώρτσιλ και Ρούζβελτ, με

κορυφαία τη συμφωνία της Γιάλτας, η οποία είχε υπογραφεί τρεις μήνες πριν από την επάνοδό του. Ο Τσώρτσιλ δεν εννοούσε ασφαλώς να χάσει το δώρο που του είχε προσφέρει ο Στάλιν παραχωρώντας την Ελλάδα στη ζώνη επιρροής της Αγγλίας και το απέδειξε με τον πιο σαφή τρόπο επεμβαίνοντας δραστικά στα Δεκεμβριανά. Να σημειωθεί ότι η αποστολή αγγλικού στρατού στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1944 έγινε ενώ μαινόταν η φοβερή μάχη των Αρδεννών στο Βέλγιο, όταν ο Χίτλερ πραγματοποίησε μια πρωτοφανούς σφοδρότητας αντεπίθεση. Είχε χρησιμοποιήσει για πρώτη φορά ένα νέο και πολύ αποτελεσματικό τύπο αρμάτων μάχης. Χάρη κυρίως στα νέα αυτά άρματα, είχε φέρει σε πολύ δύσκολη θέση τους Άγγλους και τους Αμερικανούς και παραλίγο να τους ανατρέψει τελείως στο δυτικό μέτωπο.

Τώρα ο πόλεμος είχε τελειώσει και ο Τσώρτσιλ μπορούσε να διαθέσει όσες δυνάμεις χρειαζόνταν σε περίπτωση ανάγκης. Εξάλλου, πίσω από την Αγγλία υπήρχε η πανίσχυρη Αμερική. Αλώβητη από τον πόλεμο στο εσωτερικό της, σε αντίθεση με την κατεστραμμένη Σοβιετική Ένωση, ήταν τώρα και πυρηνική δύναμη. Όλοι γνώριζαν ότι δεν είχε διστάσει να ρίξει δύο ατομικές βόμβες στην Ιαπωνία, μία στη Χιροσίμα και μία στο Ναγκασάκι. Έτσι, κατέλυσε διαμιάς την ιαπωνική αλαζονεία. Ήταν λοιπόν δυνατόν να επιτρέψει στη Σοβιετική Ένωση να βάλει πόδι στη στρατηγικής σημασίας Ανατολική Μεσόγειο με την εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα;

Βέβαια ο Ζαχαριάδης, όπως γράφει και ο Φ. Γερμανός, είχε την άνεση να σχεδιάζει επί τέσσερα χρόνια την επανάσταση και την αποπομπή των Άγγλων από την Ελλάδα, όταν ήταν κλεισμένος στο Νταχάου. Υπήρχε όμως και κάτι άλλο, το «σύνδρομο του Θεμιστοκλή»: «ουκ εά με καθεύδειν το του Σιάντου τρόπαιον». Διότι ο Σιάντος, τον οποίο θεωρούσε κατώτερό του, κατάφερε να παραλάβει ένα διαλυμένο κόμμα και να το καταστήσει πανίσχυρο στα χρόνια της Κατοχής. Θα μπορούσε εντούτοις ο ίδιος, στη συγκεκριμένη συγκυρία που καθιστούσε αδύνατη τη διά της βίας κατάληψη της εξουσίας, να θέσει έναν υψηλό στόχο: να καταστήσει το ήδη ισχυρό αν και τραυματισμένο από τα Δεκεμβριανά κόμμα πρώτο κόμμα στη Βουλή. Μόνο που ο Ζαχαριάδης ήταν αλλεργικός στις εκλογές. Σ' αυτό ίσως συνέβαλε και η προσωπική του ήττα στις εκλογές του 1936 («ανθ' ημών ο Μανωλέας»). Μέσα, όμως, στη συγκυρία της εποχής, πολλοί συνεργάτες του είχαν ταχθεί υπέρ της συμμετοχής στις εκλογές που είχαν προκηρυχθεί για τις 31.3.1946. Για να τους ικανοποιήσει, έστειλε τον Παρτσαλίδη να ζητήσει τη γνώμη της σοβιετικής κυβέρνησης αν θα έπρεπε το ΚΚΕ να συμμετάσχει σ' αυτές τις εκλογές. Ο μοναδικός Σοβιετικός υπεύθυνος που κατάφερε να συναντήσει ο Παρτσαλίδης ήταν ο

Πετρόφ του Γραφείου Βαλκανικών Υποθέσεων, ο οποίος του μετέφερε ένα σαφές μήνυμα: «Ο Μολότοφ λέει να πάρετε μέρος στις εκλογές».

Αφήνω το Φ. Γερμανό να αφηγηθεί τα περαιτέρω (σ. 163-164): «Ο Παρτσαλίδης μεταφέρει το μήνυμα στην Αθήνα – για να βρεθεί όμως μπροστά σε μια προμελετημένη έκρηξη του Νίκου Ζαχαριάδη:

»“Ποιος είναι αυτός ο Πετρόφ που σου δίνει εντολές; Δεν μπορείς εσύ, ένα στέλεχος του Κόμματος, να δέχεσαι εντολές από έναν κατώτερό σου! Έπρεπε να του εξηγήσεις ποια είναι σήμερα η κατάσταση στην Ελλάδα”.

»Η έκρηξη ήταν τόσο έντονη, που καταπνίνουν τη γλώσσα τους οι πάντες. Ακόμα κι ο Σιάντος. Ακόμα κι ο Μάρκος. Ακόμα κι ο Καραγιώργης. Άλλωστε αυτό είναι το στοιχείο που ξεχωρίζει πάντα τον ηγέτη απ’ τους υποτακτικούς του – όταν χρειάζεται, η φωνή του σκεπάζει τη φωνή των άλλων.

“Εντάξει!” λέει ο Νίκος Ζαχαριάδης. “Συμφωνούμε όλοι λοιπόν. Πάμε για αποχή!”

»Την άλλη μέρα κιόλας αφήνει να διαρρεύσει στο κόμμα ότι ο Στάλιν συμφωνεί με την αποχή – αυτό ήταν το μήνυμα που ήρθε απ’ τη Μόσχα. Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης κλειδώνει τον Καραγιώργη σ’ ένα γραφείο του Ριζοσπάστη και διευθύνει μονάχος του την εφημερίδα. Αυτές τις μέρες δεν έχει σε κανέναν εμπιστοσύνη. Είναι πάλι ο ορμητικός καβαλάρης που χυμάρει να εκπορθήσει τα Χειμερινά Ανάκτορα. Για την ώρα βέβαια το μόνο που θα εκπορθηθεί είναι μια εφημερίδα, αλλά κάπως έτσι δεν ξεκίνησε κι ο Λένιν; Ο *Ριζοσπάστης* κυκλοφορεί με οκτάστηλο τίτλο και ξύλινα κεφαλαία γράμματα: ΑΠΟΧΗ.

»Το πρώτο βήμα έγινε – η πόρτα του Εμφυλίου ανοίγει. Το ίδιο βράδυ ο Νίκος Ζαχαριάδης λέει στην αυριανή κυρία Ζαχαριάδη νούμερο δύο, που δουλεύει μαζί του στα γραφεία του κόμματος:

»“Μπορεί να χρειαστεί ν’ ανέβουμε σύντομα στο βουνό. Έχεις χοντρά ρούχα;”»

Ο παλαίμαχος δημοσιογράφος Χρήστος Πασαλάρης εργαζόταν, πολύ νέος τότε, στο *Ριζοσπάστη* με τον Καραγιώργη. Σε συνάντησή μας, επιβεβαίωσε ότι ο Ζαχαριάδης παραμέρισε προσωρινά τον Καραγιώργη από διευθυντή του Ριζοσπάστη προκειμένου να κάνει την προαναφερθείσα δημοσίευση. Εξάλλου, όπως είπε ο Χ. Πασαλάρης και σε τηλεοπτική του συνέντευξη, ο Καραγιώργης ήταν υπέρ της συμμετοχής στις εκλογές και εναντίον του ένοπλου αγώνα, όπως και άλλα ηγετικά στελέχη του κόμματος. Ποιος όμως μπορούσε να αντιταχθεί στον αυταρχικό Ζαχαριάδη; Την επόμενη μέρα θα βρισκόταν με τη ρετσινιά του χαφίε και θα είχε διαγραφεί από το κόμμα. Διαγραφή δε από το κόμμα για τους επαγγελματίες κομμουνιστές σήμαινε αυτοκτονία, όπως έχει γράψει η Μαρία

Καραγιώργη. Τον ακολούθησαν λοιπόν όλοι, εκόντες άκοντες, στον ολισθηρό του δρόμο. Το Φεβρουάριο του 1946 έγινε η δεύτερη ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής που επικύρωσε την απόφαση για αποχή από τις εκλογές. Οι εκλογές έγιναν στις 31.3.1946 χωρίς το ΚΚΕ. Την ίδια μέρα έγινε η επίθεση εναντίον της Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο. Σύμφωνα με το Γρηγόρη Φαράκο, δεν ήταν κάτι τυχαίο, όπως έχει υποστηριχθεί. Ήταν μια οργανωμένη στρατιωτική επιχείρηση που σηματοδότησε την αρχή του ένοπλου αγώνα. Ο Ζαχαριάδης είχε κάνει την επιλογή του αψηφώντας τις αντικειμενικές δυσκολίες, οι οποίες, συνακόλουθες της οριστικά διαμορφωμένης γεωπολιτικής πραγματικότητας, ήταν αναπότρεπτες. Η πραγματικότητα αυτή καθιστούσε αδύνατη την επιτυχή για το ΚΚΕ έκβαση του εμφυλίου πολέμου που ξεκινούσε. Στο χωριό μου, οι ονομαστοί για τη σκωπτική τους διάθεση Καστανιώτες θα του έλεγαν: «Πού πας, Ζαχαριάδη, ξυπόλυτος στ' αγκάθια;» Εκείνος δεν άκουσε. Πήγε. Και μάτωσε ο ίδιος, μάτωσε το κόμμα του, μάτωσε όλη η Ελλάδα, χάθηκαν και από τη μια και από την άλλη πλευρά τα πιο ζωντανά παιδιά της. Η Κα Γκε Μπε που φρουρούσε το Ζαχαριάδη στο παγωμένο Σοργκούτ, με την αστυνομική της ψυχρότητα, τον ανέφερε όχι με τ' όνομά του αλλά ως «το Αντικείμενο». Αντικείμενο θαυμασμού και λατρείας είχε υπάρξει ο Ζαχαριάδης για χιλιάδες ανθρώπους επί πολλά χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι κάθε άλλο παρά τυχαίος ήταν. Η προσωπικότητά του εξέπεμπε γοητεία, ένα είδος μαγνητισμού που τραβούσε τα πλήθη. Πολλοί, εκ των υστέρων, ενώ επικρίνουν τον αυταρχισμό του και του καταλογίζουν σοβαρότατα και ανεπίτρεπτα λάθη, αναγνωρίζουν το γρήγορο και κοφτερό μυαλό του. Είναι αναμφισβήτητο ότι ο Ζαχαριάδης ήταν προικισμένος με ξεχωριστή ευφυΐα και είχε αποκτήσει ευρεία μόρφωση. Πώς, όμως, με τέτοια ευφυΐα δεν μπόρεσε να εκτιμήσει σωστά την πραγματικότητα της εποχής στις αντικειμενικές της διαστάσεις και επιχείρησε μια επανάσταση καταδικασμένη εκ των προτέρων;

Οι σοβαροί και καταξιωμένοι ιστορικοί Γρηγόρης Φαράκος και Φίλιππος Ηλιού αναφέρουν μια μυστική συνάντηση που είχε ο Ζαχαριάδης με το Στάλιν στην Κριμαία, τον Ιούνιο του 1946. Δε βρέθηκαν πρακτικά αυτής της συνάντησης, ούτε είναι γνωστό αν υπάρχουν. Θα μπορούσα να φανταστώ το ακόλουθο σενάριο των όσων διαμείφθηκαν σ' αυτή τη συνάντηση. Λέει ο Στάλιν στο Ζαχαριάδη: «Έχεις πρόθεση να αναπτύξεις μια επανάσταση η οποία δειλά δειλά έχει ήδη αρχίσει. Θα ήθελα πολύ να τη στηρίξω ολόπλευρα και ουσιαστικά. Εμποδίζομαι όμως από τις συμφωνίες που έχω με τους χθεσινούς συμμάχους μου και τις οποίες η σημερινή συγκυρία δεν επιτρέπει να αθετήσω. Μπορώ, όμως, διακριτικά να σε στηρίξω είτε απευθείας είτε μέσω των φίλων χωρών που συνορεύουν με

την Ελλάδα. Εκείνο, πάντως, που θέλω να τονίσω είναι ότι αν υπάρξει μια εστία ανωμαλίας στην Ελλάδα, η οποία θα συντηρείται, θα εξυπηρετεί την εξωτερική πολιτική της χώρας μου. Είσαι ο πιο έμπιστός μου και ο πιο κατάλληλος να αναπτύξει και να συντηρήσει μια επανάσταση στην Ελλάδα. Ως Σοβιετικός πολίτης, μέλος του ΚΚΣΕ και συνειδητός κομμουνιστής, οφείλεις να προσφέρεις αυτή την υπηρεσία στη μοναδική χώρα όπου ο σοσιαλισμός έγινε πραγματικότητα». Κολακευμένος ο Ζαχαριάδης, δέχτηκε με ενθουσιασμό να παίξει το ρόλο που του ανέθεσε ο μεγάλος Στάλιν.

Υπάρχουν μερικά γεγονότα που συνηγορούν υπέρ αυτού του σεναρίου. Πρώτον, η θρησκευτική προσήλωση και ο έξω από κάθε μέτρο θαυμασμός του Ζαχαριάδη προς το Στάλιν. Παραθέτω μια περικοπή του λόγου που εκφώνησε ο Ζαχαριάδης με την ευκαιρία του εορτασμού για τα εβδομήντα χρόνια του Στάλιν (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 436-437): «Οι μοναδικές μορφές με τις οποίες ο Στάλιν μπορεί να μετρηθεί είναι οι θεοί και οι ημίθεοι της αρχαιολογικής μυθολογίας. Οι αρχαίοι τοποθετούσαν από άγνοια και μυστικοπάθεια τους ανύπαρκτους αθανάτους πάνω στον Όλυμπο. Οι αθάνατοι του κομμουνισμού, οι Μαρξ, Έγκελς, Λένιν, Στάλιν, κατέκτησαν την αιωνιότητα γιατί δημιούργησαν το λαμπρότερο οικοδόμημα της έως σήμερα ανθρωπίνης κατάκτησης και πραγματοποίησης: το οικοδόμημα του κομμουνισμού. [...] Ο Στάλιν είναι ο παντοδύναμος και ακαταμάχητος τιμονιέρης που κρατάει στέρεα το τιμόνι της ιστορίας και οδηγεί αλάνθαστα μέσα από σκοπέλους και υφάλους την ανθρωπότητα προς την τελική και ολοκληρωτική απολύτρωση. [...] Ο Στάλιν είναι μια μεγάλη καρδιά που περικλείει όλο τον κόσμο. [...] Ο Στάλιν είναι σαν την αρχαία αιολική άρπα που ανταποκρίνεται και παίζει στην παραμικρή πνοή του αέρα. Δονείται στον κάθε αναστεναγμό και πόνο, στην κάθε ελπίδα και προσδοκία της ανθρωπότητας». Δεύτερον, ο Ζαχαριάδης απέρριψε με περισσή αλαζονεία κάποιες απόπειρες συνδιαλλαγής με την κυβέρνηση της Αθήνας. Γράφει σχετικά ο Λευτέρης Μαυροειδής (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 450-451): «Το 1948 στην Αθήνα επικράτησαν ή απλώς έγιναν κάποιες σκέψεις αναζήτησης ενός διαλόγου με τον Δημοκρατικό Στρατό. Και εστάλη κάποιος από τον Τσαλδάρη [...] να πάει στο βουνό. Πήγε μέσω Γιουγκοσλαβίας και ζήτησε συνάντηση με τον Ζαχαριάδη. Ο Ζαχαριάδης δεν δέχτηκε να πάει και είπε στον Μάρκο Βαφειάδη να πάει εκείνος. Ο Μάρκος δεν ήθελε, τελικά ο Ζαχαριάδης επέμεινε και του είπε: “Θα πας να τους πεις: Ναι, δεχόμαστε να γίνει ανακωχή και να σταματήσει ο πόλεμος, υπό τον όρο όμως ότι όλα τα μέλη της κυβέρνησης θα δικαστούν ως εγκληματίες πολέμου”. Ήταν τερατώδες αυτό το πράγμα. Όταν μου το έλεγε ο Μάρκος, τον ρώτησα: “Καλά, τα είπες αυτά;” “Τι να έκανα;” μου λέει. “Μου το

επέβαλε ο Ζαχαριάδης”. “Και τι απάντησαν;” “Γέλασαν οι άνθρωποι κι έφυγαν, τι να πουν;” »Κατά την ίδια περίοδο όμως έγινα κι εγώ, κατά κάποιον τρόπο, αποδέκτης μιας άλλης πρότασης από γαλλικής πλευράς. Βρισκόμουν στη Σόφια και μια Κυριακή με κάλεσε στο σπίτι του για γεύμα ο επιτετραμμένος της γαλλικής πρεσβείας. Νομίζω ότι λεγόταν Αλουέτ. Ήταν ένας νέος, εξαιρετικά πολιτισμένος και ευγενικός άνθρωπος, η γυναίκα του μια κομψοτάτη κυρία. Καθώς τρώγαμε, μου λέει: “Ξέρετε, η γαλλική κυβέρνηση ανησυχεί με την παράταση του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα και θα ήθελε να κάνει κάτι μήπως γίνει δυνατό να βρεθεί τρόπος να σταματήσει ο πόλεμος. Τι θα λέγατε;” “Κοιτάξτε”, του λέω, “θα το μεταβιβάσω στην ηγεσία του κόμματος”. Και πράγματι έγραψα ένα γράμμα στον Πετρή τον Ρούσο – ο Ρούσος ήταν τότε στο Βουκουρέστι υπουργός Εξωτερικών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης του Βουνού. Δεν υπήρξε καμία συνέχεια. Προφανώς ο Ζαχαριάδης εκείνη την ώρα θεωρούσε ότι δεν υπήρχε λόγος να προχωρήσει σε συμβιβασμό ή ίσως δεν του το επέτρεπε ο Στάλιν».

Ακόμη περισσότερο συνηγορεί υπέρ του αναφερθέντος σεναρίου η παρακάτω μαρτυρία του Λευτέρη Μαυροειδή (σ. 452): «Πιστεύω ότι ο Στάλιν δέχτηκε την ιδέα του εμφυλίου πολέμου που θα δημιουργούσε από την άλλη πλευρά μια ανοιχτή πληγή στα πλευρά των Αγγλοαμερικανών. Τον βόλεψε τη στιγμή εκείνη να υπάρχει μια αιμορραγία στα Βαλκάνια, η οποία όμως να τελεί υπό έλεγχο, ώστε να μη φτάσει σε σημείο να προκαλέσει ένα γενικό βαλκανικό πόλεμο. Τον Ιανουάριο του 1948, όπως ξέρουμε, σε μια συνάντηση που είχε με τον Τζίλας και τον Καρντέλι, τους πιο στενούς συνεργάτες του Τίτο, τους είπε: “Κακώς κάνετε και πιστεύετε ότι μπορούν να νικήσουν οι κομμουνιστές. Θα αφήσουν οι Άγγλοι να υπάρξει μια κομμουνιστική Ελλάδα; Είστε στα καλά σας; Και δημιουργείτε και σε μένα δυσκολίες”.

»Αργότερα βέβαια, παρά ταύτα, αύξανε κατά περιόδους τη βοήθειά του προς τον Δημοκρατικό Στρατό, διότι είναι προφανές ότι έτσι χρησιμοποιούσε τον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα ανάλογα με τα συμφέροντά του της στιγμής. Τον συνέφερε σε μια δεδομένη στιγμή να δυναμώσει ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα; Βοηθούσε με υλικό. Ήθελε να υποβαθμιστεί ο πόλεμος; Σταματούσε την παροχή υλικού ή και έκλεινε τα σύνορα της Ελλάδας με τις βαλκανικές χώρες και ούτω καθεξής. Αυτό το παιχνίδι κράτησε μέχρι το 1949, τον Απρίλιο μάλλον, που φώναξε τον Ζαχαριάδη και του είπε ότι πρέπει να σταματήσει ο εμφύλιος πόλεμος και ως την 1η Μαΐου να έχει υποχωρήσει ο ΔΣΕ προς τις βαλκανικές χώρες. Πράγματι, όπως λέει ο Γούσιας στο βιβλίο του, είχαν αρχίσει να γίνονται και σχέδια υποχώρησης. Μέχρι που κάποια στιγμή επεμβαίνει και πάλι ο Στάλιν και τους

λέει: “Όχι, δεν θα αποχωρήσετε, θα συνεχίσετε τον αγώνα γιατί θα γίνει μια συζήτηση στον ΟΗΕ και θέλουμε να είναι φουντωμένος ο εμφύλιος. Να συνεχίζεται ο αγώνας”. Βέβαια στο διάστημα αυτό έγινε η μεγάλη επίθεση του '49 από τις κυβερνητικές δυνάμεις και ο Εμφύλιος έληξε».

Εάν η αντικειμενική ιστορική έρευνα επαληθεύσει αυτό το σενάριο, η ευθύνη που βαραίνει το Ζαχαριάδη είναι δυο φορές πιο βαριά. Και τούτο διότι δεν έκανε την επανάσταση για να διώξει, όπως διακήρυττε, το μοναρχοφασισμό και τους Άγγλους από την Ελλάδα, ώστε ο ελληνικός λαός να απολαύσει τα αγαθά της λαϊκής δημοκρατίας, αλλά για να εξυπηρετήσει τη σοβιετική εξωτερική πολιτική.

Έτσι, όπως γράφει και ο Φίλιππος Ηλιού («Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος», σ. 358), ο Δημοκρατικός Στρατός που δημιούργησε ο Ζαχαριάδης δεν αποτέλεσε, σύμφωνα με το τριτοδιεθνιστικό μοτίβο, παρά «το προκεχωρημένο απόσπασμα της επανάστασης» το οποίο θυσιάζεται προκειμένου να κερδηθεί η συνολική μάχη του διεθνούς κομμουνισμού. Θα μπορούσαμε λοιπόν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, για την εξυπηρέτηση της εξωτερικής πολιτικής της Σοβιετικής Ένωσης και για τους σκοπούς του διεθνούς κομμουνισμού, αποδεκατίστηκε η ηρωική ελληνική νεολαία της δεκαετίας του 1940, καταστράφηκε η υποδομή της χώρας και ανοίχτηκαν οι φοβερές πληγές στον εθνικό κορμό που, μισό αιώνα αργότερα, δεν έχουν ακόμα πλήρως επουλωθεί.

21

Ο «ΤΡΙΤΟΣ ΓΥΡΟΣ»

Μετά την ήττα στο Γράμμο και στο Βίτσι, η ανώτατη ηγεσία του ΚΚΕ, από τις χώρες του παραπετάσματος όπου είχε καταφύγει μαζί με τις χιλιάδες των ανταρτών που επέζησαν, έδειχνε πως δεν είχε πάψει να ελπίζει, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, ότι θα μπορούσε να επανέλθει και να καταλάβει την εξουσία. Ο Ζαχαριάδης από το παραπέτασμα διακήρυττε ότι ο Δημοκρατικός Στρατός «παραμένει με το όπλο παρά πόδα» προκειμένου να εισβάλει στην Ελλάδα και να πραγματοποιήσει τον «τρίτο γύρο». Με άλλα λόγια, η ηγεσία του ΚΚΕ ήθελε να διαιωνίζεται ο εμφύλιος πόλεμος στην ήδη κατεστραμμένη Ελλάδα, ενώ καμία ελπίδα δεν είχε να καταλάβει την εξουσία.

Στο φύλλο της 10.12.1950 της *Καθημερινής* δημοσιεύεται απόσπασμα ενός άρθρου του Ζαχαριάδη στην εφημερίδα της Κομινφόρμ, σύμφωνα με το οποίο: «Το λαϊκό δημοκρατικό κίνημα υποχώρησε αλλά δεν εγκατέλειψε τον αγώνα και αναδιοργανώνει και πάλι τις

δυνάμεις του. Η αποχώρηση του Δημοκρατικού Στρατού δεν υπήρξε ήττα ή μάχη οπισθοφυλακής, αλλά μάχη εμπροσθοφυλακής κατά του μοναρχοφασισμού [...] αν τολμήσουν οι Έλληνες να εξαπολύσουν πόλεμο κατά της Βουλγαρίας και της Αλβανίας, θα τους χτυπήσουμε πρώτα από μέσα».

Ο Μίκης Θεοδωράκης, με δύο μακροσκελή άρθρα στα φύλλα 19 και 20 Μαΐου 2003 της *Ελευθεροτυπίας*, με τίτλο «Αναμνήσεις από μια κρίσιμη δεκαετία», μας δίνει το κλίμα στην Ελλάδα μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Οι νέοι κομμουνιστές, τότε, δέχθηκαν με ενθουσιασμό τη διακήρυξη του Ζαχαριάδη ότι ο στρατός του παραμένει με το όπλο παρά πόδα, ότι δεν ηττήθηκε, απλώς έκανε ένα στρατηγικό ελιγμό και ανασυντάσσεται για να ξανάρθει να συνεχίσει τον αγώνα.

Το ιδεολογικό πάθος των νέων κομμουνιστών ή το «ποδοσφαιρικό» πείσμα επιζητούσε τη «ρεβάνς». Η ανωριμότητα της νιότης δεν τους επέτρεπε να συνειδητοποιήσουν την ύπαρξη ενός παγκόσμιου χάρτη που πρόσφατα είχε συμφωνηθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις και που έμελλε να καθορίσει τις διεθνείς σχέσεις για πολλές δεκαετίες. Αυτόν τον παγκόσμιο χάρτη είχε επιχειρήσει να ανατρέψει η πολιτική του ΚΚΕ την περίοδο 1946-1949, μοναδική περίπτωση σε παγκόσμια κλίμακα. Και φυσικά απέτυχε.

Οι νεαροί κομμουνιστές ήλπιζαν, με περισσή αφέλεια, στην αμέριστη στήριξη του Μεγάλου Στάλιν για να επιχειρήσουν και πάλι να ανατρέψουν τον παγκόσμιο χάρτη. Θεωρούσαν δυνατή την αθέτηση εκ μέρους του Στάλιν της συμφωνίας που είχε συνάψει με τους χθεσινούς συμμάχους του, με σκοπό να βοηθήσει το ελληνικό ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία. Και, μέσα στο φανατισμό τους, δε σκεπτόντουσαν τι θα είχε απομείνει στην Ελλάδα μετά από ένα νέο εμφύλιο πόλεμο, που θα τον υποστήριζαν από τη μια πλευρά οι ΗΠΑ και από την άλλη η Σοβιετική Ένωση.

Ο Στάλιν όμως είχε ένα τεράστιο εσωτερικό πρόβλημα. Αφενός, είχε να αντιμετωπίσει τις κολοσσιαίες καταστροφές τις οποίες είχαν προκαλέσει στη χώρα του ο πόλεμος και η ναζιστική κατοχή. Αφετέρου, είχε το φόβο μήπως οι ΗΠΑ, μοναδική πυρηνική δύναμη τότε, έριχναν την ατομική βόμβα στη Μόσχα για να τελειώσουν οριστικά με τη Σοβιετική Ένωση και τον κομμουνισμό. Υπήρχε, κατά συνέπεια, για το Στάλιν ανάγκη μιας περιόδου ειρήνης. Μ' αυτές τις σκέψεις, ο δαιμόνιος Στάλιν διακηρύσσει την «Παγκόσμια ειρήνη» και τη «Συνύπαρξη». Η διακήρυξη αυτή, η οποία είχε πολύ ευνοϊκή απήχηση σ' όλο τον κόσμο, στους Έλληνες θερμοκέφαλους κομμουνιστές έπεσε σαν συμφορά.

Γράφει ο Μίκης Θεοδωράκης: «“Παγκόσμια συμφωνία” και “Συνύπαρξη”, δηλαδή τί; Αντί τη θανάσιμη πάλη κατά των Αμερικανών ιμπεριαλιστών και, κατά συνέπεια, και των δικών μας

αντιπάλων θα έπρεπε να “συνυπάρξουμε”; ... Εμείς οι επαναστάτες φίλοι του λαού με τα “τσιράκια” της Φρειδερίκης; Ποτέ!» Και συνεχίζει: «Τότε διαφώνησα με το Στάλιν από τα αριστερά. Όχι! Για μας δεν ίσχυε η λέξη “ειρήνη”. Για μας δεν υπήρχε άλλη λύση παρά μόνο η “ρεβάνς”. Άλλωστε, δεν είναι ο ηγέτης μας που διαβεβαίωνε πως ο Δημοκρατικός Στρατός με το “όπλο παρά πόδα” ήταν έτοιμος να ξαναρχίσει τον αγώνα στα βουνά της Ηπείρου και της Μακεδονίας; Πώς όμως; Αφού ο Στάλιν αλλάζει γραμμή; Δίνει το χέρι στους εχθρούς μας προτείνοντας “συνύπαρξη” και “ειρήνη”; Σ’ ένα ποίημά μου εκείνης της εποχής φωνάζω στο μεγάλο Σοβιετικό: “Ήθελα από σένα να φωνάξεις ‘πόλεμος’”. Από την άποψη αυτή, όχι μόνο εγώ αλλά η συντριπτική πλειοψηφία όσων πολέμησαν με το όπλο ή με την ψυχή τους ήμασταν στην πράξη σταλινικότεροι του Στάλιν!»

Πιστός λοιπόν στις διακηρύξεις του Ζαχαριάδη για τρίτο γύρο, ο Μίκης Θεοδωράκης γράφει: «Εγώ λ.χ. στα 1951 στην Κρήτη, που υπηρετούσα φαντάρος, συμφωνούσα με τη γραμμή του Ζαχαριάδη για τον “τρίτο γύρο”, δηλαδή την επάνοδο του Δημοκρατικού Στρατού και τη συνέχιση του εμφυλίου πολέμου, αφού φυσικά θα είχαμε εξασφαλίσει την αναγκαία αναγνώριση και βοήθεια από το Στάλιν. Πράγμα που θεωρούσαμε σχεδόν βέβαιο». Και συνεχίζει: «Όντας φαντάρος, χρησιμοποιούσα το τζιπ της V μεραρχίας για να επισκέπτομαι τα χωριά της δυτικής Κρήτης και να δημιουργώ παράνομες κομματικές οργανώσεις του ΚΚΕ, σύμφωνα με τις εντολές που έπαιρνα, ώστε ο “τρίτος γύρος” να μας βρει έτοιμους στη νέα ένοπλη μάχη».

Ο Μίκης Θεοδωράκης λοιπόν, με αφοπλιστική ειλικρίνεια, αφηγείται ότι έπαιρνε εντολές από τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ, ενώ υπηρετούσε στον ελληνικό στρατό, για να βοηθήσει στην προετοιμασία του «τρίτου γύρου». Τον παράνομο αυτό μηχανισμό προσπαθούσε να συντηρεί και να ενισχύει η ηγεσία του ΚΚΕ από το παραπέτασμα, αποστέλλοντας κλιμάκια στελεχών με ασυρμάτους κ.λπ., τα οποία συχνά συλλαμβάνονταν, δικάζονταν και φυλακίζονταν ή εκτελούνταν (π.χ. ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του). Ωστόσο, ούτε η Σοβιετική Ένωση ούτε οι άλλες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού επιθυμούσαν μια υποτροπή του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα. Ο Λευτέρης Μαυροειδής, ο οποίος ήταν επί είκοσι χρόνια υπεύθυνος της σύνταξης του ελληνικού δελτίου ειδήσεων στην Πολωνική Ραδιοφωνία, γράφει σχετικά (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 428): «Δηλαδή ήξερε [ο Ζαχαριάδης] ότι δεν εγκρίνουν τα άλλα κόμματα, οι σοσιαλιστικές χώρες τη γραμμή του “τρίτου γύρου”, τη θέση “η στρατηγική μας είναι ο τρίτος γύρος που ωριμάζει και επέρχεται”. Και ενώ την προωθούσε με όλη του τη δύναμη το ΚΚΕ, δεν ήθελε να την προβάλει πολύ στο πλαίσιο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Και

για να πω την αλήθεια, όταν ξανασκέφτομαι σήμερα τα γεγονότα της εποχής εκείνης, αναρωτιέμαι αν πράγματι πίστευε και ο ίδιος σε μια τέτοια προοπτική ή απλώς διατηρούσε τη γραμμή της επιφυλακής και του όπλου “παρά πόδα” για να κρατάει το κόμμα σε κατάσταση συσπείρωσης μαχητικής και ενότητας γύρω από αυτόν».

Με σκοπό να διατηρήσει αυτό το κλίμα, ο Ζαχαριάδης έστειλε στην Ελλάδα στελέχη για την ενίσχυση του παράνομου κομματικού μηχανισμού, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση από τις ελληνικές κυβερνήσεις των ανελεύθερων και καταπιεστικών μέτρων ασφαλείας. Κατά την προσωπική μου γνώμη, αυτά τα μέτρα ασφαλείας θα μπορούσαν και έπρεπε να καταργηθούν μετά το 1957, όταν αποπέμφθηκε ο Ζαχαριάδης και η νέα ηγεσία αποφάσισε να διαλύσει τις παράνομες οργανώσεις στην Ελλάδα. Για τη σημαντική αυτή απόφαση γράφει ο Πάνος Δημητρίου (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 475): «Ένα από τα μέτρα που πήραμε, η νέα ηγεσία, ήταν η διάλυση των παρανόμων οργανώσεων του κόμματος στην Ελλάδα που για τα δεδομένα εκείνης της εποχής αποτελούσε πραγματικά επαναστατική πράξη. Η πρωτοβουλία ήρθε από συντρόφους από την Ελλάδα. Είχαν συντάξει μια έκθεση στην οποία έλεγαν τις εμπειρίες τους από την παράνομη δουλειά και πρότειναν να μη συνεχιστεί αυτή η κατάσταση, η αποστολή παρανόμων στελεχών με ασυρμάτους και τα λοιπά, αυτό έχει κοστίσει πάρα πολύ και δεν έχει κανένα πρακτικό αποτέλεσμα. Το πρότειναν ο Λεωνίδας Τζεφρώνης, μαζί με έναν άλλο δραπέτη, τον Βελή. Ο Τζεφρώνης ήταν δημοφιλής. Ήταν γνωστό στέλεχος, καλός αγωνιστής, καλά πολέμησε, πήγε κάτω στην Ελλάδα στην παράνομη δουλειά. Η δραπέτευσή του βέβαια από τις φυλακές των Βούρλων του έδωσε μια μυθιστορηματική αίγλη. Αλλά κι αυτή η απόφαση για τη διάλυση των οργανώσεων είχε γίνει με έγκριση πάλι των Σοβιετικών».

Θεωρώ, επίσης, ότι ήταν λάθος των μετακατοχικών κυβερνήσεων η ταύτιση όσων είχαν μετάσχει κατά τη διάρκεια της Κατοχής στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις με εκείνους οι οποίοι στράφηκαν ενόπλως εναντίον τους. Θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι μαχητές ή τα απλά μέλη του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ κατατάχθηκαν στις οργανώσεις αυτές με τις αγνότερες προθέσεις, με σκοπό να πολεμήσουν τον κατακτητή και να απελευθερώσουν την Ελλάδα. Κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί τον ηρωισμό τους ούτε να αποσιωπήσει τις θυσίες τους. Η ταύτιση αυτή δημιούργησε, αδίκως, μια τεράστια κατηγορία πολιτών δευτέρας κατηγορίας που εμποδίζονταν, π.χ., να προσλαμβάνονται στις δημόσιες υπηρεσίες ή που διώκονταν με διάφορους τρόπους. Η συγκεκριμένη πολιτική ζημίωσε την εικόνα της χώρας και διέρρηξε τον κοινωνικό ιστό.

Στο πλαίσιο της πολιτικής για δημιουργία τρίτου γύρου εντάσσεται και η διατήρηση ομάδων ανταρτών σε πολλές περιοχές της χώρας, ενώ ο κύριος όγκος του Δημοκρατικού Στρατού είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα. Σε επιστολή του Ζαχαριάδη προς την ΚΕ του ΚΚΣΕ αμέσως μετά την ήττα (8.9.1949) αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα εξής (Φίλιππος Ηλιού, Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, σ. 271): «Η καινούργια κατάσταση μας επιβάλλει σήμερα την παρακάτω πρακτική. Πρώτον. Διατήρηση και ενίσχυση του παρτιζάνικου αγώνα σ' όλη τη χώρα. Παρτιζάνικες ομάδες μας υπάρχουν και δρουν σήμερα στην Πελοπόννησο, Ρούμελη, Θεσσαλία, Ήπειρο, σ' όλη τη Μακεδονία και Θράκη, στα νησιά Σάμο, Κρήτη, Εύβοια, Κεφαλονιά, Μυτιλήνη, Ικαρία.

»Δεύτερον. Να ενισχύσουμε σοβαρά τη δουλειά μας στις πόλεις στέλνοντας στελέχη για να δυναμώσουν τις κομματικές οργανώσεις και να σηκώσουν το μαζικό κίνημα σ' όλους τους τομείς. Τρίτον. Να προετοιμάσουμε πολιτικά, οργανωτικά και στρατιωτικά και να ενισχύσουμε τις δυνάμεις μας που έχουμε στο εξωτερικό».

Και συνεχίζει: «Εφόσο θα αναπτύξουμε τους μαζικούς και λαϊκούς αγώνες, θα διατηρήσουμε την παρτιζάνικη δραστηριότητα σ' όλη τη χώρα έχοντας και έτοιμες τις δυνάμεις μας στο εξωτερικό και σε σχέση και με τη διαμόρφωση της διεθνούς κατάστασης θα μπορέσουμε στην κατάλληλη στιγμή να γενικεύσουμε πάλι τον ένοπλο αγώνα για την ανατροπή του μοναρχοφασισμού. Το κόμμα μας πρέπει μέσα στην καινούργια κατάσταση να ξανάρθει στο σύνθημα της ισοτιμίας για τους Μακεδόνες του Αιγαίου».

Ο Περικλής («Ο δρόμος είναι άσωτος», σ. 549) ήταν στη Ρούμελη όταν ήρθαν απεσταλμένοι από την καθοδήγηση για να μεταφέρουν τις αποφάσεις της σχετικά με την παραμονή αντάρτικων ομάδων στην περιοχή. Γράφει: «Είπαν ότι σε κάθε περιοχή θα μείνουν 4-5 ομάδες, που με την παρουσία τους θα εμπυχώνουν το λαό και θα κρατάνε επαφή με τον εχθρό για να μη νομίζει ότι είναι απόλυτα κυρίαρχος. Τέλος οι ομάδες, τα τμήματα αυτά, θα παίζουν και θα παίζουν το ρόλο όχι της οπισθοφυλακής των τμημάτων που έφυγαν και φεύγουν, αλλά της εμπροσθοφυλακής των τμημάτων που ετοιμάζονται να έρθουν για την τελική αναμέτρηση».

Εμπροσθοφυλακή, λοιπόν, ονόμασαν τις ομάδες αυτές της θυσίας για τα τμήματα που ετοιμάζονταν να έρθουν και ποτέ δεν ήρθαν. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα γενναία αυτά παιδιά, έπειτα από απερίγραπτες περιπέτειες και κακουχίες, κυνηγημένα από παντού, χωρίς καμιά στήριξη, εξοντώθηκαν μέχρι το τελευταίο, θύματα μιας ανεύθυνης και επιπόλαιας ηγεσίας.

«ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ ΕΚΒΑΝ ΕΚΑΣΤΟΝ ΤΩΝ ΠΡΙΝ ΥΠΑΡΞΑΝΤΩΝ ΚΡΙΝΕΤΑΙ» (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ)

Ανεξάρτητα από το ποιος έφταιγε ή δεν έφταιγε, ανεξάρτητα από το ποιος διέπραξε τα μεγαλύτερα λάθη σ' αυτή την αδελφοκτόνο σύρραξη, το «τελευταίο εκβάν» είναι ότι η Ελλάδα έμεινε έξω από το παραπέτασμα. Το γεγονός αυτό υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την τύχη της μεταπολεμικής Ελλάδας. Πρώτον, διότι η Ελλάδα απέφυγε την οδυνηρή εμπειρία την οποία βίωσαν οι χώρες του παραπετάσματος επί σαράντα χρόνια και, δεύτερον, διότι θα είχε την ίδια μοίρα με τις χώρες αυτές μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων.

Το πόσο σημαντικό είναι το τελευταίο αυτό συμπέρασμα είναι εύκολο να το εκτιμήσουμε, αρκεί ν' αναλογιστούμε τις μυριάδες των δυστυχισμένων από τις χώρες αυτές που έφτασαν στην άλλοτε φτωχή Ελλάδα με σκοπό να βρουν καλύτερη τύχη. Επιστήμονες οι οποίοι ήρθαν να εργασθούν ως οικοδόμοι ή αγροτικοί εργάτες, μορφωμένες κοπέλες που μετατράπηκαν σε οικιακές βοηθούς ή, ακόμα χειρότερα, αποτέλεσαν εύκολη λεία των εμπόρων λευκής σαρκός.

Κι όμως, η Ελλάδα από το 1990 και εξής κατάφερε να απορροφήσει αυτή την πλειάδα των μεταναστών και να τους ενσωματώσει στην οικονομία και στην κοινωνία της. Πρόκειται για την ίδια Ελλάδα που, μερικές δεκαετίες νωρίτερα, δεν μπορούσε να θρέψει τα δικά της παιδιά και τα άφηνε να μεταναστεύουν στη Γερμανία, στην Αυστραλία και οπουδήποτε αλλού. Συνεπώς, αυτή η Ελλάδα θα περίμενε τώρα στην ουρά για να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ αποτελεί μέλος της εδώ και είκοσι έξι χρόνια και μόνο για τις υποδομές της έχει εισπράξει περί τα 60 δισεκατομμύρια ευρώ.

Αυτές είναι αλήθειες τις οποίες κανένας, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορεί ν' αμφισβητήσει. Ούτε όσοι αγωνίστηκαν υπέρ της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Οι πιο θαρραλέοι δε διστάζουν να πουν «ευτυχώς που αποτύχαμε». Οι άλλοι υποφέρουν σιωπηλά, με την πικρή γεύση για τους αγώνες τους που πήγαν χαμένοι.

Ο Στέλιος Κούλογλου συγκέντρωσε τις μαρτυρίες μερικών πρωταγωνιστών του ηττημένου ΚΚΕ και τις παρουσίασε στο βιβλίο του «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά». Πρόκειται για αξιόλογους ανθρώπους που άρχισαν τον αγώνα στην Κατοχή ως νέοι επονίτες-ελασίτες, εντάχθηκαν εθελοντικά στο Δημοκρατικό Στρατό, πολέμησαν, τραυματίστηκαν, υπέφεραν αλλά επέζησαν και πέρασαν δεκαετίες στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, τον οποίο γνώρισαν από κοντά. Σε ώριμη ηλικία πια και

αποστασιοποιημένοι από τα γεγονότα, έδωσαν απάντηση στο καίριο ερώτημα ποια θα ήταν η Ελλάδα αν είχαν νικήσει.

Πέτρος Ανταίος. Από την αρχή της Κατοχής, φοιτητής ο ίδιος μαζί με άλλους επωνύμους, όπως ο Λεωνίδας Κύρκος και ο Γρηγόρης Φαράκος, υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΠΟΝ. Όταν βγήκε στο βουνό, συνέβαλε στη δημιουργία των ειδικών ομάδων ανταρτοεπονιτών που είχαν, όπως κατέθεσε, 1.100 απώλειες στις μάχες με τους κατακτητές. Ο Πέτρος Ανταίος ήταν ο δημιουργός ενός ωραίου επονίτικου τραγουδιού, πολύ γνωστού εκείνα τα χρόνια:

Απάνω στα ψηλά βουνά

Αντάρτες επονίτες

Παλεύουν για τη λευτεριά, τα νιάτα μας

Χτυπώντας τους φασίστες...

Στο Δημοκρατικό Στρατό, ο Πέτρος Ανταίος έφθασε ως το βαθμό του επιτρόπου μεραρχίας. Στη Σοβιετική Ένωση ανέπτυξε πνευματική δραστηριότητα και συνεργάστηκε με τον περίφημο συγγραφέα Ηλία Έρενμπουργκ. Μαζί εξέδωσαν έργα τριάντα Ελλήνων συγγραφέων.

Ιδού τι γράφει ο Πέτρος Ανταίος ως επίλογο του δράματος (σ. 81): «Με πόνο βγάζω ορισμένα συμπεράσματα και για την αποτυχία, για τις σκοτεινές πλευρές του κομμουνιστικού οράματος, αλλά δεν μπορώ να τα πετάξω όλα στην άκρη. Εγώ δε λέω: “Ευτυχώς ηττηθήκαμε”. Αυτό το συναίσθημα μου κάθεται εδώ στο λαιμό, με πνίγει...» Και συνεχίζει (σ. 82): «Αν είχαμε νικήσει εμείς στον Εμφύλιο, μπορεί η Ελλάδα κάτω από ορισμένες συνθήκες να περνούσε φάσεις, όπως της Βουλγαρίας ή της Αλβανίας, αλλά και αυτό δεν είναι σίγουρο. Εμείς στην Ελλάδα, είχαμε ανθρώπους σαν το Σβώλο, τον Τσιριμώκο, το Γληνό, είχαμε πνευματικές κορυφές της χώρας, το Σικελιανό. Δεν είχε τέτοιους η Αλβανία ούτε η Γιουγκοσλαβία. Με τέτοιες προϋποθέσεις και με τέτοιο ΕΑΜ, πώς μπορεί να είναι βέβαιο ότι, αν παίρναμε την εξουσία, θα κάναμε οπωσδήποτε βασανιστήρια ή θα φτιάχναμε KGB. Γιατί; Ακόμα και αν ο Ζαχαριάδης ήθελε κάτι τέτοιο, θα σαρωνόταν από την αφύπνιση του κόσμου».

Αγνός διανοούμενος ο Πέτρος Ανταίος, πίστευε σε χίμαιρες. Δε θα νόθευε την εξουσία του με Σβώλους και Τσιριμώκους ο Ζαχαριάδης. Και αν ο «αφυπνισμένος κόσμος» επιχειρούσε να «σαρώσει» το Ζαχαριάδη, θα έβρισκε μπροστά του τα ρωσικά τανκς, όπως τα βρήκαν οι Ούγγροι και οι Τσεχοσλοβάκοι.

Στέλιος Γιατρουδάκης. Είχε επιλεγεί, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, να φοιτήσει στη Σχολή Πολιτικών Επιτρόπων. Οι πολιτικοί επίτροποι, ύστερα από εξαιρετικά σκληρή εκπαίδευση, προορίζονταν για πράξεις σαμποτάζ μέσα στην Αθήνα και σε άλλα αστικά κέντρα, για δολοφονίες υπουργών και άλλων υψηλών προσώπων κ.λπ. Την τεχνική κατάρτιση – δολιοφθορές, ναρκοθετήσεις, παγιδεύσεις σε κατοικημένους χώρους– είχε αναλάβει ο περίφημος μπουρλοτιέρης της Θεσσαλίας στην Κατοχή Αντώνης Βρατσάνος.

Οι πολιτικοί επίτροποι δεν έφθασαν ποτέ στην Αθήνα. Χίλια εμπόδια παρουσιάστηκαν στην πορεία τους προς την πρωτεύουσα. Μια τριάδα κατόρθωσε να εισχωρήσει στο αεροδρόμιο της Χρούπιστας και να ανατινάξει δύο μεγάλους σωρούς βαρέλια βενζίνης, πράγμα που σχολιάστηκε από τον αθηναϊκό Τύπο ως μεγάλη επιτυχία των «συμμοριτών».

Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Στ. Γιατρουδάκης σχετικά με τις σπουδές των πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση. Παρά το γεγονός ότι το 90% από αυτούς είχαν τελειώσει μόνο το δημοτικό στην Ελλάδα, πολλές εκατοντάδες απέκτησαν πτυχία από ανώτερα και ανώτατα ιδρύματα. Ο ίδιος έγινε διδάκτορας χημείας και καθηγητής. Γράφει μόνο γι' αυτούς που σπούδασαν στην Τασκένδη (σ. 31): «Στην μπροσούρα που εκδόθηκε το 1989 στα ρώσικα στην Τασκένδη (“Στη φιλόξενη γη”) αναφέρονται λεπτομερή στοιχεία για τις τεχνοεπιστημονικές επιτυχίες των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Είναι πολλές εκατοντάδες αυτοί που τελείωσαν ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Τασκένδη. Και πολλοί απ' αυτούς σπούδασαν και μεταπτυχιακά: πάνω από 100 έγιναν διδάκτορες και 7 καθηγητές διαφόρων επιστημών. Έγιναν όμως και πολλές αδικίες σε βάρος παιδιών των πολιτικών προσφύγων, τα οποία στερήθηκαν το δικαίωμα στη μόρφωση εξαιτίας της έλλειψης “κομματικότητας” των γονιών τους».

Όταν, στα τέλη του 1979, ανέλαβα τη Γενική Διεύθυνση Εγγειοβελτιωτικών Έργων, ο διευθυντής Στράτος Κορκολής μου παρουσίασε τον πρώην αντάρτη του ΔΣΕ Λάμπρο Κορέλη, που είχε προσληφθεί με σύμβαση ορισμένου χρόνου. Μου εισηγήθηκε να εγκρίνω την ανανέωση της σύμβασής του, πράγμα που έπραξα χωρίς δισταγμό. Ο Κορέλης είχε διδακτορικό στην εδαφολογία και στη γεωργική χημεία από τη Σοβιετική Ένωση, ειδικότητα πολύ χρήσιμη για τα εγγειοβελτιωτικά έργα. Τελικά μονιμοποιήθηκε, προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες και συνταξιοδοτήθηκε. Έγραψε και ένα ενδιαφέρον βιβλίο με τίτλο «Οι ηττημένοι αντάρτες» του ΔΣΕ. Να σημειωθεί ότι ο Λάμπρος Κορέλης είχε τελειώσει μόνο το δημοτικό στην Ελλάδα. Στη Σοβιετική Ένωση έγινε τορναδόρος ενώ παράλληλα φοίτησε σε νυχτερινό γυμνάσιο και κατόπιν ακολούθησε πανεπιστημιακές και μεταπτυχιακές σπουδές.

Ο Μήτσος Τσιουράκης από την Καστανιά τελείωσε το γυμνάσιο στην Καρδίτσα το 1940. Με

τον πόλεμο και την Κατοχή κλείστηκε στην Καστανιά. Στις αρχές του 1943 βγήκε στο αντάρτικο ως το 1945. Η έναρξη του Εμφυλίου τον βρήκε στην Καστανιά. Κατατάχθηκε στο ΔΣΕ ακολουθώντας τον καπετάνιο του στον ΕΛΑΣ, που ήταν ο επίσης Καστανιώτης Βασίλης Μπότσης. Επέζησε του Εμφυλίου και κατέφυγε στην Πολωνία το 1950. Έμαθε τη δύσκολη πολωνική γλώσσα και σπούδασε ιατρική με ειδίκευση στην ψυχιατρική-νευρολογία. Με τον επαναπατρισμό διορίστηκε στο Κεντρικό Κρατικό Νοσοκομείο, όπου εργάστηκε ως το θάνατό του.

Ένας άλλος πρώην ελασίτης, ο Μήτσος Κατσής από χωριό των Αγράφων, ο οποίος στην Ελλάδα είχε φθάσει μέχρι την τετάρτη δημοτικού, απέκτησε δίπλωμα μηχανικού και εργάστηκε στα μεγάλα αρδευτικά έργα του Ουζμπεκιστάν.

Ο Στέλιος Γιατρουδάκης σημειώνει ότι παιδιά ανταρτών εμποδίστηκαν στις σπουδές τους λόγω των ενδοκομματικών διενέξεων. Δεν πρέπει να θεωρηθεί παράδοξο που η αγαπημένη των Ελλήνων θεά της διχόνοιας Έρις λατρεύτηκε και μέσα στην ελληνική κοινότητα των πολιτικών προσφύγων. Το αντίθετο θα ήταν παράδοξο. Άγριες συγκρούσεις έλαβαν χώρα και είχαν πολλά θύματα. Υπήρξαν και άλλες συνέπειες: εξορίες στη Σιβηρία, αφαίρεση κομματικών ταυτοτήτων. Για τιμωρία, μερικούς τους πήραν από τα εργοστάσια και τους έστειλαν στα κολχόζ. Εκεί, όμως, οι Έλληνες σημείωσαν αποδόσεις διπλάσιες και τριπλάσιες από τους στόχους που είχαν θέσει οι ντόπιοι, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν έντονες δυσαρέσκειες. Για το λόγο αυτόν φρόντισαν να τους στείλουν πίσω, διότι «χάλαγαν την πιάτσα».

Ο δάσκαλος Κιτσολάμπρος αναφέρει το εξής επιχείρημα των Σοβιετικών κατά της εργατικότητας και της αποδοτικότητας των Ελλήνων στη δουλειά τους: «Εμείς κάναμε το σοσιαλισμό για να δουλεύουμε λιγότερο και σεις μας αναγκάζετε να δουλεύουμε περισσότερο».

Όσον αφορά το καίριο ερώτημα τι θα γινόταν αν κέρδιζε το ΚΚΕ, ο Στέλιος Γιατρουδάκης απαντά (σ. 540): «Είναι ένα ερώτημα το οποίο τουλάχιστον σήμερα, με την πείρα της ιστορικής μας διαδρομής, δεν είναι καθόλου δύσκολο να απαντηθεί. Μπορούμε να πούμε, χωρίς ενδοιασμούς, ότι θα φτιάχναμε ένα καθεστώς παρόμοιο μ' εκείνα που δημιουργήθηκαν σε όλες σχεδόν τις νεοσύστατες λαϊκές δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης αμέσως μετά τον τερματισμό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Όταν μάλιστα οι ηγεσίες του ΚΚΕ ήταν πάντα εξαρτημένες από το κράτος και το κόμμα "οδηγό".

»Στην ιστορία του ΚΚΕ βλέπουμε ότι εκείνο που μετράει στις αποφάσεις και την πολιτική του είναι να αποσπάσει την επιδοκιμασία του ΚΚΣΕ. Η ηγεσία του ΚΚΕ τηρούσε σιγήν

ιχθύος ακόμη και όταν οι Σοβιετικοί αποσιωπούσαν την ιστορία του μεγαλειώδους αντιστασιακού κινήματος στην Ελλάδα. Είναι γνωστό ότι στα ιστορικά βιβλία που έχουν γραφτεί από Ρώσους ιστορικούς συγγραφείς υποβαθμίζεται η ελληνική συνεισφορά. Ενώ στα αγγλικά και στα γερμανικά αρχεία αναφέρεται ότι η μεγαλειώδης μάχη της Κρήτης το Μάιο του 1941 καθυστέρησε το άνοιγμα του ανατολικού μετώπου (επίθεση ενάντια στη Ρωσία), πράγμα που αποτελεί σοβαρό γεγονός για την εξέλιξη του πολέμου, στην “ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης” η σημασία της μάχης της Κρήτης αποσιωπάται.

»Οι πολιτικοί πρόσφυγες που έζησαν στη Σοβιετική Ένωση εκφράσανε τη δυσαρέσκεια και τη διαμαρτυρία τους στους Σοβιετικούς όταν διαπίστωσαν ότι κατά το γιορτασμό στις 9 Μαΐου, ημέρα της νίκης ενάντια στη χιτλερική Γερμανία, από τα χαιρετιστήρια τηλεγραφήματα του ΚΚΣΕ προς τα αδελφά κόμματα που συνέβαλαν και αυτά και οι λαοί τους για τη νίκη αυτή, απουσίαζε πάντα χαιρετιστήριο προς το ελληνικό κίνημα. Ενώ αντίθετα εξυμνούνταν άλλα κινήματα με απείρως λιγότερη συμμετοχή στην Αντίσταση, όπως η “αντίσταση” των Βουλγάρων, συμμάχων τότε του Άξονα αλλά αργότερα υποτακτικών της ΕΣΣΔ.

»Σε ένα σοβιετικό κινηματογραφικό σίριαλ σχετικά με την αντίσταση των ευρωπαϊκών χωρών η αντίσταση του ελληνικού κινήματος δεν αναφέρεται καθόλου. Και ενώ η ηγεσία του ΚΚΕ ούτε καν το σημείωσε, αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, όπως ο εθνοσύμβουλος στην ΠΠΕΑ –και πολιτικός πρόσφυγας στην Τασκένδη– Δημήτρης Μπαλάσκας διαμαρτυρήθηκε έντονα με γράμμα του.

»Μα μήπως η ηγεσία του ΚΚΕ πήρε θέση για το αδικαιολόγητο ξεσπίτωμα και ξεριζωμό των ομογενών μας Ποντίων από τον Καύκασο το 1949; Και την εκδίωξή τους στην Κεντρική Ασία, βασικά σε άγονα μέρη, όπου οι φοβερές συνθήκες στοίχισαν τη ζωή εκατοντάδων ανθρώπων;»

Λεωνίδας Κύρκος. Ηγετικό στέλεχος της Αριστεράς, ο Λεωνίδας Κύρκος εντάχθηκε στο αριστερό κίνημα ως φοιτητής επωνύμης. Πήρε μέρος στη δεκεμβριανή σύγκρουση, πέρασε από τη Μακρόνησο και επιχείρησε, μαζί με το Μανώλη Γλέζο και άλλους, να βγει στο βουνό το 1948. Συνελήφθη όλη η ομάδα, προσήχθη σε στρατοδικείο και ο Λ. Κύρκος καταδικάστηκε σε θάνατο μαζί με το Μ. Γλέζο και δύο άλλους. Γλίτωσε το εκτελεστικό αλλά και την άμεση συμμετοχή του στον Εμφύλιο στους κόλπους του Δημοκρατικού Στρατού. Έτσι, δε γνώρισε και τη ζωή στις χώρες του παραπετάσματος ως πολιτικός πρόσφυγας. Στη μαρτυρία που κατέθεσε στον Κούλογλου, δεν παίρνει θέση στο ερώτημα ποια θα ήταν η Ελλάδα αν κέρδιζε το ΚΚΕ. Επισημαίνει, όμως, κάτι το οποίο αναγνωρίζεται ευρέως και

προσγράφεται πάντα στις θετικές επιπτώσεις του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος (σ. 151): «Η έκρηξη των ανταποικιακών κινημάτων έχει πολύ μεγάλη σχέση με την επανάσταση όπως και η έκρηξη των κοινωνικών κινημάτων στην Ευρώπη και στην Αμερική, οι αλλαγές που έγιναν στη διάρκεια και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το κοινωνικό κράτος, οι μεγάλες κοινωνικές κατακτήσεις. Όλα αυτά δεν μπορεί να τα δει κανένας χωρίς το φόβο που ένωσε ο καπιταλισμός μπροστά στην απειλή που του προκαλούσε η νίκη της κόκκινης επανάστασης. Και αυτά δεν πρέπει να διαγράφονται και να λέμε ότι όλα αυτά ήταν μια κατάρα».

Σαφή πάντως θέση στο ανωτέρω ερώτημα πήρε σε μια συνέντευξή του στην Καθημερινή, που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 3.12.2006 με τον τίτλο «Ευτυχώς που δε νίκησε η Επανάστασή μας»: «Από τη στιγμή που μπήκα μέσα στο αριστερό κίνημα ήμουν αφοσιωμένος σε αυτό. Δεν ήμουν με την κριτική διάθεση που απέκτησα εκ των υστέρων, γι' αυτό και τα όσα συζητάμε για νέους κ.τ.λ. τα ακούω βερεσέ. Ένας νέος, αν δεν έχει εμπειρίες, δεν τις έχει ζήσει, δεν τις έχει βιώσει για να μπορεί να κάνει τον κριτικό έλεγχο, εύκολα παραδίδεται στους εντυπωσιασμούς. Ήρθε μια στιγμή που μπορούσα να δω πολλά πράγματα από τη συμπεριφορά του Ζαχαριάδη, δεν τα είδα. Και νιώθω μια ευθύνη. Δεν ασκούσα, βέβαια, τότε καμιά απολύτως επιρροή. Ήμουν ένα στελεχάκι της βάσης, που δε μετείχε στις πολιτικές διεργασίες, που δεν είχε την πληροφόρηση, αλλά δεν είχε και το κουράγιο να δει κατάματα τους ανθρώπους οι οποίοι στα μάτια του παρουσιάζονται γιγάντιοι. Και είδα ότι όλοι αυτοί, ας μην τους πω όλους, ήταν περιτρίμματα. Με πιάνει τρόμος άμα σκεφτώ ότι π.χ. αν νικούσε τότε η επανάστασή μας θα είχαμε πρωθυπουργό το Μάρκο, ένα γελοίο άνθρωπο –τον είδα από κοντά και κατάλαβα τι γελοίος άνθρωπος ήταν– θα είχαμε υπουργό Οικονομικών τον Μπαρτζώτα, θα είχαμε υπουργό της Παιδείας π.χ. το Στρίγγο, θα είχαμε υπουργό των Εσωτερικών τον άλλον, τον ανεκδιήγητο άνθρωπο που ήρθε από την Κρήτη, το Βλαντά, ο οποίος ήταν για την εποχή εκείνη ένας ήρωας για τη νεολαία, γραμματέας της νεολαίας κ.τ.λ. Άνθρωποι γελοίοι, χωρίς καμιά παιδεία για να παίξουν έναν ουσιαστικό ρόλο, σαν αυτόν που φιλοδοξούσαν να παίξουν. Κι όμως, εκείνη την εποχή, σας επαναλαμβάνω, τους έβλεπα τους ανθρώπους αυτούς σαν γίγαντες».

Τάκης Λαζαρίδης. Για τον Τάκη Λαζαρίδη, παραθέτω αυτούσιο το κείμενο από την εισαγωγή του Στέλιου Κούλογλου (σ. 22): «Αν η ιστορία κάποιου απ' όσους μίλησαν σε αυτή τη σειρά των ντοκιμαντέρ θα άξιζε ένα ξεχωριστό βιβλίο, αυτή είναι σίγουρα η ιστορία του Τάκη Λαζαρίδη και της οικογένειάς του. Ο πατέρας του, γραμματέας του εργατικού ΕΑΜ, καταδικάζεται σε θάνατο και εκτελείται από τους Γερμανούς στη διάρκεια της Κατοχής. Την

ίδια περίοδο η μητέρα του συλλαμβάνεται και καταδικάζεται σε ισόβια από τις βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής στη βόρεια Ελλάδα κι ύστερα γυρίζει από εξορία σε εξορία, μέχρι το '70. Ο ίδιος ο Τάκης και η αδελφή του η Ρούλα καταδικάζονται σε θάνατο στη δίκη Μπελογιάννη. Ίσως δεν υπάρχει άλλη οικογένεια στην ελληνική ιστορία της οποίας όλα τα μέλη καταδικάστηκαν, τα τρία σε θάνατο και το ένα σε ισόβια. Η αδελφή το σκάει στις ανατολικές χώρες, όπου θα διωχθεί στη συνέχεια, η ίδια και η οικογένεια που θα φτιάξει, ως ζαχαριαδική, ενώ ο Τάκης, στο ίδιο κελί με τον Μπελογιάννη και τον Μπάτση, γλιτώνει παρά τριχά το εκτελεστικό απόσπασμα: θα μείνει στη φυλακή ως το 1966 –οι “κατάσκοποι” ήταν οι τελευταίοι που αφέθηκαν ελεύθεροι με τον εκδημοκρατισμό της δεκαετίας του '60– για να περάσει στην παρανομία μερικούς μήνες μετά, με τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967. »Είκοσι χρόνια αργότερα και δύο χρόνια πριν από την πτώση του τείχους του Βερολίνου, ο Τάκης Λαζαρίδης θα γράψει ένα βιβλίο με έναν τίτλο που τα λέει όλα: *Σύντροφοι, ευτυχώς ηττηθήκαμε*».

Γρηγόρης Φαράκος. Ο πρώην γραμματέας του ΚΚΕ διήνυσε μια διαδρομή πενήντα ετών στην κομμουνιστική περιπέτεια. Επικεφαλής του λόχου φοιτητών «Λόρδος Μπάιρον» στην Κατοχή, τραυματίστηκε σοβαρά το Δεκέμβρη του 1944, τραυματίστηκε ακόμα σοβαρότερα στο Μεγάλο Εμφύλιο ως μαχητής (πολιτικός επίτροπος) του Δημοκρατικού Στρατού, μεταφέρθηκε στην Αλβανία και από εκεί στην Ουγγαρία, όπου νοσηλεύτηκε.

Διπλωματούχος του ΕΜΠ, σπούδασε για τρία χρόνια στην Ανωτάτη Κομματική Σχολή της Μόσχας όπου, εκτός από τις μαρξιστικές θεωρίες, διδάχτηκε φιλοσοφία, ιστορία, κ.ά. Το 1991 αποχώρησε από την πολιτική και αφοσιώθηκε στην ιστορική έρευνα, καρπός της οποίας είναι το βιβλίο του «Εμφύλιος πόλεμος: Μαρτυρίες και στοχασμοί», εκδ. Προσκήνιο, 1993. Έχω ανατρέξει επανειλημμένα στο θαυμάσιο αυτό βιβλίο και το έχω αναφέρει σε προηγούμενα κεφάλαια. Όσον αφορά το ερώτημα τι θα ήταν η Ελλάδα αν νικούσε ο ΔΣΕ, δίνει την ακόλουθη απάντηση (σ. 88): «Σήμερα, βέβαια, ύστερ' από όσα έχουμε βιώσει, δικαιολογημένα μπαίνει το ερώτημα: ακόμα και αν ο ΔΣΕ νικούσε, θα πραγματοποιούνταν τα οράματά τους; Είναι δυνατό να φανταστεί κανείς ότι η εξέλιξη στην Ελλάδα θα ήταν διαφορετική από εκείνη που παρακολουθήσαμε στις ανατολικές χώρες; Όποιος μπορεί να το ισχυρίζεται, ακόμα και σήμερα, φαίνεται πως επιμένει να ζει σε άλλον πλανήτη, να πιστεύει σε μεγάλα θαύματα. Ούτε πίστευα, ούτε πιστεύω σε θαύματα».

Λεωνίδας Τζεφρώνης. Φοιτητής κι αυτός του Πολυτεχνείου, ήταν μέλος του λόχου «Λόρδος Μπάιρον» μαζί με το Γρηγόρη Φαράκο και τον επίσης φοιτητή του ΕΜΠ και μετέπειτα διάσημο αρχιτέκτονα και πρωτοπόρο μουσικοσυνθέτη στο Παρίσι Ιάνη Ξενάκη, ο οποίος,

σε μια μάχη του Δεκέμβρη του 1944, τραυματίστηκε κι έχασε το ένα του μάτι. Όταν κλήθηκε η κλάση του, ο Λεωνίδας Τζεφρώνης δεν παρουσιάστηκε στο στρατό όπως ο Λεωνίδας Κύρκος, τον οποίο έστειλαν στη Μακρόνησο. Προτίμησε από τη Μακρόνησο το βουνό, πολέμησε ως μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού, επέζησε και, μετά την ήττα, βρέθηκε στο Βουκουρέστι. Με διαταγή του Ζαχαριάδη ήρθε στην Ελλάδα το 1952, για να ενισχύσει τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ. Δεν άργησε να συλληφθεί από την ασφάλεια. Όσοι έρχονταν τότε από το παραπέτασμα για να ενισχύσουν τον παράνομο κομματικό μηχανισμό ήταν απολύτως βέβαιο ότι θα συλλαμβάνονταν.

Ο Λεωνίδας Τζεφρώνης έγινε πασίγνωστος για τη μυθιστορηματική απόδραση που οργάνωσε από τις φυλακές των Βούρλων. Επί πέντε μήνες δούλεψαν για να ανοίξουν μια μεγάλη σήραγγα μέσω της οποίας απέδρασαν είκοσι επτά κρατούμενοι, στελέχη του ΚΚΕ. Η απόδραση αυτή, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1955, έκανε πάταγο. Όσο για το ερώτημα σχετικά με το ποια θα ήταν η κατάσταση στην Ελλάδα αν είχε επικρατήσει το ΚΚΕ, ο Λεωνίδας Τζεφρώνης όχι μόνο απαντά αλλά και αιτιολογεί το περιεχόμενο της απάντησής του (Στ. Κούλογλου, «Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο...», σ. 573): «Έγραφα κάποτε σε ένα άρθρο μου στην Αυγή ότι ευτυχώς που δεν νικήσαμε το Δεκέμβριο και ευτυχώς που ηττηθήκαμε και στον Εμφύλιο. Γιατί εάν νικούσαμε και δημιουργούσαμε εδώ στην Ελλάδα τη λεγόμενη λαϊκή δημοκρατία, σήμερα θα ήμαστε χειρότερα απ' ό,τι είναι οι Ρουμάνοι, οι Βούλγαροι και οι Αλβανοί.

»Κάποιοι υποστήριζαν ότι εμείς δεν ήμαστε σαν τους άλλους, ότι ήμαστε αλλιώτικοι. Καθόλου αλλιώτικοι, χειρότεροι ήμαστε, η Ελλάδα θα είχε την ίδια, αν όχι χειρότερη, εικόνα απ' ό,τι οι άλλες λαϊκές δημοκρατίες. Θα πεινούσε ο λαός και γι' αυτό η ενοχή μας θα ήταν διπλή: και για τα όσα είχαν γίνει και για τα όσα θα γίνονταν μετά». Και συνεχίζει (σ. 574-575): «Έζησα κάμποσα χρόνια εκεί έξω και ξέρω. Ήμουν από την αρχή απογοητευμένος καθώς έβλεπα ορισμένα πράγματα αδιανόητα. Όπως αυτόν τον άκρατο κρατισμό που τροφοδοτούσε την τεμπελιά. Έκοψε κάθε προσπάθεια του οποιουδήποτε στελέχους ή υπεύθυνου σε κάποιον τομέα να προσφέρει καλύτερο έργο. Ο καθένας δούλευε όσο μπορούσε λιγότερο. Γιατί δεν υπήρχε κίνητρο: δεν υπήρχε κανένα υλικό κέρδος. Έπειτα έγιναν και ορισμένες απόλυτες ενέργειες. Η κολεκτιβοποίηση της γης που έγινε χωρίς τρακτέρ και μηχανήματα. Το 1950, η γεωργική παραγωγή ήταν περίπου στο ίδιο επίπεδο με το 1913. Με ευκολία έπαιναν ανθρώπους, με ευκολία τους χαρακτήριζαν εχθρούς, χαφιέδες, με ευκολία τους σκότωναν. Όλα αυτά συνέβαιναν σε ένα καθεστώς που εμείς εδώ δοξάζαμε και φέρναμε παράδειγμα. Το οποίο όμως αν το ζούσες στην

πραγματικότητα, θα απογοητεύσουν. Κάποτε ρώτησα έναν πρώην αστυνομικό από τη Σοβιετική Ένωση γιατί συνελάμβανε ή σκότωνε τόσους ανθρώπους η Αστυνομία. Και μου απάντησε ότι υπήρξαν στιγμές που δεν υπήρχαν πράκτορες του εχθρού αλλά ότι από το σταλινικό κέντρο ερχόταν η εντολή: γιατί οι αστυνομίες δεν παράγουν έργο, γιατί δεν συλλαμβάνουν κόσμο, τι κάνουν; Κι άρχισε έτσι ο κάθε αστυνομικός να πιάνει όποιον μπορούσε, για να παίρνει βραβείο ή για να παίρνει έπαινο ή για να εξασφαλίσει τη θέση του. Δεν είχε καμιά λογική αυτό το σύστημα. Έπρεπε να αλλάξει. Και καλώς άλλαξε».



Ο πρώην ανάρτης του ΕΔΕΣ, αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ.

23

Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΛΗΘΗ ΚΑΙ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Σε μια εμφύλια σύρραξη δεν υπάρχουν νικητές και ηττημένοι. Υπάρχουν μόνο θύματα, όλοι παιδιά της ίδιας μάνας, της Ελλάδας. Η μόνη λύση για να επουλωθούν οριστικά οι πληγές που άφησε η αδελφοκτόνος σύρραξη είναι η λήθη και η συμφιλίωση.

Ως προς αυτό, δεν μπορώ εδώ να μην αναφερθώ στον αείμνηστο Χαρίλαο Φλωράκη. Ήταν ένας από τους πιο άξιους ηγέτες πρώτα του ΕΛΑΣ και έπειτα του Δημοκρατικού Στρατού. Έφθασε στην κορυφή της ηγεσίας του ΚΚΕ δίχως ποτέ να προφέρει μισαλλόδοξο λόγο.

Αντίθετα, ο υπεύθυνος αυτός ηγέτης αγωνίστηκε με σταθερότητα για τη συμφιλίωση. Θα μείνει αξέχαστος ο επικήδειος που εκφώνησε μπροστά στο σκηνώμα του μακαριστού αρχιεπισκόπου Σεραφείμ. Παράβλεψε το γεγονός ότι ο Σεραφείμ είχε αγωνιστεί στην Κατοχή στους κόλπους του ΕΔΕΣ, που ήταν ο μεγάλος αντίπαλος του ΕΛΑΣ, μέσα από τις τάξεις του οποίου είχε αγωνιστεί ο Χαρίλαος Φλωράκης. Με δωρική λιτότητα εξέφρασε πολύ σημαντικά νοήματα και, προπαντός, την πανελλήνια επιθυμία για συμφιλίωση και απώθηση από τη μνήμη των όσων θλιβερών συνέβησαν κατά την περίοδο των εμφύλιων συγκρούσεων. Ήταν η πρώτη φορά που ένας κορυφαίος κομμουνιστής παραδέχθηκε με τόσο επίσημο τρόπο ότι και άλλες οργανώσεις εκτός από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ πολέμησαν τον κατακτητή, παραμερίζοντας, με αγραφιώτικη λεβεντιά, τη σχετική προπαγάνδα, η οποία επί χρόνια ισχυριζόταν το αντίθετο. Τόνισε ότι ο Σεραφείμ συνέβαλε σημαντικά στο «χτύπημα της μισαλλοδοξίας και στο άνοιγμα της εθνικής συμφιλίωσης». Η συγκλονιστική εντύπωση που προξένησε στο πανελλήνιο ο λόγος του Χ. Φλωράκη εκφράστηκε με ενθουσιώδη πρωτοσέλιδα στον αθηναϊκό Τύπο. Παραθέτω αποσπάσματα από δύο εφημερίδες: *Ελευθεροτυπία* (14.4.98). Τίτλος: «Ύμνος στη συμφιλίωση στην κηδεία του Σεραφείμ» – «Ξάφνιασε ο Χαρίλαος: “Πατριώτες υπήρξαν σε όλες τις οργανώσεις της αντίστασης”. Συγκλονιστικός ήταν ο επικήδειος που εκφώνησε χθες ο Χαρίλαος Φλωράκης στην κατάμεστη από ρασοφόρους και επισήμους Μητρόπολη, αποχαιρετώντας τον αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ. Ήταν ένας ύμνος στην εθνική συμφιλίωση και ένα χτύπημα στη μισαλλοδοξία από έναν ανάρτη του ΕΛΑΣ, που απευθυνόταν σ’ έναν άλλον, του ΕΔΕΣ». Ήταν «ιστορική πράξη» επισημαίνουν οι «Απόψεις» της Ε: «Σεραφείμ-Χαρίλαος, οι αντάρτες της συμφιλίωσης».

Καθημερινή (14.4.98). Τίτλος: «Συνομίλησαν με την Ιστορία» – «Μόλις άρχισε να μιλάει ο Χαρίλαος Φλωράκης, κατευοδώνοντας τον μακαριστό ιεράρχη, όλοι όσοι άκουγαν μέσα στο ναό ή από τα ραδιόφωνα και τις τηλεοράσεις, ένωσαν έναν κόμπο στο λαιμό. Κι ύστερα, με τον δίκαιο, λιτό επιτάφιο, ο κόμπος λύθηκε και οι πάντες αισθάνθηκαν μίαν από τις ελάχιστες συγκινήσεις που δικαιούνται να χαρακτηρισθούν ανεπανάληπτες. Συντοπίτης σε συντοπίτη μιλούσε. Συναγωνιστής σε συναγωνιστή. Αδελφός σε αδελφό. Και οι δύο μαζί, εκείνη την ώρα, συνομιλούσαν με την Ιστορία, με τη φωνή του ο ένας, με τη μορφή του ο εκδημήσας. Και οι δύο, ουσιωδώς παρόντες σε μία στιγμή που θα καταγραφεί σαν το ύστατο, μεγάλο δώρο προς την πατρίδα από τον άνθρωπο που έγινε αρχιεπίσκοπος χωρίς να πάψει να είναι ξωμάχος και ανάρτης».

Ιδού το κείμενο του συγκλονιστικού επικηδείου:

«Μακαριστέ Σεραφεΐμ,

»Διπλό χρέος μού υπαγορεύει τα στερνά τούτα λόγια στο σημερινό ξόδι σου. Είναι το χρέος του κοντοχωριανού και συντοπίτη, καθώς και το χρέος του συναγωνιστή.

»Μαζί ξεκινήσαμε στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα, από τα χωριά του κάμπου της Καρδίτσας εσύ, και των Αγράφων εγώ. Και οι δύο αγωνιστήκαμε για την πατρίδα, από διαφορετικό ταμππούρι, φυσικά, ο καθένας αλλά ενάντια στον κοινό κατακτητή, στον κοινό εχθρό. Η ζωή και η πορεία σου επιβεβαιώνουν μια ιστορική αλήθεια: ότι, δηλαδή, έντιμοι αγωνιστές και πατριώτες υπήρξαν σε όλες τις οργανώσεις της εθνικής αντίστασης.

»Στο τέλος της δεκαετίας του '20 χωρίστηκαν οι δρόμοι μας. Ύστερα από χρόνια ανέβηκες ψηλά, κι έγινες αρχηγός της Εκκλησίας. Όσο ψηλά όμως κι αν έφθασες, δε χάθηκε από μέσα σου ο ξωμάχος του θεσσαλικού κάμπου και η ντομπροσύνη του, ούτε φυσικά η παλικάριά του αντάρτη. Και παρά τη μακρά θητεία σου και στη δημόσια ζωή δεν ενέδωσες στον πειρασμό της υποκρισίας και της μισαλλοδοξίας. Η στάση σου απέναντι στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα στη χώρα μας, η εθνική σου περηφάνια, οι χωρίς προκαταλήψεις σχέσεις σου απέναντι σ' εκείνους που είχαν διαφορετική θρησκευτική, φιλοσοφική ή πολιτική θεώρηση, συνέβαλε στο χτύπημα της μισαλλοδοξίας και στο άνοιγμα του δρόμου της εθνικής συμφιλίωσης. Η ιστορία θα σ' το αναγνωρίσει αυτό.

»Εκ μέρους της ΚΕ του ΚΚΕ, καλό σου ταξίδι, μακαρίτη συντοπίτη».

Είχα την ευκαιρία να γνωρίσω το Χαρίλαο Φλωράκη. Όταν του μίλησα για την καταγωγή μου από την Καστανιά, γειτονική της δικής του Ραχούλας, μου είπε ότι γνώριζε την οικογένειά μου και μου ανέφερε το ακόλουθο περιστατικό. Στη δεκαετία του '80, είχε ανέβει σε ένα αγραφιώτικο χωριό και κατευθύνθηκε σε κάποιο καφενείο. Ένας συνοδός του έσπευσε να τον προλάβει λέγοντας ότι το καφενείο αυτό είναι «γαλάζιο». «Ας πάμε σ' ένα δικό μας “κόκκινο” ή, έστω, σ' ένα “πράσινο”, όχι όμως σε “γαλάζιο”». Χωρίς ν' απαντήσει ο Χαρίλαος, μπήκε στο «γαλάζιο» κι έκανε ένα κήρυγμα συμφιλιωτικό ζητώντας να ξεχάσουν τις διαχωριστικές γραμμές και όσα τις δημιούργησαν και να ζήσουν αδελφωμένοι όπως παλιά. Δεν παρέλειψε να επισκεφθεί και το «κόκκινο» και το «πράσινο» καφενείο, όπου κι εκεί απηύθυνε στους θαμώνες τον ίδιο συμφιλιωτικό λόγο.

Από την άλλη πλευρά του φάσματος, ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος, αρχηγός των κυβερνητικών δυνάμεων στον Εμφύλιο κατά τις κορυφαίες συγκρούσεις στο Γράμμο και στο Βίτσι, είχε αναλάβει μια σημαντική πρωτοβουλία συμφιλίωσης. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας του βιβλίου «Η ανατομία μιας τραγωδίας» Πέτρος Μακρής, ο Τσακαλώτος, με επισήμως πρωτοκολλημένες επιστολές προς την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1982-1983,

ζητούσε να συναντηθεί με τον αρχηγό του Δημοκρατικού Στρατού Μάρκο Βαφειάδη. Ήθελε η συνάντηση αυτή να γίνει ενώπιον του προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Καραμανλή και του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, ώστε οι δύο πολέμαρχοι να δώσουν υπόσχεση ομόνοιας και συνεργασίας. Όπως γράφει ο ίδιος συγγραφέας, οι επιστολές αυτές πετάχτηκαν στον κάλαθο των αχρήστων. Η φιλική συνάντηση των δύο πραγματοποιήθηκε τελικά όχι ενώπιον των ανωτέρω επισήμων και της κρατικής τηλεόρασης αλλά στο μικροαστικό τριάρι του Τσακαλώτου με την παρουσία της ιταλικής τηλεόρασης RAI 1, στις 23 Μαΐου 1984. Η αξιέπαινη πρωτοβουλία για την πραγματοποίηση αυτής της ανεπίσημης συνάντησης ανήκει στο συγγραφέα και δημοσιογράφο Πέτρο Μακρή. Για να κλείσει όμως μια για πάντα αυτή η θλιβερή ιστορία και να μην εξακολουθεί να πληγώνει την Ελλάδα, χρειάζεται μια γενναία πρωτοβουλία από τις πολιτικές ηγεσίες όλων των κομμάτων. Πρέπει, επιτέλους, να εγερθεί ένα μνημείο των πεσόντων από όλες τις παρατάξεις, ένα μνημείο για τα αδικοχαμένα παιδιά του ελληνικού λαού.

24

ΟΙ ΕΥΘΥΝΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η τήρηση άκρας μυστικότητας των ρυθμίσεων που έγιναν μεταξύ Στάλιν και Τσώρτσιλ τον Οκτώβριο του 1944 υπήρξε αρχή δεινών για τη χώρα μας. Εάν είχε γίνει μια υπεύθυνη ενημέρωση προς τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα είχαν αποφευχθεί:

Πρώτον, ο αιματηρός και καταστρεπτικός Δεκέμβριος 1944.

Δεύτερο, η «λευκή τρομοκρατία», ως εκδήλωση ρεβάνς κατά των μελών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που ζημίωσε τόσο τη χώρα το 1945-1946.

Τρίτον και το σημαντικότερο, ο μεγάλος και απείρως πιο αιματηρός και καταστρεπτικός πόλεμος 1946-1949.

Τέταρτον, οι πληγές που άνοιξαν αυτές οι εμφύλιες συρράξεις στην ελληνική κοινωνία, με τα αναπόφευκτα μίσση και πάθη που άφησαν πίσω τους.

Οι ηγέτες που αποφάσισαν την υπαγωγή πολλών χωρών σε ζώνες επιρροής αισθάνονταν, ίσως, την έλλειψη αιδούς έναντι των λαών, τις τύχες των οποίων προσδιόριζαν.

Ντρεπόντουσαν να το πουν ανοιχτά: Ο Τσώρτσιλ μίλησε περί κυνισμού.

Εδώ έχει εφαρμογή ο στίχος «Μεγάλοι έμποροι πωλούν τα έθνη σαν κοπάδια», του

γνωστού του τραγουδιού για τους κλέφτες της Τουρκοκρατίας «Μαύρη είναι η νύχτα στα βουνά».

Η αιδώς, με τη διπλή της έννοια (ντροπή και σεβασμός), ήταν μια αρετή στην οποία οι αρχαίοι απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία. Ο Πρωταγόρας είχε πει: «Τους μη μετέχοντας αιδούς και δίκης (δικαιοσύνης και όχι διαδικασίας για την απόδοση της δικαιοσύνης) κτείνει ως νόσον πόλεως». Δηλαδή όσους δεν διακατέχονται από τις δύο αυτές αρετές καλύτερα να τους καθαρίζουμε σαν να πρόκειται για μια κακιά επιδημία. Θεωρούσε αυτές τις δύο αρετές απαραίτητες για την αρμονική συμβίωση μιας κοινωνίας μέσα σ' ένα κράτος ή μέσα σε μια διεθνή κοινωνία κρατών.

Όμως οι διεθνείς σχέσεις δεν διέπονται από κανόνες ηθικής, αλλά μόνο από διαπλεκόμενα συμφέροντα. Αυτά ήταν που οδήγησαν στη συμφωνία Τσώρτσιλ-Στάλιν. Όφειλαν, πάντως, να το πουν ευθαρσώς στους ενδιαφερόμενους ώστε να μην αλληλοσκοτώνονται για το ανέφικτο.

Φαίνεται ωστόσο ότι η Κυβέρνηση του Καΐρου είχε κάποια ανεπίσημη ενημέρωση ήδη από τις αρχές του 1944 σχετικά με τις «ζώνες επιρροής». Ο τότε Υπουργός της Κυβέρνησης αυτής, Κωνσταντίνος Ρέντης, ενημέρωσε ανεπίσημα τον μετέπειτα Ακαδημαϊκό και τότε μέλος της «Εαμικής Κυβέρνησης του Βουνού», της ΠΕΕΑ, Άγγελο Αγγελόπουλο. Του είπε ότι, σύμφωνα με τις συζητήσεις που γίνονται μεταξύ των συμμάχων, η Ελλάδα θα υπαγόταν στη ζώνη επιρροής της Αγγλίας.

Ο Άγγελος Αγγελόπουλος, σε άρθρο του δημοσιευθέν στο Βήμα της 4.12.1994, αναφέρει ότι σε σχετικό σημείωμα που υπέβαλε στα άλλα μέλη της ΠΕΕΑ γράφει τι του είπε επί λέξει ο κ. Ρέντης: «Αυτά πρέπει να τα έχετε υπόψη, καθώς και η Επιτροπή του Βουνού, γιατί η τυχόν αδιάλλακτη τακτική και η μη επίτευξη συμφωνίας μεταξύ μας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την παράταση παραμονής των ξένων στην Ελλάδα και την επαναφορά του Γεωργίου».

Ο Άγγελος Αγγελόπουλος αναφέρει ότι «Δυστυχώς, η πληροφόρηση αυτή του Ρέντη δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη, ούτε δόθηκε η σημασία που έπρεπε από τα κομμουνιστικά μέλη της ΠΕΕΑ που θεωρούσαν μια τέτοια συμφωνία αδιανόητη».

Μια ύστατη προσπάθεια αποφυγής των Δεκεμβριανών κατέβαλε ο Άγγελος Αγγελόπουλος λίγες μέρες πριν αυτά εκδηλωθούν. Ήταν τότε ένας από τους μόλις παραιτηθέντες εαμικούς Υπουργούς στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου. Προσπάθησε να μεταπείσει τον Γεώργιο Σιάντο αναφέροντάς του τα της συμφωνίας Τσώρτσιλ-Στάλιν που είχε πραγματοποιηθεί τον Οκτώβριο. Ο Σιάντος τού απάντησε κατηγορηματικά: «Αυτά τα

διαδίδουν οι Άγγλοι για να μας επηρεάσουν. Δεν είναι δυνατόν οι Ρώσοι να παραχωρήσουν την Ελλάδα στους Άγγλους χωρίς να το ξέρουμε. Αν υπήρχε μια τέτοια συμφωνία, θα είχα ενημερωθεί από τους Ρώσους». Δυστυχώς, δεν ενημερώθηκε και επιχείρησε το ανέφικτο, με όλα τα δεινά που επακολούθησαν.

Και ο μεν Σιάντος δεν γνώριζε, ο Ζαχαριάδης όμως γνώριζε πολύ καλά ποια ήταν η γεωπολιτική πραγματικότητα το 1946, όταν ξεκίνησε το μεγάλο εμφύλιο. Αλλά, όπως αναφέρεται στο οικείο κεφάλαιο, φαινόταν ότι είχε άλλους λόγους να τον ξεκινήσει.

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

«Με συνεπήρε τόσο που το διάβασα απνευστί, διακόπτοντας κάθε άλλη ανάγνωση».

Ευάγγελος Μουτσόπουλος, Ακαδημαϊκός

«Με ισχυρή μνήμη και δεισδυτικότητα, ο συγγραφέας αποτυπώνει και παρουσιάζει βιώματα με σαφήνεια έκφρασης, γλαφυρά και ζωντανά. Πρόκειται για βιώματα ενός ψυχωμένου, στοχαστικού και παρατηρητικού εφήβου».

Ζέτη Καραμάνου, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου και Πρόεδρος της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων

«Οι προσωπικές αναμνήσεις και η επιλογή καίριων μαρτυριών κάνουν την ανάγνωση συναρπαστική».

Στυλιανός Αλεξίου, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου, Συγγραφέας

«Μαρτυρίες που προσλαμβάνουν τις διαστάσεις μιας επιστημονικής έκθεσης – πραγματείες περί των συμβάντων κατά την κρίσιμη δεκαετία 1940-50».

Βύρων Πολύδωρας, Βουλευτής, πρώην Υπουργός, Συγγραφέας

«Κατάθεση ψυχής και βιωμάτων, μνήμες άσβεστες στο χρόνο, στιγμή ιδωμένη από την εξεταστική σκοπιά του εφήβου».

Σπύρος Ταλιαδούρος, Βουλευτής, πρώην Υφυπουργός Παιδείας

«Μεγάλο έργο, ανεξάντλητες οι πηγές του, γραμμένο με γλαφυρότητα».

Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Πολιτικός Μηχανικός

«Σκιαγραφεί με γλαφυρότητα εφηβικές αναμνήσεις μέσα από μια θύελλα ιστορικών γεγονότων, κρίνοντας τα δρώμενα με περισσή αντικειμενική κρίση».

Ευριπίδης Αντωνίου, Αρεοπαγίτης

«Το βιβλίο έχει μια γάργαρα ροή, χιουμοριστική διάθεση, καθαρότητα και αποπνέει ένα ρομαντισμό που θυμίζει μεγάλους Γάλλους συγγραφείς».

Γιάννης Ντάλης, Εκπαιδευτικός

«Expression toujours Claire limpide, digne de Proust caracterise ce livre».

Henri Amayon, Ingenieur General, PARIS

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβέρωφ Ευ., *Φωτιά και τσεκούρι*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996.

Αγραφιώτης Γ. , *Σαρακατσαναίοι και κλεφταρματολοί*, Εταιρεία Ευρυτανικών Επιστημών, Αθήνα 1994.

Αγραφιώτης Γ. , *Οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων*, Αθήνα 2000.

Αντωνίου Ε., *Ο Αλή Πασάς και οι κλέφτες των Αγράφων*, Αθήνα 2000.

Αναστασάκος Σ. , *Μύθος και πραγματικότητα της νέας Γιάλτας*, εκδ. Ελμεκ, Αθήνα 1975.

Αποστολάτος Γ. , *Η παγίδευση της ιστορίας*, Αθήνα 2006.

Βαρδινογιάννης Β. - Ζαχαρόπουλος Γ. (επιμ.), *Ανταρτομάννα Θεσσαλία*, ΕΔΙΑ-Οδυσσέας, Αθήνα 2006.

Βούλτεψης Ι., *Συναγωνιστής Ακέλας*, Αλκυών, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1997.

Γερμανός Φ., *Το Αντικείμενο* (Ν. Ζαχαριάδης), Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Γεροζήσης Γρ., *Ανταρτόπουλο στο ΔΣΕ – Το χαμένο ημερολόγιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000.

Γκιόλας Μ., *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Πορεία, Αθήνα 1999.

Γκιόλας Μ., *Ιστορία των αρχαίων Ευρυτάνων*, Πορεία, Αθήνα 1999.

Δημητρίου Δ. (Νικηφόρος), *Γοργοπόταμος – Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμμελ*, «Φυτράκης/ο Τύπος» ΑΕ, Αθήνα 1975.

Ελευθερίου Μ., *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

Ηλιού Φ., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005.

Θεοδωρόπουλος Β., *Θουκυδίδης επίκαιρος*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1998.

Καζαντζάκης Ν., *Ταξιδεύοντας – Ρουσία*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2000.

Κανελλόπουλος Π., *Ημερολόγιο Κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Β΄ Έκδοση, Αθήνα 2003.

Καραθάνος Δ., *Αντίο, Καπετάνιε, Φιλίστωρ*, Αθήνα 2006.

Καραγιάννης Ι., *Η προγραμμαμένη εθνική αντίσταση*, Αθήνα 1977.

Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001.

Καρυάς Α., *Πτυχές μιας τραγωδίας*, Κ. Καπόπουλος, Αθήνα 1988.

- Κατσαρός Ν., *Οι αρχαιοελληνικές ρίζες του σαρακατσάνικου λόγου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1995.
- Κέπεσης Ν., *Ο Δεκέμβρης 1944*, Σύγχρονη Εποχή, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1980.
- Κορέλης Λ., *Οι ηττημένοι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Αθήνα 2003.
- Κούλογλου Στ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006.
- Κούντερα Μ., *Η αβάσταχτη ελαφρότητα του είναι*, μτφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1985.
- Μακρής Π., *Η ανατομία μιας τραγωδίας*, Άγκυρα, Αθήνα 1999.
- Μανθούλης Ρ., *Το ημερολόγιο του εμφύλιου διχασμού 1900-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.
- Μαυρόγιαννης Δ., *Οι Σαρακατσαναίοι Θράκης, κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1999.
- Μαχαίρας Ευ., *50 χρόνια μετά*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1992.
- Μπραγκέτι, Λ., Aldo Moro, *Η ομηρία*, Primus-Καπάτου, Αθήνα 1998.
- Παπακωνσταντίνου Μ., *Το χρονικό της μεγάλης νύχτας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1999.
- Μπαλής Δ., *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.
- Νικολακόπουλος Η. - Ρήγος Άλ. - Ψαλλίδας Γρ., *Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο 1945 – Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Σιούφας Δ., *Καρδίτσα, γενναία φύτρα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Στρογγύλης Α., *Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας*, «Φυτράκης/ο Τύπος» ΑΕ, Αθήνα 1988.
- Στρογγύλης Α., *Το αντάρτικο αεροδρόμιο*, Γλάρος, Αθήνα 1988.
- Τσίτσας Σ., *Τα Άγραφα της Πίνδου*, Αθήνα 1967.
- Τόλης Δ., *Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 1971.
- Τσαμπιράς Σ., *Ας μη βρέξει ποτέ*, Ελληνική Ευρωεκδοτική ΕΠΕ, Αθήνα 1985.
- Φαράκος Γρ., *Μαρτυρίες και στοχασμοί*, Προσκήνιο, Αθήνα 1993.
- Φαράκος Γρ., *Άρης Βελουχιώτης*, Ελληνικά Γράμματα, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1998.
- Φλώκας Χ., *Εθνική Αντίσταση (1942-1945). Ο ΕΔΕΣ και οι αντάρτες του*, Αθήνα 1994.
- Χαϊδεμένου Φ., *Τρεις αιώνες, μια ζωή*, Λιβάνης, Αθήνα 2005.
- Χαριτόπουλος Δ., *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Χατζηφωτίου Ζ., *Στα μονοπάτια του πολέμου*, Ωκεανίδα, Β' έκδοση, Αθήνα 1998.

Χουλιάρης Γ. (Περικλής), *Ο δρόμος είναι άσωτος. ΕΛΑΣ-ΔΣΕ, Πολωνία 1941-1958*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2005.

Ψημμένος Τ., *Αντάρτες στ' Άγραφα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.

Baerentzen L., Ιατρίδης Γ., Smith O. L. (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Γ' έκδοση, Αθήνα 2002.

de Romilly J., *Η εξέλιξη του πάθους*, μτφρ. Μπ. Αθανασίου και Κ. Μηλιαριέση, Το Άστυ, Αθήνα 2000.

de Romilly J., *Pourquoi la Grèce*, Éditions de Fallois, Παρίσι 1992.

Eudes D., *Οι καπετάνιοι*, μτφρ. Γιώργος Παπακυριάκης, Εξάντας, Αθήνα 1970.

Finley G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ. Αλίκη Γεωργούλη.

Le Bon Gustave, *Η ψυχολογία των μαζών*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1996.

Milliex R., *Hommage à la Grèce*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1979.

Myers E., *Η ελληνική περιπλοκή*, μτφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Εξάντας, Αθήνα 1970.

Pouqueville Francois-Charles, *Voyage en Grece*, Εθνική Πινακοθήκη, 1826 Παρίσι.

Woodhouse C., *Το μήλον της Έριδος*, Εξάντας, Αθήνα 1976.

[1](#) Ποιητική αδεία. Οι Βλάχοι είναι κι αυτοί νομάδες κτηνοτρόφοι που μιλούν ένα λατινογενές γλωσσικό ιδίωμα. Στα Άγραφα δεν υπήρξαν ποτέ Βλάχοι. Συχνά οι Σαρακατσάνοι συγχέονται μ' αυτούς και αποκαλούνται Βλάχοι, ίσως γιατί η λέξη είναι πιο απλή από το Σαρακατσάνος ή Σαρακατσαναίος.

[2](#) Οι οδηγοί, οι μπροστάρηδες των κοπαδιών.

[3](#) Οι ανοιχτόχρωμες προβατίνες (μπεζ χρώματος).

[4](#) Μαυλίζω ή μαυλάω (αρχαίο ρήμα): α) καλώ, παρασύρω, ξεγελώ τα κοπάδια να με ακολουθήσουν, β) ασκώ σεξουαλική έλξη.

[5](#) Κλειδοπίνακο: σύνθετη αρχαιοελληνική λέξη από το κλεις-κλειδός και πινάκιον. Ήταν ξύλινο δοχείο σφαιρικής μορφής, εξαίρετο προϊόν τοπικής χειροτεχνίας. Έκλεινε ερμητικά και χρησίμευε για την τοποθέτηση φαγητού γι' αυτούς που περνούσαν όλη τη μέρα στα χωράφια και στ' αμπέλια.